

चाणक्य-सूत्रम् ।

सहामति-श्रीमत्कौटिल्य-विरचितम् ।

पञ्चतीर्थीपाधिक—

श्रीईश्वरचन्द्रशर्मा-शास्त्रि-वेदान्तभूषण-संख्यसागर-
प्रणीत—

‘सारार्थबोधिनी’ समाख्यया टीकया
समलङ्कितम् ।

श्रीराजेन्द्रकुमारभट्टाचार्य एम् ए डिप्लोमेन
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

(भाषासिद्धितीया)

प्रकाशितान्दाः १८५४ । द्वितीयान्दा. १९१२ ।

मूल्यमस्य (२) रूप्यकद्वयम् ।

चाणक्य-सूत्रम् ।

महामति-श्रीमत्कौटिल्य-विरचितम् ।

पञ्चसौर्यापाधिक—

श्रीशिवरचन्द्रशर्म-शास्त्रि-वेदान्तभूषण-सांख्यसागर-
प्रणीत—

‘सारार्थबोधिनी’ समारय्या टीकया
समलद्धतम् ।

श्रीराजेन्द्रकुमारभट्टाचार्य एम. ए. प्रो. वृत्तनि
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

(आठसिद्धितीया)

प्रकाशिताब्दाः १८५४ । द्वितीयाब्दा. १८३२ ।

मूल्यमस्य (२) रुप्यकद्वयम् ।

मुद्रायन्तारूढाः सन्दर्भाः—

- १। सटीकानुवादान्वितं धनुर्वेदः ।
- २। सटीकानुवादान्वितं वार्धस्वत्यमर्धशास्त्रम् ।
- ३। शिवमहिम्नःस्तवभाष्यम् (शोधनावस्थायामस्ति) ।
- ४। सटीकं पाण्ड्यशतकम् (" ") ।

Printed by—ADINASH CHANDRA MANDAL,

SIDDHESWAR PRESS.

39-2, Shibbarala Dass Lane, Calcutta.

प्राप्तिस्थानम्—

- १। म्यानिआर—संस्कृतयन्त्रपुस्तकालय, ३० नं क्रमं प्रोयालिशट्ट्रीट्, कलिकाता ।
- २। श्रीशारदापरम्पराभाष्यार्थोत्थोरत्र । पोः बुधपाड़ा, ग्राम-हारका, जिला—चट्टग्राम, (Chittagong).

अवतरणिका ।

(यद्वाचरसंस्कृतेः)

अत्र कौटिल्य कथं सन्तोषेण प्रागभिधीयते । अथासौ नृपनीति निवृ-
त्तगिरोमणि कौटिल्यः (१) स्वमनीषाप्रालम्ब्येण नीतिविषये सन्दर्भ निषयान्
प्रशोय मनुजानां विद्येपतोऽथनिपालानां महोपहारं विद्यातिस्म । अयम-
साधारण्य नीतियाद्यज्ञोमुनिर्यत्स्यायन न्यायसूत्र भाष्यविरचनेन लब्ध-
कीर्त्तिः । द्वितीयदेशी नारायणोति नाम्ना प्रख्यातः । कामशास्त्रे माध्व-
मिनेऽपि वास्तव्यायननाम्ना अखिलेषु देशेषु प्रथितप्रथाः । एष खलु
(२५०५)-सत्यकामश्चतुस्रोऽभ्युदितपूर्वः पञ्चासदेवान्तरगतं विक्रिय-
विद्याकरतन्त्रशिला नाम पत्तने विपुलैरवर्ष्यसम्पन्न महाशाल-वोरुष-विप्र-
शब्देयस्वीरसं लब्धजन्मासीत् । तदानीन्तन भारतभूमिभागोऽनमकारि ।
काले मुनिवारस्यायनोत्पद्यविद्याविशयेन मौढ्यान्वयान्तं चन्द्रगुप्तनाम्ना
नृपालवरं पाठलिपुत्रनगरे नयनन्द-पञ्चानतासने आरोहयामास ।

(१) कामन्दकनीतिसार-टीका 'उपाध्यायनिरपेक्ष नये—'कुठोघटः तं धान्य-
पूर्णां खान्ति संगृह्णतीति कुटला धान्याः इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां
गोश्रापत्यं कौटिल्यो विष्णुगुप्तोनाम' । अथवा चक्रमुनेर्गोश्रापत्यमिति
वाक्यः 'गर्गादिषु प्यत्र' इति पाणिनिः । (४।२।१) 'एते गर्गादयः प्रसिद्धाः,
इहान्येऽपि प्रतिपत्तव्याः अमिथानादित्वाद् गर्गादिराकृतिगणो इति' इति
दुर्गासिंहः, कलापव्याकरणीकायाम् । महाभारते खान्तिपूर्वशि, (६३
अ ३ श्लोः) "कौटिल्यं कौलटेयञ्च कुसीदञ्च विवर्जयेत्" । अत्र
कौटिल्यमित्यत्र कौटिलीयमिति पाठान्तरमप्यस्ति । 'कौटिल्य' अनाज
मिति तत्र टीकाकृतो नीलकण्ठः ।

यथाभरगुरणा जीर्णार्थशास्त्र प्रणीयार्थमीमांसाऽभ्यधापि । महर्षि-
 जीमिनिना स्ववृत्तसूत्रैर्बेदवाक्यानां विरुद्धानां रादान्तोऽकारि । महर्षि-
 वेदध्यासेन ब्रह्मसूत्रैः ब्रह्ममीमांसा समन्यधापि । महर्षिं अक्षपादेन
 न्यायसूत्रसमूहैः पदार्थतत्त्वमीमांसाऽर्भाण् । आभिस्तत्त्व-मीमांसाभिः
 सवर्णेषां मनुजानां चतुर्वर्णाधिकारन्ते समुपनहू । तथाप्येन कौटिल्येन
 स्वविरचित सूत्रसङ्घे लोकाणां ससारयात्रानिर्वाहसरणि प्रकाशनमकारि ।
 एतेन कामसूत्र-प्रशयनेनानन्तखलसमृद्धि-सम्भारेया च लोकस्थिति-सौकर्यम-
 न्यधापि । कामसूत्रस्थोपमहार श्लोकार्थेनाय कौटिल्य. (२४२२) एतत्-
 सख्यवकलयन्दे अर्थात् किञ्चिदधिक-(२५८५) सख्यारुद्रदेव्योऽप्यवहित प्राक्
 कामसूत्र-वाणक्य-सूत्रार्थशास्त्रादीनि प्राचीनीत । यथा वेदान्ते ब्रह्मसूत्राणां
 नाम्ना व्याससूत्रमिति लोक प्रसिद्धिं तथैवाह्य चाणक्यसूत्रमिति नामधेयेन
 लोकोपचार । कदाऽप्येन नवमन्दानां सिद्धासने चन्द्रगुप्तमिथ नृपखं
 समारोहयामास, कदा वा कुत्र जनन लेभे इत्यादि विषये अद्यत्वेऽपि प्राच्य-
 प्रतीच्य सूरीणां नापि ध्रुवसिद्धान्तो जात ।

तद्विषये किञ्चिदुच्यते । तथाच स्कन्दपुराणे कुमारिकाखण्डे ऊनत्रिं-
 शदध्याये ह्युक्त 'ततस्त्रिषु सङ्घेषु दशाधिक्यतलये भविष्यं नन्दराज्यञ्च
 चाश्वयोषान् हनिष्यात् ।' सम्प्रति शकाब्देऽस्मिन् (१८५०) कलकत्ता
 (५०२६) सख्यकाः । एतेन कुमारिकाखण्डोलिखिते (५००२६-३३१-
 १६६७) सख्यकाब्देभ्यः प्राक् चन्द्रगुप्तोभूषोऽभूत् । तत्कतिपयाब्देभ्यः पूर्व
 चाणक्यः प्रादुर्भव । विषयेऽस्मिन्नपि विदुषाम्मतद्वैधमस्ति । अत्र
 प्रतीच्या सूरय एव रादान्त कल्पयामास । धीर्ध्वीरालेकसान्दारोप-
 स्थितिसमये माध्योरराज्यं लेभे । (३२७) ख्रीष्टाब्दात् प्राक् तदारम्भकाले
 वा, पुरपक्षेष्ट-आलेकसान्दार वाञ्छालदेशे समागत । तद्वरय (१६३८)
 ख्रीष्टाब्देभ्यः प्राक्, परिगणानेन (१६२५-३२७=२२५५) एवं पञ्चपञ्चा-
 शद्वत्स्राविशति शतवर्षात्मक काल चन्द्रगुप्तस्य राज्यशासनपमयम्ब ।

स तदानीं आलेखमान्दारविधिं कृत्वा प्रीकृतानां रक्षनेषुष्यं लब्धवान् ।
 नयान्तरे तु (३१६) सूत्राब्देभ्यः पूर्वं चाणक्यनाम्ना समीक्ष्यकारिणा
 सविनेन नवनवदान् साहस्यार्थं मागधसिंहासनमधिकारः । छत्रामेतन्नये
 १५२८ + ३१६ = २२४४१) एवं ह्यपनेभ्योऽप्यवहितपूर्वं चाणक्यचन्द्रगुप्तौ
 प्रादुर्भूतौ । मिः, जटिनस् साहित्यमहाशयनासिंहि (३१७) सूत्राब्दात्प्राक्
 चन्द्रगुप्तो राज्ञ्यस्यासन्त्या सामाय तत्तत्सामन्तनृपालान् समुहोष्य तेषां
 साहस्येण प्रीकृतान् पान्यासदेगद्दहिर्निःसार्य पञ्चनदप्रदेशमधिकारः ।

कार्यमिदं नीतिनियुक्तेन स्वप्रतिमावलेन च साधयितममृतः । पुनना-
 यधारितकालेन । १६२८ + १७ = २२४५) संख्याकाब्देभ्यः पूर्वं पुरुषप्रवीर
 कौटिल्यः प्रादुर्भूय । उदसपन्, दार्यार, कोलमुक, मिन्तेप् मिन्तेगद् सिगध
 महोदय-प्रभृतयः पुतातत्रविदः प्रतीच्या विद्वान्पः चन्द्रगुप्तस्य कालावधारणं
 एषदृष्ट्वा पत्तं कृतमन्तः । ततश्च बौद्धशास्त्राभितो रिसडोडिभनाम्ना
 विद्वान् चन्द्रगुप्तस्य (३२०) सूत्राब्दात् प्राक् शृषदारोदण-मङ्गीषकारः ।
 तेन अष्टपत्वारिंशदुत्तरद्वीपवर्तिगतसंभ्यः प्राक् चन्द्रगुप्तवाणस्ययोरवि-
 भांवरालोऽवधारितोऽभूत् ।

'शैलोस्यप्रज्ञप्ति नाम्ना जैनप्राकृतं मध्ये विक्रमार्कसम्बत्कालस्य
 पञ्चशतवर्षमितसमये शृषधोष्ठचन्द्रगुप्तोद्घासीत् । स च जैनधर्मे दीक्षित'
 इति । परसपरविद्भमत्तानामेतेषां मध्ये पृथस्य सम्यग् निश्चयाभावात्
 सम्येदहानये प्रन्धृतां प्राच्यभ्रदुषां सत्प्राचीन-व्याख्यातृणां, मतमिदानीं
 समाप्तोच्यते ।

यथा श्रीमज्जागवतं हादगस्कन्धोय द्वितीयाध्याये एकविंशतिश्लोकस्य
 श्रीधर्म्यामुष्मम् । 'तावदुपेसहस्रित्विति ।' वर्षगृहस पञ्चदशोत्तरं शतमेति
 कथापि विवक्षाया अत्रान्तरसंख्येयम् । यस्तुतस्तु परीक्षितनन्दयोरन्तर
 द्वान्यामृत वर्षाणां सार्द्धसदृशं भवति । यतः परीक्षित-समकाल मागध
 भाज्जारिमरभ्य सिञ्जवाग्ता विगतिसंख्यका रागानः सहस्रमन्वत्परं

भुव भोदयन्ते इत्युक्तं नवमस्कन्धे । 'ये वाहेद्रथभूपालाः भोज्याः साहस्र-
 वत्सर'मिति । ततः पञ्चप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशत् शिगुनागाश्च पञ्चात्तरशतत्रयं,
 भोदयन्ते पृथिवीमित्यथैवोक्तत्वात् । अनेन परीक्षित जन्मतो नन्दराज्या-
 भिपेक-पर्यन्त (१४६८) एतत्परिमित कालस्य व्यवधिर्भवति । परीक्षित
 समकालिकमागधवशीयमाजार्जितः शिगुञ्जयभूपं यावत् विंशतिमंन्याका
 भूमिपोलाः सहस्रसम्बत्सरकालम् अवनं क्षुभुजिरे, ततः परं पञ्चप्रद्योतना-
 भिवाना भूमिपालाः (१३८) इयत्तःकालान् । ततोऽपि शिगुनागनृपालाः
 (३६०)-सख्याकाब्दान् । एतेन (१३०० + १३८ × ३६० = १४६८) तेषां
 भूमोगस्य कालोज्ञेयः । ततः कलेर्द्वादशशताब्देषु व्यतीतेषु परीक्षितो नामा
 नृपोजन्म लेभे । ततश्च (१४६८)-अब्देभ्यः परं नन्दनामानोनृपा अभुवन् ।
 तेनच नवनन्दानां राज्यकालः (१००) वर्षात्मकः । यतोऽप्येतेषां समष्टी-
 करणान् (१२०० × १४६८ + १०० = २७६८) कलेः सम्यत्सरेष्वतीतेषु मौर्व्यंश्च-
 न्द्रगुप्तो राज्याभिषिक्तोऽभूत् । एवमेव विष्णुपुराणो भागवतेवोक्तम् । सम्प्रति
 (२०२६) कल्पवेभ्य (२७६८) इयद्द्वेषु विद्युवतेषु (२२०६) इयव्यः
 सख्या भवन्ति । तत्पूर्वं मौर्व्यस्य सिंहासनाधिरोहणमभूत् । भागवत
 वशाख्यानहृता भगवच्छरणान् विरयतायेन, स्वामि-धीधरोत्काद्विगयेऽस्मिन्
 अन्यदुक्तम् । तेनानयोरनैक्यम् । यथा "एतद्वर्षसहस्रमित्येवैषा सख्या
 प्रमाणा कर्षाव्या । परीक्षित समकालवर्षिमाजार्जितभृतीनां आ नन्दात्
 भोगकालसख्यास्तु किञ्चिच्चूना सार्द्धसहस्रं यद्वर्षाणि भवन्ति, ततोर्षा
 वरदभगदन्तपतीनां विनाषानन्तर्प्येण सख्यात्तानीति ज्ञेयम् । तथाच
 भागवतलोके यस्य पञ्चदशोत्तरशताधिक-सहस्रसम्बत्सरात्मकः काल उत्क ।
 स एव सम्यक्प्रमाणाह इति । परीक्षित-समकालिक मागधवशीय माजार्जि-
 प्रभृते नन्दनृपराज्याभिपेक-पर्यन्त तद्भोगकाल सख्यानुसारेण किञ्चि-
 न्न्यूनं सार्द्धसहस्राब्दाः । स्वाम्युक्तममयश्च तथैवोन्नेयः । किञ्च तस्यैव
 राज्ञो राज्यभोगकालानन्तरमपरस्य तद्भोगकालोदीर्घं स्यात् । तादृशपरि-

गमनानन्तर्यै-निरूपणां नृवृत्तम् । येन येन नृपेण यावान् कालः शासने
 व्यतीतः, तेन कालेनान्दस्य परवर्तिनो नृपस्य राज्यकाल संयुक्त सन्
 किञ्चिन्न्यूनसन्दसहस्रवर्षाणि भूतानीति । भूमोगकालाद्वाज्यभोगकाल
 एवमिति । तथाहि जन्मतः मृतिं यावद् भूवि भोगकालः । तत्रवान्तरा
 गौर्यं शास्यं वार्द्धक्यं शश्र्वत्येति मर्जे भोगकाला अभुवन् । भू भोग
 काला गौरवाद्यः । राज्य-भोगकालास्तेभ्योवियुक्ता न्यूनम ग्याहा ।
 माज्जति प्रभृतीनां भू-भोगकाल समष्टि म'ख्यापरिगणने (१११५) इत्यन्तोऽब्दा
 षभुः । सद्भोगकालतः (१४६८) तस्यात् घाएयादि-भोगकालेप्यनुमितेपु
 (३५३) इयद्भूषु वियुक्तैपुच (१४६-३५३ = १११५) ष्वमप्याः ष्वदशोत्तर-
 शताधिक-सहस्रहायना राज्य-काला एस्थिता अभुवन् । अनेनच श्रीमिय-
 नायाभिधेतेन परीक्षितजन्मतः (१११५) ष्वदेभ्यः परं नन्दनृप आनीत ।
 ष्वदश कनेर्व्यतीतेषु (१२२२) हायनेषु परीक्षित स्वोत्पत्तिं प्राप्तवान् ।
 तपोनयनन्दा परमदृष्टं राज्यशासनं चक्रुः । तेषां सयोगे (१११५+१२२२ =
 १००+२४३३) कश्यपे चन्द्रगुप्तोत्तमोऽप्युत् । सम्प्रति कश्यपदा ५०२६
 -२४१५ = २४६९) इतः प्राक् चन्द्रगुप्तस्याविर्भाव-कालोनिधितः । तत्र
 श्रीमद्भागवतोक्ति 'आरभ्य भवतोजन्म यावन्नन्दाभिषेचनं । तावद्दुषहम-
 यगु घटं पश्यदशोत्तरम्' । भागवतोक्ते (१२२२-२३) परीक्षितजन्मतः
 नन्दराज्याभिषेककालं यावत् (१११५) इत्यन्तोऽब्दा स्फुरितिदिक् । अपरस्य
 तपैव 'ते स्वरीये द्विभा काले श्युना चाधिता मया । सप्तपंचस्य तद्रीय
 राज्यकाले मयान्नाथ समाधिता इति । तस्मिन् चापरम् वचनं 'यदा
 देवस्य सप्तमघात विचरन्ति हि । तथा प्रवृत्तस्तु कलि द्वांदयाब्द घटात्मकः "
 'सप्तर्षीणां मघातस्थिति-काले कनेर्द्वादश-शतमिताब्दा । आभ्यां श्लोकाभ्यां
 स्पष्ट प्रतीयन्ते । नृप-परीक्षित राज्यकाले कनेर्द्वादश घट मिताब्दा आनीता
 इति ज्ञेयम् । महाभारते आदिपर्वणिच "इमा प्रजास्तर पिता पृथि-
 वीपयवपालयत' । इत्येवमुक्त्वा नृपपरीक्षितः षट् त्रिंशद्दशैश्च राज्य

पालनमकार्षीत् । तत्र भारतदीपेश्वरीवनीलकण्ठभट्टेनोक्तं “षष्टि वर्षाणि जन्मतः षष्टिवर्षं यावत् ननु राज्यलाभात् । अपालयत् पालितवान् । षट्त्रिंशद्वर्षं सञ्चराज्यरचतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं तत्पालनस्य दृष्टत्वात्” इति ।

हे जनमेजय ! तत्र पिता परीक्षितो जन्मतः षष्टिवर्षं यावत् प्रभापालन-मकार्षीत् । जन्मतः षट्त्रिंशद्वर्षवयं कालात् चतुर्विंशति वर्षं प्रभापालनं कृतवान् । तेन प्रागुक्तमायातम् । ‘तदा कलेरतीताब्दाः (१२००) परीक्षित जन्मतः’ नन्दानां राज्याभिषेक-कालान्तराणि (१११५) वर्षाणि राज्यकालाः (१००) एवमब्दाः । एतेषां मेलनफलमाख्येवं (१२००) + १११५ + १०० = २४१५) अब्दा बोध्याः । सम्प्रति परीक्षित-जन्मकालात् तद्राज्यकालाः (३६) अब्दाः परिहृताः । तदा २४१५—३६ = २३७९) एवं वर्षाणि कलेर-तीतानि । तेन (५०२९) कल्पवृत्तात् (२३७९) परिहृतासंख्यासं (२६५०) अतीतासं चन्द्रगुहोद्गोऽभूत् । विष्णुपुराणेषु यावत् परीक्षितो जन्म यावन्न-न्दाभिषेचनम् । तावद्वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ।” एतेन परीक्षित-जन्मकालान् नन्दराज्याभिषेककालः पञ्चदशोत्तर-सहस्रवर्षात्मकः प्रतीयते । तथाच परीक्षित-राज्याभिषेकात् परं कलेर्द्वादश-शतवर्षाण्यतीतानि । तदेवाह विष्णुपुराणे चतुर्षांशे ‘तदा प्रवृत्तश्च कलिद्वादशाब्दशतात्मकः’ । तत्रैव विष्णुपुराणे “महापद्मः तत्पुत्राश्चाष्टौ एकशतवर्षमवनिपतयो भविष्यन्ति । नदीय तान् नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यन्ति । तेषामभावे मौर्यांश्च पृथिवी भोक्ष्यन्ति । कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्षति” । एतेनैतन्-स्थितं यथा, (१२०० + १०१५ + १००) एषां संयुक्तेषु सख्यानेषु पञ्चदशोत्तर-त्रयोविंशति-शतमिता अब्दा भवन्ति । कलेरतीत (२३१५) समये चन्द्रगुहो-द्गोऽसनमाप । कौटिल्यश्च तत् साचिव्यकारी सम्पादकश्च । प्रमाणान्तराणि यथा विष्णुपुराणे भागवते च—‘सप्तर्षीणाञ्च यौ पूर्वौ, हरयेते उदितौ दिवि । नयोस्तु मध्ये नञ्जत्र दृश्यते यत् समं निधि । तेनैव क्षुपयोर्युक्तास्ति-दृष्ट्यब्दशतं नृणाम् ॥ तं त्वदीये द्विजाः काले अयुना चाधिता मया.” ॥

हेमूय परीक्षित ! सप्तनक्षत्रात्मकमहापिंमण्डलमध्ये षौडशिक-काले ष्टद्विंशति
 द्वे नक्षत्रे नभोमण्डले प्रथमोदिते दृश्येते । तयोर्मध्ये समरेणावस्थित
 प्रत्येकमण्डलादि नक्षत्रमवलोक्यते । तेनैकेन युक्तेन सप्तपिंमण्डलेन मनु-
 श्यपरिमाणे एकमण्डलं यावत् स्थीयते । तेषांयुना सप्त काले अस्मिन् सप्तर्षयः
 मघानक्षत्राश्रिता स्मिच्छन्तीति मञ्जिष्ठोक्तः । तत्रैव 'यदा देवर्षयः सप्त'
 इत्यादि प्रागुक्तेन श्लोकेन प्रतीयते सप्तपिंमण्डलं यतोऽधुना मघानक्षत्रा-
 श्रितम्, ज्योतिषनियमेन कनेद्वांश्चयत-परिमिताब्दाः इति बोध्यम् । तत्र
 'यदा मघाभ्योयाम्यन्ति पूर्वोपादां महर्षयः । तदा नन्दारु प्रमृत्येवः
 कलिर्बुद्धिं गमिष्यति, । यदा तु सप्तपिंमण्डल मवाञ्छत' परित्यज्य इव
 वगेन पूर्वोपादानक्षत्रं यात्यति तस्मिन् काले नन्दानां राज्याभिषेकोभवि-
 स्यति । अथ कलिरपि बुद्धिं यास्यति च । केवाश्विनमेतं सप्तपिंमण्डलाय
 श्रौष्याहृत्यभाष इति । येन मण्डलेनैक्यतरपोत्सवेः समये ध्रुवं नक्षत्रं युक्तं
 तस्य गतिः द्वाधीयमा कालेन स्यात्कृतः सामान्या गतिः । तत्रैव यवमि-
 तिप्रगत्यभाषेऽपि अतिदीर्घकालेन गतिरनुमीयते । यथा केचन देवदाः विद्या-
 नक्षत्रपरिकरिन् एकादशसहस्रसम्बन्धतान् गावन् स्थितिं मन्यते । तेन तेषां
 सूत्रमागतिर्गणपते । अस्यच्च सप्तर्षीणां नक्षत्रोत्तिक्रमकालः एव परीत्या (२०५)
 अक्षरमरुः । तेन मतान्तरे यद्यदागतं तत्रादुच्यते (क) विष्णुपुराणमते
 (२३१५) कल्पयन्त्रेषु चन्द्रगुप्तोभूवीऽभूत् (ख) एतत्पुराणीय नाक्षत्रिकगणना-
 नुसारेण (२४००) कल्पयन्त्रेषु स एव नृप, (ग) भागवतपुराणानुसारेण (२३७६)
 कल्पयन्त्रेषु । (घ) भागवतीयनाक्षत्रिकगणनानुसारेण (२४००) कल्पयन्त्रेषु ।
 परीक्षितजन्मतो राज्यप्राप्तिकाल (३६) मन्व्यापरिहारे विष्णुपुराणलेखनानु-
 सारेण नृप युष्मत्स्य राज्यलाभ (२४१५) कल्पयन्त्रेषु । पुराणप्रथेत् शुक्यः एवम-
 गणनया पतिगुण्डिमलमनाया ज्योतिः सूत्रमण्यनया कौलावधारणमकार्युः ।
 अतोऽन्यौतिपिक सूत्रम गणना रादान्तः समीचीनः । अस्मिन् सप्तर्षिवार-
 प्रसङ्गे गृह्य साहितायामुक्तम् । तदुपधा—“भाग्यमनाम एतयः यासति

पृथ्वी युधिष्ठिरे नृपती । पृथ्वी द्विक पञ्च द्वियुत शक कालस्तस्य राशश्च ॥”
 मुनयो मरीच्यादय सप्तर्षय । शासति परिपालयति पृथ्वीं मारुतवर्षम् ।
 नृपती युधिष्ठिरे मति । मयासु मयाख्यनक्षत्रेषु आसन् अथ्यतिष्ठन् ।
 यत्रार्थे बृहद्गर्ग आह “कलि द्वापर सन्धौतु स्थितारते पितृ-दैवतम् । मुनयो
 धर्मनिता प्रवामां भालने रता इति । कलिद्वापर सन्धौ द्वापरावमाने
 कलिप्रारम्भे ते सप्तर्षय । पितृदैवतम् मयाख्यनक्षत्रमाश्रित्य स्थिताः । तस्य
 युधिष्ठिरस्य राज्ञः । षड् द्विक पञ्च द्वियुत शककालो गतः । शकनृपतेर
 ऋदोऽतीतः । सहस्रद्वयेन पञ्चभिः शते षड्विंशत्यधिके (२५२६) शकनृपते
 कालो युष्मद् काव्योवा । पृथ्वी-कृते यद्भवति तावद्द्वपट्टम् वर्षां मानकाल
 यावद्गतम् । तस्य च शतत्रय भागमाहृत्य यद्वाप्यते तानि नक्षत्राणि
 मयादीनि भुक्तानि । यच्छेद्य तानि वर्षाणि भुज्यमाने नक्षत्रे तेषां प्रविष्टानां
 गतानि । तत्रैवान्यत् प्रमाणम् । “एकैकस्मिन् श्वरो शत शत ते चरन्ति ।
 वर्षाणाम् । प्रागुद्यतोऽन्यविवराद्ब्रूयति तत्र सयुजा” ॥ तं सप्तर्षय ।
 एकस्मिन् एकस्मिन् षड् शत शत वर्षाणाञ्चरन्ति । तद्विषय कारण —
 “शत शतन्तु वर्षाणाम् एकैकस्मिन् महर्षय । नक्षत्रे निवसन्त्येते सप्ताध्वीका
 महातया ।” सप्ताध्वीका सारुधतीका । ते मरीच्यादयो महर्षय । महात
 पास्तः प्रभासम्पदा । यच्च कामसूत्रसमाप्तौ श्लोकस्य मेच्छिन्नकविकल्प
 रीत्या स्वसमयशाण्डकेन निरधारितुच्यते । यथा अर्थवत्त्वं पूर्वावाप्याणां
 सप्तानि सुविचार्य्य प्रष्टिनाय, यथा नन्दोय गोर्धोय वाभूवीयांश्च विषयान्
 पठ्यालोच्य कामसूत्र चकार । तथाहि “पूर्वशास्त्राणि सहस्र प्रयोगानुसृत्य
 च कालसूत्रमिदं यत्नानुसारेण निवेद्यितम्, इति । “वाभूवीयाञ्च सूत्रार्था-
 नागम सुविमृष्य च । वात्स्यायनश्चकारेदं कामसूत्रं यथाविधि ।, एतस्यार्थो
 यथा ‘वा इत्यत्र च इत्यनेन ‘वायु’ तस्य सत्या पञ्चदशानां १५ । अम्भ
 शब्देन शुभं । पुनरप्यत्रशब्देन वरुण तत्पत्न्या ज्योति परिभाषया
 अनुविशति २४ । एवं रीत्या समष्टिसंख्यायोगा (१५०२४) एवममङ्ग

‘अङ्कानां वामतो गतिः’ इत्येवं प्रख्याख्या तेषुङ्काः—(४२०५१) स्युः १
 तदुपरि चाथेयत्वेन द्वितीयवर्गः । तस्यख्या द्वौ २ । द्वाम्यां योगे—
 (४२०५१२) एताः समष्टिनख्याः । कल्पद्वादश—४३२००० । तन्मध्यतः
 ४२०५१२—संख्याय विमुक्ताय (४३२०००—४२०५१२=११४८८) एते अङ्का
 अत्रगिष्ठाः । ततः ‘आ, गं, अ’, एविगृह्य च—अत्रायत्वेन विन्धुः सप्त-
 सख्याः २२ । अत्रयत्वेन नागः सप्तसख्या ८ । एतयोर्मैताने ३० । अ-र
 दत्येतयोः सख्या द्वाविंशति, २२ । ते द्वे सम्मिलितौ ३०२२ । अत्र गृह्यकृषक
 निदेशादङ्कानां वामतो गतिरिति रीतिर्नास्ति । ततः शिष्टानामङ्कानां
 विषोगो पथासम्भवं कार्प्यः । तथाहि—११४८८—अङ्कानां मध्यत ३०२२—
 अङ्का यायता कालेन विमुक्ताः स्युस्तारन्तोविषोगाः कार्प्या । यथा
 (११४८८—३०२२+३)=२४२२ इत्यत्रशिष्टाङ्कतः ३०२२ संख्या गैव विमुक्ताः
 स्युः । एतरामेव २४२२—संख्याकल्पयत्वे कौटिल्येन कामातूत्र प्राणापि ।
 कौटिल्य-यातुल्यायन-विन्धुगुप्तानां नाम्ना अत्रानामभेदेन बहुषु प्रामाणिक-
 ग्रन्थेषु लेशो हरयते । तथाच प्रयस्तवाइभाष्यज्याख्याने न्यायतन्द्ख्या
 श्रीधराचार्याः ‘तथाहि परमास्तिकौ पञ्जिल-गमरस्यामितौ नाजुतिष्ठतः
 इत्यसम्भावनमिदम्’ इत्याहुः । परमसमीक्ष्यकारिणा पाचस्पतिमिश्रेण
 पत्रिसख्यामीतिनाम्ना यातुल्यायनस्य व्यपदेशो न्यायवार्त्तिकटीकायामसदृश-
 कृतः । ‘प्रदीप सर्वविद्यानामिति’ स्वरचित यातुल्यायनभाष्यधुतरलोक
 अथशास्त्रे ईपत्ररिवर्चितरूपेण तत्पुस्तकानुसारेण विद्यासमुद्देशप्रकरणे
 दृश्यते । योगनामिष्ये धैरात्यप्रकरणे यातुल्यायनस्य मुनेर्नामोल्लेखोऽस्ति ।
 दशतुमारचरितम्याप्यमोच्छ्वासं “अघोष्य तावद्दृष्टनीतिं .. चन्द्रगुप्तो-
 पदेशावैदेनधरास्त्रं कृतम्” । “इयमिदानीनाचार्यं विन्धुगुप्तेन भौर्व्याये
 वदन्तिः श्लोकसदृशैः संज्ञिता, धैरेयमपीत्य सम्यगनुन्दीयमाना यथोक्तकर्म-
 क्षमेति” । अर्थाशास्त्रेऽपि तथैवोक्तं “कौटिल्येन नरेन्द्रार्थं शासनस्य विधिः
 कृतः” इति । एवञ्च पञ्चतन्त्रेऽपि ‘सतो धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि, अर्थ-

शास्त्राणि पाण्ड्यादीनि, कामशास्त्राणि वातुष्यायनादीनिचेति विधेत् । कामन्दकमीतेष्व्याह्वाने उपाध्यायनिर्देशामिधाने क्वापि क्वापि स्थाने अर्थशास्त्रवाक्यानि दृष्टानि सन्ति ।

घौडाचार्य्यं बुद्धोपविरचितस्य विनयपिटकस्य 'समन्तप्रसादिका' नाम टीकायां महात्मानस्यविर-विरचित-महावैश्याख्यानेषु चाण्डक्यविषये वृत्त-मस्ति । जैनसुरिपद्मन्दिदादिप्रणीत 'क्षुपिमण्डल-प्रकाशवृत्ति' नामक सन्दर्भेण चाण्डक्यतत्त्व समुद्धृष्टं विधेते । कविप्रवाकालिदासस्य रघुवंशे सप्तदशसुगौच (४६५-६७)-श्लोकानामेषां श्रीमम्मल्लिनाय कृतव्याख्यानेषु अर्थशास्त्र वाक्यानां समुदाय कृतः । महाभारते शान्तिखण्डे श्रीमद्विषये षष्ठोऽंशे प्रति मान्धातुवृत्तेरेव दृश्यते 'बृहस्पतेर्मत्त राजन् अघोर्त्त सङ्गल-त्पदा । तथैवैषतत शास्त्र विज्ञात ते नरोत्तम" इत्येवमर्थशास्त्र प्रतिपाद्य पुष्करा विषया स्तत्र सन्ति । त्रिवर्गविषये भारते बहुधा विषया, यथोक्त, सन्ति । तथाच 'यय धम्मंस्तथैवार्थं कामरथैवाभिवर्द्धिता । त्रिवर्ग इति-विख्यातोऽगच्छ एव स्वयम्भुवा ।' 'त्रिवर्गोऽनोति वेदिनामिति' अन्वयापि दृश्यते । त्रिवर्गोऽत्र—धर्मार्थकामा । अतिमिश्रोदासीना । श्यामवृत्तिय-रुवा । मन्त्रोक्त्याह प्रमुखास्वरुपाः । भूमिमिश्रहिरयवादिरुपास्वेति । नीतिवाक्याभ्युत्ते सोमदेवसुरिभिश्चम् । तथाच "तथाचानुभूयते विष्णुगुहा-नुपद्दानभिहृष्टोऽपि किल चन्द्रगुप्त साम्राज्य-पदमवापति" तत्र टीकाकृदि-दमव्रीत् । 'विष्णुगुप्तशाण्डक्य । मौक्तिकुलोत्पन्नचन्द्रगुप्तः । वृषलोऽपि नन्दसत्त्वेन साम्राज्यपदमाप' । तत्रैव दूतसमुद्देशेऽप्युक्त 'धूर्तं हि किल चाण्डक्यपतीरुदूत प्रयोगेनेक नन्दं जघाने ति' । हितोपदेशस्य विषयप्रकरणे एवमेवास्ति "नन्दं जघान चाण्डक्यपतीरुदूतप्रयोगतः । तद्दृशन्तरिति दूतं परदेहोत्समन्वितम्" । तत्रैव वाक्याभ्युत्तेऽप्युक्तं सूत्र "अथवाऽत्राल्पयत्न वा ।" एतत् टीकाकारेण व्याख्यानमेवं कृतम् "अर्थशास्त्रे विष्णुगुप्तेन कृतं यत् सत्याध्यायनम् ।" तदीदयस्तत्त्विके महाकाव्ये द्वितीयाध्याये तेनोक्तम्

“गुरुगुरुविद्यालान्त-परीक्षित पराचर-भीष्म भीष्म भारद्वाजादिप्रणीत नीति-
शास्त्र-धवण सनार्थ श्रुतपथमभजत ।” यद्यस्तिलकमहाकव्यस्य चतुर्पांखासे
भारद्वाजस्य वाङ्मूल्य-प्रस्तापे द्वायेव श्लोकौ तेन सूत्रिणोक्तौ । विद्यालान्त-
स्यापि ग्रन्थांशस्तत्र समुद्धृतः । एवमेवार्थशास्त्रेऽपि नामोवलेखोऽस्ति ।
जैतानां “त्रैलोक्य प्रज्ञप्ति” नामकग्रन्थे धार्याक्यवन्द्यगुप्तपोर्तृत्तान्तं धर्षितं
हरयते । प्राक्तना केचन श्लोकः महानारतयान्तिवर्षोक्त-श्लोक्तुदथा
अत्र समुद्धृषन्ते । यथा ‘महाध्याय सहस्रांशं शतं चक्रे स्वमुद्विजम् ।
सङ्घारदेन चक्रेण गुह्या भार्गोपशव । नारद्वाज विशालाङ्ग-भीष्म पारायरे-
स्तथा । संज्ञितं मनुना धैर तयाचान्यैर्महर्षिभि । प्रजानाम युषोद्दामं
विज्ञाय च महात्मना । संज्ञितं विष्णुगुप्तो नृपाणामर्षसिद्धये ।” ‘एवञ्च
भारते शान्तिपर्वणि “प्रजानामायुषोद्दामं विज्ञाय भगवान् शिव । सञ्चिह्नोप
ततः शास्त्रं महास्त्रं मह्यया कृतम् ॥ वैशाखाङ्गमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः
प्रतिपद्यते । द्वाध्याय सहस्रांशि एमहाशयो महातराः । भगवानपि
सचद्वाग्रं सञ्चिह्नोप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चमिञ्जात ! षडुक्तं षाड्दन्तकम् ।
अध्यायानां सहस्रेऽस्तु त्रिभिरेव बृहद्वतिः । सञ्चिह्नोपैखरोपुद्गया वार्हृष-
त्यन्तदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काप्यः संज्ञोपममयीत् ।” प्राग् मह्यहद्वादि-
भिरिन्द्रादीनुत्तरिण्य एविद्याला नीतियदिष्टा । परन्तानु वैशाखान्त-षाड्द-
न्तरुवार्हृषत्यादिभिः संज्ञिता द्यवनीतियन्या रिरचिताः । यद्यस्तिलके
चतुर्थ-पञ्चमाध्याययोः प्रजापत्युक्त विद्याङ्गमांस्व ग्रन्थेन वराहमिहिरीय-
प्रतिष्ठाकावदस्य आदित्यमतपन्दर्भेन निमित्ताध्यायस्य हरप्रबोधप्रचोदले-
खोऽस्ति । एषं धारायणस्य वैशके, कामशास्त्र-विषये च, तत्रैव दत्तकस्य
रत्नरीक्षायां, शुकनासस्य गृहविद्यायां, रोमपादस्य हयशिक्षायां, रैवत्य
कुन्तसिद्धान्ते, ‘दत्तकस्य कामशास्त्रविषयामिधानयोरदृङ्कनमस्ति । एतन्तदीय
कृतीयारनासेच । अन्येषु चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाध्यायेषु उर्व-भरतुं-मेष्ट-
गुणाद्य भास योसमपूर्-रात्रशेखरादीनां समुवलेखोऽस्ति । तथा पुरातस्व-

विषयेच पारस्यदेशीया मणि कुन्तला-नाम वावर्णिनी स्व पुत्र राष्ट्रलाभाय
 विवदुष्ट गुराफ-सलिलपानेनाजराजं जघान । शूसेन-देशे माधुरे बसन्त
 मतिना विवाहा-सफ्तेन शब्जिताधराभ्यां तच्छुम्बनेन सरतविलासाख्य-
 भूमिपं ध्यापादयामास । दशार्णवगरे शुकेशरी नाम जलना विचलितस्र-
 मणिना मदनाशंवनरेशम् । मगधदेशे मदिराज्ञी नाम कामिनी विवाहसौख्य-
 दर्शनेन मन्मथविनोद-नाम भूपम् । दक्षिणापथे पारहजदेशे चण्डरसा नाम
 महिषो कवरीपाश निक्षिप्तयस्त्रिणा मुण्डीरनामान नृपालं जघान । वृषामेता-
 ऋषं नीतिवाक्यामृते च राज्यरक्षासमुद्देशे विदधते । तथैव होमेन्द्रचितायां
 कथामप्रयामस्ति । नीतिवाक्यामृतेटीकायान्तु ऋषिपुत्रक-कविपुत्र-कौशिक
 गणो चारायण-वन्तिल-शाश्वक्य-गुरु-पालकीभागुरि-भारद्वाज-राजपुत्र-राजगुर
 रैभ्य-एगं-वशसभदेव विभिटीक-सुन्दरसेन शौनक प्रभृतीनां नीतिविदां वाक्यानि
 समुद्भूतानि हारयन्ते । एतेषां विवृति नीतिवाक्यामृतव्याख्यायां प्रकाशयिष्यते ।

सन्तिच 'वाद्भीयवैजयन्त्या, अभिधानविज्ञानमणौ, भोजराजीय-नाम-
 मालायाञ्च कौटिल्यत्रात्म्यायनयोरेक्य चकप्रमास्यानि यथा,—'वात्स्या-
 यनोमहत्तनाम' कौटिल्यः चण्डकात्मजः । दामिलः पक्षिलस्वामी विष्णु-
 गुप्तोऽङ्गुलक्ष तः" (१) "वात्स्यायनस्तु कौटिल्य विष्णुगुप्तोवराणकः ।
 दामिलः पक्षिलस्वामो महत्तलागोङ्गुलोऽपि सः ॥" (२) "कात्यायनोवर-
 रुचिर्मयजिच्च पुनर्बर्ष । कात्यायनस्तु कौटिल्यो विष्णुगुप्तोवराणकः ॥"
 (३) यद्यपि कात्यायनइत्यत्र वात्स्यायन इति पाठेन स्वोक्तिपते तदा विष्णु-
 पुराण-दक्षिणार्णव यज्ञसिखलक वाक्यानां धैर्यं स्यात् । मौष्यवन्द्यगुप्तार्थ-
 मर्थास्य' विरचयामासेति लोके प्रसिद्धिरित्येवं दशदोवाक्याच्च । स्त्रीष्टाब्दात्
 तूर्वशतकान्ते आसीच्चाणक्य इति मध्याः सूरयो वदन्ति । यत 'कक्षांठ्यां
 कुण्डल शतकर्ण्यः शतशान्न, महादेशी मलयरती जघान' इतिकामहृष्ये
 वदन् वात्स्यायनः (१३६) स्त्रीष्टाब्दात् पूर्ववर्ती । तेन (२०६) स्त्रीष्टा-
 ऋदात् प्राक्वर्ती भरतखण्डस्य परिवन्प्रान्ते इतिवाक्यानुपासनायां शाहवा

इतानां मरयेन शातरुर्णिना समकालिक. किंवा तत्परकासिक आसीदिति
 दृढं शायते । एव पुरावृत्तसंज्ञाद-मयेन कामसूत्र-न्यायभाष्ययोः प्रवेत्तुर्नात-
 स्यायनात् पर प्राचीनः कौटिल्य इति श्रीश्यामशास्त्रिणासर्थशास्त्रन्व द्वितीया-
 वृत्तिकस्य भूमिकायामभिप्रायः । अपितु स्त्रीयग्रन्थे अर्थशास्त्रे न्यायभाष्य-
 कामसूत्रयोर्भाव्यानि सप्रंश्र यमानुरूपं मोद्धूतानि तथापि देवाञ्चिदुद्धूत-
 विषयाणां तौल्यं दृश्यते । तथाच—

न्यायभाष्ये,

अर्थशास्त्रे,

(१) प्रदीपाः सर्वविद्यानाम् ...	—विदधोद्देशे प्रकीर्तिता ।
(२) पदमगृहोपाकरणम् ..	तद्वैशार्थशास्त्रे ।
(३) 'परमतमप्रविद्धम् ..	" "
(४) 'अनुपितानिपसन्ते' ..	" "
(५) 'दास्यययोराम— ...	" "
(६) दास्यश्च सीतामपरे— ...	" "

एव कामसूत्रोक्त विषयं अर्थशास्त्रे वदन् पाण्डुरव उभयोर्ग्रन्थयो कर्तुं वैक्य
 .स्यटीककार । प्राथम्यशास्त्रे यावि पारिभाषिक-पदानि कानिचित् प्रयुक्तानि
 भूतानि पुन. कामसूत्रे प्रयुज्य तत्सूत्रमर्थशास्त्रात्परं विरचितवानिति सूचयते।

कामसूत्रार्थशास्त्रयो वेदुचिर्निपयेषु तौल्यरूप यथा—

(१) कामसूत्र प्रकीर्तम् ।	'इदमर्थशास्त्र कृपम् ।
(२) 'सहाय्यं प्रकरणापिपरणामुद्देशः' ।	विद्यातमुद्देशः । विद्या समुद्देशम् ।
(३) 'श्रीपनिपदिकम् ।	'श्रीपनिपदिकम्' ।
(४) 'पितृपैतामह वरयम्' ।	'पितृपैतामह वरयम्' ।
(५) मित्रतम्पत् ।	'मित्रतम्पत्' ।
(६) 'कामोश्चानुद्धान्' ।	'कामोश्चानुद्धान् याद्या- भ्यान्तरविहारज्ञाह' ।

अन्यत् सुधीवर श्रीग्यामशास्त्रिणा अर्थशास्त्रस्य द्वितीयावृत्ति-भूमिका-
 यामस्ति । एवमर्थशास्त्रात् कामसूत्रगीकारो यानि यानि वाक्यानि श्रीयशो
 धरेण समुद्धृतानि तानि सर्वानि तत्रैवार्थशास्त्रभूमिकायाम् प्रदर्शितानि ।
 अथरञ्च आशुदायं विष्णुगुप्तोऽपि धैवम्, देवस्वामी सिद्धतेनञ्च षष्ठे” इति
 बृहज्जातकस्य सप्तमाध्याये । तदध्याय्यानेच भट्टोत्पलेनोदलोचि “किन्तु
 विष्णुगुप्तेनापि चाणक्यापरनाम्ना एवमुक्तम्” । ‘नकुम्भममम शुभमाह
 सत्य नमासभेदान् यवना वदन्ति । कस्याग्भेदोनतपास्ति शरो । अति
 प्रसन्नरित्यतिविष्णुगुप्त” इति । बृहज्जातकस्यैकविंशति प्रकरशरय-तृतीय
 श्लोकस्याख्याने अत्र विष्णुगुप्तचाणक्यावाङ्मत् । ‘कस्यांशेति’ । अनेन
 भट्टोत्पल-लेटेन चाणक्यविष्णुगुप्तौ मिश्रौ प्रतीयेते । अत्र विष्णुगुप्तपरेन
 महानुप्ताचार्य्य इत्यन्वे वदन्ति । अथरेषु कौटिल्येन राष्यंश-कला विक्र
 सादय सौरसन्धश्चररादयश्च न ज्ञाता इत्यवगु । तयाचोक्तत्वावाच्यविष्णु
 गुप्तेन ‘अप्यर्थक्षय पुस्य प्रतान् कदाचित्, धाम्नादयेदनिलयोगवशेन पारम् ।
 नस्वस्य कालपुरवक्ष्य महाराविस्य । गच्छेत् कदाचिद्वृत्तिर्महासापि पारम्”
 इति बृहत्संहितायानुक्तो वराहमिहिराचार्य्ये विष्णुगुप्त अर्थशास्त्रकर्तुं
 विष्णुगुप्तादय एव । तस्यावृत्तित्वादिति यदुक्तञ्च तत् सृष्टु । यद्य एतन्न
 शास्त्रे नन्दराजगतामवनिष्य समुद्धार । तस्यार्थे राष्यंश-कला विक्रला
 दिक् श्रीशोक्तपतादिकञ्च नैव दुरुह स्यात् । तत्र वा बृहत्संहितायाम्
 वृत्तिपदस्यान्व एव सद्य । कौटिल्यस्य स्याविरसुनित्यप्रसिद्धे । विष्णुगुप्त-
 सन्दर्भस्य प्रमाणाणि यथाह मिहिराशुगुन्दत् सूत्र-सहस्रीदस्तादिभि स्वस्व-
 सन्दर्भ समुद्धृतानि । अन्येषा विदुषा मये विष्णुचन्द्रनाम्ना केनचित्
 श्रुत्या पसिष्टसिद्धान्तोप्यसि । चाणक्यसूत्रेषु सूत्रमेक ‘श्वोमपुरादय
 कपोतोपरम्’ इति ‘हरयते (अ ४ सू १६) तत्रच कामसूत्रोऽन्यस्ति ।
 ‘वरमदय कपोत श्वोमपुरात् (२५ अ २४ श्लो) । कौटिल्य इति नाम्न
 तदीय-भीतोतीवसूत्रमस्यादन्वेषां दुरधिगम्यतेन प्रसिद्धम् । यथा कौटिलीय

यदि क्षान्ते स्वरपोः ह्रस्वदीर्घयोः । विन्दुन्मणोर्विषय्यासाद् दुम्बोप इति संज्ञितम् इति यदौषधीये कामसूत्रव्याख्यानम्—‘साधु यदौषधनिषेधमप्यन्तर-
विन्यासादस्वप्यार्थं सत् स्तोत्रिच्छतं गृह्यस्तुमन्त्रार्थम् ।’ तथैव भारते आदि-
पर्व्याणि पाशात्यतगमने युधिष्ठिरं प्रति विकूरस्य कौटिल्यपुण्योक्तिपथा
‘अलोहं निश्चितं शस्त्रं शरीर परिकरानम् । यो येषां नतु तं मन्त्रि प्रतोकार-
यिद् द्विवः’ । भारते शान्तिः चर्चयि कूटनीत्यर्थे कौटिल्योपमिति दृश्यते । बहुनि
च धायास्यसूत्राणि अथगात्रविवरणेन यान्ति । तथाहि ‘राज्यमूलनिन्द्रियत्रय
इति अर्थशास्त्रे १—३ । ‘विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा’ इति । ‘नैकं चक्रं
परिभ्रमति’ इति । अर्थशास्त्रे १—७, १—६ । ‘अविनीतशानि भावाद.....
‘नाराहायस्य मन्त्रनिश्रयः’ १—६ । ‘मन्त्रमुखाः सर्वारम्भाः १—१५ ।—
‘होयमानेन न सन्धिं कुर्वीत’ । अर्थशास्त्रे तु ‘होयमानः सन्धोत’ ।
‘तेजोहि सन्धानोत्तस्तदर्थिनाम्’ । अर्थशास्त्रे तु ‘तेजोहि सन्धानकारणम्’,
‘बलवान् हीनेन विगृहीयात्’ । अर्थशास्त्रे तु ‘न होनेन विगृहीयात्’ । ‘राज-
प्रतिभूतं माधरेत्’ । तथैवार्थशास्त्रे । ‘इन्द्रियशयसिंघतुरङ्गवानपि
विनश्यति’ इत्यर्थशास्त्रे । अत्र तु ‘इन्द्रियशयसिंघोनास्ति कात्पर्याशक्तिः’ ।
‘मत्स्य पञ्चमसुपमुत्थार्य गृहीयात्’ । अर्थशास्त्रे मत्स्यपार्थीय जलसुरजीव्यार्थं
गृहीयात्’ । ‘आत्महिदं न प्रकाशयेत्’ तथैवार्थशास्त्रे । ‘उपस्थित-
विनायः प्रकृत्याकारेण लक्ष्यते । ईदृशं प्रार्थशास्त्रेऽस्ति । ‘तथैवमवाये
पुण्यतामधिगच्छेत्’ इत्यर्थः । ‘तथैवमवाये जीवःपुत्रां गच्छेत्’ इत्यर्थशा-
स्त्रे चैवमस्ति । एवं बहुषु स्थानेषु अर्थशास्त्र-धायास्यसूत्रयोर्विषयेषु ऐक्य-
मस्ति । उभयोर्ग्रन्थयोरेककृतौ कथं नापि शङ्कासमापतति । धायास्य-
प्रणीतमेकं (१) सधुचायास्यमष्टोत्तरशतश्लोकात्मकम् (२) द्वितीयन्तत् प्रणीतं
शुद्धधायास्यम् साद्द्विदशश्लोकात्मकम् (३) तृतीयं धायास्यनोतिदपञ्चान्त-
द्विरचितं अष्टपञ्चाशदंशुष्यशतश्लोकात्मकम् । (४) चतुर्थं राजनीति-
शास्त्रं प्रायः सप्तश्लोकैः सम्पूर्णम् । पुस्तक्येवम् ३ उदाहृतं विद्वत्-

समाजेषु प्राकारयं नीतञ्च । नेपालदेशीय बोधिपादक्ये श्रियतमिता
 श्लोका सन्ति । विहल-नगरे तज्जापानुवादाश्रितं एकं चाणक्यसूत्रं केन-
 चित् सूरिणा मुद्रापितमिति श्रूयते । मया तु एतत्पादार्थपुस्तकव्युष्टय
 सञ्चयम् । एवं च हस्तलिखितं दक्षिणापथस्य कालिकट निवासिनां धीमद्गो
 विन्द्यास्त्रिणां सकाशात्सञ्चयमेकम् । (१) अन्यच्च अन्तर्गतने मुद्रापितम् ।
 (२) महोत्तरं राजकीयपुस्तकसंग्रहालयाध्यक्षाणां भारं धीमद्देव शास्त्रिणां
 सकाशात् प्राप्तं तृतीयम् । (३) अपरञ्च द्वितीयावृत्तार्थशास्त्रस्य शेषभागे
 मुद्रितं चतुर्थम् । (४) चतुर्थपुस्तकेषु सूत्राणां पाठानैक्यं बहुधा विद्यते । तत्
 पाठानैक्यं टीकायामस्य प्रदर्शितम् । कौटिल्यस्योक्तिसूत्रं कयातरित्सागरे,
 रविनारायणस्य चाणक्यकथायामपि उपरञ्चितमस्ति । विशेषतोऽस्मिन्
 सूत्रसन्दर्भे रामनीतिः सामान्य नीतिः, सामाजिक नीतिः, धर्मविषयः,
 अर्थव्यवस्थापनम्, मानाहितकरोपदेशाः, स्वास्त्वपरश्रमं भोजन—निषेधादयश्च,
 प्रथमाध्यायतत्पट्ट अध्यायेषु सन्ति । कुत्रचिदादर्यमन्थे अध्यायानां विभागा
 न विद्यन्ते । सन्ति च कुत्रचित् । प्रायशोऽस्यन्ते सूत्राणां प्रकरणात् सङ्गति-
 वन्धस्याभावात् । 'मूलं सूत्रं प्रवक्ष्यामि यादृक्क्येन यथोदितम् । यस्य
 विज्ञानमात्रेण मूलो भवति पविष्ठः' । "स्वयमेव विष्णुगुप्तप्रकारं सूत्रं
 भाष्यञ्चेति" छद्मनाशक्यार्थशास्त्रयोश्चावाक्यस्य स्वोक्तिः कौटिल्य प्रणी-
 तत्वे सूत्राद्यमेवां नापि सन्देहाशयः स्यात् । चाणक्यसूत्रं समाप्तौ चत्वारः
 श्लोका अधिकाः सन्ति एकस्मिन् भाग्ये प्रथमे । ते मयापि सद्यविष्टाः
 सन्दर्भेणैव टीकायां सारार्थबोधिण्यां व्याख्याताश्च । नीतिविषये अत्रि
 पुराणा-महर्षिपुराणा कालिकापुराणेषु कानिचित् प्रकरयानि सन्ति । नाना
 दुर्योगान्स्वास्यादिभिन्नाकान्तत्वान् मुद्रायन्त्रस्वाज्ञर-योजकानां श्रुति-
 प्रावृत्त्यां च भूमदिकमस्मिन् विद्यते । तत्र कृपया सहस्रसूरिभिः सन्तञ्चयम् ।

कलिकातास्य राजधान्याम् ।

विदुषामनुषा—

दरानं विद्यालयत ।

धीर्दम्बरचन्द्र शर्मा शास्त्री ।

Foreword.

(महाभारतसंस्करण)

One of the most attractive elements in Indian culture is its wealth of gnomic lore. Half of it is written, half unwritten. Much is on record, much has still to be recorded. Energetic and capable rapers have still to bring in many sheaves. This lore is expressed in four distinct forms. First we have the elaborate shloka, metrical, polished and refined, a gem of terse poetical expression. Next we have the true proverb, living in the mouth of the people, non-metrical, and in character akin to the proverbs of all nations. Thirdly there is the aphorism or sutra, a form peculiar to India, almost an algebraical formula in words. Lastly there is the allusive, abbreviated cryptogram, a mnemotechnic device, a formula to recall to mind the fuller form of the first two kinds.

In point of numbers the metrical shlokas and the true proverbs are most important. Over 10,000 different shlokas are already on record and accessible in printed form. The proverbs, concerning which no statistics exist, must be numerous also. In their Sanskrit form no extensive collections have been published as yet, but collections in vernacular form have been published containing in some instances up to 8000 different sayings.

Far less in number are the aphorisms, unless we take into account the philosophical sutra literature. We are here speaking of *Niti* only, of the ethics of life, of counsels of behaviour, of prudential wisdom.

The last class, the mnemotechnic cryptogram, is very

small indeed and need not referred to more fully here. Only very few examples of them have come to my knowledge.

The most interesting collection of the third kind is undoubtedly the one going by the name of Canakya sutras which forms the subject matter of the present work. An incomplete collection of these was published as early as 1881, in Ceylon in Sinhalese transcription and with an English and Sinhalese translation. The little publication has remained almost unknown and the first wide publicity given to the collection was their publication by Dr R. Shama Shastri as an appendix to his epoch making edition of the Kautilya Arthashastra. Recently two meritorious publications on the subject have appeared in Bengal, one republishing the sutras in Bengali transcription with a Bengali translation, the other giving an English translation with commentary.

The subject is of considerable importance and many problems are connected with it. Canakya is a great and symbolic name in connection with Niti. Who was this Canakya? Was he the famous minister of Maurya Chandragupta, or another person bearing the same name? If not the same when did he live and where? Then, what is the relation of the contents of the body of Canakya Niti to other Niti preserved in India? What parallels can be found for the isolated sayings both in Indian tradition and in the proverbial lore of the world? How have we to think of the origin and development of these sayings? What was their original form? Was the sutra form the original one, and was this brief form expanded into that of literary

shlokas, or were these shlokas the original poetical creations, later artificially contracted into brief aphorisms after the model furnished by the philosophical or ritual sutras? All these questions await treatment. We are only at the beginning of the study of the subject. Every contribution to this study is welcome. We need collection of materials. We need comparison of contents. We need explanation of meanings and implications. We need treatment of history and origins.

For all these reasons the present capable work of Pandit Ishwar Chandra Shastri is highly desirable. He has produced a book with double merit. It draws new and wider attention to the subject. It brings a wealth of illustration, explanation and comparison of the contents of the sutras.

It will make many friends for this old but too generally forgotten or overlooked part of the inheritance of India, and it will stimulate many minds towards fresh enquiry and fresh study.

In this field at present no labour is superfluous, and for a long time to come things will remain so.

May the learned and industrious Pandit be rewarded for his labour of love and understanding by a generous response from the reading public of Bengal. May he himself continue his interesting and meritorious work. And, above all, and best result, may he awaken others to follow in his footsteps.

Anyone demonstrating the loveableness and wisdom of India does a work of great merit, doubly welcome in our present times.

May then this volume be a messenger of good tidings and goodwill. We regard it as a valuable addition to Bengal's expanding library. We feel happy in bidding it welcome.

Calcutta,

17th September, 1928

Johan van Manen,

General Secretary,

Asiatic Society of Bengal

अभिमतम् ।

(यज्ञावरसंस्कारचल)

भवतप्रयोगेन वाचस्पत्यव्याख्यानस्य यातिपदस्थानान्यवभोज्य मीर्तौऽभवत् ।
सूत्राद्योक्तानि बहुपदीयसूत्राद्योऽपि कश्चिद्वानिच । इत प्राक्तु सन्ने त्रिषो व्याख्या किनापि
विदूषा न ह्यनेति । भवत् कृतव्याख्यासि सूत्राद्यामर्षा विशेषविमर्शे विद्यमाने सर्वेषां
पाठकानामर्षावबोधे विशेष कौशल्ये भवति । व्याख्यान समीचीन दृश्यते । ईदृश
भोक्तियन्मस्य विषत् समज्ञिषु सिद्धान्तिषुष प्रचारराहुष्य समावरय हिताय
भवतीति ।

स्यार श्रीनलिनोरञ्जन चट्टोपाध्याय ।

भृतपूर्वम् प्रधानविचारपति कलिकाता शारकोटं ।

शामर्थमेष्ट संस्कृतपरीक्षासमिति सभापति ।

चाणक्य-सूत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सा श्रीर्वोऽव्यात् ॥ १ ॥

नत्वेगं सच्चिदानन्दं जगतः परकारणम् ।

श्यामा श्रीरामकान्तौ च पितरौ प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

नीतिशास्त्रार्णवं येन समानोद्यानृतं महत् ।

समुद्भे नमस्तस्मै कौटिल्याय महात्मने ॥ २ ॥

क कौटिल्य-वचस्तत्त्वं नीतिनैपुण्य-भास्वरम् ।

तस्य व्याख्या-प्रवृद्धौ तु क च मन्दमतिर्मम ॥ ३ ॥

नीतिशास्त्रोक्तत्राणि चाणक्यैः सूत्रितानि च ।

तेषां प्रसरभूतयं टीका सारार्थबोधिनी ॥ ४ ॥

नीतिः सम्प्रभूलत्वात्तदधिष्ठातृ-देवतां मद्रत्नाचरण-स्वरूपेण प्रार्थयति सेति ।

सा प्रसिद्धा परममम्पदा श्रीरिग्वर्याधिष्ठातृ-देवता यो गुमान् अव्यात् पायादिति । तथा च श्रुतयः । “तामिहोपन्नये त्रियम्” । “त्रियं देवीसुपाद्ये श्रीं देवीं गुपताम् ।” “श्रीश्च

सुखस्य मूलं धर्मः ॥ २ ॥

ते लक्ष्मीश्च पद्मरां" इति च । नृपनीतेः सकलसम्पन्नूलकत्वेन तदधिष्ठात्-श्रीदेवतानामानुकीर्त्तनं सन्दर्भादीं शमन्नापकमिति । तथाच कापिलं सूत्रम् "मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितथेति" । "मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति, आयुसत् पुरुषाणीति" महाभाष्यधृतश्रुतितथेति । 'सम्पत्तिः श्रेय लक्ष्मीश्चेत्यमरः । श्रेयसं सर्व्वैरभ्युदयार्थम् । श्रेय सेवायाम् । 'क्लिष्वची'त्यौणादिकसूत्रेण क्लिप् । अत्र रक्षणे, अवति । अवतेः आशीर्लिङाऽथ्यादिति ॥ १ ॥

दृश्यते जगति सर्व्वं सुखं कामयमाना दुःखपरिहारोत्सुकाः अतः सुख-हेतुं धर्मं निर्द्दिशति सुखस्येति ।

शुभसूचकं सकलसम्पदात्-देवतानामानुकीर्त्तनानन्तरं भुवन-विधारकं धर्मं वक्ति नीतिविच्छिरोमणिः कौटिल्यः । जगतो धारणादर्थं इति । तथाच श्रुतिः । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रसिद्धा' इति । 'धर्मः सर्व्वेषां भूतानां मधु' इति च । महाभारते ऽपि । 'न जातु कामाद्यभयान्नलोभादर्थं जज्ञाज्जीवितस्यापि हेतोः' । तत्रैव 'धारणादर्थं इत्याहुर्न लोकचरितं चरेत्' । स च धर्मः लोकानामभ्युदय-निःश्रेयसहेतुः । तथाच कणादसूत्रम् । "यतो-ऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः" । ऐहिकाभ्युदयस्य नीतिमूलकत्वाद् नीतेय सुखहेतुत्वात् । तच्च सुखं धर्ममूलकमिति । धर्मं विनाऽनुकूलवेदनीयस्य सुखस्यासम्भवत्वात् । दुःखन्तु 'बाधना-लक्षणम्' इति न्यायसूत्रम् । तत्रतिकूलवेदनीयमित्यर्थः । व्यास-

धर्मस्य मूलमर्थः ॥ ३ ॥

भाष्ये तु दुःखलक्षणमित्यं वर्णितम् । 'येनाभिहताः प्राणिनस्तदु-
पघाताय प्रयतन्ते तददुःखम्' । येन प्रतिकूलवेदनोयत्वेनानुभूतेन
दुःखेन । अभिहता अनुभूतक्लेशाः । प्राणिनो जीवाः तस्य दुःख-
स्योपघाताय समुच्छेदाय । प्रयतन्ते सम्यग् यतन्ते । इति दुःखस्य
निष्कृष्टलक्षणम् । सुखं दुःखाभाववदिति । "मूल-सूत्रं प्रवक्ष्यामि
चाणक्येन यथोदितम् । यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खी भवति
पण्डितः" इति लघुचाणक्यवाक्यान्नेदं चाणक्यविरचितसूत्रमिति
केनापि भागद्धि । 'धर्मोऽस्ती पुण्य आचारं स्वभावोपमयोः
क्रतौ' इति मेदिनी । धृञ् धारणे, धरति धियते वा । 'अर्त्तिसुसु'
इत्युणादिछत्रान्मन् । 'मूलमाद्ये शिफामयो'रित्यमरः । मूल-
रीक्षणं मूलप्रतिष्ठायाश्च । मूलतीति इगुपधत्वात् कः । सुख-
दुःख तत्क्रियायाम् । सुखयतीति पचाद्यच् ॥ २ ॥

सुखमूलमुक्त्वा धर्ममूलं वक्ति धर्मस्येति ।

धर्मस्य जगतो विधारकस्याभ्युदयनिःश्रेयसयोश्च मूलं अर्थः
इत्यर्थः । सकृद् अर्थेषु तैर्लौकिके दान-याग-तीर्थकार्यादिभिः धर्मः
समासाध्यते । निःस्नानान्तु तत्तत्कार्यसम्पादने धर्मोर्जने-
चार्यराहित्यात् सामर्थ्याभावः प्रसिद्ध इति । तदुक्तं नीतिविद्धिः
'अर्थेन तु विन्तूनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः । क्रियाः सर्व्वा विनश्यन्ति
योषे कुसरितो यथा ।' अन्यत्र च 'धनाद्धर्मन्ततः सुखमिति ।'
अपरञ्च 'यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः' इति च ।

अर्थस्य मूलं राज्यम् ॥ ४ ॥

अर्थो विषयार्थनयोर्धेनकारणवस्तुषु' इति मेदिनी । अर्थं उप-
याज्यायाम् । अर्थ्यते । घञ् प्रत्ययेन सिद्धः । 'मूलं गिफा-
द्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' इति मेदिनी । मूल प्रतिष्ठायाम् ।
मूलरोहणे च मूलति मूलयति च । 'इगुपध' इत्यादिना कः
अच् वा । "धर्मैः पुण्य यम-न्याय स्वभावाचार सोमपाः"
इत्यमरः । घञ धारणे, धरति धियति वा । 'अर्त्तिस्तुषु' इत्याद्यौ-
णादिकान्मन् ॥ ३ ॥

प्राग् पद्मस्य सुखमूलत्वं प्रदर्श्य/सम्प्रति राज्यस्यार्थमूलत्वं
निरूपयति अर्थस्येति ।

राज्यं राष्ट्रं राजकर्म वा । अर्थस्य धनादिविषयस्य मूलं
प्रधानं हेतुः । अर्थेन हि राजानो लोकाय स्वजीविकामिव-
मैहिकं सर्वं कार्यं निर्वाहयन्ति यतः—

“धनवान् श्रेष्ठतां याति दरिद्रः परिभूयते ।

सर्वकार्याणि लोकेऽस्मिन् सम्पन्नानि धनैः सदा” ।

नृपस्य तु राष्ट्र-दुर्गे सैन्यामात्य-शस्तास-पोतप्रजादीनां
संरक्षणे अर्थानां सम्यगावश्यकत्वाच्चेति । “अर्थोऽभिधेयशब्दानां
धनकारणवस्तुषु” इति मेदिनी । ऋ गतौ । अर्थ्यते
ऋच्छति वा । “उपिकुपिगार्त्तिभ्यस्यन्” इत्याद्यादिकाल्यना
सिद्धम् । यद्यपि रीतिः कर्म राज्यं तथापि तत्कर्मोपलक्षित-

राज्य-मूलमिन्द्रियजयः ॥ ५ ॥

शासनधीनस्थानमत्र बोध्यम् । कामन्दकनये राज्यं सत्तान्त्रं,
अमरसिंहमते तु पौरत्रेणीभिः सहाष्टाङ्गमपि, राज्यं तेन प्रद-
र्शितम् ॥ ४ ॥

अर्थमूलमुद्या राज्यमूलं निरूपयति राज्येति ।

इन्द्रियजयः । इन्द्रियाणां पञ्चज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रियाणां
तदध्यक्षमनस्य । जयः स्वायत्तीकरणं संयमश्चेति । तद् राज्यस्य
मूलं राज्यस्थिति-तत्त्वानमहेतुर्भवति । तथाच वार्हस्पत्यं सूत्रम् ।
'आत्मवान् राजति' । राजा नृपः आत्मवान् प्रशस्तमनाः स्यात् ।
मनःप्रागस्य' नीत्यादिशास्त्रपरिशीलनेन भवति । अत्रात्मपदेन
मनोप्राप्तम् । एतदेव भारतटीकायां नीलकण्ठमट्टैरुक्तम् ।
अजितेन्द्रियाणां विगानं श्रूयते । तथाच "अवशेन्द्रियचित्तानां
हस्तिज्ञानमिव क्रिया । दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रिया
विना" इति । अन्यद्विषयेऽस्मिन् कौटिल्यैरर्थशास्त्रस्य तृतीया-
ध्याये प्रथमाधिकरणे समुपवर्णितम् । कैविलिङ्गिः ज्ञानेन्द्रियाणि
पडित्युक्तम् । तद्वयथा—"मनःकर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा-
सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते" इति ।
इन्द्रस्यात्मनो निद्रम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इत्यादिना वचा
निपातनात् सिद्धमिन्द्रियपदम् । जि जये, जयनम् । तद्देरच्-
प्रत्ययसिद्धम् ॥ ५ ॥

इन्द्रिय-जयस्य मूलं विनयः ॥ ६ ॥

इन्द्रियजयहेतुं निर्व्वक्ति इन्द्रियेति ।

विनयो नम्रता सौमिल्यं इति यावत् । सचेन्द्रियाणांमिकादमसंख्यकानां जयस्य मूलं निदानमिति । अथवा इन्द्रियाधिहाह-नमसोजये ज्ञान-कर्म्मैन्द्रियाणामवश्यं जयः स्यात् । इन्द्रियजयस्य मूलं मुख्यं कारणं विनयः । यस्तु विनयवान् सहिष्णुर्विवेकी तस्य धैर्य्येण स्वैर्य्येण चेन्द्रियजयो भवति । अविनयस्याविनयकारित्वेनेन्द्रियलौख्यं विचरन्ते । तदुक्तं कविभिः "शीलेन कुर्याद्दगम्" इति । अन्यच्च 'आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः । तज्जय, सम्पदां मार्गी येनेष्टं तेन गम्यताम्" इति । मातृस्व-स्तु विनयमाश्रित्योक्तं यथा—

'ममत्रा वगणा कुर्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ।

बहवोऽविनयाद् भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ॥

वनस्थायैव राज्यानि विनयात् प्रतिपदिरे ।

तदाय नित्यं भवेत् विप्रान् वेदविदः शुचीन् ॥

तथो हि गिषेद् विनयं विनीतात्मा हि नित्यगः' इति ।

विनयनम् । वि पूर्व्वान्नयतेरच्वा एरच्वा वा सिद्धम् । अन्यत्र विनयो दण्डः । तच्च व्यवहारतत्त्वे स्पष्टमस्ति ॥ ६ ॥

विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ॥ ७ ॥

वृद्ध-सेवाया विज्ञानम् ॥ ८ ॥

विनयकारणं निर्द्दिगत्राह वृद्धोपसेवेति ।

वृद्धानामुपसेवेति तत्पुरुषः । वृद्धानां विद्यावयोज्येष्ठानाम्, सतां सन्निधौ ज्ञानार्थमुपसर्पणपूर्वकं सेवा तदयोग्यपरिचर्या । वृद्धसन्निधौ त्वयी वार्त्तान्वीचिकी दण्डनीत्यादीनां, शिक्षणं सेवनपूर्वकं भवति । तथाच “वृद्धसंयोगः” इति कौटिल्यः । “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” इति गौतायाश्च । सा च सेवा विनयाज्जनस्य मूलं मुख्यमित्यर्थः । तथा हि अर्थ-गास्त्रे,—

“विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूत-हिते रतः ॥” इति ।

विद्याविनयशुणा वृद्धोपसेवनात् प्रादुर्भवन्ति । अन्यत् पूर्वसूत्रे निगदितम् । वृद्धो ज्ञाननिपुणः स्वविरो वा ।

“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः ॥” इति ।

तथाच “वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे ज्ञे त्रिपु क्लीवन्तु शैलजे” इति मेदिनी । वृधु वृद्धौ, वदन्ते स्म । मत्वर्था इत्यादि सुवेण ततः ॥७॥

वृद्धजनसेवायाः फलं निरूपयति विज्ञानमिति । विज्ञानं विज्ञेयेण नीतिदर्शनशिल्पादिज्ञानम् । एतदेव पूर्वीं वृद्धजनोप-

विज्ञानेनात्मानं सम्पादयेत् ॥ ६ ॥

सेवनस्य फलम् । विज्ञानिच्छुर्वृद्धोपसेवनं कुर्व्यात्तेन नैपुण्य-
लाभः । वयोवृद्धाद्विद्यावृद्धः श्रेष्ठः । प्राङ्निहक्तं हृदयचणम् ।
सेवा तु परचित्तानुवर्त्तनं वा । 'भोक्ते धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं
शिल्पशास्त्रयो' रित्यमरः । भोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् । शिल्पे
शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञानं' इति
हेमः । सेह सेवने, सेवनम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यनेनाप्रत्ययः ॥ ८ ॥

विज्ञानफलं वक्ति विज्ञानेनेति । नीतिशिल्पवाचांदिशास्त्र-
जनितेन ज्ञानेन नृपोलोकशात्मानं सम्पादयेत् । तादृशशास्त्रोक्त-
ज्ञानेन स्वं स्वं कार्यं न्यायाधिकरणोक्तञ्च निर्व्वाहयेदित्यर्थः ।
कौटिलीये स्वशास्त्रे विनयाधिपारिके "रक्षेदात्मानमात्मवान्"
इति । "आत्मानम् आत्मना रचन् चरिष्यामि विशाम्यते" इति
भारते च । आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा विज्ञानान्वितेन वा,
आत्मानं ह्यं रचन् पालयन् गोपायन् वा । चरिष्यामि व्यावहारिकं
सर्वं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः । "आत्मा फलेवरं यत्रै स्वभावे परमा-
त्मनि । विद्वेष्टे धृतां च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च" इति धरणिः ।
अत्रात्मा मन इति । अत् सातत्यगमने, अतवि । 'सातिभ्यां मनि-
मनिणौ' इति मनिन् । विज्ञायते सम्यञ्ज्ञायते वस्तुतत्त्वं येन
तद्विज्ञानम् । विपूर्वाञ् जानातिः करणे स्युट् ॥ ६ ॥

सम्पादितात्मा जितात्मा भवति ॥ १० ॥

जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्यते ॥ ११ ॥

सम्पादितात्मनोजितात्मत्वं प्रदर्शयति सम्पादितेति ।

सम्पादितः । तौतिविज्ञानयुक्तमनाः पुमान् । अथवार्थ-
यार्त्ता-शिल्प-धर्मशास्त्रजनित ज्ञानेन सम्पादितः परिमार्जित-
आत्मा मनो येन सः सम्पादितात्मा । जितात्मा प्रशस्तमनाः ।
न्यायान्यायविवेकेन जितमना वा भवति स्यादित्यर्थः । अन्यथा
प्रतिपदमात्मनो विपत्सम्भावना गरीयसीति सारः । तदुक्तं
बृहस्पतिना “आत्मयान् राजेति” । काठके च “यसु विज्ञानवान्
भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृशा
इव सारथेः” इति । युक्तेन मनसा आन्वीक्षिकादि-शास्त्रजनित-
ज्ञानयुक्तचित्तेनेत्यर्थः । यतः “अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्त्रान-
मिव क्रिये”ति प्रागुक्तम् । असम्पादितात्मनः कार्यं विनष्टं स्यात्
इति भावः ॥ १० ॥

वश्यात्मनः पुंसः सकलार्थमाधने सौकर्यं दर्शयति जिता-
त्मेति । जितो वशीकृतः आत्मा मनो येन सः जितात्मा,
जितमनाः प्रशस्तचित्त इति यावत् । पुमान्, सर्वार्थैः
कार्यकालोपस्थितसकलविषयैः । संयुज्यते तत्तत् कार्यमाधने
योग्यो भवतीति अन्तराथः । अजितेन्द्रियस्य सर्वमाकूलितं
भवति । तदुक्तं गीतायाम्, “इन्द्रियाणां हि चरतां यमनोऽनु-
विधोयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि” इति ।

स्वामि-सम्पत् प्रकृति-सम्पदं करोति ॥ १२ ॥

‘गुणवतो राज्य’मिति वृहस्पति सूत्रम् । गुणवत्त्वं हि विद्या-
गुणोऽर्थगुणः महायगुण्येति तत्रैव सूत्रितम् । वासिष्ठे च
“तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः । स जीवति मनो
यस्य मननेन हि जीवति” इति मतिमतां श्रेष्ठमुक्तम् ।

“आत्मा चित्ते धृतौ यत्र धिप्रणायां कलेवरे चेति”
धरणिराह । सर्वार्थैरिति । “अर्थोऽभिधेयैरेवमुपयोजननिवृत्तिषु”
इत्यमरः । आत्मेति । अत् सातत्यगमने, अतति ।
‘आतिभ्यां मनिष्मनिष्ठा’ इत्यतर्जनिना सिद्धम् । जितेति ।
अयते कर्मणि क्तः । अर्थेति । अदगती, अर्थ्यते अट्छति या ।
‘उपिकुपिगार्त्तिभ्यश्चन्’ इत्याद्यादिकादत्तैः थन् ॥ ११ ॥ •

स्वामि-सम्पत्तिभिः प्रकृतिमम्पदं वर्धते तत् कथयति
स्वामीति ।

स्वामिनो नृपस्य प्रभोरिति । या सम्पत् सम्पत्तिरैश्वर्यं
इति यावत् । सा प्रकृतेरमात्यादीनां पौरवर्गीणां करदातृणा-
मिति यावत् । सम्पदं सम्पत्तिं करोति वर्धयति । करोति;
क्रियासामान्यवाचित्वात् । प्रकृतोनां सम्पदिति पठितवृत्पुरुषः ।
प्रकृतेरभ्युन्नतिः नृपसम्पदं नितरासपेक्षते इति भावः । ‘स्वामी
प्रभु-विशाखयो’रिति विश्व. । खं अस्यास्तीति ‘स्वामिन्वैश्वर्ये’
इति साधुः । ‘सम्पत्तिः त्रीय लक्ष्मीये’ति अमरः । संपूर्व्वात्

प्रकृतिसम्पदा चानायकमपि राज्यं नोयते ॥१३॥

पदगतौ इत्यस्मात् क्विप् । सम्पदनमनया वेति । प्रकृतिरिति 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमान्यादि स्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौर-
वर्गे' इति नेदिनो । प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यमिति क्विचा सिद्धम् ।
राज्ञोराष्ट्रे सुनेपुण्यैः प्रतिष्ठिते राष्ट्रसमृद्धिः सम्बर्धते नान्यथा ।
यतो "नाराजके जनपदे" इति रामायणोक्तेः । नृपो निजतनया-
निव सर्व्याः प्रजाः पालयेत् । तथा च "प्रजाः पुष्टानिर्वोरणान्" २२
इति मार्कण्डेयपुराणे । 'अर्थसम्पदिति पाठे तु राजार्थसम्पदा
प्रजानामर्थो वर्धते इत्यर्थः स्यात् ॥ १२ ॥

प्रकृति-सम्पदामुत्कर्षमनेन प्रदर्शयति प्रकृतौति ।

'प्रकृतौनां नियत-करदानां प्रकृष्टराज्य-कराणां सद्वहाना-
मिति यावत् । तेषां सुखसमृद्धयः, हि निश्चितम् । अनायकं
नृपविहीनं राज्यं नोयते सुशास्यते अपि सम्यक् संरक्ष्यते । यतः
अनायक-राज्यनाशशङ्कया सम्पत्-शान्ति संरक्षणाय प्रकृतयः
सम्भूयसमुत्थानेन प्रतिभूकरणेन च राष्ट्रं परिपालयन्तीति भावः ।
केचित्तु नायकहीनानां दौर्गत्यं विनाशं वा प्राहुः । तद्यदि—
'अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायकाः ।
ही नायकाः प्रणश्यन्ति नश्यन्ति शिशुनायकाः' ॥ इति ।
"नायको नेतरि येष्टे हारमध्यमणावपि" इति विश्वः ।
नयन्तीति नायकाः । नीज् प्रापणे इत्यस्मात् खुल् ॥ १३ ॥

प्रकृतिकोपः सर्वकोपेभ्यो गरीयान् ॥ १४ ॥

अविनीत स्वामि-भावादस्वामिलाभः श्रेयान् ॥ १५ ॥

प्रकृति-द्वेषः महानिष्टसाधनमिति तत् स्वयति प्रकृतीति ।

दुःशासनाद्-दुर्मित्ताद् भूकम्पन महामारी वारिष्ठावन शिष्टा-
धर्मादिराहित्वेभ्यश्च प्रकृतीनां प्रजादीनां कोपी द्वेषोद्वेहो वा
भवति । स च सकलकोपेभ्यः ग्रह-ध्याधि-नृपान्तरकोपेभ्यो
गरीयान् विशेषतः प्रबल इत्यर्थः । अतो येन सर्वैः प्रकृतयः
सुशान्ता राजानुगताः स्युस्तथा भूमिर्षभाव्यम् । प्रकृतिगान्तिर्हि
नृपस्थितमूलम् । तदगन्तौ नृप-हानिसम्भवाद्वाद्द्रुर्व्योगाच्चेति
रहस्यम् । “कोप-क्रोधामर्षरीष” इत्यमरः । कुप क्रोधे ।
कुप्यति । ततो भावे घञ् । गरीयान् इति । अतिशयेन गुरुः ।
‘प्रिय स्थिर’ इत्यादिना साधुः ॥ १४ ॥

सुशान्ते पराङ्मुखं स्वामिनं निन्दति अविनीतेति ।

दुष्टाना निग्रहः शिष्टानां परिपालनं सुशासनश्च स्वामिनो
विधेयम् । अविनीतो नोतिविहीनस्तादृशः स्वामी । तज्जाव-
न्तत्त्वम् । तस्मादविनीतस्वामिभावात् । अनीतिज्ञाद् नृपात् ।
अस्वामिलाभः । स्वामिहीनतायालाभः प्राप्तिः । श्रेयान् प्रशस्तः ।
तदुक्तं भोजनृपेषु “नीतिहीन-नरेन्द्राणां नश्यन्त्याश्च सुसम्पदः”
इति । अस्वामिभावो गणतन्त्रता इति केचित् । प्रकृतिरञ्जक-
त्वाद्वाजा । तथा च रघौ ‘राजा प्रकृतिरञ्जनात्’ इति । अन्यथा

सम्पाद्यात्मानमन्विच्छेत् सहायान् ॥ १६ ॥

नाऽसहायस्य मन्त-निश्चयः ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां सम्भूय समुत्थानेन राज्यपरिपालनं सुकरमिति भावः ।
श्रविनीतः समुद्धतय । 'समुद्धतं समुन्नीर्णोऽप्यविनीते च वाच्य-
व'दिति मेदिनी । णीञ् प्रापणे, न व्यनायीति नयतेः क्तप्रत्ययः
॥ १५ ॥

राज्यशासनयोग्यप्रयोजनमुक्त्वा स्वानुकूलसहायवत्त्वं प्रदर्श-
यति सम्पाद्येति । आत्मानं मन आदीन्द्रियनिचयं सम्पाद्य
नीत्यादिगास्त्रबोधेन प्रतिष्ठाय स्वानुरूपमन्त्रि-पुरोहितामात्य-
भृत्यादीन् सहायान् सहकारिणः आनुकूल्यभाजः इति ।
अन्विच्छेत् । स्वराट्टरक्षणाद्युपकारकत्वेन सहायभूतानभिलषेत् ।
तदुक्तमभियुक्तैः 'सहायास्तादृगास्तस्य यादृगी भवितव्यता'
इति । शौर्यज्ञानविज्ञानसम्पन्नोऽपि भरेणः लघुबुद्ध्या सहायान्
नैव परिहरेत् । यतः 'तूषेणापि, परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डूनाः'
इति । 'सहायशानुचरोऽभिसर' इत्यमरः । सह अयति, एति वा,
अय गतौ, इण गतायिति च । सहाय इत्यच्चा सिद्धः । 'सहाय-
वानिति' पाठे तु सहायवान् तद्व्युक्तः भवात्मानमात्मनैपुण्य-
क्षाभिकाङ्क्षेत् । न तु सहायविरहित इति ॥ १६ ॥

सहायविरहितस्य मन्तनिश्चयाभावं दर्शित्वेति ।

सहायहीनस्य राज्ञोऽपि सहायकाः—प्रमात्य-दुर्ग-सुदृत्

नैकं चक्रं परिभ्रमति ॥ १८ ॥

राष्ट्राग्रनागर्यपदातिक्रोशाद्येति । एभिर्विरहितस्य मन्त्रनिश्चयो मन्त्रप्राणधान न भवति । राजाहित-विपश्यन्वादावधारणं सचिवादिभिर्विना न सम्भवतीति भावः । एवमर्थशास्त्रेऽपि 'य-एवमयायस्थानेभ्यो वारयेयु' । 'सहायसाध्यं राजत्वम्' । अन्व-त्तत्रैव 'कुर्वीत सचिवास्तज्जात्तेपाञ्च नृशुयान्त'मिति । अपरे तु तीर्थाद्याष्टादशसंख्यकाः सहाया भवन्ति । तथाच "सेना-पतिर्गणको राजश्रेही दण्डाधिपो मन्त्रीमहत्तरो बलवत्तरयत्वारो वर्षाद्यतुरङ्गबलं पुरोहितोऽमात्यो महामात्यश्चेत्पष्टादशसंख्यका राज्ञा तीर्था भवन्ति" । एतं चाष्टादशसंख्यकास्तूर्था शास्त्र-विधिपुणा मन्विषो वा राज्ञा सतत सहाया. स्युरिति श्रुत-सामरोये यत्रस्तिलकव्याख्यानं प्रोक्तम् । 'स्वामिचित्तानुवृत्तिभि-र्मन्त्रैश्चाकारकैर्वा मन्त्र'मिति वृहस्पतिः । स्वामिनो नृपतेः । चित्तानुवृत्तिभिर्गर्भेनोऽनुकृन्ताभिप्रायै. सार्धं मत्या नृपामात्योभय-वृद्धभा एकरूपकैर्वा । अभिन्नवृद्धभा एकरूपकैर्वा मन्त्रमिति गुरुसुवार्थः । "अनुवृत्तव सहायबानुचरोऽभिसरः" इत्यामरः । अय गतौ, इण गतौ च । सह अयते एति वा, ताभ्यामच् । "समी मिर्यनिययी" । चिञ् चयने, निश्चिनोति । ततो 'ब्रह्मवृष्ट' इत्यादिना अप् स्यात् ॥ १७ ॥

बहुभिः सम्पाद्ये कर्मणि नैकस्योपयोगित्वं तद्दर्शयति नैक-

सहायः समोदुःखसुखयोः ॥ १६ ॥

मिति । यथाहि शकटस्यैकं चक्रं रथनाभिः न भ्रमितुं शक्यते
तथा राष्ट्रम् । एवं मन्त्रि-मन्त्रनिश्चयादिभिर्विनाः स्वयं महीभुक्
कार्यं न शक्नोति । तथाच कौटिलीये 'चक्रमेकं न वर्त्तते'
इति । अन्यत्राप्युक्तं 'यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवे-
दिति' । तथा मन्त्रादिभिर्विना न राजकार्यमिति भावः ।
'चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरयाङ्गयोः । राष्ट्रे टन्मान्तरे'
इति मेदिनी । चक्रमिति । क्रियतेऽनेन घञर्थे कः । 'के लजा-
दीनामिति' वार्त्तिकेऽद्वित्वम् ॥ १८ ॥

प्राक् महायस्यावश्यकत्वमुक्त्वा सम्प्रति तद्गुणं यन्नि सहाय
इति । कर्मसु विपक्षे च महायः सहायः साहाय्यकारीति
यावत् । न च भ्रष्टतां परेषां वा दुःखे प्रतिकूलवेदनीये सुनि-
धानुकूलवेदनीये । तयोः समः साम्यम् अतुभविता कर्म-
कर्त्ता चेत् सम्यग्योग्यसाहाय्यभागिति । 'समदुःखसुखः' इति
पाठे तु, ते सुखदुःखे समे तुल्ये महः राज्ञा यस्य स इत्यर्थः
स्यात् । महायत्वकरणे तुल्यशक्तिमदेतत् समत्वम् । 'समस्तुल्यः'
इत्यमरः । सम वैस्तुल्ये, समगि । सम इत्यच् सिद्धम् । क्वापि
शक्तेर्न्यूनत्वे सहायकस्य प्राबल्यं सूचितम् । तथाच 'सहायो
बलवत्तर' इति कैशिकदुक्तम् ॥ १८ ॥

मानो प्रतिपत्तिमानारम-द्वितीयं मन्त्रिण-
सुत्यादयेत् ॥ २० ॥

प्राक् सहायमुक्षा खानुरूपसचिवोत्पादनप्रयोजनं वक्ति
मानोति ।

मानो यद्यार्थं सन्धानार्हः समुदतचित्तः । मानोऽस्यास्तीति
मानो । 'मानचित्तसमुदति'रिति कोषात् । प्रतिपत्तिमान्
प्राज्ञः श्यातिमान् समृद्ध इति । एवं विधौ नृपः । आत्मनो-
द्वितीयं खानुज्जलं सचिवलक्षणान्वितं मन्त्रिणं कुर्यादासा-
दयेत् । तथा च कौटिल्ये 'प्रतिपत्तिमानुत्साह-प्रभावयुक्तः
क्षेत्रगृहः शुचिर्मन्त्रो दृढभक्तिरित्यादि । मन्त्रिलक्षणं सात्त्ये,—

“मन्त्री भक्तः श्विः शूरोऽनुकृतो बुद्धिमान् क्षमी ।

आन्वीक्षिकादि कुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥

बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजामन्त्रं पृथक् पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्र-प्रकाशनम् ॥

न क्षचित् कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।

निश्चयस्य सदा मन्त्रे कार्य्य एकेन सूरिणा ॥

भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धयनुजीवनात् ।

एकस्यैव महीभुजो भूयः पार्थिवो विनिश्चयः ॥”

'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य , सामवायिकः धीसख'चेति ।

मन्त्रि शुभभाषणे । भवश्यं मन्त्रयति । 'आवश्यक' इत्या-

अविनोतं स्नेहमात्रेण न मन्त्रे कुर्वीत ॥ २१ ॥

मन्त्रमूलाः सर्वाः रक्षाः ॥ २२ ॥

दिना णिनिः । सुगममन्त्रत् । 'शूरोमानीति' पाठे तु शूरोऽव्या-
हृतशक्तिर्मानी चेति राज्ञो विशेषणम् ॥ २० ॥

अविनोतं सचिवं केनोपायेन पालयेत्सद्वक्ति अविनोतमिति ।
नयपरिहीनमर्यादाभिजात्य-प्रज्ञाशौचशौच्यानुरागरहितं सचिवं
स्नेहमात्रेण वात्सल्यमात्रेण रक्षेत् । न तु मन्त्रे । हितजनक-
रहस्यानोचनादिषु न कुर्वीत न नियुञ्जीत इति । तथाच
कौटिल्यः—'कार्यसामर्थ्यात्पुरुषसामर्थ्यं कल्पयते ।' कार्य-
सामर्थ्यादिति । कार्यनियुक्तस्य पुंसः कार्यगुरुत्वेन तत्सम्पादने
पाटवमपाटवं वा सामर्थ्यं शक्तिः कल्पयते, अयमत्र-योग्योऽयोग्यो
वेति निरूप्यते इति तदर्थः । अमात्यस्यान्धस्य वा कार्यनिपुण-
दर्शनेन तत्पुरुषसामर्थ्यं कल्पनीयम्, नत्वाभिजात्यादिना ।
अविनोतः समुद्रतो वेति ।

'समुद्रतं समुद्रीर्णोऽप्यविनोते च वाच्यवत्' इति मेदिनो ।

न विनोतः । णीञ् प्रापणे इत्यतः शतप्रत्ययेन सिद्धम् ।

'स्नेहः प्रेमृणि हृतादिने ।' णिह प्रीतौ, स्नेहनम् । घञा
सिद्धम् ॥ २१ ॥

राष्ट्रहिताहित-सकलकार्याणां मन्त्रमूलकत्वं प्रदर्शयति
मन्त्रेति । सर्वाणि नवारब्धकार्याणि करिष्यमाणानि वा ।
मन्त्रमूलानि मन्त्रपूर्वकानि भवन्ति । अथवा सर्वे कर्मारम्भाः

मन्त्रसंवरणे कार्य्यसिद्धिर्भवति ॥ २३ ॥

उपक्रमः। मन्त्रपूर्विका. समीचीनाः स्युरिति । अर्थशास्त्रेऽपि 'मन्त्रपूर्विका. मन्त्रारम्भा.' इति । सर्वं कार्य्योपक्रमा यदि मन्त्रपूर्विकाः स्युस्तदावश्यं सुफलप्रसवा भवेयुरित्यर्थः । 'हिताजिताये-विषेके गुप्तभाषणे मन्त्र'मिति श्रीगणसाः । 'अभ्यादानसमुद्वात् 'आरम्भ' इति । आरम्भणम् । रम् राभस्ये, ततो घञ् । 'रभेरशङ्लितोः' इत्यनेन नुम् । न तु 'रधिजभोरचि' इत्यनेन । 'तत्र रभेरनुल्लेखात्' । भोजरालासु 'मन्त्रमूलं यतो राष्ट्रम् अतो मन्त्रं समाचरे'दिति कल्पतरौ प्रोक्तुः ॥ २२ ॥

मन्त्रसंगोपने कार्य्यसम्पत्तेरवश्यम्भावित्वं प्रदर्शयति मन्त्र इति । मन्त्रो मन्त्रिभिः सादं गुप्तभाषणम् । तदत्र हिताहित-चिन्तनरूपम् । तस्य मन्त्रस्य संवरणे संगोपने संरक्षणे च सर्वं कार्य्यं सम्पत्स्यते । तथाच कौटिल्यः,—'तस्य संवरणम् आगुक्त-पुरुपरक्षणम्, आच कार्य्यकाला'दिति । तस्य मन्त्रस्य सम्यग्-नियुक्तेन निपुणनुरूपेण रक्षणम्, आ कार्य्यारम्भादा च कार्य्य-समाप्तिं यावदिति तदर्थः । अन्यथा मन्त्रो भिद्येत, यदि मन्त्रं भिन्द्यात्तदा "उच्छिद्येत मन्त्रभेदो" इति स एव यतिः । मन्त्र-भेदो मन्त्रप्रकाशकः, तत्रकागनात्परं स उच्छिद्येत, विग्रहास-ज्ञानादिति । एवमेव बृहस्पतिरुवाच 'मन्त्रमूलो विजयः' इति । सर्वकार्य्येषु साफल्यलाभो मन्त्रमूलक इत्यर्थः । वृञ् वरणे, संपूर्वस्यास्य सम्यग् गोपनमर्थः । संत्रियते इति 'हात्यल्युटो

मन्त्रनिःस्त्रावः सर्व्वं विनाशयति ॥ २४ ॥

बहुनमित्वनेन न्यट् । 'मन्त्रकाले न क्रीपये'दिति गुरुसूत्रम् ।
एतस्यार्थो मत्कृते तत् सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् । मन्त्रसमये स्वयं
वा न क्रीपयेदित्यर्थः । क्रीपाश्चित्तविक्षतेः कार्य्यहानिर्व्विवाद-
चेति । "सिद्धिःस्त्रीयोगनिष्पत्तिपादुकान्तर्हिष्ठद्विषु" इति मेदिनी ।
पिषु संराडी, सिध्यति । ततः क्तिच् ॥ २३ ॥

मन्त्रप्रकाशे कार्य्यज्ञानं निर्व्वक्ति मन्त्र इति । मन्त्रस्य गुणा-
लोचितविषयस्य निःस्त्रावो बह्निःप्रकाशनम् । तस्यिःस्त्रावी मन्त्र-
प्रकाशको विज्ञापक इति । स च निस्त्रावः मन्त्रितं सर्व्वकार्य्यं
नाशयति । मन्त्रः गुह्यवादी वा । सृ गतो, निःसरणम् ।
ततो घञ् । अत्र भारद्वाज-पराशर-विशालाक्ष-पिशुन-बृहस्पति-
उग्रनो-मनु-वातस्याधि-कौटिल्य-वाङ्मदन्तीपुत्राणां मतानि सन्ति,
तानि चार्थशास्त्रे आकरे शौगनसूत्रे च । 'मन्त्रविस्त्रावी
कार्य्यं नाशयति' इत्येवं पाठेऽर्थसु सुगमः । विस्त्रावी प्रका-
शकः । गुरुसु 'मन्त्रेऽपि' इति सूत्रे 'द्विविधा मन्त्राः' उत्तमा-
धममध्यमाः स्युरित्यवादीत् । तथाच "एकमत्वेन दण्डनीति-
नेत्रेण धीरैर्मन्त्रिभिर्यो मन्त्रः स उत्तमः" । "पूर्वं बहुबुद्धयः
पश्चादेकमतयो भवन्ति यत्र स मध्यमः" इति । "गुणदोषागमं
नित्यित्य मीर्त्यवाङ्मयाद् य आरभ्यते मोऽधमो मन्त्रः" । सूत्रा-
णामेपामर्याः मत्कृते गुरुसूत्र-व्याख्यानेऽवलोकनीयाः ।

प्रमादाद् द्विपतां वशमुपधास्यति ॥ २५ ॥

सर्व्वहारेभ्यो मन्त्रो गच्छितव्यः २६ ॥

'निःस्त्रायो निर्गमो बहिः प्रकाशश्च' । सु गतां, निःस्त्रायते ।
 स्यन्तादेरच्, ततो घञ् वेति । २४ ॥

मन्त्रनिर्गमहेतुं वक्ति प्रमादादिति । प्रमादान्मन्त्रिणामिति
 शेषः । प्रमादाच्चित्तवैकल्यादनवधानादिति । द्विपतां शत्रूणां
 द्विद्रान्वेषिणामिति । मन्त्रः, तेषां वशं बुद्धिगोचरम् । उप-
 धास्यति । द्विपथमारोच्छति । यद्यपि मुक्तकारिकादिभिरन्यैः
 श्रूरेण मन्त्रोऽरिषु प्रयाति तदा कार्यहानिः स्वातन्त्र्यं च नच्छति ।
 अत एवाह काटिल्यः "सन्नाचास्य परे दद्युः कर्म किञ्चिच्चिकी-
 पितम् । अथन्वास्तु जानीयुः आरब्धं कृतमेव वा" इति ।

महर्षिमनुना आच्छिद्रस्य पराज्ञानविषयेऽप्येवमेवोक्तम् ।
 यथा :—

'नास्य छिद्रं परोविद्याद् विद्याच्छिद्रं परस्य चेति' प्रागुक्तम् ।

'आप्तार्थे प्रतिगन्धवति चाशये मन्त्रं न कुर्यादिति'

सोमदेवाः । 'प्रमादः संमटे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोपिति' ।

द्विप् अप्रोत्तौ । द्वेष्टि, 'द्विपीऽमित्ते' इति गृह्यत् ।

वशं कान्तौ, वशनम् । 'अगिरस्थोरिति' दार्ष्टिक्यादप्य् ।

यदा प्रमादासौकः शत्रूणामायत्ततां प्राप्तातीत्यर्थः स्यात् ॥ २५ ॥

सर्व्वच्छिद्रेषु मन्त्रो यथा नैव निर्गच्छेत्तथोपायं निर्दिशति

मन्त्रसम्पदा हि राज्यं विवर्द्धते ॥ २७ ॥

सर्वेति । सङ्कलनशतृमार्गभ्यः । मन्त्रः संरक्षणीयः । अन्यथ
तच्छुभभिर्जात्वाऽनिष्टं साधयिष्यते । यथाहि तडागोदकम् अति
सन्नवे तटेऽन्तस्त्रिद्वेषु बहुषु वृत्तिर्निर्याति तद्वदृ मन्त्रो रिपु
पिशुनार्यगृध्रुच्छिद्रान्वेषिषु शुकादिषु द्वारीभूतेषु च वृत्तिः प्रका
शते । ततः सर्वथा रक्षितव्यः सर्वमन्त्रो हारिणा जागरुक्केण
कोषागारः । तत्र कौटिल्योऽप्याह “प्रच्छत्रोऽवमती वा मन्
भिनत्ति । तस्माद्रक्षेन्नन्दम्” इति । जत्रुः मच्छुभः, गुप्तः सन्
भवमती-निर्भस्मितः कार्यार्थदृष्टिस्ततः दग्धितो वा मन्त्रं भिनत्ति
वृत्तिः प्रकाशयति । सर्वथा मन्त्रं पालयेदिति । यथा वा योगे
सर्वाणोन्द्रियद्वाराणि संयम्य निरुपद्रव आस्ते । तथा मन्त्रयिता
भूपोऽपि स्यादिति । २६ ॥

राज्यवृद्धिहेतुं निर्वर्त्ति मन्त्रसम्पदेति ।

मन्त्रसम्पदा मन्त्रनैपुण्यसमृद्ध्या मन्त्रप्रणिधानकौशलेन च
राज्यं राजकर्म, राष्ट्रं वा विवर्द्धते—सम्यक् समृद्धिमत्
स्यात् । तथाचार्यशास्त्रे—‘तस्मान्मन्त्रोद्देशमन्त्रायुक्तो नोपरच्छेत्’ ।
अन्यत्र—

“नास्य मुष्टं परं विद्युः च्छिद्रं विद्यात् परम्य च ।

गूहेत् कुम्भे इवाद्धानि यत् स्याद्विद्वत्मातनः ॥” इति पूर्वसुतम् ।

अस्य मन्त्रस्य गुष्टं रक्षस्व परं लोका यथा न विद्युर्जानोयुः ।
तथा क्षुर्यात् । परस्य शब्दादेः च्छिद्रं कार्यरहस्यं विद्यात्
दूतादिभिः जानीयात्तेनानायामेन स्वप्रयोजनमिदं:

श्रेष्ठतमां मन्त्रगुप्तिमाहुः ॥ २८ ॥

कूर्मैः कमठ इव, अहानि मन्त्रितकार्याणि, गृहेत् संवृणुयात् ।
 आत्मनः स्वस्य यद् विहतं हृत्तं सम्यक्कामितं स्यात् तच्च कूर्माङ्गा-
 नीव सर्व्वतः संगोपायेत् । अतो हृदस्यतिसूत्रानुसारेण 'वास्तं
 दुष्टमसाहसिकमघातशास्त्रं मन्त्रे न प्रविश्ये'दिति । एतान्
 वान्नादीनयोग्यत्वान्मन्त्रकाले न गृह्णीयादिति । विदुरनोतौ
 च "घत्वारि राजा तु महाबलेन, घर्जान्याहुः पण्डितभ्रातृनि
 विद्यात् । अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्व्यात् दीर्घसूत्रै रभसै
 चारणैश्च" इति ।

रभसैः सदा हास्यवरसैर्विचारशून्यैः । चारसैः रणभीरुभि-
 रित्यर्थः । सम्यदेति । पद गतौ, संपदने सम्यदिति । 'सम्यदादि-
 त्वात्' इति वार्त्तिकेत्वात् क्विप् ॥ २७ ॥

मन्त्रगुप्तिभ्यो मन्त्रगुप्तेर्मुष्यत्वमभिदधाति श्रेष्ठेति ।

मन्त्राणां गुप्तिः । रहस्यप्रणिधानं गोपनीयत्वमिति हृदस्यति-
 प्रभृतयः । अन्यकार्य्यत इमामिव प्रशस्ततमां नीतिमाहुरमन्त्रत ।
 अनया राज्यस्य सम्यग्रक्षणं स्यादिति । आहुरिति, विशालाक्ष-
 वाहुदन्तीपुत्र-पिशुनप्रभृतय इति शेषः । "मन्त्रमूलं यतो राज्यं
 अतो मन्त्रं ममाययेत्" इति भोजभूपत्य । तथाच गुरुणा चर्चितं
 'सूडा दुराचारस्तीक्ष्णा आकबुडयः क्षिप्रकुडा वाखा न मन्त्र-
 योग्याः' । अत्रैते मन्त्रयोग्या न भवन्तीत्यर्थः । सुडा बुद्धेर्मान्यात्,
 दुराचाराः प्रकाशनसम्भवात्, आकबुडयः स्वार्थसिद्धिपरत्वात्,

कार्य्याकार्य्यप्रदीपो मन्त्रः ॥ २६ ॥

इग्वरपरत्वाद्वा, चिप्रकृडाः—क्रोधाधिक्यात् प्रमादादिसम्भवः ।
 बान्ना बुद्धिराहित्यादिति । एषु सर्वेषु मन्त्रगुप्तिसम्भाषना विर-
 लेति भावः । उक्तञ्च विदुरनोतो “एकं हन्यायवा हन्यादिपु-
 र्मुक्तो धनुषता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राज्यं सराष्टकम्” ।
 तत्रैव “चिकीर्षितं विप्रकृतश्च यस्य, नान्ये जनाः कर्म जानन्ति
 किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च, नान्योऽप्यस्य च्यवते
 कश्चिदर्थः ।” चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् । विप्रकृतं सम्यगनुष्ठितं
 कर्म, विरुतं वा कृतमिति १ २८ ॥

मन्त्रप्रागस्यं प्रदर्शयति कार्य्येति । किमिदं कार्य्यमिष्ट-
 साधनं किमिदं वाऽनिष्टसाधनमिति संगयान्धकारे मन्त्रोऽन्ध-
 कारनागौ प्रदीप इव भवति । यथा दीपस्तिमिरहारी तथा
 मन्त्रोऽपि प्रज्ञामान्द्यान्धकारे धीवैगारद्यानोककृदिति । तदुक्तं
 पूर्व्वसूरिभिः “सन्मन्त्र सूरिभिः सार्धं कर्म कुर्याद् विचक्षणः”
 इति । अमन्त्रितं कार्य्यं यथा जले आम-घटः । मन्त्रन्वितं
 कार्य्यं पत्रघट इव वारिणि न तथा भिद्यत इति भावः । अथवा
 प्रदीपोऽन्तान्चीचिकी । अनया सकलतात्त्वोद्दामकत्वात् । तथाच
 वात्स्यायनीये “प्रदीपः सर्व्वविद्यानाम् उपायः सर्व्वकर्मणा”
 मिति । प्रदीप इव प्रदीपो मन्त्रः । “दीपसु स्नेहागः कञ्जल-
 ध्वजः । दशैश्वनी गृहमग्निरिति” त्रिकाण्डशेषः । प्रदीपयति
 प्रदीप्यतेऽनेन वा, दीपो दीप्ती । ‘इगुपधत्वात्’ कः ॥ २६ ॥

मन्त्रचक्षुषा परच्छिद्राख्यवलोकयन्ति ॥ ३० ॥

मन्त्रकाले न मन्सरः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

मन्त्रकरणस्य फलं प्रदर्शयति मन्त्रेति । मन्त्रचक्षुरिव कार्यं सम्यादयति । यथा रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः तथा विषयतत्त्व-विचारि तदग्रहणे च मन्त्रः । लोका मन्त्रचक्षुषा परंपां शत्रूणां छिद्राणि राष्ट्रविषयदोषान् वा । तानि स्वार्थसाधनेऽवसर-प्रदानि, मन्त्रैरेवावलोकयन्ति पश्यन्तीत्यर्थः । केचित्तु चारै-र्दूतादिभिर्वावलोकयन्तीत्याहुः । तथाहि 'राजानशरचक्षुषः' इति । हिताहितरहस्यान्नापी गुह्यभाषणं वा मन्त्र इति । उत्तम-मध्यमाधममेदेन प्रागुक्तानां त्रिविधानां मन्त्राणां मध्ये स उत्तमः । स प्रशस्तोमन्त्रः । तदेव चक्षुस्तेनेति पूर्वीक्तं वार्हस्पत्य-सूत्रार्थः । मनुनाप्युक्तम् 'नास्यच्छिद्रं परोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु' इति । 'च्छिद्रं वितरन्भ्रुवत् गच्छेदोपे' इति हेमः । छिद्रार्ते । छिद्रमेदने । छिद्रिर् दैधी करणे वा । 'स्त्रायितश्चि' इत्याद्यौणा-दिकाद्रक् ॥ ३० ॥

मन्त्रकरणसमये माकर्ष्यप्रकाशे तदानं स्यात्तन्निषेधति मन्त्र इति । मन्त्रकाले मन्त्रणासमये । मन्सरोऽन्योत्कर्षासहिष्णुता । स च न कर्तव्यः न अनुष्ठातव्यः । तेन धैर्यहानात् कार्य-व्याघातः । तद्वान् मन्ससे । माकर्ष्यमभावो मन्त्रेऽयोग्यः । 'मन्सरो मन्त्रिकायां स्यात् माकर्ष्यक्रोधयोः पुमान् । असह्य

त्रयाणामेकवाक्ये सम्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

परसम्पत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । मन्त्रविप्लवे दीपोक्तिर्यथा विदूरनीता च,—

“एषां विपरसो हन्ति शस्त्रैर्नैकश्च बध्यते ।

सराद्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥”

मन्त्रविप्लवो मन्त्रप्रकाश इत्यर्थः ।

बृहस्पतिरप्याह “गुणदोषागमं निश्चित्य मौर्ख्यबाहुल्याद् य आरभते सोऽधमः” । गुणदोषयोरगतिं निश्चित्वावधार्य मौर्ख्यबाहुल्यात् । बुद्धिमान्द्यप्राप्तुर्यात् । यो मन्त्रः ममारभते अनुष्ठीयते, सोऽधमः मन्त्र इत्यर्थः । सोमदेवनवे पञ्चविधो मन्त्रः सर्वकर्मणामारम्भस्योपायः शुभदयेति । मदी हर्षे, भावति परदुःखे । 'कभूमदिभ्यः कित्' इत्योणादिकात्सर प्रत्ययः ॥३१॥

मन्त्रिणां त्रयाणाम् एकमत्ये मति अविस्वादात् यति त्रयाणामिति ।

त्रयाणां मन्त्रनिरतानां धीमच्चिदानामेकवाक्ये एकमत्ये । सम्प्रत्ययः कार्यनिष्पत्तिः । अविस्वादात् कार्यमौक्यं वा । अथवा मति तादृशे सम्प्रत्ययः मन्त्रः सम्यक्प्रत्ययः । विग्रस्तः कार्यफलनिष्पादक इत्यर्थः । तेन कार्यमिदं लक्षणम् अनुमीयते । अत मन्त्रेण पूर्वसूत्रयो बहवो विप्रतिपत्ता भवन्ति । तथाच मन्त्रिणां परिपदः द्वादशामात्यान् कुर्वीतिति मानवाः । 'षोडशेति' वाहस्पत्याः । 'विंशतिम्' इत्यांगनसाः । 'यथा सामर्थ्ये'.

अकामबुद्धयो मन्वतस्त्वार्यदग्निनो मन्त्रिणः ॥ ३३ ॥

मिति कौटिल्या । 'परिपत् स्वाद्मावरा' इति पाराशरा ।
अत्र कौटिल्यमतमत्युपादेयम् । यथासमुचित देशकालपात्र
कार्यावस्था सम्यक् परिज्ञाय यथाशक्ति धीमचिवान् कुर्यात्तद्
युक्ता परिपञ्च तथैव भवति । अन्तत् पुष्कलमर्थमास्तेऽस्मि ॥ ३२ ॥

सन्नेपेण मन्त्रिलक्षण निर्वाक्ति अकाम इति । अकामबुद्धय
स्त्वार्यशून्यबुद्धय । अलोलुपा निर्मत्तरा विवेकदत्ता इति ।
मन्वतस्त्वार्यदग्निन । गुतिषादो रहसि कर्त्तव्यावधारणमिति
मन्वतलक्षण प्रागुक्तम् । मन्वस्य तत्त्व सारो रहस्यं यावार्थमिति ।
तद्द्रष्टुं शीलं येषामिति । ते मन्वतस्त्वार्यदग्निन । मन्त्रिणस्तु
नृप कुर्याद् विमानं विद्याविशारदान् । विगुडाश्च कुलीनाश्च
धर्मार्थकुशलानृजन् । मन्त्रयेत् तै समं काले नात्यर्थं बहुभि
परित् ।

एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्वस्य तु विनिययम् ।

व्यस्यैवैव समस्तैश्च वान्मस्य व्यपदेशत ॥

स्वयं वृत्तं मन्वगृहं स्थूलं आरुह्य मन्त्रयेत् ।

अरण्ये नि शलाके वा न यामिन्वा कदाचन ॥

शिग्रून् शाखाभृगान् पण्डान् शुकान् वै सारिकास्तथा ।

वर्जयेन्मन्त्रमेहेषु मनुष्यादिदतास्तथा ॥

नृपणं मन्त्रभक्षेण नृपाणां यत्र जायते ।

न तत् सम्यक् समादातुं दत्तैर्नृपशतैरपि ॥”

पट्कर्णो मन्त्रश्छिद्यते ॥ ३४ ॥

इति कानिकापुराणि । अन्यद् युक्तिकल्पतरौ चास्ति ।

“तन्मन्त्राद्यपङ्क्तिं यत् तृतीयाद्यगोचरम् ।

रहस्यान्वीचनं मन्त्रो रहस्यसुपह्वरम् ॥” इति हेमः ।

अत्र मन्त्रगायां वर्णनीयानि यथा,—

‘मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्ति-पाङ्गुस्थोपाय-सिद्धयः ।

उदयाञ्चिन्तनीयाश्च स्थैर्यान्ब्रह्मादिमूक्तयः ॥’ इति कवि-
कल्पितायाम् । पञ्चाङ्गताशक्तिः सोमदेवैरुक्ता । पाङ्गुस्थं
सभ्यादि ॥ ३३ ॥

मन्त्रप्रकाशहेतुं व्यनक्ति पट्कर्ण इति । मन्त्रः पञ्चविधः ।
तदाह चाक्यामृते ‘कर्माणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देव-
कालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, काव्यसिद्धिश्च’ । अर्थशास्त्रे तु
‘डाभ्यां मन्त्रयमानो डाभ्यां संहताभ्याम् अक्षरद्वयम्’ इति । अत
एव त्रिभिः पुरुषैः सह मन्त्रयमानः पट्कर्णगोचरो भवति ।
चतुःकर्णः त्रैयान् भवति । ‘पट्कर्णाद् भिद्यते मन्त्र’ इति पाठे
तु सप्तमार्थं सूत्रम् । गारुडे च—

“पट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः चतुःकर्णश्च धार्यते ।

द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येकोन बुध्यते ॥” इति ।

एतस्मिन्ने व्यक्तित्व-कृतमन्त्रगायां दूषणमापतति । बृहस्पति-
रप्याह—

“निराशयप्रदेशे तु मन्त्रः कार्यो न भूभुजा ।

प्रतिशब्दो न यत्र स्यान्मन्त्रसिद्धिं प्रवाञ्छता ॥”

—आपत्सु स्नेहसंयुक्तं मित्रम् ॥ ३५ ॥

—मित्रसंग्रहणे वृत्तं सम्पद्यते ॥ ३६ ॥

कदाचित् कश्चिद्भ्रमस्तत्र स्थित्वा मन्वमाकर्णयतीत्यागये-
नोक्तं गुरुणा गिराच्यवेति ॥ ३४ ॥

आपत्काले समुपस्थिते वन्धुजनस्य योग्यव्यवहारं प्रदर्शयति
आपत्स्थितिः । विवाद-रोग-व्यसनादिषु । मित्रं सुहृदम् एक-
क्रियम् । स्नेहसंयुक्तं वात्सल्यान्वितं व्यवहर्तुम् । यतो मित्र-
साहाय्येनापङ्गरो विमुक्तो भवति । तदुक्तं विश्वगर्भभिः 'यस्य-
मित्त्रेण सन्नापो यस्य मित्रेण संस्थितिः' । 'ततो नास्तीह पुण्य-
वान्' इति ।

अन्यत्रोक्तं—'मित्रं स्वच्छतया रिपून् नयवन्' इति च । वशी-
कुर्यादित्यर्थः । अतः आपक्षु प्रीतियुक्तं मित्रं यथा भवेत्तया
कार्यम् । 'मित्रं मत्वा सुहृत्', इत्यमरः । जिमिदा खेचने ।
मेशति । 'दमिचिमिदिगमिभ्यः' इति श्रोणादिकाः क्तः स्यात् ।
एवं पाद्गुख्येऽपि मित्रवृत्तमस्ति । खेचति । विष्णु प्रीती, स्नेह-
नम् । घञा सिद्धम् । पट गती, आपदनमनया । ततः सम्प-
दादित्वात् क्षिप् ॥ ३५ ॥

मित्रसंग्रहस्योपकारं प्रदर्शयन्नाह मित्रेति ।

मित्राणां सुहृदा संग्रहणे संलाभे भौतीकरणे वा बलं सम्प-
द्यति । भवति । तच्च बलं 'स्वाम्यमात्मय राष्ट्रञ्च दुर्ग कोपो-
बलं सुहृत्' इति कामन्दकीकं सप्तविधम् । अमरसिंहनये तु

बलवान् अलब्धलाभे प्रयतते ॥ ३७ ॥

अलब्धलाभो नालसत्य ॥ ३८ ॥

पौत्रेण्य सत् बलमष्टमिधं स्वादिति । अन्यत्र बलं शरीर-
 मामर्थम् । नीरातव्य राज्ञां बलं परिभाषिकम् । 'तन्वं चतु-
 रद्रयन्म' इति मोमदेवस्त्रिः । चतुरद्रन्तु ब्रह्मशरवपाटात-
 मिति सेनाङ्गचतुष्टयम् । एतथाति बलत्वेनाभिप्रेतम् । 'जलादिषु च
 समं शङ्खं तुष्टेन दन्यात्' इति गुरुश्लोकम् । अत्र जलादिषु ब्रह्मश-
 टिषु इत्यर्थः । बलं तुष्टयन् शङ्खं इत्यादिति । 'बलं गन्धर्षे
 रूपे स्वामनि स्थान्य-सैन्ययो'रिति मेदिनी । बल प्राणने, बलति
 धनेनेति । 'तनो धर्षे'ति सूत्रेण घः । 'मित्र' सुष्ठदि न द्वयोः,
 एष्यं पुंसि' इति मेदिनी । त्रिमिटा खेहने, मेयति । 'प्रति-
 चिमि टिग सिभ्य,' ताः स्वादिति ॥ ३६ ॥

पृथं बलोपायसुक्ता मन्प्रति बलवतीऽन्यनाभायं यत्
 निरूपयति बलानिति । बलसम्पद्यो नृपोऽन्यस्यापातस्य
 राज्यादेर्नाभे समञ्जने प्रयतते सम्यगुद्यमोऽस्मात्साहाय्यमायै-
 रन्वितो भवेत् । तादृशे यत्नेऽनुष्ठिते बलानां सम्यग् विकारागो
 भयति । तदुक्तं 'यत्नेन हि यद्य हिपूत्रवाधते' इति । प्रयतते
 इति पाठान्तरमपि भाषु । तदात्येऽर्थः सुगमः । प्राङ्निरुहो
 बलशब्दः ॥ ३७ ॥

अन्यनाभेऽनधिकारित्वं प्रदर्शयति अलब्धेति । अलब्ध

अलसस्य लब्धमपि रक्षितुं न शक्यते ॥ ३६ ॥

न चालस्ययुक्तस्य रक्षितं विवर्द्धते ॥ ४० ॥

मन्दस्य शक्तिहीनस्य अलस्यविषयस्य लाभो न भवेत् । तद् योग्यसामर्थ्याभावादित्यर्थः । तदुक्तं न्यायविद्धिः । 'पङ्दोपाः पुरुषेणैह हातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता' इति । अन्यत्राभाणकम् 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महारिपुः' इति । सकलार्थसाधनेऽन्ये-
 म्भूतम् आलस्यमिति अन्तरार्थः । 'नास्वलसस्ये'ति वा पाठः । तेनार्थैक्यम् । 'आलस्य, शीतकोऽलमोऽनुष्ण' इत्यमरः । लस श्लेषणे, न लसति इत्यत्रा सिद्धम् । आलस्येति स्वार्थे ष्यञ् ॥३८॥

अलसो देवात् किञ्चित्कामे तद्रक्षितुं न समर्थ इति वक्ति अलसस्येति । अनसेन मन्दपुरुषेण देवान्महता प्रयासेन वा यत्कथं प्राप्तं वस्तु तदपि आलस्यार्द्ररुक्साहाद् रक्षितुं पालयितुं न शक्यते नापि तत् पार्थीते ।* तत्.प्रोचुर्नीतिविदः—

"अलसो मन्दबुद्धिय सुखी च व्याधि-पीडितः ।

निद्रालुः कामुकश्चैव पडति कर्मगर्हिताः" इति ॥

आलस्य विरोधिन लक्षाहोद्यमाध्यवसायाः पुरुषस्य कर्मणि प्रवर्त्तयितारः । तस्मात्तान् सेवन्ते नियतं भूतिमिच्छन्त इति भावः ॥ ३८ ॥

अलसस्य देवात् सञ्चितमपि न वर्द्धते आलस्यात्तद्दर्शयति न चेति । अलसस्य रक्षितमपि द्रविणादि दुर्बेर्मान्यात्तत्रैव वर्द्धते ।

न भृत्यान् पोषयति ॥ ४१ ॥

न तोर्थं प्रतिपादयति ॥ ४२ ॥

न तद्विधिं यातीति । लोकस्थानम्यमन्तःशत्रुरतो देहमनवत्
सर्व्यदा तत्परिहरेत् । 'स चानमस्य रक्षितं विवर्द्धते' इति सूत्र-
पाठे तु अथमर्थः । यद्यनमो नथं यस्तु रक्षितुं शक्नोति तदा तद्
वृद्धिं गमिष्यतीति । तदुक्तं भारते विदूरनीता—

'पङ्क्षीयाः पुरुषेणह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्वा भयं क्रोध आनस्य दीर्घसूते'ति प्रागुक्तम् ।

तथैव 'पडैव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन ।

सत्यं दानमनामस्य मनस्यया जमा धृति'रिति ।

आनस्यप्रसङ्गादत्रोक्तम् ॥ ४० ॥

मन्दस्य मेवकपोषण-शक्त्यभायं यत्ति नीति ।

पूर्वतोऽनमस्येत्वनुक्षणतः । स भृत्यानुवृत्तिपरान् मेवकान्
न पोषयति न पालयति । 'न प्रेषयतीति' पाठे तु न प्रेरयति
इत्यर्थः । पोषणप्रेरणयोरभावे सामर्थ्यमान्द्यमेव हेतुः । तत्
पोषणाभावे तत्कार्यभावाद्वाङ्-कार्यहानमिति भावः । 'भृत्यो-
दामे भर्ता भृत्या' इति विग्रहः । भृञ् भरणे, भ्रियते । 'भृञो-
संशायामिति' यण् । सोमदेवत्वाद् 'आनमः सर्व्यकर्मणा-
मतधिकारी'ति । तत्र विषये राजपुत्रैरुक्तम् 'आनस्योपहतान्
योऽत विदधात्यधिकारिणः । सूत्रेऽपि च कृत्येषु न मिध्येतानि
तस्य हि' इति नीतिवाक्यामृतटीकायाम् ॥ ४१ ॥

अलक्ष्मलाभादिचतुष्टयं राज्यतन्त्रम् ॥४३॥

तीर्थप्रतिपादनासामर्थ्यं प्रकाशयति नेति ।

एतच्छास्त्रसंकेतिततीर्थं सप्तदशमूलव्याख्यानं निगदितं
प्रसङ्गादन्यदुच्यते । तीर्थं काश्यादिस्थानम् । न प्रतिपादयति
गमनादिभिर्न तत् सम्पादयति । खालस्यत' स्वपरगमनतत्त्वर्था-
नुष्ठानामश्वत् इति भावः । अथवा तीर्थं शास्त्रं यज्ञ-विद्वत्-
क्षेत्रादीनि सर्वानि तानि न सम्पादयति न रक्षतीति । नोति-
वाक्यामृते तु—तीर्थं धर्मसमवायिपात्रम्, कार्यसमवायिपात्र-
श्चेति वर्धितम् । "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायं नारीरजं सु च ।
अवतारिषिबुष्टाभ्युपात्रोपाध्यायं मन्त्रिणम्" इति मैदिनी । मन्त्रि-
व्यति अष्टादशसंख्यका मन्त्रपादयः । अमरोऽप्याह "नियाना-
गमयोस्तीर्थम् ऋद्विजुष्टजले गुरौ" इति । तृ प्रवनतरणयोः,
तीर्थेति चेत् तत्तीर्थम् । तरतिः 'पातृत्तुदि' इत्याद्यौपादिकात्त्वक् ।
प्रतिपूर्वात् पदेष्वन्ताद् छटि रूपम् ॥ ४२ ॥

सम्पत्तिं राज्यतन्त्रं निहिंशसाह अलक्ष्येति ।

अत्रान्वयस्याप्राप्तस्य 'धनादिर्नामः प्राप्तिः । तच्चतुष्टयम् ।।
घन्वारो भवन्ति दशभेदेन । तदुक्तमर्थसमुद्देशे सोमदेवसूरिभिः ।
'अलक्ष्मलाभो' लक्ष्यपरिरक्षणम्, रक्षितपरिवर्तनं चार्थानुबन्ध'
इति । मामादिभिरुपायैः पुरुषेणार्थं उपाज्जनीयः । लक्ष्योऽर्थः
पुनर्धनेन सम्भृत् रक्षणीयः । रक्षितोऽर्थो हृदि नेधः । वर्धितं-यात्रेषु
निलिपेत् । तच्चतुष्टयं राज्यस्य राजकर्मणो राष्ट्रस्य वा तन्त्र

राज्यतन्वायत्तं नीतिशास्त्रम् ॥ ४४ ॥

मायत्तम् । अथवा राजतन्त्रं राज्ञः प्रधानं तच्चतुष्टयमित्यर्थः ।
आयादधिकव्ययम् असद्व्ययञ्च न कुर्यादिति । तदुक्तं शुक्रा-
चार्येण.—

“आगमि यस्य चत्वारो निर्गमे सार्वपञ्चमः ।

तस्वार्यः प्रक्षयं याति सुप्रभृतोऽपि चेत् स्थितः” इति ।

‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते शास्त्रभेदे परिच्छेदे ।

श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजने’ इति मेदिनी ।

चतुष्टयमिति । चत्वार-शब्दात् संख्याऽवयवार्थे तयत् ।
तन्त्रमिति । तनु विस्तारे, तननं तन्वतेऽनेन वा । इन्द्रप्रत्यय-
सिद्धम् । अथवा तन्त्रयतीश्वरादिकाद् घञा अच् वा सिद्धम्
॥ ४३ ॥

नीतिशास्त्रस्य राज्यतन्त्राधीनत्वं प्रकटयन्नाह राज्येति ।

राजकर्मिणां तदधीनेषु राज्यतन्त्रेषु । आयत्तमनुगतं
नीतिशास्त्रम् । तच्च धर्माद्येकामास्य-द्विवर्गशासनशास्त्रं नारः
देन्द्रगुरुशक्रभारद्वाजविशालाक्ष-भीष्म-पराशर-मनुभिः प्राणयि ।
ततः पश्चाद् विष्णुगुप्तेन सारमुद्धृत्य संचिन्त्य चार्यशास्त्रं गभीरा-
शयमेकं व्यरचि । तदुक्तं पूर्वसूरिभिः—

“प्रजानामायुषो ज्ञासं विज्ञाय च महात्मना ।

संचिन्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये ॥” अत्र विष्णुगुप्तः
कौटिल्यः । नीयते बोध्यतेऽनया दण्ड इति दण्डनीतिः । एवं रण-
नीतिरर्थनीतिरिति । मयतेः क्लिन्प्रत्ययः । अथवा नीतिप्रत्यायकं

राज्यतन्त्रेऽप्यायत्तौ मन्त्रावापौ ॥ ४५ ॥

मन्त्रं स्वविषये कृत्येऽप्यायत्तम् ॥ ४६ ॥

शास्त्रं नीतिशास्त्रम् । शास अनुशिष्टी, शिष्यतेऽनेनेति 'सर्व-
धातुभ्यः ङ्' प्रागुक्तगुर्वादिविरचित-शास्त्रानुसारेण राज्य
शासनस्य सध्रीचीनत्वात् कौटिल्यैस्तः राजनीतिशास्त्रे स्पष्टमुक्तम्
"अर्थशास्त्रं धनुर्वेदं यत्राद्रवेन्महीपति" इति ॥ ४४ ॥

सम्पत्ति मन्त्रावापयो राज्यतन्त्रायत्तत्वं प्रदर्शयति राज्यमिति ।
राज्यं राजकर्म्मसमूहो राष्ट्रं वा । तन्त्रहन्तं पाङ्निगदितम् ।
तदायत्तौ समधोर्ना मन्त्रावापौ द्वौ स्तः । अत्र तन्त्रं नृपाश्रितो
देशो वेति कैश्विदुक्तम् । मन्त्रलक्षणमपि पूर्वमुद्धृतम् ।
यद्यपि आवापो भाण्डपचनं तदमूलकतजलाधारी वा । तथापि
प्रकरणाद्वारिचिन्तायामपि तद्वृत्तिः । यथा 'परं प्रत्यावापः
फलति कृतसेकस्तरिव' इति । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्वात्
सिद्धान्ते चौपधोत्तमे । इति कर्त्तव्यतायाश्चे'ति मेदिनी । यथा
मन्त्रस्यावापोऽनुलोम-रीत्या निगूढभावेन वर्द्धनम् । तथात्वे एक-
त्वनिर्देशो भिन्नपाठयेति केचित् । 'तत्रि धारणे, तनु विस्तारेण,
अनयोरीणादिकाद् ङ्' धञी स्तः ॥ ४५ ॥

मन्त्रावापयो राज्यतन्त्रायत्तौ नत्वमुक्त्वा सम्पत्ति मन्त्रस्य स्व-
निययकार्थायत्तत्वं वक्ति मन्त्रमिति । स्वस्य राज्ञोविषये । कर्म्मसु
अमात्योत्पत्त्यादियु अर्थशास्त्रोक्तेषु समनुगतं मन्त्रं ज्ञेयम् । यतो
सर्वोऽप्यारम्भो नृपाणां भवति । तदुक्तं सोमदेव-

आवापो मण्डले सन्निविष्टः ॥ ४७ ॥ —

सूरिभिः 'मन्त्रपूर्व्यः सर्वोऽप्यारम्भः चित्तिपतीनाम्' इति ।
तदर्थे शुक्रेणाप्युक्तम्—

“अमन्त्रसचिवैः सार्धं यः कार्यं कुरुते नृपः ।

तस्य तन्निष्फलं भावि पण्डस्य सुरतं यथा ॥”

यदा स्व-विषयकृत्येषु पाठगुण्यलक्षण-कर्मस्त्रिति-नीति-
वाक्यामृते । अन्यत्र च “आकार्यसिद्धे रचितस्यो मन्त्रः” याव-
न्मन्त्रकृतः कार्यसिद्धिर्न भवति तावन्मन्त्रो रचितस्य इत्यर्थः ।
मन्त्रं गुह्यवादः । 'गुह्यवादेऽपि च पुमान्' इति मेदिनी ।
तन्वमिति । पाठे तु सदेग-कार्यनिकरेषु यदायत्तं तदेव तन्त्रं
त्रेयमिति तदर्थः । गुह्यवादी रक्षसालोचनम् । आयत्त इति ।
यतो प्रयत्ने, आयतते । अकर्मकलक्षणः क्तः स्यात् । कृत्यमिति ।
'कृत्यो विद्वांसि कार्यं च कृत्या क्रिया-दिवीकसोः' इति रभसः ।
कृत्यं कार्यं करणमिति । 'कञः शचः' इत्यनेन चकारात् क्यप् ।
अथवा कृती च्छेदने, कृत्यते । 'ऋदुपधात्' इति क्यप् ॥ ४६ ॥

आवापस्य मण्डलान्तर्नीतत्वं कथयति आवापेति । आवापो-
ऽरिचिन्ता तत्कार्यान्वेषणं वा । स च मण्डले द्वादशराजके
सन्निविष्टः परिन्यस्तः । अरिकार्यचिन्तायां यथा 'परं प्रत्या-
वापः फलति कृतसेकस्तूरित' इत्यनेकार्यकैरबाकरकौमुदी ।
यथा तरुर्महीरुहः परं प्रत्यावापेन सलिलसेकेन सम्यक् फलवान्
भवति, तथा अरातिरपि बलं प्राप्य विवर्द्धते इति । मण्डले
द्वादशराजयुक्ते सम्यक् परिन्यस्तः । नानाविधं मण्डलं काम-

सन्धिविग्रहयोर्योनिर्मण्डलम् ॥ ४८ ॥

न्दकीयेऽटमसर्गे प्रसिद्धमस्ति । बार्हस्पत्यसूत्रेऽपि सप्तमकविकं
मण्डलं प्रोक्तम् । अर्थशास्त्रे षष्ठाधिकारे मण्डलयोनिविवरण-
स्यज्ज्ञेयम् । नण्डलं द्वादशराजकम् । यथाहि 'स्वाम्मण्डल
द्वादशराजके च, देशे च विश्वे च कदम्बके च' इति विश्वः ।
डुवप् वोजतन्तुसन्ताने आवपन्ति । 'धातूनामनेकार्थत्वाद् गण-
कृतमनित्यमिति' न्यायादन्वार्थत्वम् । 'हस्येति' घञ् । मङ्गि
भूपायाम्, मण्डयति मण्डयति वा । 'हृपादित्वात्' कलच् ॥ ४७ ॥

सन्धिविग्रहयो, पारणत्यं मण्डलस्य प्रदर्शयति सन्धीति ।
अथ धनादिदानेन बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्तीकरणं सन्धिः ।
"पणवन्धः सन्धि," इति सोमदेवाः । तदेवाह युक्तिकल्पदरी
भोजभूपः । यत्र शत्रुणा सह पणवन्ध क्रियते केनचित्पदार्थेन
गृहीतेन वा शत्रोस्तेन गृहीतेन यो भवति स पणः, तेन सन्धि-
र्भवति । "अपराधो विग्रहः" इति सोमदेवस्वरिः । यदा यस्य
विजिगीयोः कोऽप्यपराधं करोति तदा विग्रहो भवेदिति तदर्थः ।
अथवा परमण्डले दाह-गुणन-च्छेदादि विग्रहः । सन्धिर्वहुविधो
यज्जान्तरं प्रपञ्चितोऽस्ति । विग्रहस्य प्रकाश-पूट-तूष्णी भेदेन
त्रिविधः । तदुक्तं शुक्राचार्यैः—

'दुर्बलो बलिनं यत्र पणदानेन योप्रयेत् ।

तावत् सन्धिर्भवेत्तस्य यावन्नावं प्रजसिरतः" ।

शुक्रभिरपि विग्रहहेतुरुच्यते ।

"यदि स्यादधिकः यत्रोर्विजिगीपुर्निजैर्बलैः ।

नीतिशास्त्रानुगो राजा ॥ ४६ ॥

क्षोभेन रहितैः कार्यैः शत्रुणा सह विग्रहः” ॥

एतत् कौटिलीये कामन्दकीये च पुष्कलं वर्णितमस्ति । नीति-
वाक्यामृते पाङ्गुण्यसमुद्देशे राजमण्डलं तदधिकारश्च प्रोक्तम् ।
एतयोर्द्वयोर्मण्डलमेव योनिः स्यात् । सन्धिः सन्धानम् । संपूर्व्यात्
'उपसर्गं घोः किः' । विरुद्धं विविधं वा ग्रहणं विग्रहः । वि-
पूर्व्याद् ग्रहेः “ग्रह हृ हृ” इत्यादिना षप् । योनिरिति । यु-
मित्यण् । यौति । 'यद्दि यि' इत्यादिना निः । 'योनिः कारणे
भगतोययोः' । “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्वादाकारे स्मरमन्दिरं”
इति हेममेदिन्यौ ॥ ४८ ॥

भूमिजो नीतिशास्त्रानुसारित्वं प्रदर्शयति नीतीति । नीति-
न्यायः । आन्वीक्षिक्यादिः । दण्डनीतिर्वा । अर्थशास्त्रमिति
केचित् । नीयते बोध्यते विषयोऽनयेति । णीञ् प्रापणे, नयतेः
क्लिन् प्रत्ययात्त्रिष्यसम् । दण्डनीतिरिति । दण्डो नीयते
ज्ञायतेऽनयेति । दण्डं नयति, दण्डयान् प्रति प्रापयति वेति
क्लिन् । नीति-प्रतिपादकं शास्त्रं नीतिशास्त्रमित्यपरि । तच्छा-
स्त्रानुगामी राजा स्यात् । अन्यथा स्वेच्छया कार्यानुष्ठाने-
ऽनिष्टापाय-शङ्का प्रवसति । नीति-नियमानुसारेण स्वात्मरक्षणं
प्रजापालनञ्च विधेयम् । 'नीतिं हृहम्यति-प्रोक्ता भ्रातृभ्योऽप्रा-
दयत् पुनरिति महाभारते । तथा चार्थशास्त्रे “वाचां दण्ड-
नीतियेति” वार्हस्पत्याः । अयिर्गौरवाणं यण्ज्येति वार्ता ।
“दण्डनीतिरित्येका विद्या” इत्यौगनसाः । “चतस्र एव विद्याः”

अनन्तरप्रकृतिः शत्रुः ॥ ५० ॥

इति कौटिल्यः । चतस्र इति । अन्वीचिकी, वयो, वार्त्ता ।
दण्डनीतिश्च । युक्तिकल्पतरौ च—

“नीतिहीननरेन्द्राणां नश्यत्वाद्य सुसम्पदः ।

अतो नोतिः प्रयत्नेन शक्यीया नृपोत्तमैः ” ।

“बहुवोऽविनया नष्टा राजान” इति मानवे । अविनया
नृपा वीणराजप्रभृतयः । नीतिनैपुण्यात्तिस्त्रः शक्तयो वर्धन्ते ।
प्रभावोऽसाहमन्त्रजाः शक्त्यस्तिस्त्रः । प्रभावशक्तिः “कीषो दण्डो
बलश्चेति” । उक्ताहशक्तिः “विक्रमबलम्” । मन्त्रशक्तिः “सम्या-
दीनां सामादीनाञ्च यथावस्थापनम् । न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।
'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः’ । नोतिवेदिनां त्रिवर्गः । क्षयः स्यात्
हृदिस्येति । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । उपचयो हृदिः । उप-
चयापचयाभावः स्यात्प्रमिति । अष्टवर्गो यथा—

“लघुर्वर्णिक पयो दुर्गः सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।

खन्याकरदलादानं शून्यानाञ्च विवेचनम्” ॥

‘त्रिवर्गो धर्मैर्यकामा’ वेति च ॥ ४८ ॥

. शत्रोः पारिभाषिकं लक्षणं वक्ति अनन्तरेति । अनन्तर-
प्रकृतिर्नृपः शत्रुः । स्वदेशदध्यवहितदेशस्य राजा अनन्तर-
भूपः । शत्रुरिति । शत्रवोऽनेकविधाः । शत्रुलक्षणं सोमदेवीये ।
“य एव स्वस्वाहितानुदानेन प्रातिकूल्यमिपरिर्त्तं स एवारिः” इति
सामान्यशत्रुलक्षणम् । “समाभिजनः सहजशत्रुः” । “विराधो

एकान्तरितं मित्रमिष्यते ॥ ५१ ॥

विराधयिता वा कृत्विमः शत्रुः" । "अनाययो दुर्वनाययो वा शत्रुरुच्छेदनीयः" । 'विषयानन्तरो राजा शत्रुरित्यभिधीयते' । अन्यत् कामन्दकोये पुष्कलमस्ति । शत्रुरिति । शदृष्ट शान्ते, शान्तयति । स्यन्ताद् "रु शान्तिभ्यां क्नुन्" । बहुलमन्यत्वापोति णिलुक् । केचित्तु अत्र प्रकृतिपदोपादानादन्तरङ्ग-करदाह-प्रजा भूभुजां शत्रुरित्यर्थं जगदुरिति ॥ ५० ॥

सामयिकमित्रलक्षणं यत्किं एकेति । मित्रमेकान्तरितमिष्यते । 'शत्रुमित्राभ्यां परमुदासीनः' इति । तदुक्तं सोमदेवैः—"यः सम्पर्दीय विपद्यपि भेद्यति तन्मित्रम्" । सम्पर्दीय समृद्धकाल-यत् । विपद्यपि आपत्कालेऽपि भेद्यति स्नेहं करोति तन्मित्र-मित्यर्थः । तदेव जैमिनिनाप्युक्तम् ।—

"यः समृद्धो क्रिया स्नेहं यद्वत्तद्वत्तथापदि ।

तन्मित्रं प्रोच्यते सन्निर्येपरीत्येन वैरिणः" ॥

तच्चयिधम् । नित्यमित्रम् । सहजमित्रम् । कृत्विममित्रम् । प्रकारणं पात्यः पानको वा यो भवति तन्नित्यमित्रम् । यस्य मित्रस्य पूर्व्यपुरुषपरम्परयायातः सम्बन्धो भवति तत् सहजं मित्रं स्यात् । यः पुरुषो जोवितर्हितोर्युक्तिं गृह्णाति, स्नेहं प्रदर्शयति तत्कृत्विमं मित्रम् । "मित्रमतःपर"मित्यमरः । अतः पूर्व्य-निगदितगतोः परमित्यर्थः । अपरश्च कामन्दकोयेऽप्यस्ति । सदेगाध्यवहित-देशाधिपतेः परं योऽधिपस्तन्मित्रमिति भावः । "मित्रं सुहृदि न द्वयो"रिति मेदिनो । अजमिदा स्नेहने, भेद्यति ।

हेतुतः शत्रुमित्रे भविष्यतः ॥ ५२ ॥

हीयमानेन न सन्धिं कुर्वीत ॥ ५३ ॥

“अमि चिमिदिश सिभ्य, क्त.” इत्यौणादिकात् सिद्धम् । यैस्तु
द्रुन्प्रत्ययसिद्धमित्युक्तं तत्र, गुणप्रसङ्गात् सूत्रस्य महावाचेति ॥५१॥

सुहृद्द्वयोः कारणत्वं चक्ति हेतुत इति । हेतुत, कुतश्चित्
कारणात् । सदाचरणादुपकाराच्च मित्रम् । असदाचरणादुप-
काराच्च रिपुरिति । तदुक्तं विश्वामित्रे, “व्यवहारेण जायन्ते
मित्राणि रिपवस्तथा” । अपरश्च—

“आपत्काले च सम्प्राप्ते कार्ये च महति स्थिते ।

कोपि प्रसादेन नैच्छेन्मित्रस्येति गुणाः स्मृताः” ॥

इति नारदपिण्डा मित्रगुणा उक्ता । मित्रदोषाय रैभ्येनीक्ता
यथा—

“दानं श्रेयो निजार्थत्वमुपेक्षा व्यसनेषु च ।

वैरिसहोऽप्रशंसा च मित्रदोषाः प्रकीर्तिताः” ॥

मैत्रीभेदकारणमुक्तं शुक्राचार्येण यथा,—

“स्त्रीसङ्गतिर्विवादोऽथ सदार्थित्वमदानता ।

स्वसखन्वन्नाया निन्दा पैशुन्यं नित्यं वैरिता” ॥

हेतुत इति । हि—गती, हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति
“कामिमनि” इत्यादौणादिकात्तुम् । शत्रु मित्रे प्राङ् निरुक्ते
अभूताम् ॥ ५२ ।

हीयमानेन सार्धं सन्धिं निषेधयति हीयमानेनेति । हीय-
मानेन राज्ञा समं सन्धिं धनादिदानेन बभूवि प्रीत्युत्पादन-

तेजो हि सन्धानहेतुस्तदर्थिनाम् ॥ ५४ ॥

मैत्रोकरणरूपं कार्यं न कुर्यादित्यर्थः । “पणवन्धः सन्धि”रिति
सोमदेवाः । तथैव “पणवन्धो भवेत् सन्धि”रिति भोजनृपाः ।
स च पाङ्गुण्ये प्रथमः । यत्र शत्रुणा पणवन्धो विधीयते केन-
चित् यस्मिन् गृह्येतेन वा शत्रोस्तेन विहितेन यो भवति स पण
रच्यते, तेन सन्धिर्भवतीति सारार्थः । तदुक्तं शुक्रदेवैः—

“दुर्वलो बलिनं यत्र पण-दानेन तोषयेत् ।

सायत् सन्धिर्भवेत्तस्य यावन्मात्रप्रजम्पितः” ॥

कौटिलीये च “हीयमानः सन्दधीत” । “नातमलोहं लोहेन
सन्धत्ते” इति च । हायमानः सन् विजिगीषुः सन्धानं कुर्यात् ।
अन्येषां सजागात् पणवन्धेन दण्डव्यवस्थया सन्धिमुपेयादित्यर्थः ।
अतमलोहम् अन्येन लोहेन सार्द्धं न सन्दध्यात् । ह्योर्विजि-
गीषोः एको हीयमानोऽपरोऽभ्युचीयमानः । पुनरुक्तिरत्र सुबो-
धार्था । पुष्कलमन्यत् कामन्दकीये । सन्धानं सन्धिरिति । ततः
“उपमर्गे धोः क्रिः” । हीयमान इति । ओहाक् त्यागे, जहाति ।
शानच् । “घु-मा स्वा” इत्यादिनेत्वम् ॥ ५३ ॥

सन्धानस्य हेतुं निर्वर्तकं तेजोहीति । तदर्थिनां सन्धाना-
र्थिनाम् । अपरस्य नृपस्य तेजः प्रभावो प्रतापो वेति । मन्थेः
हेतुः कारणमिति । “तेजो हि सन्धानकारणम्” इति कौटि-
लीये । कोपदण्डज-प्रतापस्य तेजस्त्वमिति । कोपो धननिकरा-

नातप्तलोहं लोहेन सन्धत्ते ॥ ५५ ॥

लयः । दण्डोदमः सैन्यश्च । ताभ्यां जातं तेजः । भरतोऽपि तेजोसघ्नं प्राह—

“अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेषु यत् ।

प्राणालये प्रसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥

स्वस्मात् परास्त्रन् राशिं प्रभावाधिकात्तेन साकं सन्धानं समुचित-
मिति भावः । अन्यत्रोत्तिसारेऽस्ति । ‘तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्
पराक्रमरेतसो’रिति मेदिनी । तेजयति, तेज्यतेऽनेन वा ‘तिञ्
नियाने’ तत् औष्णादिकादसुन् ॥ ५४ ॥

विजिगोष्वोर्द्वयोरिकस्य प्रतापाधिक्यं विना सन्धानं न स्यात्-
हर्षयति निति । यथा अतप्तम् अधायमानम् अदग्धलोहमिति ।
प्रधातं लोहं विना न सन्धत्ते नापि समिथी भवति । यथा
अचुव्यप्रकृतिः तादृशप्रकृत्या न विगृह्यते । भिन्नप्रकृतिक्षीभो
विग्रहकारणं स्यात् । ‘लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्व-
तेजसे’ इति मेदिनी । लुह गार्ह्ये, लोहति, लुह्यते वा । अवा
घञा वा सिद्धम् । अथवा नूञ् छेदने, लुयतेऽनेन, ततो बाहु-
लकाद् हः । अन्ये तु—रुह प्रादुर्भावे, रोहति, रुह्यते वा
ततोऽच् । कपिलिकादित्वाप्तत्वम् । अन्यदहत्तमर्थशास्त्रेऽस्ति,
विस्तारमिया नेह संगृह्यते । तप सन्तापे । तप्यते इति तपेः
क्तप्रत्ययेन सिद्धम् ॥ ५५ ॥

बलवान् हीनेन विगृह्णीयात् ॥ ५६ ॥

न ज्यायसा समेन वा ॥ ५७ ॥

हीनगतिना समं बलवतो विग्रहकरणं यत्किं बलवानिति । प्रबलो नृपः हीनेन दुर्बलेन क्षीणबलेन विगृह्णीयात् विग्रहं कुर्यात् । परमण्डले दाहच्छेद-सुष्ठनादिनेति । 'बलवान् हीनेन विगृह्णीया'दिति पाठे तु शर्त्वा हीने दुर्बलत्वं गते तेन सह विग्रहं न कुर्यादित्येवमर्थः स्यात् । अथ च कौटिल्यसम्मतः पाठो भवेत् । तथाहि अर्थशास्त्रे "न हीनेन विगृह्णीया"दिति । विग्रहं विधिधं वा ग्रहणं विग्रहः । स च पञ्चविध-यानेऽन्तर्गतः । विग्रहश्च यानम् । सन्ध्याय-यानम् । मभ्य-यानम् । प्रसङ्ग-यानम् । उपेक्ष्य-यानम् । अन्यथैतिसारेऽस्ति । पुनर्विग्रहोऽपि विविधः । प्रकाश-विग्रहः । कूट-विग्रहः । तूर्णो विग्रहः । शोहाक् त्यागि, हीयते स्मेति । 'धुमास्या' इत्यादिनेत्वम् ॥ ५६ ॥

केन सह विग्रहो न विधेयस्तद्दर्शयति निति । ज्यायसा ज्येष्ठेन प्रबलेन सार्धं किंवा समेन तुल्यबलेन सह नैव विगृह्णीया-दित्यर्थः । शक्तिद्वयोपचितो ज्यायान् । समान-शक्तिद्वयः समः । शक्तिद्वयोपचितो हीनः, विक्रमो बलमुक्ताह इति शक्तिद्वयम् । तदाह सोमदेवः "अभ्युचीयमानः परं विगृह्णीयाद् यदि नास्ति आत्मबलेषु शोभः" । शत्रोः सकाशाद्भिजिगीषुर्यदप्यधिक-शक्तिर्भवति तदा तेन समं विगृह्णीयात् । यदि आत्मबलेषु स्वैन्द्रेषु शोभो भयं न भवेत् । "ज्यायान् हृदे प्रशस्ये च" इति

हस्तिनः पादयुद्धमिव बलवद्विग्रहः ॥ ५८ ॥

आमपात्रं आपेन सह विनश्यति ॥ ५९ ॥

हैमः । अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'दिवचन'मित्यादिनेतीय-
सुनि 'ज्यच' इति वृद्धस्य ज्यादेशः । ज्यादादीयसः इत्याजम् ।
'समस्तुल्य' इत्यमरः । सम वैकृत्ये, समति, अचा सिद्धम् ॥५७॥

इयो बहूनां वा बलवतां परस्परं विग्रहः क्रीडशस्त्रदृश्यति
हस्तीति । हस्तिनः करिणः पादयुद्धं पादयोः प्रहरणरूप-
संग्रामः । एकस्य पङ्गाम् अन्यस्य पादयोर्युद्धम् । तदिव बल-
वतोर्नृपालयोर्दयोः विग्रहः समरः स्यादिति । हस्तिनः सेना-
द्वत्वेन समरसम्भावना निश्चिता । तथा चामरः "हस्यश्चरथ-
पादात् सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" । हस्तः शरडोऽस्यास्तीति
"हस्ताज्जातौ" इतीनिः । विग्रह इति । विग्रहणं विरुद्धं वा
ग्रहणम् । "विग्रहो युधि विस्तारि प्रविभाग-शरीरयो"रिति
हैमः । ग्रह उपादाने इत्यस्मात् "ग्रहवृद्ध" इत्यादिनाऽपि ॥५८॥

पूर्वसूत्रस्योदाहरणत्वेनेदं वक्ति आमेति । यथा आमपात्रम्
अपक्वमृदादि भाजनम् । आपेनाद्भिरित्यर्थः । 'खन्दोवत् सूत्राणि
भवन्तीति' नियमादापेनेति आर्षपदवज्ज्ञेयम् । तेन सह विन-
श्यति वारिसाद्भवतीति । 'आपः स्त्री भूम्नी'त्यमरः । आम्-
घ्याप्तौ, आप्प्रवन्ति आप्यन्ते वा । 'आप्तोतेर्ह'स्त्रये'ति क्तिव्,
इत्त्वश्च । घृती कापि 'आपोभिर्माज्जनं कृत्वे'ति अप् शब्दस्य

अरिप्रयत्नमभिसमोच्यात्मरक्षया वसेत् ॥६०॥

शक्तिहोनो बलवन्तमाश्रयेत् ॥ ६१ ॥

सान्त्वयत्वमपि दृश्यते । बहुवचनवाचकोऽयं प्राणदन्तादिषु
शब्द-स्वाभावात् । 'आमपात्रमामिन महि'ति पाठे अयमर्थो
भाति यदामपात्रं तादृशपात्रान्तरिण मह प्रतिघाते सकृदुभयं
विनश्यतीति ॥ ५८ ॥

गत्रोच्छिद्रान्वेषणे तत्पररां प्रदर्शयति अरीति । अरीणां
दुर्द्धदां शत्रूणामिति । प्रयत्नशेष उद्यमयेति । परकीय राज्या-
दिनामि सन्धानं वा । तदभि सम्यक् समीप्य गूढमवलीक्येति ।
आप्तेति । आत्मरक्षया आत्मनः स्वस्य राष्ट्रस्य च रक्षणपूर्वकम् ।
यथेदयतिष्ठेत् । यदा अमितं स्वराज्याद्याक्रमणे दाह-लुण्ठना-
दिना समुद्यमं करोति तदा नृपो ह्यात्मानं सर्वथा पालयेदिति ।
भावः । 'अरिप्रयत्नमभि समीचेते'ति पुस्तकान्तरस्थपाठेऽर्थेषु
सरल एव । अरीणां यः प्रयत्नः स सम्यग् अवलोकयेदित्यर्थः ।
अघात् परं "मन्थायैकतो वेति" सूत्रं क्वचिदादर्शयन्नेऽस्ति तत्
सूत्रमधिकं प्रस्तायविरोधि प्रतीत्य स्नातन्क्षेपण नैव विन्यस्य
व्याख्यातम् । यदा सन्धानेन पक्षमेकमात्रित्यायतिष्ठेतीति तदर्थः ।
अरिः । षट् गतौ, इयर्त्ति विरोधम् । ततः 'अच षः' इत्थीणा-
दिकात् सिद्धम् । प्रयत्नः । प्रपूर्वाद् यती प्रयत्ने, यतते । ततो
अद् इति क्तान्तरात् ॥ ६१ ॥

दुर्बलस्य बलवदाश्रयत्वं प्रवृत्तिं शक्तीति । शक्तिः शक्तिः

दुर्बलाश्रयो हि दुःखमावहति ॥ ६२ ॥

सामर्थ्यमिति । राष्ट्र-दुर्गं सैन्य-कोषादयश्च । तन्भ्यो हीनो रहितः । बलवन्तमिति । बलवन्तं प्रतापान्वितम् । दुर्गं-सैन्य-कोषादि-युक्तं वा । आश्रयेदिति । आधिपत्यं भजेत् । तथाचोक्त-मभियुक्तैः—

‘अत्यन्त बलवन्तोऽपि पौर जानपदान्धयाः-

दुर्बलैरपि बाधन्ते पुरुषैः पार्थिवान्धितैः’ ॥

“विपदि प्रधानाश्रयो हि श्रेयान्” इत्यौगनसाः । विपत्काले प्रधानं शक्तिमन्तमाश्रयेत्तत्तत्कार्यमित्यर्थः । ‘शक्तिरायुधमेदे स्यात् उक्ताहादौ बले स्त्रियाम्’ इति हेमः । शक्तृ शक्तौ, शक्त्वते-न्या । ‘स्त्रियां क्तिन्’ । अन्यत्रोक्त आश्रय इति ।

। “उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायः प्रतिक्रियः ।

शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं द्रुपमिति” ॥ ६१ ॥

प्रबलं हित्वा यो दुर्बलाश्रयं करोति सम्भावसां बलि दुर्बलेति । दुर्बलाश्रयो हीनशक्तेरवलम्बनम् । हि प्रवशंम् । दुःखं क्लेशमावहति जनयति । सर्वस्य विपदि स्वप्नात् समधि-कशक्तेरेवावलम्बनं समीचीनमिति भावः । तदुक्तं नीतिविद्विः ‘कर्त्तव्यो महदाश्रयः’ । अन्यत्र हितोपदेशे ‘विशिष्टेय विशिष्ट-तामिति’ । विशिष्टैः । मन्त्रैः मह मेलने विशिष्टतां श्रेष्ठतां विष-याणश्च भवतीत्यर्थः । ‘दुर्बले निमित्तं श्याता’मिति ।-दुर्ब

अग्निवद्राजानमाश्रयेत् ॥ ६३ ॥

राज्ञः प्रतिकूलं नाचरेत् ॥ ६४ ॥

श्रीने वनमस्येति विग्रहः । वन प्राणने ; वनति । रातोऽन् । एतत् सर्वं पूयोपरतः सुखीत् कामन्दकीये मुकुटव्याप्यानि च द्वेषे अष्टमिति ॥ ६२ ॥

आश्रयस्य गतिं निर्दिशति अग्निवदिति । यथा अग्निरतीव प्रखरस्तायाः प्रतापैर्गर्भ्यवन्तं राजानं वनधीनः ममाश्रयेत् । यथा या प्रखरोऽप्यग्निर्दाहवशु विना दाहकः प्रकाशकस्य न भवति, तदज्ञेयम् । अथवा अग्नेर्दाहक गोपकादिमत्वेऽपि तदाश्रयं विना शोकयात्रा न सम्पद्यते ; तददृश्यते; प्राचण्डैर-
ऽपि तदाश्रयं न परिहरेत् । स्वामि-ममुद्देशे शोमदेवैकतं राजन्क्षणम्—“धार्मिकः कुलाचाराभिजनविशुद्धः प्रतापवान् नयानुगतवृत्तियः स्वामी”ति । धार्मिकः स्वधर्म-प्रजारतः । कुलाचाराभिजनः, अखेच्छाचारो, आभिजात्यसम्पन्नः । विशुद्धः यतस्त्रियः । प्रतापवान् शौर्यवीर्यभीमादिगुणान्वितः । नयानु-
गतः न्यायवान् इत्यर्थः । अग्निरिति । अग्नि गतो, अहति । अग्नेर्गोपय इत्वीणाटिकः निर्बन्धोपय । राजिति । राज्ञ-
दौतो, राजति । ‘कनिन् गु वृधि’ इत्यादिना कनिन्प्रत्ययेन राजन् इति नियमम् ॥ ६३ ॥

मृपस्य विद्वहाचरणं निषिधति राज्ञ इति । राज्ञो महीभुजः

न देवचरितं चरेत् ॥ ६५ ॥

प्रतिकूलं विरोधं राजद्रोहं वा । नाचरेत्तत्रैव कुर्यादिति ।
तत्करणे महानिष्टपातात् । तदुक्तं भारते—

“यस्य क्रोधो महान् बाधः प्रसादश्च महाफलः ।

कस्तस्य मनसापोच्छेदनार्थं प्राञ्जसश्चतः” ।

अन्यच्च—

“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥”

वाक्यामृते च—“अस्वामिकाः प्रकृतयः समृद्धा अपि निस्तरीतं
न शक्नुवन्ति” इत्यतो नृपपातिकूल्यं हित्वा सर्व्वथा तदानुकूल्यं
समाचरेत् । तेन चापद्रो नो निस्तारः । उक्तञ्च रैभ्येन—

‘रक्षितं भूमिनाथे तु आर्क्षीयेभ्यः सदैव हि ।

परैभ्यश्च यतस्तस्य रक्षा देशस्य जायते” ॥

एवमेव कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे प्रथमाध्यायेऽस्ति ॥ ६४ ॥

देवस्य राजश्च यदाचरितं तदन्यस्यानुष्ठानं प्रतिषेधति नेति ।
देवस्थामरस्य ब्रह्मादिभिर्भूषैश्च यत् कार्यमाचरितमनुष्ठितं न
तद् मानवः चरदनुतिष्ठेत् । देवानाम् इन्द्रादीनां पारदार्यादिकं
भूपस्य च संप्रहारे लोकनाशादिरूपं यत् कार्यं तत्सर्वं नाहु
कुर्यादिति भावः । केवलं तेषां सेवनोपदेशादि समनुतिष्ठेत् ।
तदुक्तं पौराणिकैः—

“धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः महतामपि साहसम् ।

तेजीयसा न दोषाय वंशेः सर्व्वभुजो यथा” ।

नोद्धत-वेपधरः स्यात् ॥ ६६ ॥

द्वयोरपीर्ष्यतोर्द्वेषो-भावं कुर्वीत ॥ ६७ ॥

नृपपत्नी तु—प्राणदण्डाग्निटकरणादि रूपं यत् कार्थं, तत्कार्थं साधारणैर्नानुष्ठेयम्, गतेस्त्वारतस्यात् । यदि नृपो दण्डधरो न भवेत्तदा मानवधर्मगाह्योक्त-भात्यन्यायः कदर्थितः स्यात् । 'देवः सुरे घने राशि देवमाख्यातमिन्द्रिये' इति । दीव्यन्तीति देवाः, पचादिषु पाठाद्भिष् धातोश्च प्रत्ययः ॥ ६५ ॥

उद्धतवेपधारित्वं लोकार्थीतिकरत्वात्तियेधति गेति । उद्धतः उल्लङ्घी लोकार्थीतिकरः । वेपः परिच्छेदादिविरचनसुधमा । तद्व्युक्तः सन् राशः सन्निर्घा नो गच्छेत् । तथैव देवादिमन्त्रि-धानेऽपि नोक्तवेपधारी भवेत् । राजा इति पूर्व्यपूर्व्यसुत्र प्रस्तावानुसारेणागतम् । उद्धत इति, उत्पूर्वाङ्गन्तोः क्तः । 'उप-मर्गण धात्वर्थी यनादन्यत्र नीयते' इत्यच्छ्रज्जन्तार्थेति । विपल्य-व्याप्तौ, येषन् विज्यते या । येनेति सुत्रपाठे, 'विग प्रवेगने' विगति, विग्यते या घना मिडसुभयपदम् । यत्र मूर्धन्य-तास्य्यासाद्योरन्तारात्तनादिङ्गतगोभार्यता ॥ ६६ ॥

परस्परयोर्वा प्रवृत्ते मद्याति द्वेषो भावरूपसुपायं निर्दिशति द्वयोरिति । इत्यन्तीः परस्परम् अस्यायतोर्द्वयोर्नृपयोर्न्ययोर्वा । द्वेषोभावम् । यन्नितोर्थरिणीर्मध्ये काकाक्षितदन्तितस्य उभयत्र याचा समर्पणं द्वेषम् । अद्वेषस्य तद्भावः तं कुर्वीत् । द्वेषोभावसत्-र्विधः, कामन्दकीये भोजराजीय कल्पतरौ च स प्रसिद्धः । चतुर्थं

न व्यसनपरस्य कार्य्यावाप्तिः ॥ ६८ ॥

च प्राथमिक उक्तौ द्वैधीभावः । वलिना सह सन्धिः, दुर्बलेन सह विग्रह इति द्वितीयः । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह सन्धाय शत्रुणा सह विग्रह इति तृतीयः । शत्रुणैव वा सन्धिविग्रहसमुदायहेतीर्दुर्गाययस्य व्यापार इति चतुर्थः । केषाञ्चिन्नतं पाङ्गुश्लो द्वैधीभावोऽन्तर्नतः । ईर्ष्यतीः । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । ईर्ष्यणम् । 'गुरोश्चे'ति अग्रत्ययः । द्वैधं द्विमकारम् । 'संख्याया विधायं धा' ततो 'द्वित्रोश्च धमुञ्'प्रत्ययः ॥ ६७ ॥

व्यसनासक्तस्य कार्य्यफललाभेऽसामर्थ्यमाह नेति । व्यसनपरस्य तदासक्तस्य । कार्य्यावाप्तिः । कार्य्यफललाभो न भवति । व्यसनं कामज-कोपजदीपः । स च मानवधर्मैगास्तोक्ताष्टादशप्रकारः । व्यसनपरः स्वयं नष्टः परानपि नाशयति । तदाह वक्ष्यभदेवः—

“असतां सङ्गदीपेष साधवो यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे रतः” ॥ इति ।

व्यसनहीनो धीरो विचक्षणो निश्चितकार्य्यफलः लोकप्रशंसनीयश्च स्यात् । “व्यसनं विपदि भ्रंशे दीपे कामजकोपजे” । ‘व्यसनं त्वशमे सक्तौ पानस्ती मृगयादिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ । कामजदीपे मृगयाच-सुरापानानि । कोपजदीपे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणानि । असु क्षेपणे । अस्वति, विपूर्वाद्दस्यते-भावाद्यर्थे ल्युट् । अशामिरिति । आङ्, व्याप्तौ, श्वपूर्वादाप्नोतेः क्तिन् ॥ ६८ ॥

इन्द्रियवशवर्त्तिनो नास्ति कार्यावाप्तिः ॥ ६८ ॥

नास्ति कार्यं द्रुतप्रवृत्तस्य ॥ ७० ॥

असंयतेन्द्रियस्य पुंसः कार्यवैकल्यं निर्दिशति इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः । वृत्तभेतेषां प्राग्निगदितम् । 'अवशेन्द्रिय-वित्तानां हस्तिस्त्रानमिव क्रया' । स्यादित्यर्थः । संयतेन्द्रिया-खान्तु अशेषकर्म्मसाफल्यम् । तदुक्तं काठके—

“यस्य विज्ञानयान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वशान्ति सदग्वा इव सारथे” ॥

कौटिलीये च “इन्द्रियवशवर्त्ती चतुरङ्गवानपि विनश्यति ।” इन्द्रियवशवर्त्तीति । असंयतेन्द्रिय इत्यर्थः । तमधिकृत्योक्तम् भारते—

“इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाग्निं” ॥

चतुरङ्गवानपीति । चतुरङ्गाणि हस्त्यखरयपादातानि सेनाङ्गा-ख्यानि । नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौपादा-दीनां यानत्वेन रथेन्तर्भावः । महिषादीनां गजाग्वादावन्तर्भावः । अद्यापिना इन्द्रियासक्तस्य कर्म्मशक्तिर्वैकल्यञ्च सम्यग् सूचितं भवतीति । इन्द्रस्यात्मनोऽलिङ्गमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इत्यादिना घञ्, निपातितम् ॥ ६८ ॥

क्षिप्रं कार्यं नियुक्तस्य पुंसः कार्यासम्प्राप्तिं दर्शयति नेति । द्रुतप्रवृत्तस्याविचारेणाधैर्याच्च क्षिप्रमारब्धकार्यस्य जनस्य ।

मृगया परस्य धर्मार्थौ विनश्यतः ॥ ०१ ॥

कार्यं कृत्यं नास्ति न सम्पद्यते इत्यर्थः । तदुक्तं कविभिः 'सहसा विदधीत न क्तिया'मिति । कार्यंऽविमृश्यकारिता कार्यहानिकरो स्यात् । उक्तञ्च विष्णुना 'सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यव-कृतं सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम्' । परिणामसंभृतिं विना पूर्वापरपर्यालोचनं विना च किमपि कार्यं नैवानुष्ठेयम् । यत्तु कार्यं भटित्येव समुपस्थितं तत्तदानीं सूक्ष्मबुद्ध्या सम्पाद्यम् । 'दूतं शौभ्रविलीनयोरिति' हैमः । द्रुधातोः 'गत्वर्थो' इत्यादिना क्तः । अन्वत् मृगमम् । 'दूतप्रपञ्चस्येति' पाठे अचक्रीडा-सक्तस्यैत्वर्थो ज्ञेयः । पूर्व व्यसननिषेधादचक्रीडा निषेधोऽभूत् । अत्र तदुल्लेखोऽनावश्यकः ॥ ०० ॥

पूर्वं सामान्येन व्यसन निषेधमुक्त्वा दानीं मृगयासक्तस्य धर्मार्थहानिं वक्ति मृगयेति । मृगया श्राखिटः । तत्परस्य तदासक्तस्य पुंसः । धर्मार्थौ चतुर्वर्गेषु द्वौ वर्गौ विनश्यतः अविहिताचरणादुरितोत्पत्तिद्वारेण ध्वंसमुपयास्यतः । "परित्यजि-दर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ" इति भारते धर्मविरुद्धयोस्तयोर्निषेधात् । यत्तु राज्ञो धर्मो मृगयेति तदाह कदाचिदेव तत् कार्यं न तु सातत्येन । इदं राज्ञो व्याधस्य च कार्यमिति । न तु लोकसाधारणस्य । राज्ञस्तत्कार्यं सातत्ये तदासक्तेः प्रकाशः । तेनेन्द्रियलौत्वाद्धर्मार्थयोर्हानिं स्यात् । ननु मानव-धर्मशास्त्रे मृगवधस्य व्यसनान्तर्गत्वत्वेन सर्वान् प्रति निषेधात् ।

अर्थेषु पान-व्यसनो न गच्छति ॥ ७२ ॥

न कामासक्तस्य कार्यानुष्ठानम् ॥ ७३ ॥

मैवं व्याधराजोर्वैधत्वादन्वेषामवैधत्वाद् वैधहिंसायाः शास्त्रचो-
दितत्वाच्चेति सारः । धर्मार्थो प्राङ्निहती । मृगयेति । मृग
अन्वेषणे । मृग्यन्तेऽत्र 'परिचर्या परिचर्या मृगये'त्यादि वार्त्ति-
कात् साधुः ॥ ७१ ॥

पानासक्तस्य कार्ये नियोगं प्रतिषेधति अर्थेष्विति । अर्थेषु
धनादिषु विषयेष्विति । अर्थनीत्युक्तकार्येषु वा । पानव्यसनी
सुरादिपानासक्तः । यद्वा पानं मद्यासयादीनाम् । व्यसनं सूयादी-
नाम् । एतयोरासक्तः पुमान् न गच्छति; नैव कापि नियुज्यते ।
तादृशस्य नियोगे कार्यहानिर्नीकापवादश्च । पानासक्तस्य बुद्धे-
र्भ्रंगत्वं यिवेकहानिश्च भवतीति भावः । 'व्यमनन्त्वशुभेसक्तो
पान स्त्री मृगयादिषु' इति मेदिनी । प्राक् सामान्येन व्यसनं
प्रतिषिध्य सम्प्रति पानतत्परत्वस्य निषेधः कृतः । व्यमनमस्या-
स्तीति । 'अस्वर्थे इन् । क्वचिदादगे 'अर्थेषु न व्यसनेषु गच्छति'
इत्येवं पाठोऽस्ति तेन अर्थाब्जनेच्छा व्यसने न हि परिगणिता
भवतीत्यर्थः स्यात् ॥ ७२ ॥

कामान्धस्य कार्यारम्भं प्रतिषेधति नेति । कामासक्तस्येति
रमणादिषु वीत्राभिलाषः कामः । न त्वत्र साधारण सद्दस्यः
तत्परस्य पुंसः । कार्यानुष्ठानं कार्यारम्भः न समीचीनः । यतः ।
कामोपहतमनसः सूक्ष्मगम्भीरकार्येऽभिनिवेशो जनः प्रणिधानं

अग्निदाह्यादपि विशिष्टं वाक्पारुष्यम् ॥७४॥

वा न भवति । अतोऽनुष्ठिते तत्कार्ये हानं भवति फलसम्भावना च विरलेति । तदुक्तं भामतीश्वरैः 'कामाद्युपहतमनाः स्त्रीता-लोकमध्यवर्तिनं घटमपि न पश्यति' इति । गीतायाञ्च—

“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥”

“कामः स्मरेच्छयोः पुमान्” इति मेदिनी । कमु कान्तौ इति कमेः घञ् । लोकप्रवादश्च—‘कामेन रावणो नष्टः देवराजोऽपि गर्हितः’ इति ॥ ७३ ॥

मन्त्रेणुदवाक्प्रयोगस्य अग्निदाहनादपि काटोर्थ्यं प्रदर्शयति अग्नीति । अग्निना अनलेन दाहः प्रव्वलनम् । तस्मादपि विशिष्टम् अधिकम् । तदुक्तं 'कुट्टस्यकुट्टवागिव व्यययते तुषारै-ऽनिलः' । धर्मशास्त्रेऽपि वाक्पारुष्यं व्यसनेषु अन्तर्नीतम् । तथाहि—‘वाग्दण्डञ्च पारुष्यं क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः’ । क्रीधो-हीपनात् वाक्पारुष्यं भवति तेन स्वपरमानसेऽधिकक्रीधो भावि-विवादश्च स्यात् । महाभारते राजधर्मं च,—

“वाक्पाथन्तयोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।

थात्मनो नियद्दस्त्रागोऽर्थदूषणमेव च” ॥ इति ।

‘पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाच्ये पुंसि गीर्षती’ इति शब्दार्थे । वाक्-पारुष्यं वाग्दण्डो वा । विशेष्ये इति पाठे तु ‘अथर्वशाहिभक्ति-विपरिणामः स्यात्’ । विशेष्ये विशेष्यमिति । तेन चार्थाभिदः ।

दण्डमारुप्यात् सर्वजनद्वेष्यो भवति ॥ ७५ ॥

अर्थदूषकं श्रोः परित्यजति ॥ ७६ ॥

पारुष्यमिति-परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् ब्राह्म-
णादित्वात् षड् ॥ ७४ ॥

दण्डकाठोर्यादिनिष्टं वक्ति दण्डेति । दण्डो दमनम् अपरा-
धिने यथाविधि निग्रहकरणं दण्डः । तत्पारुष्यं निष्ठुरता,
तस्मात् सर्वेषां जनानां द्वेष्योऽप्रियो नृपः स्यात् । लोकास्तु
रुष्टा भवन्ति । प्रकृतिद्वीभय राष्ट्रागान्तिकारणम् । यथा तत्र
भवेत्तथा पारुष्यं परिहरेत् । पारुष्यमिति निगदव्याख्यासम् ।
दण्डेति—

‘दण्डोदमे मानभेदे नगुडे यमसैन्ययोः ।

षूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्यानयोरपि ।

अभिमानग्रहे दण्डचण्डांगीः पारिपार्श्विके ॥ इति विश्वः ।

दण्ड निपायने । दण्डप्रति अनेन वेति ‘पचाद्यच्’ । अथवा
‘पुंसि’ इत्यादिना घमत्ययः । द्वेष इति । द्विप् अमीती ‘द्वेष्टु-
मर्हः’ ततो षट् प्रत्ययसिद्धः ॥ ७५ ॥

अर्थदूषकस्य सम्पत् परिहारं वक्ति अर्थ इति । अर्थदूषकं
अर्थव्यवहारेऽनभिन्नं लक्षणं कुत्सिते वार्योऽर्थदातारं वा श्रोः
सम्पदधिहास्यदेयता ऐश्वर्यं वेति । परित्यजति तद्व्यवहार-
दोषात् परिहरति । नानाविषयनिपुणं पुरुषं श्रोः स्वयमेव
वृणुते । तथाच भारविः । ‘वृणुते हि विभृशकारिणी गुण-
लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः’ इति । अन्यच्च विश्वगुण्यभिरुक्तम्—

अमित्रो दण्डनीत्यामायत्त ॥ ७७ ॥

दण्डनीतिमनुतिष्ठन प्रजाः संरक्षति ॥ ७८ ॥

उसाहसम्पन्नमदीर्घसूत्र क्रियाविधिश्च व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूर कृतश्च दृढसौहृदश्च उद्धमो स्वयं याति निवासहेतोः ॥

एव कृपजदोपरूपे व्यसने वाङ्पातस्य दण्डपातस्यार्थदूरणानि
स्युरिति । 'अर्थताधिष्ण मिति पाठे तु केवलमर्थतत्पर सदृश्य
हीनमित्यर्थो बोध्य । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तु' इति
मेदिनी ॥ ७६ ॥

अमित्रस्याधीन्यकरणोपाय वक्ति अमित्र इति । दण्ड-
नीत्यामिति । दण्डो नीयते बोध्यतेऽनयेति दण्डनीति । किंवा
दण्ड नयति दण्डान् प्रति प्रापयति ययेति । तस्यामायत्तो
ऽधीनोऽमित्रोऽराति शत्रुरिति । भवतीति श्रेय । यथासुहृद्
वशगो न भवेत्तन्मनेनोपायेनायत्तीकुर्यात् । न मित्रमिति नञ्
समास, तेन अनश्ववत् सपत्र प्रतीयते । हेव्योऽभियातिरमित्र'
इति रत्नकोष । अम गतो, अमरोगे चेत्यनयोरमति गच्छ
तीति । अमेर्हिपति चित्' इत्यौषादिकादिचन् । दमु उपशमे
दम्यतेऽनेनेति 'अमन्ताड्ड' तेन दण्ड इति सिद्धम् । आयत्त
इति । यतो प्रयत्ने आयतते 'अकर्मकत्वात्' ज्ञ ॥ ७७ ॥

प्रजासंरक्षणोपाय वक्ति दण्डनीतिमिति । अनुतिष्ठन् अनु
सरन् दण्डनीत्याययेण सर्व्वा प्रजा प्रकृती संरक्षति पालय
तीति । नृपसु राज्यस्थित्यै दण्डान् सर्वान् दण्डयते न हि
सा दण्डनीति प्रजाहानाय भवति । तदुक्तं कविभिः 'स्थित्यै-

दण्डः सर्वसम्पदाः योजयति ॥ ७६ ॥

दण्डाभावे त्रिवर्गभावः ॥ ८० ॥

दण्डयते दण्डयान् इति । यदि दण्डप्रणयनं न भवेत्तदा राष्ट्र-
मराजकवद्भवेत् । यद्वा मानवर्गशास्त्रीकामात्स्यन्यायः कदर्यितः
प्रवर्त्तते । अतः शिष्टसंरक्षणे अशिष्टदमने राष्ट्रगान्तये वा यद्वाह-
दण्डो विधेयः । 'प्रजा स्यात् सन्तती जनैः' । जन जननी, प्रजा-
यते । 'उपसर्गे संज्ञायाम्' इति जनेर्ङः ॥ ७८ ॥

दण्डस्य सकलसम्पदां सम्पत्तं दर्शयति दण्डेति । सर्व-
सम्पदेति विभक्तिविपरिणामोऽर्थवशाद्भवति । सर्वासु सम्पत्तु
प्रजानां लघुगुरुभावेनार्थिक-शारीरिक-मानसिकरूपेण दण्डः
प्रयुज्यते । अथवा सर्वसम्पदा सकलसम्पत्करणेन राजानं दण्डो
योजयति प्रेरयतीति । व्याकरणप्रक्रिया सुगमा । यदि दण्डप्रणयनं
न स्यात्तदा क्रय-विक्रय-खन्याकर-ऋणदान-ग्रहण-विचार-घट्ट-
घट्ट करादान-उच्चावचदुर्बलपौडनादौ सर्वं सोपद्रवं स्यात् ॥७९॥

त्रिवर्गमूलत्वं दण्डस्य प्रदर्शयत्वाद् दण्डेति । दण्डाभावे
सति त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामानां अभावः स्यात् । यतो दण्डाभावे
दुष्टानां प्रावल्यात् प्रजानां त्रिवर्गहानिः राष्ट्राशान्तिश्च प्रवर्त्तते ।
स्मर्यते च—

“राजभिः कृतदण्डान्तु शुध्यन्ति मलिना जनाः ।

कृतार्थाय यतो यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथा” ॥ इति ।

अथवा त्रिवर्गः 'क्षयः स्थानं हृदिय' । तदुक्तं 'क्षयः स्थानञ्च
' हृदिय त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्' । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तदु-

दण्डभयात्कार्याणि न कुर्वन्ति ॥ ८१ ॥

पचयो हृदिः । उपचयाऽपचयाभावः, खानम् । अटवर्गा यथा—

“कृषिर्दण्डिक्पयो दुर्गः सेतुः कुञ्जरवभनम् ।

खन्याफरवसादानं शून्यानाध्व विवेचिनम्” ॥ इत्यन्यत्

प्रागुक्तम् । दण्डस्त्रिविधः । तदुक्तं —

“वधोऽयं ग्रहणश्चैव परिक्लेशस्तथैव च ।

इति दण्डविधानप्रैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” ॥

परिक्लेशो वर्जानताडनादिः । अन्यत् सुगमम् ॥ ८० ॥

प्राग्दण्डाभावे त्रिवर्गाभावमुक्त्वा दानीं दण्डभीतेरकार्य-
निवृत्तिं वक्ति । दण्डस्य दुष्टादेर्नियहोपायस्य भयात् साध्वसात् ।

लौका अधकार्याणि विधानविरुद्धानि नीतिधर्मगर्हितानि वा
कार्याणि नानुविष्ठन्ति । दण्डप्रायश्च्यं महाभारते राजधर्मै—

“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।

दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानविवर्त्तते” ॥

तत्रैव ‘दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरचणकारिका’ । एषा राज-
नीतिः । गीतायामपि ‘दण्डो दमयतामस्मी’ति । अन्यच्च—

“दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं विधानतः ।

कस्य संरक्षते यस्माच्चियर्गा दण्ड उच्यते ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ । ‘दण्डो यने मानभेदे सगुडे दमसैन्ययो’-
रिति विश्वः । दण्ड निपात्यते, दण्डरति । दण्डरतेऽनेन वा ।

पुंसि इत्यादिना घ, ‘पचाद्यच्’ वा । ततो दर्मैर्दः ॥ ८१ ॥

दण्डनीत्यामायत्तमात्मरक्षणम् ॥ ८१ ॥

महीपतेरात्मरक्षणं दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिशति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्यां नीतावायत्तम् अधीनम् ।
आत्मनः स्वस्य रक्षणं सर्वविपद्भ्रष्ट्राणं राक्ष इति शेषः । महा-
रते राजधर्मं च —‘दण्डेन संहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका’ ।
एषा दण्डनीतिः । एतस्या नक्षणं प्रागुक्तम् । षड्वर्गैरन्यैरु-
पायैश्च महीपाल आत्मरक्षणं कुर्यात् । तथाच राजधर्म—

“आत्मा द्वेष्य कालथाऽप्युपायाः कृत्यमेव च ।

सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः” ॥

षड्वर्गो षड्गुणा इति नीलकण्ठाः । शुक्राचार्य-कामन्दक-
नये तु यथास्थाने दूतनियोजनादिभिरेवात्मरक्षणं कार्यम् । यथा—

“मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपतिः ।

पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्येशिकस्तथा ॥

कारागाराधिकारी च द्रव्यसुधयस्तथा ।

कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥

प्रदेष्टा नगराध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ।

षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ॥

अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।

चारान् विधारयेत्तीर्थं स्वात्मानश्च परस्य च ॥

पापण्डादीनि विज्ञातान्यन्योन्यमितरेष्वपि ।

मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्” ॥

एतत्सर्वं नृपस्यात्मरक्षणोपायभूतम् ॥ ८२ ॥

नास्त्यग्नेर्दौर्वल्यम् ॥ ८७ ॥

दण्डेन प्रणोयते वृत्तिः ॥ ८८ ॥

वृत्तिमूलोऽर्थलाभः ॥ ८९ ॥

वृषस्य स्वाभाविकप्रतापं वर्णयति नेति । अग्नेर्वेदोर्दौर्वल्यं शक्तिराहित्यं कापि नास्ति । यतः सुदोऽपि वज्रेर्विस्फुनिहः दृष्टादिसंयोगेन महानन्तो भवन् विशालं धनं ददति । तदत् सुद्रशक्तिरपि राजा प्रजापक्षया प्रबलः अस्तर्निहिताग्नेयशक्ति-त्वात् साधनीपायवाहुल्याच्च । अग्निरिति । 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्यात् चित्रकाख्यौपधौ पुमान्' इति रभसः । अग्नि गतौ, अद्गति 'अद्गेर्नलोपश्च' इति निर्नलोपश्च । दुष्टं बलमस्येति दुर्बलम् । तद्भाषो दौर्वल्यम् ॥ ८७ ॥

योग्यदण्डदानेन वृत्तिप्रणयनं प्रदर्शयति दण्डेनेति । वृत्ति-वर्त्तने जीविकावस्थितिरिति यावत् । सा च दण्डेन न्याय्यदण्ड-प्रयोगेन प्रणोयते प्रयोज्या भवति । 'स्थित्यै दण्डयते दण्डयान्' इति रघौ । स्थित्यै लोकस्थित्यै लोकरक्षणायेत्यर्थः । 'दण्डः संरक्षते प्रजा' इत्यन्यत्र । 'वृत्तिविवरणजाय-कैशिक्यादिप्रव-र्त्तने' इति विश्व-भेदिन्यौ । यदि न्याय्यदण्डप्रणयनं नाप्रयोक्त-त्तदा प्रजासु परस्परविवादाज्जोषिकाहानिरभविष्यदिति भावः । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययो'रिति विश्वः । दण्ड-निपातने, दण्डयति, तण्डयतेऽनेन वा । 'पुंसि घः' । 'यथायं च' वा । अथवा दमेर्धातोर्गौणादिकात् डः । वर्त्ततेऽनयेति, वृत्त-वर्त्तने इत्यस्मात् क्तिन् ॥ ८८ ॥

अर्थमूलौ धर्मकामौ ॥ ६० ॥

अर्थाङ्गनस्य हृत्तिमूलकत्वं निर्व्येष्टि हृत्तिगिति । अर्थस्य धनादेर्लाभः प्राप्तिर्हृत्तिमृता भवति । हृत्तिः प्रजादीनासव-
स्यानम् । तदेव मूलं हृत्तिर्यस्यावध्यानम्येति । यद्वि प्रजानां
शान्तिमूला हृत्तिर्न भवति तदा अर्थाङ्गन-कृत्यविक्रयादिर्नहती
दानिः स्यात् । 'हृत्तिर्वर्त्तनजीयने' । यर्त्तनमवस्थिति । जीयने
जीयिका । यत्र जीविका नाम्नि रात्र नोकलयः । लाभ इति ।
हुन्मभस् प्राप्ती, लभ्यते । 'अकर्त्तरि' इत्यनेन घञ् । मूलमिति ।
मूलमाद्ये गिफाभयो'गिति मेदिनी । मूल रोहणे, मूल प्रति-
हायाश्च । 'इगुपध' इत्यादिना रायोः कः स्यात् ॥ ८८ ॥

धर्मकामयोरर्थमूलत्वं यत्ति अर्थेति । धर्मः श्रेय, माधन-
कार्यम् । तेनैहिकं शिवम् । पारथिवी परमनिर्वर्तिग । कामः
अभिन्नायः काम्येषु इच्छा या । हायेती अर्थमूलो अर्थकारणकौ
भवतः । अर्थमूलं तयोर्धर्मकामयोरिति बहुब्रीहिः । धिनार्थेन
तीर्थदानादिकार्यं देशहितसाधनञ्च न मग्नवति । अतोऽर्थः
धर्मकामयोय मूलं प्रधानम् । अमदुपायेनार्थाङ्गनं तदशुभ-
सूचकं भवति । तदुक्तं भारते विदुरनीयौ 'परित्यजेदर्थकामौ
यौ स्यातां धर्मवर्जिता' इति । धर्मेति । धर्मो लोकाविधारकः ।
घञ् पारथे, धरति धियते वा । 'अत्तिं सु सु' इत्याद्यापादि-
कोमन् । कामिति । कमु कान्तौ, कर्मनं कामः । काम्यने वा
गतो घञ् । इच्छानतिक्रमे काममिति कोषं स्यात् । 'धियैपै-
यंश्चवापितः' इति कामशब्दस्य क्लीबत्वे हेतुः ॥ ६० ॥

अथेमूलं कार्यम् ॥ ८१ ॥

यत्प्रयत्नात् कार्यसिद्धिर्भवति स उपायः ८१ ॥

लौकिकानां कार्याणां साक्षात् परम्परया वा अर्थमूलकत्वं प्रदर्शयति अर्थेति । कार्यं क्रियते यत्तत् । अर्थो धनधान्यादिः । तन्मूलं तत् प्रधानमित्यर्थः । सचेष्टस्य पुंसुः कर्मनिरतस्वार्थ-लाभोऽवश्यभावीति भावः । तथाहि, 'उद्योगिनं पुरुषसिंह-मुपैति लक्ष्मीः' । 'धनेन बलवान् लोक' इति च विश्वयन्त्राणः ।

• "नो दुर्लभं धनं कापि वणिजां वसुधावले ।

सर्वकार्येषु जगति मूलमर्थं सदा विदुः" ॥

इति कैयिद्विद्विरुक्तम् । यथा 'धर्मेण हि सहायेन तमस्तुरति दुस्तरम्' । तथा अर्थेन सहायेन सफलकार्यो विपद्योत्तरत्ये-वेति ॥ ८१ ॥

प्रागर्थमूलमुक्तोपायं निर्दिशति यदिति । येन यस्याहा प्रयत्नात् चेष्टनात् कार्यसिद्धिः कार्यनिष्पत्तिर्भवति स उपायः । नीती तु उपायाः सामादयश्चत्वारः । केषाञ्चिन्नये तु सप्तोपाया स्तदथा—

• "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।

मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति ।

"उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्" इति मिदिनी । अय-गतौ, उपायतेऽनेन 'हस्येति' घञ् । 'येनाश्रयेण कार्यं सम्पाद्यते स उपाय' इत्यपरे । 'उपायाः साधनानि' इति वा । 'उपायो हि कार्यनिष्पादनयोग्यसामग्री' इत्यन्येऽप्याहुः । 'यदल्पप्रयत्नात्

उपायपूर्व्यं कार्यं न दुष्करं स्यात् ॥ ८३ ॥

अनुपायपूर्वं कार्यं कृतमपि विनश्यति ॥ ८४ ॥

कार्यमिदिरिति' क्वापि पाठः । तदा मत्वर्थे अन्वयत्वेन कार्य-
मिद्विः स्यादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

उपायसमवधाने कार्यमोक्त्यं वक्ति उपायेति उपायपदार्थः
प्रागुक्तः । न च पूर्वं प्राग् यस्य कार्यम्येति । तत् कार्यम् ।
दुष्करं दुःसाध्यं न स्यात् । तथाच तद्वक्त्रोमुद्यां मिथ्याः—“मन्ति
योपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतिकारयेषु कथाः भिषजां
वरैरुपमिताः” इति । यत् कार्यसाधने ये प्रयोजकाः सम्पा-
दकसामर्थ्यादिगेषा या स तत्र उपायत्वेन सूरिभिः कीर्तिताः ।
मति साधननिचये कार्यमनायामेन सम्यक् सम्पद्यते । दुष्कर-
मिति । दुर् उपसर्गात् करोतिः 'ईषत् दुः सु पु' इत्यादिना
णन् । यदा दुःखेन क्रियते दुष्टं करोतीति या अच् । उपपूर्वा
दय गतो, उपायतेऽनेन 'हलन्' इति घञ् ॥ ८३ ॥

उपायहीन-कार्यस्य विनाशं वक्ति अनुपायेति । नास्ति
उपायो यत्र इति । किं वा अनेपायः उपायाभायः । न पूर्व
यस्य कार्यम्येति । कृतमनुष्ठितं सम्पद्यमिति यावत् । अपि
सम्भावनायाम् । विनश्यति कार्यं निष्कनतां यातीत्यर्थः । समा-
धनाभावात् कार्यं ब्रह्मायामेनापि न सम्पद्यते । केचित्तु “उद्यमेन
हि मिथ्यन्ति कार्याणि न मनोरथै” रित्याहुः । व्याकरण-कोषार्थः
सुबोधः । 'कृतं गुणेऽनमर्थे स्याद्विहिते हिमिते त्रिषु'.

कार्यार्थिनामुपाय एव सहायः ॥ ६५ ॥

कार्यं पुरुषकारेण लक्ष्यं सम्पद्यते ॥ ६६ ॥

मेदिनी । विहिते विधानपूर्वककार्ये । 'विपूर्वा धाञ् करो-
त्वर्थे' इति नियमात् । कृतमिति । हुञ्जञ् करणे, करोते भूते
ज्ञः । ६४ ।

कार्यार्थिनामुपायप्राधान्यं निर्दिशति कार्येति । कार्यमर्थः
प्रयोजनमेवामस्तीति कार्यार्थिनः । तेषां कार्यार्थिनां कार्य-
साधने तत् सम्पादने वा उपाय एव सहायो विशेष-प्रयोजक
इत्यर्थः । तस्मात् कार्यार्थिना पूर्वं तदुपयोगी उपाय सम्यक्
एवाश्रयणीयः । 'अनुश्रवः सहायधानुचरोऽभिसरः' इत्यमरः ।
सह श्रयते एति वा, श्रय गतौ इष् गतौ वा । तयोरचा-
सिद्धम् । पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ ६५ ॥

पुरुषकारेण कार्यसम्पादनं लक्षयति कार्यमिति । पुरुष-
कारेण पुरुषसामर्थ्येन पौरुषेण कार्यं यत्तद्व्यम् उद्देश्यभूतम्
अभीष्टमिति । तत् सम्पद्यते इति । उद्यमोत्साहाध्यवसायादि-
गुणैः पुरुषेण स्वशक्त्या सर्वं कार्यं क्रियते न तूद्यमादिगुण्येन ।
यस्य तु तादृशः पुरुषकारः तदनुसारेण तस्य लक्ष्यं कार्यं
भविष्यति । एवं कार्यसम्पत्तिरपि तादृशी भवति । नीतिविदा-
मत्रः पुरुषकारो देवात् प्रबलः । यतो 'दैवेन देयमिति कापुरुषा
वदन्ति ।' अतो 'दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या' इति ।
अन्यच्च 'न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे शृगाः' इत्यपि
तस्याधार्थं कीर्तिबन्धम् । लक्ष्यमिति । लक्ष आलोचने, लक्षणम् ।

पुरुषकारमनुवर्त्तते देवम् ॥ ६७ ॥

‘यचो यत्’ । यत्र नच इति पाठस्तत्र तद्वजा मिदम् । ‘चध्र्यं
स्यादपदेशेऽपि गरव्येऽपि नपुंसकम्, इति मेदिनी । यत्रन्त-
पक्षे रभसोऽप्याह ‘संख्यायाश्च न ना नचं क्लीबं व्याज-गरव्ययोः’
इति ॥ ६६ ॥

देवस्य पुरुषकारानुसारित्वं प्रदर्शयति पुरुषकार इति ।
देवमदृष्टं प्राग्भवीयं कर्म वा । पुरुषकारं पौरुषं सामर्थ्यं
पुरुषानुष्ठेयैहिकं कर्मति यावत् । पौरुषं प्राबल्यात्तमनुसरति
दैवम् । ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्देवमिति कथ्यते’ इति पौरा-
णिकाः । ‘जनलक्षण-करचरण-गतस्त्रिधादीनां ग्रहगत्यादिसूचित
प्राचीनकर्मविपाकफलं देवम्’ इति ज्योतिर्विदः । ‘आर्चास्तु
दैवकालपुरुषकाराणां समुच्चिताना कार्यं प्रति कारणत्वमङ्गी
कुर्वन्ति ।—

“देवं पुरुषकारस्य कालस्य पुरुषोत्तम ।

वयमेतन्ननुष्याणा पिण्डितं स्यात् फलाफलम्” ॥ इति ।

“देवं पुरुषकारिणं दुर्वनं ह्यपह्नव्यते ।

न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवमोदति” ॥

इति च । नीतिविदां नये पुरुषकारस्य श्रेष्ठम् । अन्ये तु उभयो-
र्देवपुरुषकारयोस्तीक्ष्णं वदन्ति । तथाहि ‘एवं पुरुषकारेण विना
दैवं न सिद्धति’ । अन्यच्च ‘उभाभ्यामिव पचाभ्यां यथा रो
पक्षिणां गतिः’ । न तु एकैव पक्षेण । यथा वा ‘एकैव चक्रेण
रथस्य गतिर्न भवेत्तथा पुरुषकारं विना दैवेन कार्यं’

दैवं विना अतिप्रयत्नं करोति यत्तद्विफलम् ॥६८॥

सम्पद्यति । एतस्मिन् तु दैवं परोक्षम् । पुरुषकारसु प्रत्यक्ष-
मेवातः परोक्षात् प्रत्यक्षं प्रचलमिति । चार्वाकशरणासु केवलं
पुरुषकारं स्वीकुर्वन्ति । तथाच—

“यद् यज्जगति पश्यामि यत्तत् पुरुषचेष्टितम् ।

शक्तिहीनैरनुमितं देवमित्यपि केचन” ॥

स्यावराणां पुरुषाणां पुरुषकाराभावाद्दैवं तान् किञ्चिदुपकरो-
त्येव, जडमानां पौरुषस्य सत्त्वाच्च किमपि तान् उपकरोति ।
दैवमिति । दैवादागतं दैवम् । 'तत आगत' इत्यत्र सिद्धम्
॥ ६७ ॥

प्रागस्तिक्यबुद्ध्या केवलपुरुषकारेण कार्यनिष्पत्त्यभावं वक्ति
दैवमिति । दैवं विना दैवहीनं यदतिप्रयत्नं समधिकचेष्टा
करोति तच्चेष्टनं विफलं इथा निष्फलमिति यावत् । नानेन
पूर्वसूत्रोक्तविषयस्य निरसनं स्यात् परस्मिन् कौटिल्यस्य नीति-
विच्छिन्नोत्पत्त्यास्तिक्यं सूचितं भवति । पूर्वपरसूत्रयोर्विरोध-
परिहारचेष्टम् । तत्र दैवं पौरुषमपेक्षते । न तु स्वतन्त्रं पौरुषा-
दैवं प्रचलमिति । दैवं दुर्बलं पौरुषं प्रचलमिति रहस्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे तु भाक्तं दैवप्राधान्यमुक्तम् । पूर्वसूत्रे पुरुषकारस्य
प्रावृत्त्यं सारमिक्तमुक्तम् । यद्यपि पूर्वसूत्रे 'पुरुषकारोऽनुवर्तते
दैवम्' इत्येवं पाठः स्यात्तदा सूत्रसङ्गतिः पाठक्रमेण स्वाभाविकी
भवेत् । विगतं फलं यस्येति विफलम् । यतो प्रयत्ने, प्रयतनम् ।
प्रपूर्व्याद् यतधातोर्नेङ् ॥ ६८ ॥

अनोहमानस्य वृत्तिर्न सम्पद्यते ॥ ९९ ॥

पूर्वं निश्चित्य पश्चात् कार्यमारभेत ॥ १०० ॥

इति चाणक्यसूत्रे नीतिदर्शनात्मके प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

—००—

निश्चेष्टस्य पुंसः वृत्त्यभावं प्रदर्शयति अनीहेति । अनोह-
मानस्य ईहाविरहितस्य वृत्तिः वर्त्तनं स्थितिर्न स्यात् । कार्यं
जीविका वा, न सम्पद्यते ज्ञेयं निष्पद्यते । 'ईहा चेष्टोद्यमाः' ।
'वृत्तिवर्त्तनजीवने' इत्यमरः । 'ईहोद्यमवाव्ययोः' । ईह चेष्टा-
याम्, ततः 'गुरोश्' इत्यनेन अ-प्रत्ययः ॥ ९९ ॥

कार्यारम्भात् प्राङ् निश्चयकरणं सूचयति पूर्वमिति । पूर्व-
मादौ कार्यारम्भात् प्रागिति । निश्चित्यावधार्यं विचिन्त्य समा-
नोष्येति यावत् । पश्चात् परं कार्यमारभेत तदारम्भं कुर्या-
दिति । 'कार्यमानोचितं कुर्यात्' । तथाच 'सुचिन्त्य चोक्तं'
सुविचार्यं यत् कृतम्' । 'अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं शपरी-
क्षितम्' । इत्यादि नीतिविदः । पूर्वमानोचितं सत् पश्चादनु-
ष्ठेयम् । अनानोचितम् अविचारितं यत् तन्न कुर्यात् । "अवि-
चारितकार्येषु प्रमादाः सम्पतन्ति च" इति । 'पूर्वं तु पूर्व-
ज्ञेषु स्युः पूर्वं प्रागाद्ययोस्त्रिषु' इति मेदिनी । पूर्वं निकेतने,
पूर्वं पूरणे, पूर्वयति, पूर्वति च, पश्चाद्यत्रो सिद्धम् । 'पूर्वं प्राग-
अतः' इति धरणिः । पश्चादित्यव्यम् । पश्चादित्यनेन .

द्वितीयोऽध्यायः ।

कार्यान्तरे दीर्घसूत्रता न कर्त्तव्या ॥ १ ॥

न चलितचित्तस्य कार्यावाप्तिः ॥ २ ॥

पञ्चमी प्रथमान्तस्य निपातितः' । निश्चित्येति । निर् पूर्वात्
'चिञ् चयने' चिञ्धातोः क्ताच् प्रत्ययस्य रूप ॥ १०० ॥

इति दर्शनभूतपाठक्यमूलव्याख्यायां श्रीरघुचन्द्रशर्मशास्त्रि-
कृताया सारार्थबोधिन्या प्रथमोऽध्यायः ।

—०००—

प्रथमोऽध्याये सुखादीनां धर्ममूलकादीन् विषयान् प्रदर्श्य
विशेषणीति विषयप्रदर्शनार्थं द्वितीयोऽध्यायोऽयमारच्यते ।

आरव्यकार्यमध्ये दीर्घसूत्रतां प्रतिषेधति कार्यान्तर इति ।
कार्यान्तरे कार्यमध्ये आलस्यादीर्घसूत्रता दीर्घकालेन कार्य-
सम्पादकतेति । न कर्त्तव्या नैव विधातव्या । तेन कार्यनिष्पत्ति-
र्नम्यात् । यद्वा कार्यमेकं सम्पाद्य अन्यस्मिन् कार्ये विलम्बो
नोचित इति । 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयो'रिति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य स, दीर्घसूत्रः, भावे तल्, दीर्घसूत्रता । 'दीर्घसूत्र-
शिरक्रिष' इति । अतिविनम्येन कार्यसम्पादनमिति । सुगम-
मन्यत् ॥ १ ॥

अस्तिरचित्तस्य कार्यफललाभ-सम्भावनां प्रतिषेधति नेति ।

हस्तागतावमानात् कार्य्यव्यतिक्रमो भवति ॥३॥

दोषवर्जितानि कार्य्यणि दुर्लभानि ॥ ४ ॥

चलितचित्तस्य चञ्चलमानसस्य विकृतचित्तस्य वा । कार्य्यवाप्तिः
कार्य्यलाभो न स्यात् । मनसोऽस्यैर्यात् कार्य्यव्याघातः, तेन
कार्य्यफललाभोऽपि न भवेदिति । सर्व्वं कार्य्यं मनसः स्वैर्य्य-
साधनपूर्व्वमनुष्ठेयम् । मनः स्वैर्य्यं बुद्धेर्विकाराशस्तेन कार्य्यदाध्यं
वर्तते । “अभ्यासवैराग्याभ्यान्तन्निरोधः” इति योगसूत्रं तत्सम्पा-
दकम् । मनसो धैर्य्यसाधनविषये योगवाग्निष्ठे बहव उपायाः
प्रपञ्चिताः सन्ति । अत्र ते विशेषोपयोगित्वाभावान्नोक्ताः । चित्तम्
—चित्तो संज्ञानि, चेतनम् । भाषे क्तः, ‘श्वोदितः’ इति इण्
निषेधः । श्व-पूर्वात् ‘आङ्गु व्याप्तौ’ इत्यस्मात् क्तिन् ॥ २ ॥

करगतद्रव्यस्वावज्ञा-करणात् कार्य्यवैपरीत्यं बक्ति हस्तेति ।
हस्तागतम् । करतले आगतमुपस्थितं यत् तस्यावमानादव-
ज्ञाकरणात्, अनवधानतः ह्यज्ञानकरणात् कार्य्यस्य व्यति-
क्रमो वैपरीत्यम् अत्रायार्थं भवति । अतः करगतेऽपि कार्य्यं
अन्यस्मिन् वा विषये समुपस्थिते मनः प्रणिदध्यात्, फलोदय-
पर्य्यन्तं तत्र प्रणिधानं कार्य्यमिति भावः । ‘मनु बोधने’ श्व-
पूर्व्वान्निर्णयन्ताद् घञ् परिभवार्थं । व्यतिपूर्वात् क्रमेर्घञ्, विप-
रीतार्थं । तदुक्तम्—

“उपसर्गेण धात्वर्थो बन्नादन्यत्र नीयते ।

गङ्गामलिन-माधुर्य्यं समुद्रेणाग्भसा यथा” ॥

इति आख्यातचन्द्रिकायाम् ॥ ३ ॥

क्षणं प्रतिकालविधिषं न कुर्व्यात् सर्वकृत्येषु ॥ ८ ॥

देशे काले च कृतं फलवत् ॥ ९ ॥

‘कालो मृत्यौ महाकाले समये यमलक्षणयोः’ इति मेदिनी ।
‘कल गद्गदसंख्यानयोः’ ‘कल प्रेरण’ वा । कलयति, कल्यते च,
एण्तात् पचाद्यच् । कर्मणि घञ् वा । यत्तु चौरस्वामिभि-
रुक्तं तद्व्याख्याने ‘कलयति भूतान्यायुर्वा’ इति । तत्र अदन्त
त्वेन तस्य वृद्धाप्रसङ्गात् । अन्ये तु कल उपदेशे, कल्यते, घञा
सिद्धमिति प्रोचुः ॥ ७ ॥

सर्वकार्येषु कालविधिषस्य प्रतिषेधमाह क्षणं प्रतीति । क्षणं
समयविशेषः । तं सूक्ष्मकालं प्रति सर्वेषु कृत्येषु कार्येषु ।
कालविधिषं समयविधिषं न कुर्व्यान्नैव विदध्यात् । अत्रिलं पाठा-
न्तरमपि दृश्यते ‘क्षणं प्रति कालस्वरूपं दर्शयति कालकृत्येषु’
इति । कालकृत्येषु तत्कार्ययोग्यकाले आरब्धेषु कर्मसु । क्षणः
निर्व्यापार स्थितिरूपः कालः । अन्यत् सुबोधम् ।—

“क्षणः कालविशेषे स्यात् पर्वण्यवसरे महि ।

व्यापारविफलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः” ॥

इति हेमच । उक्तञ्च—

“क्षणेर्वष्टिममायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नाकाले तु कथञ्चन” ॥ इति ।

‘क्षणं हिंसायाम्, क्षणोति’ । ततो हि ‘पचाद्यच्’ ॥ ८ ॥

यद्योक्तदेशकालानुष्ठितस्य कर्मणः फलवत्त्वं कथयति देशेति ।
देशे जनपदे, तत्कार्योपयोगिस्थाने वा । यथा कुड्मुमीत्यप्तिः

देशकालविहीनं कार्यं सुसाध्यमपि दुःसाध्यम् ॥ १० ॥

परीक्ष्यकारिणि शीघ्रं तिष्ठति ॥ ११ ॥

काश्मीरे एव नान्यत्र प्रागल्भ्योतिःपुरे, यथा वा गान्धारे एव
द्राक्षोत्पत्तिर्न तु वने । यथा तपस्वरथं हरद्वारादौ न तु हृष्टे
मरुस्थाने वा । काले तत्तत्कार्योपयोगिसमये, यथा शिवा शैशवे
कैगोरे च न तु वार्धक्ये, माधवे पिकरवो न तु मकरे । दानं
ग्रहणसंक्रान्त्यादौ न तु पर्युदस्तकाले । चकारेण योग्यपात्रं
समुच्चिनोति, तेन योग्येनानुष्ठितं कर्म फलयत् । नायोग्येन ।
योग्यस्य कार्यं नियोगः तस्मिन् दानञ्च मफलमिति शेषः ।
यदा नदन्तु हृद्यम्बुभिः धान्यादिभिरा, पालितो हि सम्पन्नो
देगः । दिगश्चित्सर्जने दिशति । ततः पचाद्यच्च । प्राङ्निग-
दितमन्यत् ॥ ८ ॥

देशकालविरहितकार्यस्यातिकष्टसाध्यत्वमाह देश-
कालाभ्यां विरहितं कार्यं सुसाध्यमपि सुसाध्यमनायाससम्प्राप्त-
मपि दुःसाध्यमतिक्रष्टेन साधनीयं स्यादिति । अतीऽयोग्यदेशे
काले चारब्धं कार्यं न फलाय भवतीति भावः । विहीनम् ।
ओहाड् त्वागे, हीयते । 'धु मा स्या' इत्यादिना इत्वम् । दुःखेन
साध्यते यत्तद्दुःसाध्यम् । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

कस्मिन् मानवे रमा चिरं तिष्ठति तदाह परीक्ष्येति ।
परीक्ष्यकारिणि समीक्ष्यकारिणि प्रेक्षापूर्वकारिणि पुंसीति
यावत् । तादृगे मानवे शीः सम्पदैश्वर्यम् । चिरं सुदीर्घकालं
तिष्ठति । तदुक्तं सूरिभिः 'अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपू'

नीतिज्ञो देशकालौ परीक्षेत ॥ १२ ॥

सर्वांश्च सम्पद उपतिष्ठन्ति ॥ १३ ॥

चितम्' इति । अन्यच्च राजनीत्या—

“परोक्ष प्रथमं भृत्यान् उत्तमाधसमध्यमान् ।

योजयेत्तादृशेष्वेव नृपतिः स्वेषु कर्मसु” ॥

परीक्ष्य सर्वतः सम्यग् दृष्ट्वा मनसि समालोच्य वा करोतीति परीक्ष्यकारौ, तस्मिन् । कृञ् करणे, करोति । ‘साधुकारिणि च’ इति ङिनिः । परीक्ष्यकारौ प्रेक्षापूर्वकारौ, तदाहि कलाप-टीकायां—

“यस्यामुत्पद्यमानायामविद्यानागमर्हति ।

विवेककारिणी बुद्धिः सा प्रेक्षेत्यभिधीयते” (११ ॥

नीतिनिपुणस्य देशकालपरिदर्शनमाह नीतीति । नीतिज्ञो नीतिशास्त्रविद्, यद्यार्थन्यायज्ञः व्यवहारदक्ष इति । देशकालौ प्रागुक्तावेतौ सम्यक् परीक्षेत परितो दृष्ट्वा सर्वं कार्यमनुतिष्ठेत । तात्कालिकदेशं कार्योपयोगि-समयश्चाप्त्वा अनलोच्य किमपि कार्यं न कुर्यात् । अत्र समयेऽस्मिन् स्थाने च तात्कर्मं सम्भविष्यति नवेति मनसि विचार्य तद्देशे काले च कर्मं कुर्यादिति । स्पष्टार्थमन्यत् । अत्र नीत्युपपदाज्जानातिः ‘आतोऽनुपसर्गे’ कः ॥ १२ ॥

पूर्वीक-समीक्ष्यकारिणां पुंसां न केवलं यीश्विरं विराजते अपि सर्वसम्पदो नियरां वर्तन्ते तदाह सर्वाश्चेति । सर्वा ङिनिः । सम्पदः सम्पत्तयः । देश काल-वस्तुपरीक्षकस्य

भाग्यवन्तमप्यपरोक्ष्यकारिणं श्री. परित्यजति ॥ १४ ॥

ज्ञानानुमानैश्च परोक्षा कर्त्तव्या ॥ १५ ॥

इत्युच्यते । उपतिष्ठन्ति स्वयमेवागच्छन्ति । तदुक्तं शुक्ल-
देवैः—'उक्ताहिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी'रिति । सम्पत्
सम्पत्तिश्चेति । यत्रान्तरे 'सर्वोपायेन परिग्रहेत्' इति सूत्रे
पाठास्तरमप्यस्ति । सर्वैरुपायैः परिगृह्येयात् सर्वाः सम्पदः
इत्यर्थः । पद गतौ, सम्पद्यते सम्पदनं वेति 'सम्पदादित्वा'दिति
यार्त्तिकात् क्तिप् ॥ १३ ॥

यद्यममीध्यकारी सौभाग्यवान् स्यात्तदा तच्चापि श्री-
र्जहातीति तदाह भाग्येति । भाग्यवन्तं लक्ष्मीमन्तम् अपि अप-
रोक्ष्यकारिणम् असमीध्यकर्त्तारं श्री. सम्पत् परित्यजति सञ्ज-
हातीति । अपि शब्दादन्यमप्यभाजनं श्रीः परित्यजत्येव । अतः
सर्वदा सर्वतः परीक्ष्यैव कर्म कुर्यात् । तदुक्तं नातिश्रैः 'अपरोक्ष्य
न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम्' इत्युक्तम् । भाग्यमिति । 'भाग्यं
कर्म शुभाशुभम्' इति ऐसः । भज् सेवायाम्, भज्यते 'हृदलो-
र्णत्' । 'चजोः' इत्यादिना कुत्वम् । 'भागाद्यश्च' इति चीरस्वामी ।
भाग्यं विद्यतेति मतुष । 'श्रीर्धिपरचना शोभा भारती सरलदुमी ।
लक्ष्मरां त्रिवर्ग-सम्पत्तौ' इति विश्वनेदिनीकारी । 'श्रिञ् सेवा-
याम्' सर्वैर्जनैः श्रीयते इति 'क्तिव्यञ्चि' इत्यौणादिकसूत्रेण
क्तिप् ॥ १४ ॥

विषय-परीक्षया उपायमाह—ज्ञानेति । 'इन्द्रियार्थं सन्नि-

यो यस्मिन् कर्मणि कुशलस्तं तस्मिन्नेव
नियोजयेत् ॥ १६ ॥

कर्पोत्पन्नमव्यपदेश्यसव्यभिचारि-व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्
इति न्यायसूत्रम् । ज्ञान विषयाऽवबोधनं विषय-प्रतीतिः ।
तदुपाय शास्त्रजनितं वा । अनुमानम् अनुपपत्त्यात् प्रत्यक्षानन्तरं
ज्ञानम्, नित्यसम्बन्धिनो, एकस्य दर्शनेनापरिज्ञानमनुमितिः ।
अनुमितिकरणमनुमानम् । ताभ्यः श्रुतानुमान ज्ञानाभ्या परि-
सर्वत ईदृशं प्रकृतसौक्ष्ण्यं वा कर्तव्यम् । अनीक्षितकार्यकरणे-
ऽवश्यं ज्ञान स्यात् । अत्रानुमानैरिति बहुवचनानुपमान शब्दयोः,
सग्रहः । उपमानशब्दाभ्यामपि वस्तु याथार्थ्यम् अवबुध्यते ।
तदुक्तं न्यायदर्शने 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' ।
कार्ष्णिणे पातञ्जले चोपमानं हित्वा प्रत्यक्षानुमानागमाः, तत्र एव
प्रमाणानि गृहीतानि । तत्र ततोपमानमनुमानेऽन्तर्नीतम् ।
प्रतीयते वस्तुयाथार्थ्यं निरीयते येन तत् प्रमाणमिति करणे
स्युट् । परीक्षति । ईदृशं दर्शने, परीक्षते । 'गुरीक्ष' इत्य,
तदष्टाप् । ज्ञा अवबोधने, जानाति करणे स्युट् । प्रत्यक्षादि-
भिश्चतुर्मिहूपायैर्विषयानुगोचरं कार्यमिति भावः ॥ १५ ॥

यस्मिन् कर्मणि यो योग्यस्तत्र तन्नियोगमाह य इति । यो
जन सचिवादि । यस्मिन् राजादी कर्मणि । कुशलो निपुणो
दक्ष इति । तं जनन्तस्मिन्नेव कर्मणि नियोजयेत् । तस्मै तद्
योग्यकार्यभारार्पणं कुर्यात् । तथा च भोजभूप —

दुःसाधमपि सुकरं करोति ॥ १७ ॥

'स्यान्निषेव नियोज्यानि भृत्याद्याभरणानि च ।

नहि चूडामणिः प्राञ्जैः पादादी प्रतिबध्यते' ॥

अन्यच्च चाणक्यराजनीतौ—

'परीक्ष्य मधुसं भृत्यान् उत्तमाधममध्यमान्' ।

इत्याद्युक्तं प्राग ।

'प्राञ्जं नियोजयेत् कार्य्यं ततो राज्ञ स्वयोगुणाः ।

यशस्यैव तथा स्वर्गः पुष्कलस्य धनागमः' ॥ इति च ।

'कुशलः गिहिते विपु । क्षेमं च सुकृते चापि पर्याप्तौ च

नर्पुमकम्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पर्याप्तः कुशलेऽभिज्ञे' इति च ।

शून्यं चलने, कौं पृथिव्यां गलति, ततः पचाद्यच् । कुशान्

नातीति वा कः । निजये नक्षणा वा कौं शनति शालयति

राजकार्याणि । अथवा 'कुः पापेपदर्थयोः' । इतिवैभवात्

कोः पापात् शनतीति च ॥ १६ ॥

योग्यजन-नियोगस्य फलमाह दुरिति । दुःखिनायासेन

साध्यते सम्पाद्यते यत् तद्दुःसाधम् । क्लेशेन साध्यं कार्य्यमिति ।

सादृशं कार्य्यम् नियुक्तेन निपुणेनानायासमाध्यं कर्तुमर्हति ।

तथा च प्रधाने कठोरकर्माणि वा राज्ञा नियुक्तः सुदुष्टो लोकः

स्यात्सदा स दुष्करं कर्मान्नाशयेत् सम्पादयिष्यतीति भावः ।

साध संसिद्धौ, दुःसाधनं, दुःसाध्यते वा घञा सिद्धम् । सुदु

अज्ञानिना कृतमपि न बहु मन्तव्यम् ॥१८॥

यादृच्छिकत्वात् क्लमिरपि रूपान्तराणि किं
न करोति ? ॥ १८ ॥

सुखं करोति इति अच् । सुक्लियते वा 'इपद्ःसुषु' इत्यादिना
करोतेः खल् ॥१७॥

अज्ञजनकृताकार्यस्य बहुफलाभावमाज्ञानिनेति । अज्ञा-
निना अल्पज्ञेन मूढेन वा कृतं यत् कार्यं तत्र बहु अधिकफलदं
सम्पूर्णं वा । अपि निश्चितं न मन्तव्यं नैव बोद्धव्यम् । यतस्तस्य
कार्यं सम्पादने शक्त्यभावात् कार्यं मपि तथैव विकृतं विफलं वा
भविष्यतीति । तदुक्तं राजनीती—

'नियोज्य मूर्खं कार्यं च राज्ञो दोषा स्तयस्तथा ।

अयशस्यार्थनाशश्च नरके पतनं तथा' ॥

तत्रैव च 'गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत्' । इति ।

'अज्ञसु अङ्गमूर्खयो'रिति विद्वः । अज्ञानिनेति आर्य-
वत्सौत्रिकं पदं बोध्यम् । अज्ञेनेति सुषु । यथा वा 'तरुणज्वरी'
'अवृष्टणीति' इज्ज्ञेयम् । अथवा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, न
ज्ञानीत्यज्ञानीति किञ्चित् समाधानम् ॥ १८ ॥

स्वेच्छामात्रपूर्वककार्यानुष्ठाने पौरुषं तत्फलं विगानश्चाह
यादृच्छिकेति । यादृच्छिकत्वात् खैराचारित्वात् अविवेकात्
भविष्यद्भकारित्वादिति यावत् । क्लमिरपि क्षुद्रकीटविशेषोऽपि

सर्वाथ सम्पदः सर्वोपायेन परिग्रहेत् ॥ २० ॥

कैव कथा मनुजानाम् । रूपान्तराणि कर्त्तव्यम्यान्वयाभूतानि
किं न करोति अवश्यं करोत्येव । अतः गिचा-विवेकपूर्वकं कर्म-
करणं श्रेयः न यथेच्छम् । तेन कार्यवैकल्पमनिष्टपातश्च ।
'यदृच्छा स्त्रैरिते'त्यमरः । 'ऋच्छ गतौ' ऋच्छन्म् ऋच्छा ।
'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा, 'विशेषणम्' इत्यादिना
समासः । यदृच्छयतीति 'चरतीत्या'दिना ठक् । 'कौटे च छमि-
वत् छमिः' इति रभमः । 'कमिर्ना छमिवत् कौटे नाचायां
छमिले खरे' इति मेदिनी च । क्रमु पादविक्षेपे, क्रामति । 'कमि-
वति इत्' इति क्विः । 'बाहुलकात् सम्प्रसारणमपि' ॥ १८ ॥

अखिलोपायैः सर्वसम्पदग्रहणस्य सीहित्यमाह सर्वाथेति ।
सर्वोपायेन समस्तकौशलेन सामादिभिर्वा । सर्वाः सम्पदः अखिल-
सम्पत्तौः भू-रत्न-मान-धर्मविद्यादीन् । परिग्रहेत् सम्यग्गृह्णी-
यात् उपार्जयेदिति । अन्यतो हि न्यायतो धनानि ग्राह्याणि ।
यदाह, शुकः—

“देवद्विजातिशूद्राणामुपभोगाधिकं धनम् ।

श्रीणकौशेन संग्राह्यं प्रविचिन्त्य विभागतः” ॥

अन्यथ—

“पौराणां राष्ट्रजातानां ग्राह्यं साम्रा च नान्यथा ।

दर्शयित्वा तथा दायान् ग्राह्यं वित्तं ततो नृपैः ॥”

सिद्धस्य कार्यस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यम् ॥ २१ ॥

ज्ञानं वतामपि देवमानुष-दोषात् कार्याणि
दुष्यन्ति ॥ २२ ॥

“तथा शाश्वतलक्ष्मीकान् पुरोहित-समन्वितः ।

श्रीद्वियाद्यैव सामन्तान् सीमापालान् तथैव च ।

रुद्धं गत्वा प्रयाचेत यथा ते तुष्टिमाययुः ॥”

तथा कीर्त्ति-सौमिष्य-स्वास्थ्य-शिष्टाचरण-दाक्षिण्य-विद्याग्रहणा-
दीनि समासाधनीयानि । यद्यपि परिपूर्वाद् ग्रहेः पत्नीपरिजना-
दर्थता । तथापि स्वामित्वेन स्वीकारार्थत्वमत्र बोध्यम् ।
'आदानमूलग्रापाः परिग्रहाः' । यह उपादाने, परिग्रहते,
परिग्रहणम् । परिग्रहेदित्यार्थवञ्ज्ञेयम् । 'ग्रह' इत्यप् । 'वि-
भाषा ग्रह' इत्यप्रत्ययो वा ॥ २० ॥

सम्यग्ने कार्ये तस्य प्रकाशः नासम्यग्ने तदाह सिद्धस्येति ।
सिद्धस्य निष्पन्नस्य कार्यस्य कर्मणः । प्रकाशनं लोके प्रचारः ।
नासम्यक्स्य प्रकाशः कर्त्तव्यः । तत्र कार्यनाशः क्षेमः शतोः
सन्धाननाशय । यतो जाते प्रकारे पश्चात् कार्यं यदि विघ्न-
बाहुल्यात् शत्रोरन्वेषणाच्च न सम्पत्स्यति तदा कर्त्तुरसामर्थ्यं
वैफल्यञ्च स्यादिति भावः । सिद्धेति । 'सिद्धे व्यासादिके देव-
योनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्यप्रसिद्धे' इति हैमः । 'सिद्धे निर्वृत्त-
निष्पन्ने' । 'पिपु संराज्ञी' सिध्यति । 'गत्यर्था' इत्यादिना ऋः ।
'प्रकाशः स्फुटहासयोः लक्ष्योऽतिप्रसिद्धे च' । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे

दैवं शान्तिकर्मणा प्रतिपेक्ष्यम् ॥ २३ ॥

स्यात् प्रहासात्पयोः स्फुटे' इति विग्रहः । 'काश दीप्तौ' प्रकाशयते ।
प्रपूर्वात् काशेः ल्युट् ॥ २१ ॥

ज्ञानवतां लोकानामपि दैवमपरिहार्यमाह ज्ञानेति । ज्ञान-
वतां प्रज्ञावतां विदुषाम् । अपि निश्चितम् । दैवं ब्रह्मवैगुण्यं
ब्रह्मतादि च । तच्च त्रिविधं, दिव्यं भौममन्तरिक्षञ्च । दिव्यम्
अग्निपातादि । आन्तरिक्षं धूमकेतूद्गमादि । भौमं भूकम्पादि ।
मानुषं हिंसा-क्षेप-विरुद्धप्रहयन्त्वात्तायित्वादि । तयोर्हीनात्
कार्यप्रदानादनुष्ठीयमानानि कार्याणि दुश्चिन्ति विनश्यन्ति
चेति । अतः कार्यनिष्पादने सततं विदुषामपि जागरुकत्वेन
भाष्यम् । अज्ञानान्तु कार्ये दोषोऽवश्यभावीति । तदुक्तम्
बृहशाण्ये—

“विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषाद्य नैव जानात्वपिउतः ॥”

'ज्ञा अयमोधने' ज्ञायते इति जानात्वर्त्युट् । ज्ञानं विद्यते येषान्ते
ज्ञानवन्तः तेषामिति । तच्च विषयेन्द्रियसन्निकर्षजनितम् ।
देयादागतं दैवम् । 'तत आगतः' इत्यण् । मानुष इति 'मनो
रपत्वम्' । 'मनोर्जातावजराती पुक च' । सिद्धान्तकौमुद्या बाल-
मनोरमायामन्यत् ॥ २२ ॥

दैव विग्रह प्रगमनोपायमाह दैवमिति देवागतविपदि,
भूकम्पाग्निपात-भ्रूलप्रभ-अन-ब्रह्मवैगुण्य-दुर्भिक्ष-सद्यमासीदु ।

मानुषीं कार्यविपत्तिं कौशलेन वारयेत् ॥२४॥

शान्तिकर्मणा । आयवर्षमन्त्रशास्त्रोक्त-शान्तिस्वस्वयनाद्यनुष्ठानेन तत्प्रतिषेद्धव्यम् । जातविघ्नप्रतिकारकरणं शान्तिः । भाव्यनिष्ठ-प्रशमनकरं स्वस्वयनमिति । यथा कवचधारणांक्लृप्तादेर्विनिवारणेन देहरक्षणम् । तदुक्तं 'यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारक'मिति । तथा मणिमन्त्रौषधादीनामचिन्त्यग्रह्या प्रशमनकरणम्, दैवविघ्नस्य सङ्कोचय । यद्वा संयम-नियमपालनेन निर्दिष्टायुर्वृद्धिः । असंयम-स्वैराचारेण तस्य ह्रासयेति । आयवर्ष-कौशिकसूत्रे शान्तिपौष्टिकं कर्म पुष्कलं वर्णितमस्ति । पुष्कर-शान्त्यद्भुतशान्ति-महामृत्युञ्जय-नवग्रहयाग-प्रत्यङ्गिरानुष्ठानानी" स्येतानि ज्ञेयानि । तदुक्तं—

'वर्षाधार-स्रेहयोगाद् यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियाऽपि च दृश्यैष अकाले प्राणसंशयः" ॥

वर्षाधारस्रेहाग्निपु ससु दीपनिर्व्याणं प्रबलसमीरणेन दृश्यते, उत्तानतरङ्गायिते नवनिर्मित-सुदृढ-विशालपोतस्य प्रभञ्जनप्रावल्ध्येन च धारिणी मज्जनं भवतीति दैवं मन्तव्य ॥ २३ ॥

मनुष्यकृतविघ्नोपशमनोपायमाह मानुषीमिति । मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तत्कृतां वा, कार्यं कर्मणि विपत्तिमापदं कौशलेन बुद्धेर्गुण्येन वारयेत् प्रतिषेधयेत् । मानुषी विपत्, अग्नि-गरदानं, धनापहरणं, गुप्तपडयन्त्रं, जिघांसा, अभिचारदिः । एतत् मधे प्रतिभाचातुर्व्येण निरत्ययस्थानाध्यसनादिना

कार्यं विपत्तौ दीपान् वर्णयन्ति वालिशाः ॥२५॥

प्रतिपेद्व्यम् । यथा युधिष्ठिरादीनां कौरवेभ्य आत्मदाणम् ।
मानुषोमिति । मनोरपत्यं मनुष्यः । 'मनोजातावज्यतीपुक्
चेति' पुक् । स्त्रियान्तु 'इयगवय' इत्यादि-वार्त्तिकस्य प्रति-
प्रसवेन डीप् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारन्तोपः । मनुषी-
ततो 'टिष्टा' इत्यादिना डिपी मानुषी, जातिविवक्षायां वा
डीपः परत्वादनन्तत्वाद् डीन् । विपदनं विपदनया वेति ।
विपूर्वात् पदधातोः 'सम्पदादित्वा'दिति वार्त्तिकेन क्तिप्, ततः
त्तिन् । कुशलस्य निगुणस्य कर्म कौशलम् । शल चलने सम्प्र-
रषि च, कुस्त्रितं शलते मंहणीति ततः पचाद्यच् । 'पर्याप्तः
कुशलोऽभिष्ट' इति कौपः ॥ २४ ॥

कार्यं विघ्ने जाते तत् कर्तुर्दोषस्यापनं वालिशेन क्रियते
तदाऽऽ कार्यति । अनुष्ठिते कार्ये कर्मणि विपत्तौ विघ्ने समुप-
स्थिते यत्कर्तुर्दोषान् कार्यफलहानिजनकान् वालिशा मूर्खाः
वर्णयन्ति कथयन्ति । न तु विदांसः । यतः—

“गच्छतः स्रज्जनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति मज्जनाः ॥”

यत्नात् सच्चिका-वण न्यायेन प्रायो दीपान्तुसन्दधते । प्राज्ञस्य
तु गुणदोषविवेके अधिकारिता नाम्यस्य । तदुक्तं दण्डाचार्यः—

“गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपमिदोपलब्धिषु ॥”

कार्यार्थिना दाक्षिण्यं न कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

क्षीरार्थी वत्सोमातुरूधः प्रतिहन्ति ॥ २७ ॥

‘वालिगास्तु शिशौ मूर्खे’ इति मेदिनी । गो तनुकरणे, वालि श्यति ‘आतोऽनुप’ इत्यादिना कः । अथवा वालिगस्य मत्स्य-विधनस्थायं, मूर्खत्वादपूज्यत्वादिति ॥ २५ ॥

कार्यार्थिना दाक्षिण्य-निषेधमाह कार्येति । कार्यार्थिना पुसा दाक्षिण्यमौदार्यं सारत्पञ्च न कार्यम् । समुपस्थिते कार्ये अति भारल्यात्तत्र शत्रुभिः कृतसन्धाने च कार्यवैफल्यं स्यादतो न तत् कर्त्तव्यम् । तदुक्तं ‘नवगोप्यानि यत्रतः’ । ‘मतिमात्र प्रकाशयेत्’ इति च । कार्यमर्थः प्रयोजनमस्येति मत्वर्थीयः । तेन कार्यार्थिना । दक्षिणस्योदारस्य भावो दाक्षिण्यम् । ‘दक्षिणे सरलोदारी’ । ‘दक्षिणो दक्षिणोद्भूत-सरलच्छन्दवर्त्तिषु’ इति मेदिनी । दक्ष वृद्धौ शौचार्थे च । दक्षते । ‘द्वु दक्षिभ्यामिनन्’ । केचित्तु पर्येषदमिच्छन्ति दक्षघातोभ्यक्षिण्यम् ॥ २६ ॥

प्रयोजनविशेषे क्षीरार्थिनः कार्यमाह क्षीरंति । क्षीरं दुग्धं पय इति । तत् प्रार्थी जन । वत्सो गवादीनाम् । मातुर्धे-न्वादे । उधोऽधी देगे जहादेगे वा प्रतिहन्ति वधाति । यदा क्षीरार्थिना गोपेन वत्सः स्वयं मातुः रूधः स्तनदेगे क्षीरनिर्गम-नार्थं तदानन बहुवारं च प्रतिहन्त्यते । अत्र मातुर्जहा स्तनदेगो वा, स नैव वधनाघातयोग्यः परं कार्यानुरोधाद् योग्य एव । एवमनुष्ठेय कार्येऽपि तत् सिद्धयर्थं प्रयोजनवयादभारल्यादिकं

नास्तिदेवात् कार्यविपत्तिः ॥ २८ ॥

न देव प्रमाणानां कार्यारम्भः ॥ २९ ॥

कार्यमिति । विष्णुशर्मभिरप्युक्तं 'मातृजह्वा हि वत्सस्य स्तम्भा
भवति बन्धने' इति । वत्स इति । यद् व्यक्तायां वाचि, यद् सैर्य्यं
वा, यदति भामर्थम् । 'वतुवदिहनि' इत्वोणादिः सः । 'वत्सः
पुत्रादिवर्षधीः । तर्णके नोरसि क्लीवम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ
तर्णके वर्षे वत्सा वत्सन्तु यच्चसि' इति रुद्रय । वृणभोजित्वात्
तर्णको गोवत्सः । मातुरुत्सः इत्यत्राथ इति पाठान्तरं त्रापि
दृश्यते ॥ २७ ॥

देवात् कार्ये विपत्त्यभावमाह नेति । देवाच्छुभाहटादिदृ-
श्वकं प्राक्तनकर्मणो वा । कार्येऽनुष्ठेयकर्मणि । विपत्तिः
कार्य्यदृष्टिर्नास्ति । यद्वा सखे प्रयत्नपुरुषकारे देवात् कार्य-
विपत्तिर्नास्ति । यतः—

“देवं पुरुषकारेण दुर्बलं क्षपद्यते ।

न देवेन विपत्तार्यः पुरुषः सोऽवसीदति” ॥

इति च । एवं पुरा भय-भार्कण्डेय-विश्वामित्र-चाणक्यादिभिः
पुरुषकारप्रबल्यं प्रदर्शितम् । अन्यत् व्याख्यातपूर्वम् । 'अप्रयत्नात्
कार्य्यविपत्तिर्भवे'दिति कृदिदादर्शयत्ये सुखान्तरमस्ति । अन्य-
सूत्रेण तस्य मतार्थत्वाद्देह व्याख्यायते ॥ २८ ॥

देवप्रमाण-पुरुषाणां कार्यारम्भ-प्रतिषेधमाह नेति । देवं
प्रागुक्तम् । तदेव प्रमाणं देवां पुरुषाणां नेयम् । कार्यारम्भ-

कार्यवाहो न पोषयत्याश्रितान् ॥ ३० ॥

स्तदुपक्रम, अभ्यादानं न युक्तम् । यतो दैवशरणाना पुरुषकारो-
दुर्बलः दैववाधा तु प्रवला । अतो दैवभयात् कार्यं विरति-
सम्भावना स्यात् । तत्र कार्यारम्भो न समीचीनः । प्रमीयते येन
तत्प्रमाणम् । प्रपूर्वाभातेत्युट् । 'दैवं दिष्ट भागवेयमित्यमरः ।
देवादागतन्दैवम् । 'तत आगत.' इत्यण ।

“प्रमाणं नित्यमर्थादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि ।

इयत्तायाञ्च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि” ॥

इति मेदिनी । आरभणमारभः । रभ् रामस्ये, ततो घञ् ।
'रधिजभोरधि' इति नुम् । मतान्तरे तु अत्र सूत्रे रभिधातो
रग्रहणात् । तस्मात् 'रभे रग्व् लिटौ.' इत्यनेन नुम् प्रत्ययो
वक्तव्य इत्युक्तं प्राग् ॥ २९ ॥

कार्यवह्निर्भूतस्य भ्रुत्वादिपोषणेऽशक्तिमाह कार्येति ।
कार्याद् वाहो वहि,स्य. कार्यशून्योऽकर्मण्य इति यावत् ।
वाहः पुरुष, कार्याभावात्तदनुष्ठानेऽसामर्थ्याच्च आश्रिताननु-
गतान् कर्मकरान् । न पोषयति न पालयति । सङ्घु राज्य-
शासनं शिष्यवाणिज्यादिकर्मसु तदनुरोधात्तान् पालयति नासत्सु
तेषु । वह्न प्रापणे, उह्यते । वह्निर्भवो वाह्यः । इमप्रत्ययः ।
ततो वह्निर्भूतः । अत एव ववयोरभेदः । आङ्पूर्वात् 'घिञ्
सेवायाम्' आश्रियते, ततः क्तः । आश्रयं प्राप्तः ॥ ३० ॥

यः कार्यं न पश्यति सोऽन्धः ॥ ३१ ॥

प्रत्यक्ष-परोक्षानुमानैः कार्याणि परीक्षेत ॥ ३२ ॥

कार्याद्रष्टुर्दीपमाह य इति । यो नृपः कार्यं राज्यपाल-
नादि कार्यं न पश्यति नावलोकयति, स्वयं तदनुचरो वा
सोऽन्धः चक्षुर्विहीनः । यद्वा यो लोकः साधारणं कार्यं न पश्यति
तेन च स्थानिष्टं स्यादतः सोऽन्धः । तथा चोक्तम् 'राजा पश्यति
कार्याभ्याम्' । 'राजानशारचक्षुषः' इति च । राजविषये तु कार्या-
वलोकने विश्वस्ताः सुयोग्याः कर्मकरा दूता वा एव युक्ताः ।
'अन्धसु तिमिरे क्षीवं चक्षुर्हानिभिधेयवत्' इति मेदिनी ।
विद्वांसु शास्त्रचक्षुषा पश्यति । तदुक्तं 'सर्वस्य शोचनं शास्त्रं यस्य
नास्त्वन्ध एव सः' इति । अन्ध दृष्ट्युपघाते, अन्धयति । ततः
पचाद्यच् ॥ ३१ ॥

कार्यपर्यवेक्षणो रूपाधानाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षजनितज्ञानजनकं प्रमाणम् । अक्षमद्यं प्रति वर्त्तते इति
प्रत्यक्षं प्रतिविषयमिन्द्रियम् । तेन विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
ज्ञानम् । तथा च न्यायसूत्रम् 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यप-
देश्यमव्यभिचारि-व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' । अनुमिति-
करणमनुमानम् । अज्ञानामिन्द्रियाणां परमतोर्तं परोक्षमप्र-
त्यक्षम् । यद्वा शिष्टपरम्परायवणजनितं ज्ञानमिति । एतैः
प्रत्यक्षादिभिर्रूपैः कार्याणि परीक्षेत । परि सर्वत्र ईक्षेत

कार्यानुष्ठानादाय-मुखानि वर्द्धन्ते ॥ ३७ ॥

पचत्यात्मकारणात् । 'यो भुङ्क्ते स्तेन एव स' इति च ।
 आत्मनः शरीरं परस्य सुखदुःखाद्यनुभवे चाविशेषात् । अतः
 परदत्तिपूर्वकमेवात्मप्रसाधन कार्यम् । बन्धतियि-पोष्य दीनाभ्या-
 दीना भरणं प्रशस्तस्वर्गसाधनम् । तथा च स्मृतौ—

“भरणं पोष्यवर्गाणां प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने चैषा तस्मात्तान् विभ्रयाद्बुधः” ॥ इति ।

स्वजनादीनां तपेणं विना यो भुङ्क्ते स पापभुक् । तादृश-
 भोजनं पश्चादीनामप्यस्ति । सामाजिकानाञ्च तेन नोपकारः
 ॥ ३६ ॥

कार्याणामनुष्ठानेन धनादेरधिकमायमाह कार्येति ।
 कार्याणां कर्मणाम् अनुष्ठानादुद्योगपूर्वकमारम्भकरणात् । आय-
 मुखानि आयस्य धनादागमस्य मुखानि अधिकधनादेरागमा-
 प्रधानानि विपद्याविति । वर्द्धन्ते क्रमशो वृद्धिमुपयास्यन्ति ते च
 रत्नधान्य भूम्यादयः । वणिजास्तु वणिज्यया नियतं तदनुष्ठानेन
 धनवृद्धिर्भवत्येव । ये तु अलसाः कार्याद्यमाध्यवसायहीनास्तेषां
 धनवृद्धे क्वैव कथा, पर सञ्चितधनहानि समुचित लाभ सम्भा-
 वना च विरलैति भावः । तदुक्तं 'नहि सुप्तस्य घोरस्य रणे शौर्यं
 प्रवर्द्धते' इति । सुखमिति । खनु अत्रदारणे । खन खनने च,
 खन्यतेऽनेन । 'डित् खनेमुट् चौदात्तः' इत्यच् । स च डित्
 धातोर्मडागमः । तदुक्तं निरुक्ते—

नातिभोरोः कार्यचिन्ता ॥ ३८ ॥

स्वामिनः शीलं विज्ञाय कार्यार्थी कार्यं
साधयेत् ॥ ३९ ॥

‘प्राक् खनो मुहुदात्तत्र ततोऽच प्रत्यगो भवेत् ।

प्रजा सृजा यतः स्वातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः” ॥

‘सुखानि’ इति सूत्रपाठे धनादेरायजनितसुखानि स्युरित्वर्थो-
ऽवबोधः ॥ ३७ ॥

अग्रेष्वभयप्रस्तम्भ जनस्य कार्यचिन्ताभावमाह नेति । अति-
भोरोरधिज्जभयप्रस्तम्भस्य पुंसः । कार्यचिन्ता कार्यानुष्ठानविषये
मनसि कर्त्तव्यालोचनं न भवतीति शेषः । भोतिराधिकाङ्क्षोप-
मान्यम् । तस्माच्च तादृगस्य पुंसः कार्यचिन्ता विरलीति भावः ।
भोरुरिति । ‘भोरुरात्तं त्रिभिर्द्वः स्वाहरयोपिति योपिति’ इति
विग्रहमेदिन्यौ । भिभो भये, विभेति । ‘भियः कृक् कनौ’ इति
कृः । ‘कृकत्रपी’ति वार्त्तिकेत् सिद्धम् । चिन्ता । चिति
स्मृत्याम् । चिन्तनम् । ‘चिन्ति पूजि’ इत्यादिना अड् ‘नास्ति
भोरो’रिति सूत्रपाठेऽर्थसु सुबोध एवेति ॥ ३८ ॥

प्रभोः स्वभाव-ज्ञानपूर्वकं कार्यार्थिनां कार्यसाधनमाह
स्वामीति । स्वामिनः प्रभोर्नृपतेराययदातुरिति यावत् । शीलं
चरितमाचरणं मनोऽभिप्रायमिति । विज्ञाय सम्यगवबोध ।
कार्यार्थी कार्येप्रार्थी कर्मकरः । यस्य यत् कर्त्तव्यं कार्यं

धेनोः क्षीरं शीलक्षो भुङ्क्ते ॥ ४० ॥

क्षुद्रे गुह्यप्रकाशनमात्मवता नक्रियेत ॥ ४१ ॥

तस्माधयेत् सम्पादयेत् । प्रभोरभिप्रायानुसारं कश्चातुष्ठाने
कार्यहानि स्तन्नैष्पत्यञ्च न स्यादिति भावः । 'शीलं स्वभावे
सदृहत्वे' इति विश्वः । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरितं तथा'
इति रत्नकोषः । शीलं समाधानं, शीलनम् । खन्ताद् घञ् ।
अथवा 'शोडी धुक् लुक् वनज्वालन' इत्यादिशब्दो लक् ।
स्वमस्यास्त्योति, 'स्वामिन्वैश्वर्यं' इति तत्पदं साधु ॥ ३९ ॥

धेनोः स्वभावज्ञातुस्तत्क्षीरभोजने अधिकारमाह धेनोरिति ।
धेनोः पयस्त्रिन्याः क्षीरं पयः । शीलक्षो धेनोः स्वभावविद्
भुङ्क्ते पिबति । शीलं जानातीति जानातिः कः । यस्या धेनो-
र्याह्यं वारि-लण-शस्यादीनां पदानेन लृप्तिः पुष्टिय भवति ।
तस्यै ताह्येयं पयं भक्ष्यं च देयम् । तेन पयोवृद्धिः स्वाशातुरूपं
क्षीरमपि दुग्धं पातुं समर्थः स्यान्नान्यथा । 'धेनुर्धोमात्रके
दोग्धरां' इति हेमः । 'शीलं स्वभावे सहस्ते'ल्यमरस्य । धेदु पाने,
धीयते । 'धेदु इच्छ' इत्यादिशब्दोऽनुः ॥ ४० ॥

मतिमतां नीचे जने रहस्य प्रकाशकरणे अनिष्टमाह क्षुद्रेति ।
क्षुद्रे नीचे मन्दमतेः अनौतिष्ठे इति यावत् । आत्मवता मन-
स्विना धीमता न क्रियते । आत्मवता राज्ञा, 'आत्मवान् राजा'
इति वृहस्पतिसूत्रम् । अत्रात्मा मनः, आत्मवान् प्रशस्तमना
इत्यर्थः । तदुक्तं नीतिविद्भिः—

आश्रितैरप्यवमन्यते नृदुस्वभावः ॥ ४२ ॥

“अर्थनागं मनस्तापं गृहदुश्चरितानि च ।

वञ्चनाश्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्” ॥

अन्यच्च—

“आयुर्विज्ञं गृहच्छिद्रे मन्द-मैथुन-भोजनम् ।

तपोदानश्चापमानं नव गोप्यानि यत्नतः” ॥

अथ ‘भोजनम्’ इतिपदे भिषजमिति पाठान्तरमस्ति । यथा वा सच्छिद्रे भाजने वारिरक्षणे चरत्येव तत् । तद्वत् छिद्रे गुह्यवादप्रकाशे अनिष्टं भवत्येव । एवमविग्नस्तं नैव विग्न-मेत् । तथा च भारते ‘न विग्नसेदविग्नस्ते विग्नस्ये नाति-विग्नमेत्’ । गुह्यमिति । गुह्य मन्वरणे, गुह्यते, गुह्यनं वा । ततः ‘गंसिद्धिगुह्येभ्यो वा’ इति कागिज्ञातः क्यप् । ‘सुद्रे दरिद्रे कृपणे निष्कृष्टेऽप्य नृसंगयो’रिति हेमः । ‘सुदिर् संपेणे’ । ततः ‘स्तायि-सञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥ ४१ ॥

अनुगतैः कोमलस्वभावस्य प्रभोरवज्ञाकरणमाह आश्रितै-रिति । आश्रितैरनुगतैरनुवृत्तिपरैर्भृत्यजनैर्वा । नृदुस्वभावः कोमलप्रकृतिर्विमलमतिर्नवोऽन्य प्रभुर्वा । अवमन्यते अवज्ञा-यते । अथवा राज-द्वेषभिरनुगतैर्नोऽकैश्चिद्वृत्तं निरुप्य नृपस्याव-माननं क्रियते इति तद्गृहस्यार्थः । अतः स्त्रीचित्तशक्तिप्रकाशेन राज्ञा स्थातव्यम् । ‘नृहतीच्छो च कोमले’ इति हेमः । नृद मर्हन्ते, नृदयते । ‘प्रथिम्नदि’ इत्यादिना कुः । सम्प्रसारणञ्च ।

तीक्ष्णदण्डः सर्वैरुद्देजनीयो भवति ॥ ४३ ॥

‘भृद चोदे’ इति क्रादिगणीयात्र भवति । यत्र ऋकारवतो-
धातोरुपादाने सम्प्रसारणं न स्यात् । तदा रेफवतो भौवादिक
स्योपन्यासो युक्तः । यत्र ‘वयाणां कु सम्प्रसारणम्’ इति सिद्धा-
न्तकौमुदी सङ्गच्छते नान्यथा ॥ ४२ ॥

कठोरदण्डप्रदानेन प्रजानां क्षोभाधिक्यमाह तीक्ष्णेति ।
तीक्ष्णस्तीव्रं कठोर इति । तादृशं दण्डं दैहिकार्थिकं शासनं
दमनञ्चेति । तद् यस्यास्ति स तृपः । सर्वं प्रजावर्गैरन्यैश्च
लोकैरुद्देजनीयं उपद्रवहेतुर्भवति । अत्र सर्वथा अपराधिषु
दम्यमानेषु तीव्रदण्डो न विधेयः । तदुक्तं रघौ स्थित्यै दण्डं
यते दण्डयान् । अन्यच्च राजनोर्तो । ‘त्वजित् स्वामिनमत्युग्रम्
अनुप्राप्तं कृपणमत्यजित्’ । स च दण्डः स्त्रिविधः —

“वधोऽर्यग्रहणश्चैव परिल्लोशस्तथैव च ।

इति दण्डविधानं त्रैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्रह्मवभूनान्तु वधो नास्ति तदुक्तं भारते—

“वपनं द्रविणादानं स्थानाद्विधासनन्तया ।

एषैव ब्रह्मवभूना वधो नास्तीति दैहिकः ॥

आततायिनान्तु वधः समुचितः । तदुक्तम् ‘आततायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कथनः’ । अन्यदर्यशास्त्रे पुष्कलमस्ति । ‘दण्डो धर्म-
मानभेदे लगुडैः दमः सैन्ययो’रिति विश्वः । दण्डं निपातने,
दण्डयति, अनेन वा । पचाद्यच्च दमिर्दंश्च ‘पुंसि’ घप्रत्ययो वा ।

ततो यथाहं-दण्डः स्यात् ॥ ४४ ॥

“सोच्छां सामुद्रलवणे विपत्तोद्वाजिसुष्कके ।

क्षीवं यवाग्रजे पुंसि तिम्रात्तात्यागिनो स्त्रियु” ॥

इति मेदिनी । तिज् निशानं, तीजयति 'तिजिर्दीर्घश्च इति क्वः ।

सर्वं गती, इत्वरः पचाद्यच्चा सर्वं इति ॥ ४३ ॥

तथा योग्यदण्डमपराधिष्याह तत इति । यतः प्रखरदण्डा-
ल्लोकीशेगो भवति । ततो यथार्हं यथायोग्यः, लघुगुर्वपराध-
र्भदेन दण्डो दमनं विधेयम् लघुपराधे गुरुदण्डः, निरपराधे
दण्डो लघुदण्डो वा तथा गुर्वपराधे लघुदण्डः, गुर्वपराधेऽदण्ड-
प्रभृतयोऽप्रयोज्याः । दण्डः शास्तिः । स च त्रिविधः प्रागुक्तः ।
अन्यच्च—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाधिवाप्यदण्डयन् ।

अयमो महदाप्नोति नरकक्षयं गच्छति ॥

अनुबन्धं परिभ्राय देगकाली च तत्त्वतः ।

सारापराधी चान्धोवा दण्डं दण्डेषु पातयेत्” ॥

अपरञ्च—

“अधर्मादण्डनं लोके यगोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।

अस्त्रग्यं च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” ॥

इति स्मृतौ । युक्तिकल्पतरौ च ।—

“दण्डः संरक्षते धर्मस्तथैवार्थं विधानतः ।

कार्मं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गे दण्ड उच्यते” ॥

सारं महाजनः संग्रहः पीडयति ॥ ४५ ॥

“राजण्डभयाङ्गोकाः पापाः पापं न कुर्वते” ।

इत्वन्यत्तत्रैव, मानवे सप्तमाध्यायेऽपि । सोमदेवोऽप्याह ‘चिकित्सागम इव दोषविशुद्धिहेतुर्दण्डः’ । यो दण्डः अपराधिनां क्रियते स सर्वं दोषविशुद्धेः हेतुः कारणम् । यथा चिकित्सागमः वेद्यकं सर्वदोषसन्निपातानां विनाशहेतुर्भवति, तथा दण्डः । तदुक्तं गणेश—

“अपराधिषु यो दण्डः स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।

विना येन च मन्देहो मात्स्यन्यायः प्रवर्तते” ॥

“शूले मत्स्यानिवायचन् दुर्बलान् बलवत्तराः” ।

इति मानवोक्तो मात्स्यन्यायः । सापराधे दण्डप्रणयनं विना भवेदिति । प्रागुक्तमन्यत् पदनिरुक्त्यादिकम् ॥ ४४ ॥

महाजन-संग्रहस्य सार-पीडनत्वमाह सारमिति । दैनस्य कार्यं यदि महाजनसंग्रहो भवेत्तदा कर्मणः सारं श्रेष्ठभागं पीडयति हरति, श्वहन्ति च । महाजनस्यायं महाजनः । संग्रहः संग्रहणम् । सूत्रस्यास्य पाठान्तरमस्ति, तद्यथा ‘अल्पसारं श्रुतवन्तमपि न बहु मन्यते लोकः’ । तथा च श्रुतवन्तं विद्वांसं सुधीरम् अल्पसारं सन्तमपि लोका न तमाद्रियन्ते । अत्यो-
नाधिकः सारः स्थिरांसो यस्य स तम् ‘श्रुतं शास्त्रावष्टययोः’ इत्यमरः । अस्यैवं पाठो रुचिकरः । ‘सारोवले भज्जनि च’ इति मेदिनी ‘संग्रहो बहुदुर्गो अहसंनिपयोऽपि’ इति हेमः ।

अतिसारः पुरुषमवसादयति ॥ ४६ ॥

यः संसदि परदोषं वक्ति स स्वदोषबहुत्वं
प्रख्यापयति ॥ ४७ ॥

मेदिनीकारोऽपि 'संग्रहो बृहद्बुद्धे' सुष्टिमन्त्रेणोरपि । इन्दोवत्
सूत्रपाठो बोध्यः । स गतां, सरति कालान्तम् । 'सस्त्रि' इत्य-
नेन घञ् । अह उपादाने, संग्रहणम् । संपूर्वात् 'ग्रहृहृ' इत्या-
दिना भप् । श्रुतमिति । श्रु अवणे, अवणम् । शृणोतः क्तः
॥ ४५ ॥

गुरुभारिण पुरुषस्यावसन्नत्वमाह अतीति । अतिभारः ।
कार्याधिकगुरुता, शक्तिरधिरकार्यगुरुत्वेनावनमनं वा । परुषं
जनमवसादयति, तच्छक्तिहानिं करोति । कार्यभारिण परि-
श्रान्तो भवति । गुरुत्वेनाधःपतनयोग्यता भार इति केचित् ।
'भारः स्याद्दीवधे विष्णो पलानां द्विसहस्रके' इति मेदिनी । 'भारः
सहस्रद्विंशत्ये पलानामपि दीवधे' इत्यजयः । 'भारो गुरुत्वे द्रव्याणां
भारः स्यादवसादके' इति कैयिदपि । भृञ् भरणे, भ्रियते ।
'अकर्त्तरि च' इति घञ् । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४६ ॥

सभार्या योऽन्यदोषं प्रकाशयति तस्य तेन स्वदोषस्यापनावसर-
मप्याह य इति । समितौ परदोषमन्यदीयकुत्सनं वक्ति सूच-
यति । स जनः स्वस्यात्मनो दोषबहुत्वं दोषाणां प्राशुर्व्यं प्रत्या-
ययति प्रकटयति । येन यस्य दोषः प्रख्यायते तेन स्वस्यापि

आत्मानमेव पीडयत्यनात्मवतां कोपः ॥ ४८ ॥

निन्दावसरो विज्ञाप्यते । अतः परकोपदोषप्रख्यापनं न युक्तम् ।
तेनारातित्वमपि वर्धते । तदुक्तमभियुक्तैः—

“यदीच्छति वशोकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।

परापवाद-सस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय” ॥

गां दोषसूचक वाच्यमिति । संसत् । सं परितः सौदन्ति अस्याम् ।
शदल बिशरणादौ, परिसदनम् । ‘सम्पदादित्वात् क्तिप्’ । दोषः ।
दूष वैकृत्ये, ततोऽच् । संसदीति पटेन प्रकाश्ये इति व्यक्तम् ।
प्रयोजनविशेषे शुभदोषकचने परोक्षे न दोष इति सूच्यते ॥४७॥

अनात्मवतां कोपेन स्वात्मनो व्यथामाह आत्मानमिति ।
आत्मानं मानसम् । अनात्मवतां हीनजनानामप्रशस्तमनसां वा ।
कोपः क्रोधः इति । पीडयति व्यथयति दुःखयति च । अथवा
अनात्मवतां सुद्रुचित्तानां स्वेषां कोपो रोषः आत्मानं च मानसं
पीडयति नाशयति । ते च क्रोधोद्दोषनेन कालेऽधैर्यादात्मान-
मपि हन्ति । पीडयतोत्यत्र नाशयतीति पाठान्तरमादर्शग्रन्था-
न्तरेऽस्ति । अमनोपिषां क्रोधः अधैर्याद्विषेकाच्चात्मनाशकारो
स्यात् । मतिमतां कोपोन तादृशः । यतः ‘साधोः प्रकुपितस्यापि
मनो नायाति विक्रियान्’ । अन्यच्च ‘विकार हृत्वी सति विक्रि-
यन्ते येषां न चेसांसि त एष धीराः’ इति । पक्षेऽनात्मवन्तः
सुवृत्तित्ताः तेषां कोप आत्मानं व्यथयति । कुप क्रोधे, कोपनम् ।
ततो भावे षञ् ॥ ४८ ॥

नास्त्वप्राप्यं सत्त्ववताम् ॥ ४६ ॥

साहसे खलु शीर्वसति ॥ ५० ॥

प्रगस्तमनसां जगति सर्वप्राप्ति-सम्भावनामाह नेति । सत्त्व-
वतां मनीषिणां जनानां विग्रेपतः उद्योगि-जनानामप्राप्यम्
अनर्भ्यं नैव विद्यते । तेषां प्रयत्नेन मनीषया च सर्वमेव लभ्यम् ।

“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रश्यस्वभावयोः ।

आकात्व-व्यवसायेषु विक्षेपस्त्री तु जन्तुषु” ॥

इति मेदिनी । सौदन्त्यग्निन् गुणाद्याः । सद् धारोः ‘अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते’ इति त्वन् । यत्नोद्यमाध्यवसायैर्मतिमतां सर्वं सुशकं
भवति । केचिदाहुः ‘यत्ने कृते यदि न मिथ्यति योऽत्र दोषः’ ।
अस्यायमर्थः—यत्ने कृते सति यदि कार्यं न मिथ्यति तदा
तस्मिन् यत्ने कोऽपि दोषो वर्तते, अत्र पुनर्यत्नो विधेयः ततः
कार्यं सिध्यति । सत्त्ववतामित्यत्र ‘सत्त्ववता’मिति पाठे त्वय-
मर्थः । सत्त्ववतां सत्यगोत्तानां सत्यवादिनामिति ॥ ४६ ॥

कुत्र शीर्विराजते तदाह साहस इति । साहसे मानसो-
द्दीपनमूनकसामर्थ्यं शरीरशक्ती वा , खलु निश्चितम् । शीर्षस्त्री-
र्वसति नियतमधिष्ठानं करोति । तत्र कैचिदुक्तम् । ‘साहसाद्
भजते लक्ष्मीः’ । पुरुषमिति शेषः । अन्यच्च—

“शूरं कृतज्ञं दृढसौष्टवश्च

लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतीः” ।

साहसः । ‘साहसन्तु दमे दुष्करकर्मणि अभिमृष्यकृतौ धारोः’

व्यसनात्तो विस्मरत्यप्रवेशेन ॥ ५१ ॥

इति हैमः । सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' इत्यण् । शीरिति ।
 यिञ् सेवायाम्, अयति लोकेम् । 'क्विप्क्वि' इत्यादि वार्त्तिकत्वात्
 क्विप् दीर्घा । कैश्चित् 'शीयति सर्वेः' इति विग्रहीतम् । तद-
 साधुः, यतः क्षिपः ऊत्सेन कर्त्तरि विधानेन कर्मस्यसम्भवात् ।
 बाह्नकस्यागतिक्रगतित्वात् । 'अस्त्रीः शीरिव दृश्यते' । 'क्वचि-
 दादशंयन्ते' साहसेन कार्यसिद्धिर्न भवति' इत्येवं सूत्रस्य पाठा-
 न्तरमस्ति । तदा साहसेन कार्यसिद्धिभाषकयनं सूत्रकारस्या-
 शयस्तन्मते प्रकटितोऽभूत् । न तत् साधु मन्ये, साहसहीनस्य
 बुद्धिमान्धात् कार्यसिद्धेरदर्शनात् ॥ ५० ॥

व्यसन-पीडाप्रस्तस्य कार्यविस्मरणमाह व्यसनेति । व्यसनेन
 कामादिजनित-दोषेणार्त्तः पीडितः सम्यक् तदासक्तो वा । अप्र-
 वेशेन तदुक्षाहादिराहित्यात् सम्यग्मार्गं गमनाभावेन सः चिरं
 विस्मरति । यदा कार्याप्रवेशेन तत्कार्यं विस्मरति । व्यसनानि
 यथा—

'भृगयाचो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियोमदः ।' इत्यादीनि
 मानवोक्तानि अष्टादशविधानि ।

एते महीपतेरन्येषाञ्चैव दोषाः सर्वथा परिहार्याः । 'व्यसन-
 स्त्वद्यमे शक्तौ पान स्तो भृगयादिषु' इति विग्र-भेदिन्यौ । असु-
 क्षेपते, देवादिकादस्यते; भावाद्यर्थे ल्युट् । आङ्पूर्वोदच्छते; क्तः ।

नास्त्यनन्तरायः कालक्षेपः ॥ ५२ ॥

असंशयविनाशात् संशय-विनाशः श्रेयान् ॥ ५३ ॥

‘उपसर्गादिति’ इत्यादिना वृद्धौ आर्त्तं इति । अन्येत्वाहुः अर्द्धं हिंसायाम्, अर्द्धनम् । अर्द्धयतिः कप्रत्यवेनार्त्तं इति ॥ ५१ ॥

कालक्षेपेऽन्तराय-सत्तामाह नीति । यस्य कालक्षेपः समयतिपातो नास्ति सोऽनन्तरायः । अन्तरायः प्रत्यूहो विघ्नश्च । अनन्तरायः विघ्नहीनो जनः शीघ्रं कार्यं सम्पादयति । तत्फलञ्च लभते । अतः कार्यं विघ्नराहित्यं भवेत् समयक्षेपो न भवेत्तथैव यतितज्यम् । यदा योऽनन्तरायः पुमान्तस्य कार्यं कालक्षेपो नास्ति । ‘कालक्षेपे’ इति सूत्रपाठे, कालक्षेपे सत्यन्तरायो विद्यते इत्यर्थः स्यात् । ‘विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः ।’ अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनम् । अय गती, इण् गती च इत्येतयोर्धञ् अच् वा । क्षेपः । ‘क्षिप प्रेरणे’ क्षिप्यते इत्यस्माद् धातोर्धञ् ॥ ५२ ॥

असंशयविनाशेऽहितसम्भावनामाह असंशयेति । असंशयस्य विनाशात् समुच्छेदात् संशयस्य सन्दिग्धकार्यस्य विनाशः श्रेयान् शुभजनकः । अथवा नास्ति संशयो यस्मिन् शब्दो सः । तस्मात् सन्दिग्धगतनुनाशः प्रगल्भाः । किं वा असंशयस्य निःसन्देहस्य विनाशात् संशयस्य सन्देहस्य विनाशः श्रेष्ठः । कुत्रापि सन्देहे सति तत्र प्रशक्तिर्न भवति । सन्देहरहिते सर्वस्मिन्

अपरधनानपेक्षं केवलमर्थदानं श्रेयः ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तिर्भवति । 'विचिकित्सा तु संशयः' । एकधर्मिणि विरुद्धानेक कोट्यवगाहि ज्ञानं संग्रहः, यदा उभयकोटिस्तृक् विज्ञानम् । पिशाचो चा स्तम्भो वेति । शीङ् शयने, शिते । संपूर्वात् शीङः एरच् । नश अदर्शने, विनशनं विनाशः । विपूर्वात् नश्-धातो र्धञ् । 'अतिशयने प्रशस्यः' । 'अतिशयने तमविष्टनी' । 'अज्ञादिगुणवचनादेव' । 'प्रशस्यस्य अः' इयमुनि रूपम् । 'श्रेयो मुक्ती शुभे धर्मे' इति विश्वः । ५३ ॥

स्वीयार्थस्य स्वेच्छया परहितार्थं दानमाह अपरेति । परस्य यत्नं तस्यापेक्षामकृत्वा केवलं निःस्वार्थदानमात्रं श्रेयो युक्तमिति । अपरस्य धनापेक्षा नास्ति यस्मिन्नर्थदाने तत् । एवं दानं श्रेयः श्रेष्ठं भवति । प्रत्युपकारापेक्षया दानं स्वार्थानुसन्धानपूर्वक दानञ्च न सम्यक् इति । तदुक्तं गीतायाम्—

“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्” ॥

एवं भारते च—

“दरिद्रान् भर कौत्सेय मा प्रयच्छेऽखरे धनम् ।

व्याधितस्वीपधं पथ्यं निरुजस्य किमीपधैः” ॥

श्रुतेषु 'त्रयोधर्मस्वाम्या यज्ञोऽध्ययनं दानञ्चे'ति । तैत्तिरीये 'दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति, दानेन सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्दानं परमं वदन्ति' । 'तस्मादेतन्नयं शिवेदानं दमं दयाञ्चे'ति । 'दान-

न्यायागतोऽर्थः ॥ ५५ ॥

तद्विपरोतोऽर्थाभासः ॥ ५६ ॥

मैत्रं कलौ युगे' इति स्मृतावपि । 'धनन्तु गोधने वित्ते' इति विश्वः । धन धान्ये, धनति । ततः अच् । 'अथे उपयाध्यायाम्' अर्थ्यते । 'अकर्त्तरि च' इति घञ् । अर्थस्य विसृष्टौ गतयो भवन्ति । दानं भोगः संक्षययेति ॥ ५४ ॥

अर्थस्य वैशिष्ट्यमाह न्यायेति । न्यायेन सुनीत्या समुचितोपायेन परोहेगाकरणेन । आगतं प्राप्तं समुपाङ्कितं यद्दत्तं तदेव सम्यगर्थः । आदर्शग्रन्थान्तरे अस्मात् प्राग् 'दानं धर्मं' इति पृथक् सूचितमस्ति । न तत् गोभनम्, तत्पूर्वसूत्रेण तस्य गतार्थत्वात् । 'अपर-धनानि निक्षेप्तुः केवलं स्वार्थम्' इति पूर्वसूत्रस्थानीयत्वेन सूत्रान्तरमादर्शग्रन्थान्तरे दर्शनात् । तस्यायमर्थः । अन्येषां धनानां स्वस्मिन् निक्षेपकरणं न्यासकरणं रक्षणमिति । तत् केवलं स्वार्थं स्वीयार्थपूरणमिति । यत्र तत् स्वत्वावधारणलेखपत्रमस्ति । न तत्रैवं मन्तव्यम् । लेखपत्रेण यस्य यद्द्रव्यन्तस्य तदवधारणात् । 'न्यायो नीतो दर्शने च न्याय्य-मौचित्यमित्यपि' इति प्राञ्जः । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारण-वस्तुषु' इति मिदिनी । न्यायः । 'परिन्धोर्नीणोः' । ईड् गती, नियमेन प्रैयते इति । इति घञ् ॥ ५५ ॥

सदुपायलभ्यार्थमित्यो योऽर्थस्तमाह तदिति । तस्मात्प्राप्त-गताद्विपरोतोऽन्यथा प्रकारेण लभ्यो योऽर्थो धनादिः

यो धर्मार्थौ न पीडयति स कामः ॥ ५७ ॥

भासः । अर्थतुल्योऽर्थसदृशो न तु ययार्थाद्यः । तदन्यायमार्ग-
गतत्वात् स्वस्य परिपाञ्चानिष्टापादकमिति । तत्र सोमदेवैरुक्तं
'यो भृत्यात्मपीडाभ्यामर्थं सञ्चिनोति स कदर्थ्यः' । यो जनो
भृत्यमात्मानञ्च पीडयति विपुल-धने विद्यमानेऽपि अन्येभ्यो न
प्रयच्छति, स्वयं मुङ्क्ते स कदर्थ्यः । 'यः किमप्यसञ्चित्योत्पन्नमर्थं
व्ययति स तादात्विकः' । यथार्थाज्जनं कृत्वाऽनुचितं व्ययति अस-
हायं करोति, न जानाति च ममैतत् प्रयोजनम् अर्थेन सेत्-
ष्यति । आगमादप्यधिकं ददाति स धनवान् तादात्विक उच्यते ।
तदुक्तं कविपुराणे—

“आगमाभ्यधिकं कुर्याद् यो व्ययं यच्च भजते ।

पूर्वजोपार्जितं नान्यदज्जयेच्च स सीदति” ॥ इति ।

शुक्रोऽप्याह—

“आगमे यस्य चत्वारो निर्गमे सार्धपञ्चमाः” ।

इति पूर्वमुक्तम् ।

“अन्यायेनार्जितोऽर्थः आयत्यां दुःखदायकः” ।

इति कविसमयस्य । अतः चौर्यं दस्युता-गाल्यादिभिरर्थोनीपा
र्जनीयः । एवमायादधिकव्ययकरणमपि गर्हितमिति । अन्वर्थ-
सेधौ' इति सूत्रान्तपाठे असत्यथार्थार्जनकारो इत्यर्थः स्यात् ॥५६॥

धर्मार्थयोरविरोधि काममाह य इति । धर्मार्थयश्च धर्मार्थौ
हौ यो न पीडयति नापहन्ति सः कामस्तृतीयवर्गः । 'धर्मार्थ-

तद्विपरीतः कामाभासः ॥ ५८ ॥

कामासेति नीतिविदा त्रिवर्गः । 'अर्थकामो पुरुषार्थो' इति चार्वाकाः । तदेव कामगास्त्रकाराणां मतम् । 'धर्माथेकामाः सममेव सेव्याः' इति कविसमयः । 'धर्मार्थकाममोक्षासेति चत्वारः पुरुषार्था' इति धर्मविदः । 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ.' इति गीतायाम् । 'परित्यजेदर्थकामौ यो स्यातां धर्मयजिंती' इति भारते विदूरनोरो च । धर्माविरुद्धा-
र्थकामौ परित्यजेदित्यर्थः । मोक्षस्य नीतावनुपयोगित्वात्तस्यात्र नादरः । मुसुक्षूणां म श्रेयान् । धर्माविरुद्धे कामे इन्द्रियाणि भोगस्तौष्यात् क्षिप्रं विषयेषु प्रवर्त्तन्ते । तेनापदः मन्थविष्यन्ति । 'कामः धर्मच्छयोः पुमान्, रतस्यपि निकामे च कामेऽपि स्वाव-
पुंसकम्' इति रभसः । कमु कान्तो, क्रमनम् । ततो घञ् १ ५७ ॥

धर्मार्थप्रतिकूलं काममाह तदिति । तस्माद्धर्माधीनुकूल-
कामात् । विपरीतो भिन्नो-धर्माथयोः पौडाजनको यः कामः
स कामाभासः । ययार्थकामतुण्यो भवति । काम इवामास्यते
प्रकाशयते नतु स्वाभाविकः कामः । तेन न स्वपरेष्टं स्यात् ।
स्नानिष्टकरे विषये इच्छा दुष्कामः । तथा परानिष्टकरे विषये-
ऽपि । कामाभास इत्युक्तेः प्रापल्लाले समु-
भासोऽपि दुष्परिहरणीयः, सांसारिककार्येषु

ऋजुस्वभावः परिजनो दुर्लभः ॥ ५६ ॥

आततायिनि ममुपस्थिते तदुच्छेदकामो न कामाभासः । आभास इत्यत्राह् इपदर्थे नतु सम्यगर्थे । यथाच,—

“अकामस्य क्रिया काचित् कुत्रचिन्नेह दृश्यते ।

यद्यज्जगति पश्यामि तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” ।

इत्युक्तमभियुक्तैः । भासु दोषो, आभास्यते । ततो घञा मिडम् ॥ ५८ ।

सरलप्रकृतयः परिजना जगति असुखभा इत्येतदाह ऋज्विति । ऋजुः सरलः कापत्य-शाब्द-क्रौर्यरहित इति । ऋज्विति भावप्रधाननिर्देशो वा । स्वस्यात्मनोभावः स्वभावः । तादृशो प्रकृतिर्येषां परिजनानां ते । दुर्लभा दुष्प्राप्या भवन्तीति ज्ञेयः । परिजनाः कुटुम्बाः परिवारा इति । गृहपतेः सौभाग्या-देव ते कापि लभ्यन्ते । यस्य तु तादृगः स्वजनवर्गस्तस्य कार्य सिद्धिरवश्यभाविनी । सुखञ्च तादृग् ज्ञेयम् । यस्य त्वनेदृशः तस्य सर्वं विपटाप्यटम् । ‘ऋजावजिह्वाप्रगुणी’ इति । अर्ज अर्जने, अर्जति । ‘अर्जिदृशि’ इति साधुः । नतु अपद्धादित्वात् कुः । ‘अप दुः सुपुस्वः’ इत्यूणादिसूत्रस्य प्राप्तेरभावात् । गुणा-भावाच्च न कुप्रत्ययः । परितो जनाः परिजनाः पोष्यवर्गाः । तथा च स्मृतिः—

“माता पिता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽनिधियान्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः” ॥ इति ॥५९॥

श्रवमानागतमैश्वर्यमवमन्यते साधुः ॥ ६० ॥

बहून्पि-गुणानेको दोषो यस्यते ॥ ६१ ॥

श्रवज्ञया समागतार्थस्य साधोस्तत्रावमानमाह श्रवेति ।
श्रवमानेन परिभवेनावज्ञयेति । तेनागतं प्राप्तमैश्वर्यं वा, साधुः
सत्यपरायणः परिव्राड् वेति । श्रवमन्यते, स्वीयसम्मानहाना-
त्तदवजानाति । यस्मै 'मानो हि महतां धन'मिति । अन्यच्च—
'प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्' । सामान्यं
यस्य सतोऽवमन्यते साधुना । विशेषतोऽवमानादागतमैश्वर्यं
राष्ट्रश्चावमन्यते, साधुत्वनाशभयात् । 'श्रवमाननावज्ञावह्न-
नम्' इति । 'मनु वीधने' मन्यते । मनेरवपूर्वाद् घञ् । ईश्व-
रस्य भाव ऐश्वर्यम् । इत्यतः ईशेवैरच् । 'गुणवचन' इत्यादिदा
प्यड् । 'साधुर्वाहुपिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः ।
'साधु संसिद्धौ' साधोति हितम् । 'कृ वा पा' इत्यादिनोण् ।
ऐश्वर्यमग्निमाद्यष्टौ शक्तयः ॥ ६० ॥

दोषस्य प्रायस्पादनिष्करत्वाच्च बहून् गुणान् सोऽपहरतीति
तदाह बहूनि । प्रथम एको दोषो लोकप्रसिद्धः सन् । बहून्
नानाविधान् शौर्य-धैर्यादिगुणान् यस्यते समाक्रमति । गुणः
स्त्रोत्कर्षाधायकः । दोषो ह्यात्म-मालिन्य-करः । एक एव
दोषः अशेषगुणहानिकर इत्यतः सर्वेषां दोषः परिहार्यः ।
तदुक्तं कविना 'दारिद्र्यदोषोर्गुणराशि-नाशो' इति । 'किं कुत्सेन
विशालेन गुणहीनस्य दो नरः' इति स्वीय सद्गुणाण्ये ।-

महता साहसं न परेण कर्त्तव्यम् ॥ ६२ ॥

कदाचिदपि चारित्रं न लङ्घयेत् ॥ ६३ ॥

“शुभो मौर्ध्वाग्रप्रधाने रूपादौ छद् इन्द्रिये ।

सुती ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने” ॥

इति भेदिनो । अन्यच्च ‘धनुर्वंशो विशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति’ । गुण भ्रामन्क्षणे, गुण्यते । ततो घञ् । बहु खा-
क्ष्यादि संख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत् इति विश्वः । बहि
वृद्धौ, ‘लङ्घिव’होर्न लोपचेत्युप्रत्ययः ॥ ६१ ॥

महतो जनस्य परेण साहसकरणनिषेधमाह महतीति ।
महता शक्तिमता मतिमता च । परेण तादृशेन बलवता शत्रुणा
साहसम् । साहसं शक्तेरत्युद्यमम् अतुद्धिपूर्वकं करणं वा न
कर्त्तव्यं नैव विधेयम् । तुल्यशक्तित्वात्साहसमाहसकरणे स्वस्य
हानिः पराजयोऽवश्यभावीति भावः । सूत्रमिदमन्यथा व्याख्या-
यते । परेण महाक्षना साहसं न कर्त्तव्यमिति । स्वस्य बलं
ज्ञात्वा परसमीपे शक्तेरहीपनं युक्तमेवेति । सहसि बले भवं
साहसम् । ‘साहसन्तु दमे दुष्करकर्म्मणि । अविशुश्रयकृती
धार्म्यं’ इति हैमः । सहः शब्दात् ‘तत्र भवः’ इत्यण् । मह-
पूजायाम्, महति । ‘वर्त्तमानं शृपहृहृन्नहत्’ इति निपातनात्
साधुः ॥ ६२ ॥

सौशील्यलङ्घन-निषेधमाह कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिं-

न क्षुधात्तोऽपि सिंहस्तृणञ्चरति ॥ ६४ ॥

यिदपि काले लोभाद्वागात् कामादा चरित्वं मोगीर्ण्यं र्थादाय्यम्
 गरीर्ण्यसुख्यगत्तारत्त । न लहयेत् नापि परिहरत् । चरित्व-
 मेव सर्वकार्यमनुव्रतेर्मानम् । तदुक्तं ह्युतेः 'सर्वदा सर्वयत्नेन
 चरित्वमनुपालयेत्' । 'गोलिन कुर्व्याहम'मिति च । चरित्व-
 मेव चारित्र्यम् । 'निष्ठा च गीर्णं चारित्र्यं चरित्वस्तथा' इति रत्न-
 कोषः । 'गोलं स्वभावे महत्त' इति विष्णुः । चारित्र्यं लहने-
 ऽविशमत्ताः स्यात् । मचरित्वं सर्वे आद्रियन्ते इति रहस्यम्
 ॥ ६३ ॥

महाजगोविपसापि न हीनतां याति राहर्गपति नेति ।
 मिंशो र्गमन्त्रः इति । क्षुधात्तः क्षुधयागनयात्तः पीडितः ।
 मांभं परिहरन् लणं धामं न चरति नैव मुङ्क्ते । अपिना
 क्षुधाधिकं क्षुचितम् । यतः क्षुधाजनो विपश्यति मोगीर्ण्यं
 न लहयेदिति पूर्वसूत्रानुबन्धः । तदुक्तं कतिभिः 'मम्पत्तौ च
 विपत्तौ च मघतानेकरूपता' इति । मघामतिरापत्यपि स्वपरितं
 न लहयेदिति रहस्यम् । यथा रामगुणधित्तिरभीजभूपादयः ।
 'मिंहः कण्ठीरये गगौ मत्तमे चोत्तरस्वितः । मिंही तु कण्ठ-
 कार्यां स्या'दिति मेदिनी । हिंसि हिंसायाम्, हिनस्तीत्वच् ।
 प्रयोदरादित्वात् माधुः । लण पदने, लण्णते । ततो घञ ।
 नापि गुणः मंसापूर्वकत्वात् । अन्यत् सुगमम् ॥ ६४ ॥

प्राणादपि प्रत्ययो रक्षितव्यः ॥ ६५ ॥

पिशुनः श्रोता पुत्रदारैरपि त्यज्यते ॥ ६६ ॥

महतां जीवनादपि प्रत्ययस्य श्रेष्ठत्वमाह प्राणादिति । प्राणा-
ज्जीवनाद्देहधारणादिति । प्रत्ययो विश्वासः लोकामंशयपात्र-
तेति । स रक्षितव्यः पालनीय इति । तदृचणेन स्वस्यान्वेषाच्च
महीपकारः स्यात् । विश्वासेन विना निर्विघ्नं किमपि कार्यं
नैव निर्वीर्यं भवति । अनायासेन कार्यसम्पादनस्य मूलं
विश्वासः । अत्रापिरवश्यमित्यर्थः ।

“प्रत्ययः शपथे रभ्ये विश्वासाचारहेतुषु ।

प्रथितत्वे च सन्वादावधीनज्ञानयोरपि” ॥

इति विश्वः । इष् गतौ, प्रत्ययनम् । प्रतीयते अनेन वा ।
यडा प्रत्येति । तत् ‘एरच्’ । ‘पुंभि’ घो वा । ‘प्राणो हृन्नास्ते
धोले काञ्चजीविऽनिले बले’ इति मेदिनी । अत्र प्राणनी, प्रणिति,
अनेन वा । ‘अच्’ । ‘ह्रन्थे’ति घञ् वा ॥ ६५ ॥

सूचक-विदुषोऽपि पुत्रादिभिस्त्रयागमाह पिशुन इति । यः
पिशुनः खूनस्वभावः, श्रोता शास्त्रवित् सः पुत्रदारैस्तनुजपत्न्या-
दिभिरपि, त्यज्यते परिह्रियते । अथवा पिशुन इति भावप्रधान-
निर्देशात् पैशुन्यम् । तादृगविवेकपूर्वक-कुहनवाक्य-शौचजनो
मर्हितस्वभावात् पुत्रदारैरपि त्यज्यते । अत्यागे तु तस्य प्रमादा-
द्विपत्सद्वाधिक्यमपि भवति । पैशुन्यं मानसिकदशविधपापेषु

वालादप्यर्थजातं शृणुयात् ॥ ६७ ॥

सत्यमप्यश्रद्धेयं न वदेत् ॥ ६८ ॥

पापमेकं परिगणितम् । अन्यघोतं 'दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्यया-
सद्गुरोऽपि सन्' इति । 'पिण्डं कुड्मुमऽपि च । कपियज्ञो च
कार्कं ना सूचककूरयोन्मिषु' इति मेदिनी । पिण् अवयवे,
पिङ्गति । 'शुधिविगिमियिभ्यः कित्' इत्यनेनोन् । 'दाराः
पालक्षं भार्य्यति' । 'एषामिकार्यवाचकत्वेऽपि निद्र-वचनभेदः' ।
दृ विदारणं, दारयति भातृन्, निजन्तोऽयम् । 'दारजारी कर्त्तरि
णिगुक् च' इत्यती घञ् । अन्यदाकण्डिस्ति ॥ ६६ ॥

शिगोः सजागादपि सत्यार्थं समूहस्य श्रयणयुक्तिमाह शान्ता-
दिति । शान्ताच्छिगोः सजागात् । अर्थजारां विषयसमूहं शृणु-
यादाकर्णयेत् । तदुक्तं धरैः 'शान्तादपि सुभाषितं'मिति । सद्-
सम्यग् इति प्रीतिकरं यत्रो भाषितमुक्तं सुभाषितम् । अपि तु
न शैतनं लिटुषः । यदा अपिरत निययार्थं, अवगमं श्रोतव्य-
मिति, अन्यघोतं—

'सुक्तमुक्तान्तु शृणीयाद् शान्तादपि विवचनः ।

रथेरपिप्रयं यद्यु किं न दीपः प्रजागत' इति ।

'जातं व्यक्तौघजन्मसु । क्लीबं विनिद्रमुत्पये' । जनी प्रा-दुर्भाषे,
जायते । तस्मात् कप्रत्ययः । 'जनमन' इत्यादिनात्वम्, 'तितुव'
इति गेट् ॥ ६७ ॥

शोकोद्देशकर-सत्यकथननिषेधमाह सत्यामिति । अश्रद्धेयं

नाग्निमिच्छता धूमस्त्यज्यते ॥ ६६ ॥

अप्रीतिकरं लोकोद्देशकरश्चेति यावत् । सत्यं यथा भूत-
वृत्तमपि न वदेत् नापि ब्रूयात् । तदुक्तं भनुना 'न
ब्रूयात् सत्यमप्रियम्' इति । 'सत्यं तथ्यमृतमित्यपि । 'सत्यं
कृते च शपथे पथे च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी । कूर्मपुराणे
उपविभागे च—

'सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमन्तपः ।

यथाभूत प्रसादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥'

नीतिविदसु परानिष्ठासम्भवे खेष्टलाभे चासत्यमपि ब्रूयादिति
प्राहुः । तदुक्तं भारते—

"विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्तये सर्वधनापहारि ।

विप्रस्यचार्यं ह्यनृतं वदेत् पञ्चानृतान्यादुरपावकानि" इति ।

'सत्यं भूतहितं प्रीतम्' । अनिट्करत्वादप्रियत्वेन तदव्यडेय-
मिति । अर्तुं च 'प्राणात्तये अनृतं वदेदात्मनो वा परस्य च ।'
इति । अन्यन्महाभारते राजधर्मप्रकरणे राजनीती । सति साधुः
'तत्र साधु' इति यत् ॥ ६८ ॥

द्वयोः सन्धदयोर्वैश्वसतोर्मध्ये एकमिच्छतः अन्यस्य परिहारि
निषेधमाह नीति । 'अग्निं वञ्चिमिच्छता अभिलसता पुरुषेण,
धूमो वञ्चिगिष्वा । न त्यज्यते नापि परिज्ञोयते । यतस्तयो-
र्वञ्चिधूमयोः समनैयत्यसम्बन्धात् । तदुक्तं विश्वनाथैः 'साध्येन
हृत्तुरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते'ति । स चाविनाभाव इति निगद्यते ।

विपश्चित्स्वपि सुलभा दोषाः ॥ ७० ॥

सर्वदा जगति सख्यभाषणं दुर्लभमतो वद्धिधूमयोः नियतसम्बन्धत्वे-
नैकेच्छायामपरस्परणवत् विषयस्वाभाव्याद् भाषणत्वेन गत्वभा-
षणी कदाचिदसत्वमपि समायात्येव । व्यावहारिके विषये सत्या-
नृतमिद्युनीभावः नैमर्गिक एव । पारमार्थिके तु तदभावः । यद्वा
सत्यासत्ययोर्नियतविषयसम्बन्धत्वेन विषयव्यवहारे एकेच्छाया-
मपरस्य त्यागः सुदुष्कर इति नवीनाः सूरयः । आदर्शग्रन्था-
न्तरं तु 'नाल्पदोषाद् बहुगुणास्वज्यन्ते' इति सूत्रान्तरमस्ति ।
अस्यार्थश्च अल्पदोषाहेतोर्बहुगुणो गुणो न त्यागार्हा भवन्ति ।
पूर्वोक्तं सूत्रेणाम्य गतार्थत्वाच्चात्रोक्तम् ॥ ६८ ॥

विदुषामपि दोषस्वापरिहार्यत्वमाह विपश्चिदिति । व्यव-
हारकाले विपश्चित्सु मनीषिषु सुधीश्चिति । दोषाः गर्रीरेन्द्रिय-
भंगनां वैकृत्यानि । तेषामयद्यार्थमनृतत्वमेति । यद्वा गारीर-
दोषाः आनस्थाधैर्यादयः । इन्द्रियदोषाः आन्यवाधिर्यादयः ।
मानसदोषाः क्रीधैर्यासूयाकामादयः । विषयदोषाः प्रमाद-भोह-
भ्रम-लोभजनकत्वादयः । विषयस्यास्यैर्यात् कालस्य विपर्ये-
यात् विषयप्राप्त्यर्थं व्यवहारकाले विपश्चित्स्वपि दोषाः भवन्ति ।
अविद्वत्सु ते नियत सुलभा एव । यथा ते दोषा अन्येषां हानि-
करा नस्युस्तथैव सदा वृत्तितव्यम् । 'आकर्षणं शिर्यां हृष्टिर्भवि-
सात्तु विपश्चिति' इति रन्तिदेयः । प्रकृतं निश्चिनोति, चेतयति,
चिन्तयति वा, 'पृषोदरादित्वात्' विपश्चिदिति साधुः ॥ ७० ॥

नास्ति रत्नमखण्डितम् ॥ ७१ ॥

मर्यादाभेदकं न कदाचिदपि विप्रवसेत् ॥ ७२ ॥

रत्नस्यापि विभक्ततामाह नीति । सद्रत्नमपि सर्वजातु-
लष्टम् अखण्डित परिपूर्णं सर्वथा दोषशून्यं वा नास्ति । मानिन्य-
वक्त्रादिदोषास्तेष्वपि महार्घ-मणिषु मश्वन्ति । अतो विद्वत्-
स्वपि तथैव दोषा. सम्भाव्याः । रत्नानां दोषो गुणयैषां परोच्चा
मूल्यानिरूपणश्चेति भोजराजकृत कल्पतरु विद्यते । 'रत्नं स्वजाति
श्रेष्ठेऽपि मर्यादपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'रमु क्रीडायाम्'
रमयति । खन्तोऽन्तर्भावितन्यर्थो वा । रमन्तेऽस्मिन् 'रमेस्तुच'
इति नप्रत्ययः । 'नेड् वशि' इत्यादिना नेट, 'णेरनिठि' । यदा
बाहुल्यकात् ऋप्, तुक् चेति । व्यक्तमन्यत् ॥ ७१ ॥

कार्यमर्यादादानिकरस्य विश्वासाभावमाह मर्यादेति ।
मर्यादा अशुद्धिः सस्या निष्ठेति यावत् । तस्या मर्यादायाः
कार्यनिर्देशस्य भेदकं हानिकारकम् । कस्मिन्नपि काले
नैव कोऽपि विप्रवसेत् विश्वासं कुर्यात् । यदि कोऽपि वारमेकां
वारद्वयं वा कार्य-रौतिं स्वाम्यादेशञ्च लङ्घयेत्तदा तं नैव विश्व-
सेत् । किन्तु कार्यविशेषे परीक्षित । यतोऽयं न्याय्यपथं
परिहृत्य वर्तते नवेति । 'संस्थातु मर्यादा धारणा स्थिति'
रित्यमरः । मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम् । तत्र दीयते इति
'माग्धदङ्' ॥ ७२ ॥

अप्रियेण कृतं प्रियमपि द्वेष्यं भवति ॥ ७३ ॥

नमत्यपि तुलाकोटिः कूपस्योदका-क्षयं करोति

॥ ७४ ॥

अविम्वद्भजानुष्ठितस्य कार्यस्य वैश्वत्वमाह अप्रियेणिति ।
 अनभीटजनेनानभीषितेनेति । कृतमनुष्ठितं सम्पादितं यत्
 कर्म । तत् प्रियमपि द्वेष्यं चेद्भवेत्तदाऽप्रियानुष्ठितत्वाद् द्वेष्यं
 पुनः मन्दिग्वत्वेनाप्रियमरौच्यं स्यात् । अतोऽनुष्ठातुर्विग्वत्त्वेन
 प्रियत्वेन तत्कृतकार्यस्य प्रीतिकरत्वमिति भावः । 'अप्रिये
 कृतम्' इति सूत्रस्यः पाठभेदोऽस्ति । तेनायमर्थः अप्रिये गर्त्रो
 कृतं यत्तदुत्तममपि कार्यं मन्दं स्यादिति । 'प्रियो वृद्धीपथे
 द्वेष्ये धवे' इति हेमः । द्वेष्यः द्वेषुमर्हः । द्विप् अप्रोती, ततो
 ण्यत् प्रत्ययः । 'प्रीञ् सर्पणि' प्रीणाति । 'इगुगध' इति कः ।
 'द्वेष्ये त्वचिगत' इत्यमरः । अक्षिगतीऽक्षिविषयं गतः, शाक-
 पार्थिवादिः ॥ ७३ ॥

तुलाकोटेरधो नमनेऽपि कूपात् मन्दिनीक्षननकाले कूपो-
 दकस्य वस्तुस्वभावात् क्षयकरणमाह नमतीति । तुलाकोटिः
 तुलादण्डस्याधीभागोऽयांगो वा, नमत्यप्यधोगात्त्वपि वस्तुस्वभा-
 वात् कूपस्य सुद्रजनाधारस्योदकक्षयं मन्दिनशोषं करोत्येव ।
 अतोऽप्रियेण स्राधीनेनापि सतां कृतं कर्म द्वेष्यं भवतीति पूर्व-
 सूत्रानुपपन्नः । सूत्रस्य पाठान्तरत्वेऽर्थान्तरमाह तुलादण्डे तुला-

सतां मतिं नातिक्रमेत् ॥ ७५ ॥

तेऽपि कूपोदकस्य गोपणं क्रमेण करोति । देशविशेषे देवमाढ-
कभूमौ तुलादण्डस्य एकस्मिन् पात्रे जलसंग्रहपात्रम्, अपरस्मिन्
पात्रे गुरुभारद्रव्यं विन्यस्य ग्रामवासिनः क्षेत्रे सन्नित्तसेकार्यं
तदुत्तोलनं कुर्वन्तीति । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां
दारुवन्धाय पीठिकायामपीष्यते' इति विग्रहमेदिन्यौ । तुल उष्माने
वोलयति । चौरादिकादच् । 'अतुलोपमाभ्याम्' इत्यादि निपा-
तनाद् गुणभावः । णिजभाव पक्षे तु 'इगुपध' इत्यादिना कः
स्यात् । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्री-संख्याभेद प्रकर्षयोः' इति
मेदिनी । कोटिः । कूट कौटिष्ये, कोटयति । 'अचडः' इत्यांशा-
दिकादिः । अथवा 'दञ्जादिभ्यः' इति वार्त्तिकदिङ् ॥७४॥

सज्जनानां मतिलहने निषेधमाह सतामिति । सतां साधूनां
समोच्चकारिणां प्रेक्षावतामिति यावत् । मतिं ज्ञानमुपदेशं
सनीपां वा । नातिक्रमेन्नैव लङ्घयेन्नावहेलयेद् वेति । ये तु
विद्याप्रज्ञापारदर्गितादिभिर्वस्तुतत्त्वमवबुध्यादेशं विदधति तेषा-
मादेशं हेला प्रमादाविवेकादिभिर्नैव लङ्घयेत् । तदतिक्रमे तु
स्वस्य महानिष्टं स्यादिति भावः । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः ।
मान्ये सत्ये विद्यमाने' इति मेदिनी । अन्यत्र च 'महाजनः ।
सभ्यसज्जन-साधवः' । सदिति । अम् भुवि, अस्ति । 'लटः
शत' इत्यादि । 'अभोरल्लोपः' । 'धीः प्रज्ञा शिसुषी मतिः' । मन-
ज्ञाने, मननं मन्थनं ज्ञानया वा । 'मतिबुद्धीच्छयाः' इति ङिन् ।

गुणवन्तमाश्रित्य निर्गुणोऽपि गुणो भवति ॥७६॥
 चोराश्रितमुदकं चोरमेव भवति ॥७७॥

‘मत्त’मिति भिन्नपाठे साधूनां मत्तं नातिक्रमेदित्यर्थः स्यात्
 ॥ ७५ ॥

सत्तामाश्रयेणामतोऽपि सत्त्वं दर्शयन्नाह गुणवन्तमिति ।
 निर्गुणो गुणहीनः । गुणा वैदुष्यगौर्यमहत्त्वादयः । तेभ्यो
 हीनो निर्गुणः । यद्वा नञ्प्रत्ययदर्शः । निर्गुण इति अनुदरा-
 फन्यायदस्यगुणशुक्त इत्यर्थः । गुणवन्तं गुणिनमाश्रित्यावलम्ब्य
 तद्गुणशिक्षादिना निर्गुणो गुणवान् भवतीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वा-
 दय इति सारथ्यशुद्धाः । शुक्लादय इति शाष्टिकाः । श्वेतादयः
 इति शिल्पिनः । चतुर्विंशति संख्यका गुणा इति नैयायिकाः ।
 मध्यादयः षडिति सूत्रमते । धीरोदात्तादय इति कविसमयः ।
 अन्ये तु चतुःषष्टिकलाविद्या अपि कामशास्त्र-मन्त्रशास्त्रोक्ता
 गुणत्वेन व्यवहरन्ति । ‘गुणोज्या सूत्रतन्तुषु’ ।

‘रज्जौ सत्त्वादी मध्यादी शीर्ष्यादी भीम इन्द्रिये ।

रूपादायप्रधाने च’ति हेमः ।

गुण आत्मन्वगी, गुणयते, गुण्यते च । घञ् अदा वा
 सिद्धम् ॥ ७६ ॥

प्राज्ञ-सम्पन्ननेनाज्ञस्यापि तच्छिक्षया प्राज्ञत्वमाह चोरिति ।
 चोरं दुष्टं पय इति । तदाश्रितमुदकं वारि, तद्गुणसंमिश्रणेन

मृत्पिण्डोऽपि पाटलि-गन्धमुत्पादयति ॥७८॥

चौरवत्प्रभुरं शुक्लं वा भवति नान्यत् । तदिदं सूत्रं पूर्वसूत्र-
स्योदाहरणभूतं ज्ञेयम् । प्रधानाययादप्रधानमिति तद्गुणस्य-भूय-
धारोपात्तदेव भवति । यथा तटाकोदकं चोरायै पतितं तदेव
सुस्वादु भवति । यथा वा विद्वत्-सज्जन-सद्गान्धोऽपि ज्ञानिकल्पः
स्यात् । 'चोरं पानीयदुग्धयो'रिति हेमः । चौरम्, 'घस्य
अदने' घस्यते । 'घसेः किञ्च' इतीरन् । 'गम हन जन' इत्यु-
पधालोपः । 'खरिच' इति चत्वम् । 'शासिबसि' इत्यादिना
पत्वम् । उटकम् । उन्दी क्लेदने, उन्ति । 'उदक'मित्खूणादि-
सूत्रेण साधुः । न तु उन्दतीति वियहः कार्यः, उन्दे रौघादि-
कत्वात् ॥ ७७ ॥

द्रव्यान्तरसंयोगाद् वस्त्वन्तरस्य तद्गुणारोपमाह मृदिति ।
मृदः पिण्डः पिण्डाकारा मृदिति । सा च पाटलि-प्रसून सुर-
भिषत्तत्सह मेलनेन यन्मं भीरममुदयनक्ति । स च गन्धो
नैव मृदः स्नाभाविकः किन्त्वपि समेननादेव तस्मात्तज्जायते ।
एवं विद्वत् संवन्धादज्ञोऽपि ज्ञानवान् भवतीति पूर्वसूत्रानु-
सृष्टार्थः । 'यथा सुरभिक्षुसुभसम्पर्कादस्त्रं तदामोदवासितभ-
वति' इति मांष्यदर्शनभाष्ये । मृदिति । 'मृद चोदे' मृद्यते ।
सम्पदादित्वात् साधु । मृदिति पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेषु स्थूलः
प्रथमोभूतः ।

रजतमपि कनकसम्पर्कात् कनकमेव भवति ॥७६॥

उपकर्षार्थ्यपकर्तुं मिच्छत्यवुधः ॥ ८० ॥

‘पिण्डीयोनि बले मान्ने देहागारैकदेगयोः ।

देहमात्रे निघापे च गोलसिद्धकयोरपि ॥’

इति मेदिनी । पिण्डि सहाति, पिण्डयते, पिण्डते वा । ततः पचाद्यच् घञ् वा । ‘गन्धः सम्पन्थलेगयोः । गन्धकासीटगर्वेपु’ इति हैमः । गन्ध अर्हने, गन्धयति । अस्मादच् ॥ ७८ ॥

यस्यन्तरसंयोगेऽपरद्रव्यस्यावस्थान्तरत्वं पुनरुदाहणमुखेनाह रजतमपीति । रजतं रौप्यम् । कनकस्य सुवर्णस्य सम्पर्कात् कनकमेव भवति । न तु लोहादि । तत्रैव संयोगविशेषेणाधिकगति-द्रव्यमगोलनेन ‘अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्म-निवृत्तौ धर्मास्तरोऽपत्तिर्भवतीति’ तास्त्रिकनियमः । यस्मिन् लघुसम्पन्थात्तत्त्वं गुरुसम्पन्थाच्च गुरुत्वञ्चेति । ‘यथा तुम्बीफला मन्वी लोहोऽपि प्रवते जने’ । यथा या ‘अस्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः’ इति । ‘रजतं रङ्गने रूप्ये गाणिते रुद हारयोः’ इत्यजयः । रञ्ज रागं, रजति, रज्यतेऽनेन वा । ‘शुचि-रञ्जिभ्यां कित्’ इत्यतच् । ‘कनकं हेमि पुंसि स्यात् किंशुके नागकेशरे’ इति मेदिनी । कनी दीप्ती, कनति । ‘कृजादिभ्यो युन्’ ॥ ७९ ॥

अज्ञेनीपकार कर्तुरपकारकरणमाह उपेति । उपकर्षारि

तद्विपरीतो बुधः ॥ ८१ ॥

न पाककर्मणां संक्रोशभयम् ॥ ८२ ॥

हितकारिणि पुंसि । अबुधोऽज्ञो मन्दमतिः क्रूर इति यावत् । अपकर्तुमपकारं हानं कर्तुं मूर्खत्वदोषादिच्छति अभिलपति हितहित-विवेकगून्यत्वादिति भावः । अतोऽज्ञस्योपकार-करणमपि बुधिपूर्वकमुक्तम् । तादृशजनस्य विगानं कृतं विष्णु-शर्मणा । 'उपकारिणि विष्णुस्ते शुद्धमती यः समाचरति पाप'-मिति । कृञ् करणे, उपकरोति, उपपूर्वात् करोतेस्तृच् । 'बुधः कवी रोहिण्ये' इति विष्णुः । बुध अवगमने, बुध्यते । 'इगुपध' इत्यादिना कः ॥ ८० ॥

असज्जनविरोतत्वं ज्ञानिनो दर्शयन्नाह तदिति । तत् तस्माद् अज्ञादुपकर्तुरपकारकाच्च । बुधः पण्डितो मनो-पीति यावत् । विपरीतो भिन्नः, सन् पुद्यन्भावमाचरतीति शेषः । प्राज्ञो जनः, उपकर्तुः प्रत्युपकारं विदधाति । एवमप-कर्तुरपि हठाज्ञापकारमाचरतीति प्राज्ञाज्ञयोर्विवेकः । 'बुधः सौख्ये पण्डिते च' इति मेदिनी । इण् गतौ, एति । विपरि-पूर्वादेवैः क्तः ॥ ८१ ॥

दुष्कृतकर्मर्तुः संक्रोशनभयाभावमाह नेति । पापं दुरितं दुष्कृतमिति । तदेव कर्मैः तेषां तेषां जनानाम् । संक्रोशस्या-क्रोशस्य परीवादस्येति । तथा नृप दण्ड-परकाल-नरकानामपि

उत्साहवतां शत्रवोऽपि वशीभवन्ति ॥ ८२ ॥

भयं भोतिर्नास्ति । ये क्रूराः पापनिरतास्तेषां प्रवृत्तिरपि हीना । अतस्ते पापगीताः, भयन्तु तेषां प्रागेवास्याम् । 'पापं दुरितं क्लिष्ट्यं नरकजनक'मिति । 'भीतिर्भीः साध्वसं भय'मित्यमरः । 'अभी भये' विभेति । 'अञ् विधी भयादीनामुपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकेणात् सिद्धम् । 'पा रक्षणे' पान्त्वघ्नादात्मानम् । 'पानोविधिभ्यः पः' इत्यादिः । भीमादित्वात्पादाने । यद्वा 'पा पाने' यत् पिवति भक्षयति कर्त्तारमिति तत् पापम् ॥ ८२ ॥

उत्साहिनां गुणवत्त्वेन शत्रु वशित्वमाह उदिति । उत्साह-
वतामध्यवसायिनां कार्यसाधनशक्तिमत्तामिति । उत्साहो विद्यते
येषां ते उत्साहवन्तस्तेषाम् । शत्रवः शरातयः । वशी भवन्ति
तद्गुणेनानुगताः स्युः । अध्यवसायादिशक्तेः प्रभावादरयः परा-
भवभीत्वानुगामिनो भवन्तीति भावः । तदुक्तं वृद्धैः 'परेषां
वश्यतायान्तु स्वशक्तिः श्याहरीयमी'ति । 'उत्साहोऽध्यवसायः
स्यादित्यमरः । 'उत्साहस्तूद्यमे सुद्रे' इति च । सह भर्षणे,
उत्सहनम् । तंतो 'हलयेति' घञ् । 'विक्रमबलमुत्साह-
शक्ति'रिति नीतिविदः । 'शत्रुरराति-दुष्टद-मित्रमरि द्विपः'
इति । शत्रुन् शातने, शातयति, इति एतन्तः । 'हृगातिभ्यां
दुन्' इत्यादिनात्कात् दुन् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णित्तुक्
॥ ८३ ॥

विक्रमधना राजानः ॥ ८४ ॥

नास्त्यलसस्यैहिकामुष्मिकम् ॥ ८५ ॥

भूपालस्य विक्रमेण धनवत्त्वमाह वीति । विक्रम, शक्तेः प्राख्यम्, पराक्रमशक्तिरेव धनं सम्पद् येषां भूपानां ते विक्रमधना राजानो भवन्तीति शेषः । राज्ञोऽन्यत् सर्वं विक्रमायत्तमतस्तदेव रत्नवदनमिति लक्ष्यते । 'विक्रमः शक्तिरासक्तिः क्षान्तिमात्रञ्च विक्रमः' इति धरणिः । स च शक्तित्वेन नीतौ लक्ष्यते । विसृष्टां शक्तानां वृत्तं प्रागुक्तम् । क्रमु गतौ, विक्रमणम् । विक्राम्यतेऽनेन वा घत्रा सिद्धम् । 'धनन्तु बोधने वित्ते' इति विष्णुः । धन धान्ये, धनति । ततोऽच् प्रत्ययः ॥ ८४ ॥

आलस्यान्वितस्य पुंस ऐहिकामुष्मिकाभावमाह नेति । अलसस्य मन्दगतेः कार्योक्ताहनीनस्येति । ऐहिकमिह्नोक्तकार्यम् । आमुष्मिकं पारलौकिकम् । एतद् इयं मन्दगतेरनस्य नास्ति न भवति । यत आलस्या ऐहिककार्यानुष्ठानाभावाद् मन्दकार्यकरणाच्च । तेन तत्कर्मफलं पारलौकिकमपि न स्यात् । यत, सर्वयोक्ताहोद्यमाध्यवसाययुक्तेन भाव्यम् । अलसः, लस श्लेषणे, न लसति । अत्रा सिद्धम् । आमुष्मिकम् । अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यास्तन्' । तत्र भव इति भवार्थे ठञ् ॥ ८५ ॥

निरुत्साहो दैवं परिशपति ॥ ८६ ॥

मत्स्यवज्जलमुपयुज्यार्थं गृह्णीयात् ॥ ८७ ॥

आलस्यादुत्साहहीनस्य पुंसः दैवे आक्रोशमाह निरिति । नास्ति उत्साहोऽध्यवसायो यस्य सः । दैवमदृष्टं नियतिम् । परि सम्यक् शपति आक्रोशति । पौरुषभिन्नं यत् कर्मफल-साद्दैवमिति केचित् । 'दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्यपहन्यते' इति नोतिविदः । उक्त व्याख्यातेन व्याख्यातमन्यत् । 'निरुत्साहाद् दैवं परती'ति पाठान्तरत्वे उत्साहाभावाद् दैवमपि नष्ट स्यादित्यर्थो बोध्यः । तदर्थं कविपुत्र आह—'उत्साहहीनस्य न पौरुषेयं, तथाविधस्यापि न दैवकार्यं'मिति ॥ ८६ ॥

कठिनवन्धनमुपलभ्यापि स्वकार्यमाधनमाह मत्स्यवदिति । यथा मत्स्यो मीनो जल जालश्च मत्स्यवन्धनमानायः । तमुपयुज्य सम्प्राप्य प्रविश्यापि, अथै स्वावश्यकं वस्तु गृह्णीयात् । तद्वक्तोकः कठोरवन्धनमुपलभ्यापि स्वल्पप्रयोजन महाप्रयोजनं वा साधयेत् । 'मत्स्यार्थीविज्जनमुपयुज्ये'ति पाठे तु यथा भूपार्थी मत्स्यप्रयोजनवान् जलमुपयुज्य मन्त्रिनं प्रविश्यावतर्क्य च स्वार्थं गृह्णाति तद्वद् लोकी गहन वन्धनं योपनभ्य मज्जटं कार्यं साधयेत् । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभुवि दिग्' इति । 'जालं हृन्दगवाश्रयोः' चारकानायदग्नेषु' इति रभसः । मत्स्य । मदी ह्ये, माद्यति ।

अविश्वस्तेषु विश्वासो न कर्त्तव्यः ॥ ८८ ॥

विषं विषमेव सर्वकालम् ॥ ८९ ॥

‘ऋतन्वञ्चि’ इत्यादिनात् प्यन् । जनमेव जालम् । जाल-
मिति पाठः सम्यक् । जन धाम्ने, जनति घनो भवति ।
‘ज्वलिति’ इत्यादिना णः । यद्वा जले चियते ‘शेषे’ इत्यण् ।
अथवा जल सञ्चरणे, चीरादिकः, जानयति । ‘पचाद्यच्’ ॥ ८७ ॥

अविश्वस्तस्य विश्वासकरणाभावमुपदिशन्नाह एति । नास्ति
विश्वासी विश्वभो येषु ते जना अविश्वस्ताः तेषु । विश्वासी
दृढप्रत्ययो न कर्त्तव्यो नैव कार्यः । तदुक्तं नीतिनिपुणैः ‘न
विश्वमेदविश्वसो विश्वस्ते नाति विश्वमेतु’ इति । अपरञ्च—

‘कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे न प्रजीव्यते ।

कुराजनि भयं मित्वं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥’

इति स्मृतौ । ‘समो विश्वभविश्वासी’ इत्यमरः । अविश्वस्तेषु
इति पाठान्तरम् । तेन नार्थभेदः । ‘विश्वस्ते जातविश्वासे
विश्वस्ता विधवा स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । श्वस प्राणने, विश्व-
सिति, ततः विपूर्वात् ‘गत्वर्था’ इति क्तः । ‘आगमशासनस्या-
नित्यत्वान्नेट’ । ८८ ।

सर्वदा विषस्य विषत्वमेवाह विषमिति । विषं गरलं यद्विष-
मेव प्राणादिधारकम् । सर्वकालं सर्वदा भवति नाश्रुतम् कदा-
चित् । गतोऽविश्वस्तः क्वचिद विश्वासभाजन इति पूर्वसूत्रा-

अर्थं सामान्यैर्वैरिणा संसर्गं न कर्त्तव्यः ॥६०॥

आर्य्यार्थमेव नीचस्य सम्बन्धः ॥६१॥

नुपङ्गः । यत्तूक्तं महाकविना 'विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदिति ।
 तटीश्वरच्छ्रयैथा लौकिके व्यापारि । स्वरूपेण तु विषं नामृत
 नयान्यथ । 'चेङ्गन्तु गरलं विषमिदमरः । 'कालोमृत्यो महा-
 काले समये यमकृण्व्यो'रिति । विषम् । विषू व्याप्तौ, विष-
 प्रयोगे वा, विषेष्टि कायम् । ततः 'इगुपध' इत्यादिना कः ।
 कालः । कस्य संख्यानि गच्छे च, कस्यते । ततो घञ् । यद्वा
 कानयति सर्वमिति ष्यन्तात् 'पचाद्यच्' ॥ ८८ ॥

आर्थिककार्यविषये गतुसम्बन्धनिषेधमाह अर्थेति । अर्थ-
 सामान्यैर्धनमम्पादितकार्यैः । वैरिणा गतुणा सार्धं संसर्गः
 सम्भवेन न कार्यम् । गतुणा महार्थयिनिमये कार्यगतार्थ-
 सम्यन्धे यानर्थसम्भावना गरीयसीति रहस्यार्थः । 'अर्थसमादाने
 वैरिणां सङ्ग एव न कर्त्तव्यः' इत्वं पाठान्तरमस्ति । तेनार्थः
 सुगम इति । 'रिपो वैरिसपत्नारिद्विद्' इत्यमरः । वैरी वीरस्य
 भावः कर्म वा । 'युवादित्वात्' 'वैरमैशुनिकयोः' इति निर्दे-
 गाद्वा अच् । वैरमस्यास्तीति इनिः । संसर्गः । सृज विशर्गं,
 संसृजनम् । ततो घञ् । उपसर्गं योगात् सम्बन्धायत्वम् ॥६०॥

होनजन-सम्बन्धमाह आर्य्यार्थमिति । आर्थः स्वामी श्रेष्ठः
 पूज्यत । वणिगपरो यैश्चय । यद्वा अर्थ्य एवार्थः । तदर्थं स्वाम्यर्थं

अर्थसिद्धौ वैरिणं न विप्रवसेत् ॥ ८२ ॥

अर्थाधो न एव नियत-सम्बन्धः ॥ ८३ ॥

नीचस्य भोचेन प्राकृतजननेन सह सम्बन्धः कार्यः । यदि च
 भीचसद्भात् स्वामित्ववित्तलाभ सम्भावनास्ति तदा तत्कर्तव्यम् ।
 नान्यथा नीचसद्भो विवेकः । यतो 'हीयते हि मतिम्नात हीनैः
 मह समागमान्' इति । यद्वा अर्थावैश्वस्तुत्तिर्विन्द्या । तदर्थं
 वाणिज्यार्थं हीनसम्बन्धः कार्यः । एवकारान्त्वान्यस्मिन् धर्म-
 कार्यादौ । 'स्यादर्थः स्वामि-वैश्वयोः' इत्यमरः । ऋ गती,
 अर्थ्यते । 'अर्थः स्वामिवैश्वयोः' इति साधुः । नीचः । द्विज-
 चयने, निज्जटान् ई' लक्ष्मीं चिनोति । 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते'
 इति वार्त्तिकेऽपि धातो ङः । बन्ध बन्धने, बध्नाति । संपूर्वादिच्
 प्रत्ययेन साधुः ॥ ८१ ॥

अर्थाङ्गने तद्भाभकार्ये शत्रुषु विज्ञासाभावमाह अर्थेति ।
 अर्थसिद्धौ अर्थलाभे, तदङ्गने निष्पत्ती वा । वैरिणं रिपुं न
 विज्ञासं कुर्यादिति । छत्रे विज्ञासि अर्थहानिर्विवादश्च भवि-
 ष्यतीति भावार्थः । शत्रुष्वविज्ञासविषयः प्राक् प्रपञ्चितः । 'सिद्धस्य
 भोक्षे निष्पत्तियोग्यो'रिति हेमः । सिद्धिः, पिधु संराहौ,
 सिध्यति । ततः लिच् । 'रिपो-वैरि-सपत्न-हिङ्गुरातय' इति ।
 वीरस्य भावः कर्म वा वैरम् । तद्विद्यतेऽस्येति णिनिः ॥ ८२ ॥

प्रभूभृत्ययोर्विषयध्यापारे च सम्बन्धस्यार्थाधीनत्वमाह अर्थे

शत्रोरपि सखा सुतो रक्षितव्यः ॥ ६४ ॥

इति । अर्थाधीनोधनायत्तः सामान्यवस्त्रायत्तय नियतो निश्चित-
सम्बन्धः । कस्मैसु धनादानप्रदानरूपसम्बन्धं विना नियत-
सम्बन्धो न स्यात् । विषयस्थानन्वयात् सम्बन्धा अपि जगति
अनन्ताः । दुर्लभय निःस्वार्थसम्बन्धः । अर्थसम्बन्धविषये भारते
भीमदेवैरुक्तम् 'अर्थस्य पुरुषो दासो दामस्वर्यो न कस्यचि-
दिति । अर्थलक्षणं मोमदेवेनोक्तम् 'यतः सर्वप्रयोजनसिद्धिः
सोऽर्थः' । तदर्थं वल्लभदेव आह—

“गृहमध्यनिष्ठातेन धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किञ्चतेनैव धनेन धनिनो ययम्” ॥

यर्गदेवय—

“अर्थानुबन्धमार्गेण योऽर्थं संसेवते सदा ।

स तेन मुच्यते नैव कदाचित् निशयः” ॥

अर्थानुबन्धाय तयो भवन्ति यथा—‘अलञ्जनाभो लब्धपरि-
रक्षणं रक्षितपरिवर्द्धन’श्चेति ॥ ६३ ॥

शत्रुतो रक्षणं सत्यु स्तनयम्यापि समुचितमिति प्राह शत्रो-
रिति । शत्रोररातेर्धैरिण्य सखागात् सम्यः सुहृदस्तनयस्य च
रक्षणं समुचितम् । अन्यथा तयोस्तेन वैरिणा महानिष्टं साधितं
स्यात् । मतिमता सदा तौ रक्षणीयौ । एवं रोगविषदन्तर्भ्य-
श्चेति योजनीयम् । ‘अय मित्रं सखा सुहृत्’ इत्यमरः । ‘आत्म-
लस्तनयः सन्तुः सुतः पुत्र’ इति च । नीतिविद्भिः सखिलक्षण-

यावच्छत्रोच्छिद्रं पश्यति तावद्धन्तेन स्कन्धेन
वा वाह्याः ॥ ८५ ॥

मित्यमुक्तम् 'एकक्रियो भवेन्नित्तः समप्राणः स्रष्टा नतः' इति ।
'शत्रोरपि शत्रु सखाद्भक्तितव्य' इत्येवं पाठान्तरत्वे त्वयमर्थः । यथा
शत्रोः मकाशाद्भक्तितव्यस्तथा शत्रु सखादपि रक्षणीयः । शत्रु-
सख इति 'राजाह-सखिभ्यष्टच्' इत्यनेन विबुधसखवदिति
सिद्धम् ॥ ८४ ॥

शत्रोश्छिद्रान्धेषणकाले तस्य स्कन्धेन वाह्यत्वमाह याव-
दिति । यावदित्यवध्यर्थे । यावत्कालं शत्रोररातेच्छिद्रं प्रवे-
शयं सप्रयोजनार्थमनिष्टार्थं वा पश्यति । तावच्छत्रुः स्नेह-
भाजनमिव हस्तेनोपादेयवस्त्रिव स्कन्धेनांघ्रिन वाश्रोवहनीयः ।
अन्यथा तस्य छिद्र-दोषयोरनुसन्धाने व्याहृतिरापतिष्यति ।
किं वा मदीय दोषयं स अनुसन्धास्यति दुःसमये अनिष्टं वा
साधयिष्यति । अतः स विनयेन धनादिना वा वशीकार्यः ।
यथा च जलार्थिना वारिपूर्णघटः स्कन्धेन वाह्याः सिद्धे प्रयोजने सं-
पापणे भिन्द्यादिति । छिद्रं भेदने, छिद्राते । छिद्रिद् द्वैधी-
करणे च, इत्यनयोः क्रमेण घञा 'स्त्रायि' इत्यादिना रका घ
सिद्धम् । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायोऽंशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे
समूहे व्यूहे च' इति हेमः । स्कन्दिर गति शोषणयोः, स्कन्धते ।
कर्मणि घञ् । पृषोदरादिः । यदा 'स्कन्देश्च् स्राद्धे' इत्यौ-
णादिकादन्तादेमथ । 'बाहुलकादसुन्यपि घः' ॥ ८५ ॥

आत्मच्छिद्रं न प्रकाशयेत् ॥ ६६ ॥

शत्रुं छिद्रे परिहरेत् ॥ ६७ ॥

स्वस्य छिद्रप्रकाशेऽनिष्टभयान्निषेधमाह आत्मेति । आत्मनो निजस्य छिद्रं दोषं परानुसन्धानपर्यं न प्रकाशयेत् । शत्रुपु खानिष्टकरणावकार्यं नैव दद्यात् । तदुक्तं नीतिनिपुणैः 'नात्म- छिद्रं परे दद्यात् परच्छिद्रं प्रकाशयेत् । गूहेत् कूर्मं इवा- द्धानि' इति । मानवधर्मशास्त्रे सप्तमाध्याये कोटिनीयार्य- शास्त्रे च परिवर्त्तितपाठः श्लोकोऽयं दृश्यते । तदयथा—

'नाश्वं गुह्यं' परे विद्युच्छिद्रं विद्यात् परस्य च ।

गूहेत् कूर्मं इवाद्धानि यत्स्याद्विद्वतमात्मनः' ॥

'छिद्रं विवर-रन्ध्र-दोष-ग्रभ्र-सुपिरा' इति । अन्यत् कृतव्याख्या- नम् ॥ ६६ ॥

पुनर्योग्यकाले सम्प्राप्ते शत्रुत्वामसाह शत्रुमिति । शत्रु- मराति वैरिणमिति । तदोये छिद्रे दोषेऽनिष्टपये विषये विप- दीति यावत् प्राप्ते इति शेषः । परिहरेत्—त्यजेदित्यर्थः । 'प्रहरेदिति' पाठे तु ध्यसने सम्प्राप्ते तं रिपुं प्रहरेत् विषयं कुर्यात् । तथाचोक्तम् 'तमेव काले सम्प्राप्ते भिन्द्याद् घट- मिवाश्मनि' इति । शत्रुं शतने, शातयतीति शत्रुः । 'रुगा- तिभ्या'मित्यौणादिकात् कुन् ॥ ६७ ॥

क्षिद्र-प्रहारिणो हि शत्रवः ॥ ८८ ॥

स्वहस्तगतमपि शत्रु न विश्वसेत् ॥ ८९ ॥

शत्रुणामनिष्टसाधनक्रीशलमाह क्षिद्रेति । क्षिद्रेषु परानु-
सन्धेयदोषपथेषु । प्रहारिणः प्रहारशीलाः शत्रवो भवन्ति । ते
च साक्षाद्द्वैरितासाधने वाधासम्भवादत्तमा भवन्ति । क्षिद्रे प्रहर्तुं
शीलमेवाभिति प्रहारिणः । यस्य तु शत्रवः सन्ति स सर्वदा
जागरुकः स्यात् । केचित्तु क्षिद्रप्रहारिणः क्षिद्रान्वेषिण इत्येव
मर्थं प्रोक्तुः । 'क्षिद्रं विवररन्भूवत् । गत्तं दोषे' इति हेमः ।
प्रागुक्तं पदनिरुक्त्यादि ॥ ८८ ॥

हस्तागतशत्रौ तत्स्वभाषकौर्व्यादिश्लासाभावमाह । सेति ।
स्वस्यात्मनो हस्तगतं करायत्तमपि शत्रुमगातिम् । न विश्वसेत्
नेव तस्मिन् विश्वासं कुर्यात् । निश्चित-प्रत्ययोविश्वासः । स्व
इत्यधिकपाठ इति केचिदाहुः । हस्तस्य नियसं स्वदेहसम्बन्धात् ।
तदुक्तं पूर्वविद्धिः—

'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेदिति' ।

'हस्ताः करे करिकरे सप्रकोष्ठ करेऽपि च । षष्ठे केशात्-
परो घाते' इति मेदिनी । हस्ताः । हसे हसने, हसति । 'हसि-
सृष्टिण्' इत्यौणादिकात्तन् ॥ ८९ ॥

स्वजनस्य दुर्वृत्तं निवारयेत् ॥ १०० ॥

स्वजनावमानो हि मनस्विनां दुःखमावहति

॥ १०१ ॥

प्राक्कीयानां दुर्वृत्तताधारणं समयोजनमाह स्रेति । स्वस्य जनानां परित्याराणाम् । दुर्वृत्तता दुर्दान्तता गर्हिताचरणमिति । दुर्वृत्तमिति भावप्रधाननिर्देशः । दीर्घस्थमिति । दुष्टं वृत्त-माचरणमस्येति वा । यदि स्वजना दुराचाराः स्युस्तदा स्वस्यापि हानिः स्यादतस्तोषामसदाचरणं निवार्यम् । मुक्तमृत्युप्रजानान्तु श्वश्रुमेव तस्य निवृत्तिर्विधेया । तं निवारयेत् तस्य निवृत्तिं कुर्यात् । स्वजनस्य यो दुर्वृत्तः दस्युर्दान्तोऽनिष्टकारो, तं तत्र प्रतिबुध्यत् । 'दुष्टो दुर्वृत्तो दुर्दान्तो दुराचारश्च दुर्मद' इति । 'वृत्तं वृत्ती दृष्टे मृते । चरित्ते यत्तुलेच्छन्दः' इति रैमः । वृञ् वरणे, वृत्तु वर्तने च इत्यनयोः क्तः स्यात् ॥ १०० ॥

प्राक्कीयजनानाम् अपमानकरणेन स्त्रीय क्लेशः स्यात्तदाह स्रेति । स्वस्य जनानाम् स्व-सम्पत्तिनामवमानोऽवज्रेति यायत् । तेन च मनस्विनां मतिमतां प्रभाववतामिति । दुःखं मनस्तापम् आवहति आनयति । 'अवमानोऽपमानस्तिरस्कारोऽगौरव'मिति । अवपूर्वाभनेर्घञ् । मनस्वी । प्रगस्तं मनोऽस्येति । आवहतीति, आङ्पूर्वाद् वहेलेटि तिप्

एकाङ्गदोषः पुरुषमवसादयति ॥ १०० ॥

शत्रुं जयति सुवृत्तः ॥ १०३ ॥

गुणेष्वपि एकेन दोषेण पुरुषोऽवसन्नो भवत्यतस्तदाह एकेति । एकाङ्गिन् अङ्गे दोषे चतुर्विहाराङ्गवैकल्यादिरूप । स च पुरुषं मानवम् । अवसादयति गौरवहीनं करोति अवमानयति च । अतो दोषमात्रं व्याज्यम् । तदुक्तं कविभिः 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते' इति । सर्वथा दोषाद् गुणं श्रेयान् । अङ्गम् । अगि गतौ, अङ्गति । अक्षप्रत्ययेन सिद्धम् । दुष् वैकल्ये, दुश्चति 'पचाद्यच्' । पुर अग्रगमने, पुरति । 'पुरं वृशन्' इत्यौणादिकाद्रूपम् । 'अन्येषामपि दीर्घत्वे' पुरुषोऽपि । अथवा पूरी आप्यायने, पूरयति । बाहुलकात् कुपन । 'पूरि स्मूलशरीरे शीते इति पुरुष' इति तद्ध्वकीमुखा मित्या ॥ १०२ ॥

सद्गुणावलीयुक्तस्य पुंसः शत्रुजयसम्भावनामाह शत्रुमिति । शत्रुमरिमरातिम् । सुवृत्तं सुकृती सद्बृत्तिसम्पन्नं कुशल इति यावत् । सु गोभनं वृत्तं यस्मेति । जयति अभिभवति उत्कर्षेण वर्तते वा । यदा वृत्तं वृत्तिं सद्योतिस्तद्वृत्तम् । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे ऋते । चरित्रे वर्तुले च्छन्द' इति हैम । प्रागुक्तमन्यत् ।—

'निरात्साहो निरानन्दो निर्वीर्यो निर्गुणः पुमान् ।

किं जेतुं शक्यते तेन तस्यात्मा चाप्यरचितः' ॥

निकृति-प्रौढा नीचाः ॥ १०४ ॥

नीचस्य मतिर्न दातव्या ॥ १०५ ॥

‘नीतिशास्त्रविहीनो यः प्रज्ञायानपि हन्यते ।

परैः शस्त्रविहीनश्च शौराद्यैरपि वीर्यवान्’ ॥

इति गुरुभिरुक्तम् । शत्रुतो यस्य गुणसम्पदाजिरधिका स शत्रु-
जिता स्यात् १०३ ॥

दुष्कार्य-प्रियत्वं नीचानामाह निकृतीति । नीचा हीनाः
क्रूराः शठा इति यावत् । ते स्वभावतः शाब्द कापत्य प्रतारण-प्रिया
भवन्ति । तेषां तानि गर्हिताचरणानि रुचिकराणि स्युः ।
निकृष्टा हसिः क्रिया परप्रतारणादिरूपा । यदा परामीष्टस्य
निरुत्तर्नं निकृतिः । यथा वा श्वान उच्छ्रित प्रियाः । तस्करा
अभ्यकारप्रियास्तथा परहानिकराः शठाद्येति । ‘निकृतिर्भर्त्सनी
क्षेपे शठे शाब्दोऽपि च स्त्रियाम्’ इति विश्वः । कृती च्छेदने,
हन्ति । ‘शक् कृणादिभ्यः’ इतीक् । नीच इति निकृष्टामीं
सक्ष्मीं चिनोति, चिञ् घाती; ‘अन्वेभ्योऽपि दृश्यते’ इति
वार्त्तिकोऽऽः ॥ १०४ ॥

हीनमानवस्य ज्ञानोपदेशे निषेधमाह नीचस्येति । नीच-
स्येति नीचाय हीनाय शठाय इति यावत् । सूत्रे च्छन्दोवन्नि-
यमाश्चतुर्थ्यर्थं पठो । अथवा दाननियेधासुर्ष्यभावः । यतो
‘विवज्जातोऽङ्गि कारकाणि भवन्ती’ति । ‘मा मयच्छश्वरे धन’-

नीचेषु विश्वासो न कर्तव्यः ॥ १०६ ॥

मतिवत् । मतिर्ज्ञानं सदबुद्धिश्च । न देया नापेक्षीया । अपात्रे दाने फलवैपरीत्यमनिष्टं भवतीति । गोक्षुराशनोपदेशवत् । मूर्खस्य नीचस्य बुद्धिर्विषयगामिनी । उक्तञ्च प्रजागरपर्वणि—

“अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् ।
बलवन्तश्च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्” ॥

तत्रैवान्यच्च—

“अमितं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम्” ॥

धीः प्रज्ञा शेषुपी । मतिः’ इत्यमरः । मनः ज्ञानं, मननं, मन्यतेऽनया वा ततः क्लिन् ॥ १०५ ॥

हीनेषु विश्वासाकरणमाह नीचेष्विति । नीचेषु क्रूर-शठ-वक्षकेषु । विश्वासो निश्चित प्रत्ययः दृढावधारणम् । न कर्त्तव्यः न विधेयः । तेषु विश्वासान्महानिष्टं स्यात् । परन्ते यदि शिञ्जिताः परीञ्जिता स्युस्तदा कार्यविशेषे नीचा अपि विश्वासाहर्हा इति । तदुक्तं भागुरिणा—

“शत्रोः सजागतः प्राप्तं सेवार्थं शिष्टसम्मतम् ।
परीचा तस्य कृत्वाथ प्रसादः क्लियते ततः” ॥

‘निक्लतिः पामरो नीचः शठो हीनस्तथैव च’ इति वैज-यन्तो । नीचसम्बलनाम्नहतो विपदापतति । तथा च ‘खलः

कश्चिदपि पुरुषं नावमन्येत ॥ १०६ ॥

क्षमन्त इति पुरुषान् न बाधयेत् ॥११०॥

पुरुषावमाननाः प्रतिषेधमाह कश्चित् । कश्चित् पुरुष
मानव वृथा हंसया, क्रोधेन वा । नावमन्येत तस्यावमानन-
मपमान न कुर्याद्विदध्यात् । छर्तव्यमानने सोऽप्येव प्राप्ते
छिद्रे समवेऽपकार कर्तुमिच्छेत् । तदुक्तं नोतिहृष्टैः 'हृष्ट्या
विवाद वादश्च परीवादश्च वर्जयेत्' । सीशील्येन सर्वं वशीभूत
कुर्यात् । 'कदाचिदपि इति ग्रन्थान्तरस्य पाठः । तदात्वे-
नार्यभेदः । 'किमो विभक्तवन्ताश्चिश्चना' इति कालापाः । किमो
द्वितीयान्तादनिशितार्थं चिदिति ॥ १०६ ॥

कार्येषु क्षमाया औचित्यमाह क्षमन्त इति । परहृतानिष्ट
सहन्ते इतिशब्दोऽवधारणे । न तु आक्रोशादनिष्टकारिणो मान-
वान् । बाधयेत् पोडयेद् व्यथयेत् । परेणापकर्त तस्यापकाराकरण-
क्षमा । 'क्षमारूप तपस्विन' इति लघु चाणक्ये । 'क्षमा सर्वस्य
भूषणम्' इति च वृडा । वसुभदेवोऽप्याह—

'क्षमया आर्त्रवेनैव दयया च मणोपया ।

कौशलेन च लोकाणा यशोवारणमुत्तमम्' ॥

अती न हृष्ट्या परोपतापी भवेत् । 'क्षान्तव्यमिति पुरुष न
बाधेत' इत्येवं पाठान्तरत्वेनार्यभिन्नत्वमिति । 'क्षमा तितित्वा
सृष्टौ च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः । क्षमन् सहने,

चन्दनादपि जातो वह्निर्दहत्येव ॥ १११ ॥

भर्त्राऽधिकं रहस्युक्तं वक्तुमिच्छत्यबुधयः ॥ ११२ ॥

घमते, चम्यते वा । 'पचादित्वाद्घ, घञ् घा । 'नीदात्तोप-
देशस्ये'ति न ह्रस्विः । यद्वा घमणं चमेति पित्वाद्घ ॥ ११० ॥

चन्दनादपि जातो वह्निर्दाहकारित्वमाह चन्दनादिति ।
चन्दनाग्नयजादपि सुगीतनाज्जात उत्पन्नो वह्निरननो दह-
त्येव सन्तापयत्येव । वसु स्वाभाव्यात् । नञ्चाकरगुणा अथ
तज्जोन लभ्यन्ते । उपादानोपादेयत्वाभावात् । अथ मलयज-
नानलम्य संयोगसम्बन्धः । न तु मृष्टमदुपादेयोपादान भावः ।
एवमुपकृतः शठोऽपकारमाचरतीति पूर्वण सम्बन्धः । यद्वा
यस्माद्यदुत्पद्यते तस्य गुणस्तद्वत्ते यथा घोरगुणं दधि । 'गन्ध-
सारोमलयजो भद्रथीचन्दन' इत्यमरः । अदि आह्लादे, चन्द-
यति । एतन्ताक्षुष्ट । प्राङ्निरुक्ती वह्निरिति ॥ १११ ॥

स्वामिनी गुणविषय-प्रकाशे श्रुत्यादेः विगानमाह भर्त्रेति ।
भर्त्रा स्वामिना नृपेण प्रभुना वा । अधिकमतिगम्यं सुगुप्तं एतं
यद्द्रष्टुमि निर्जने यजान्त इति । उक्तं कथितमुपदिष्टम् । ह-
त्तान्तम् अबुधयो मूढा विवेकहीनाः । वक्तुं कथयितुमिच्छन्ति ।
स्त्रीय बुद्धिमान्त्वादिगोपनीयमपि विषयं प्रकाशयन्ति, तेनो-
भयोरप्यनिष्टं स्यादिति । 'भेरीताडितं रहस्युक्तं वक्तुमिच्छत्य-
बुधः' इत्येयं पाठान्तरमप्यस्ति । तस्यायमर्थः—रहस्युक्तं विषयम्

अनुरागस्तु फलेन सूच्यते ॥ ११३ ॥

आज्ञाफलमैश्वर्यम् ॥ ११४ ॥

अनुघोऽन्नः भरो दुन्दुभोतादितमाघातजन्यं शब्दमिव सर्वत्र यत्सु-
मिच्छति बुद्धिहानात् । भरोतादित-शब्दः सकलशयवणयोग्यो
भवतीति भैर्युपादानम् । भर्वति । डुभृञ् धारणपोषणयोः,
विभक्तिं लोकान् कर्त्तरि ङच् स्रिडः । 'रहस्या स्त्री नदी-
भेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी । रहसि । रह ल्यागो,
रह्यते । औषादिकादसुन् । यदा रमन्तेऽत्र 'देशेऽच्' इत्यसुन्,
होऽन्तादेशश्च ॥ ११ ॥

विषयानुरागस्य तत्फलद्वारा सूचनमाह अन्विति । अनु-
रागो विषयेषु आसक्तिर्विषयबोधनस्पृहा । स चानुरागः यस्मिन्
विषये यदा भवति तज्जनितफलेन सूच्यते अभिव्यज्यते । अन्ये
तु तत्फलं विमानुरक्तिः कीदृशी तज्ज्ञातुं नैव शक्यतेऽतः
फलमापेक्ष एवानुराग इति । 'हितेन सूच्यते' इत्येवं पाठे तदा,
हितेन हितकारणेन तदनुष्ठानेन वा सूच्यते नतु मौखिककथनेन
इति । 'अनुरक्तो गुणान् द्रुते विरक्तो रूपणानि चे'ति वृत्ताः ।
'अनुरक्त्यनुरञ्चनासक्ति राग प्रोतय' इति । रञ्ज रागी, रञ्जनं
रज्यते वा । ततो घञ् ॥ ११३ ॥

स्वामिन आदेशस्य फलमाह आज्ञेति । आज्ञायाः निदेश-
स्यानुसृतिः । फलं परिणामः । ऐश्वर्यं विभूतिः सम्पदिति ।

दातव्यमिति बालिशः परिक्लेशेन दास्यति

॥ ११५ ॥

यदा ऐश्वर्यमिवैश्वर्यम् । यथा विभूतिलाभेन लोकाः परम-
सुखिनो भवन्ति तद्वत् स्वामिन आशानुवर्तिनस्तादृशं फलं
स्यादात्रापाननेन भाविसुखं पुष्कलमिति भावः । 'अज्ञाऽफल-
मैश्वर्य'मिति पाठे तु अज्ञस्याफलं ऐश्वर्यम् निर्देयं भवति ।
सदयं न स्यादिति । अथवा आज्ञा शास्त्रादेशः । गिटनिदेशो
या । तदनुसारणं यः कर्म विदधाति तस्य कर्मफलमैश्वर्यं
भवति । नान्यथाऽविधिनागुष्ठानेन । "आज्ञाफलमैश्वर्यम्"
इति श्रौतदेवसुरिणाप्युक्तम् । यदाज्ञावद्वा लोकान्तदैश्वर्यस्य
फलं स्यात् । यदादिगं लोका न मन्यन्ते तस्यैश्वर्यं निष्कलमेवेति
च तस्मादन्यत्र सूत्रे उक्तं "राजाज्ञा हि सर्वेषामनन्दप्रदः प्राकारः"
इति । आज्ञा । ज्ञा अवबोधने, भाङ्पूर्वाज्जानातेः 'आतस्योप-
सर्गात्' इत्यडा सिञ्जन् । ईश्वरस्य राज्ञो भाव ऐश्वर्यम् 'गुण-
यचन' इत्यादिना षड् ॥ ११४ ॥

मूढजनस्य दाने समधिकक्लेशमाह दातव्यमिति । बालिशो-
ऽज्ञो मूढयेति । दातव्यमिदं कस्मै देयमिति मनसि क्लृप्तोक्त्वा च
परं मौर्यात् समधिककष्टेन सागयिकचित्तेन च । पश्चात् स्वार्थ-
बुद्ध्या या दास्यति । न तु सारत्वेनावश्यकत्वं व्यञ्जनेन । अज्ञ-
त्वाद्द्विवेकहीनत्वेन तादृगाचरणम् । 'बालिशस्तु शिगी मूर्ख'

महद्व्यैश्वर्यमवाप्याधृतिमान् विनश्यति ॥ ११६ ॥

इति चाणक्यसूत्रे नीतिदर्शनात्मके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति मेदिनी । वालिशः । बाहृ आप्लाव्ये, बाहनम्, डनयो-
रेकत्वम् । तत इन् । शी तनुकरणे, वालिं श्यति । 'आतो-
ऽनुसर्गा'दिति कः । परिपूर्वात् 'क्लेश बाधने' ततो घञा
सिद्धः ॥ ११५ ॥

सर्वैश्वर्यस्याधैर्यादिनाशमाह महदिति । महत् त्रेष्टमतुलं
विपुलधनं वा । अथाप्य सम्प्राप्य । अधृतिमान् धैर्यैश्वर्य-
विहीनः । अपिना तद्रक्षणशक्तिरहितश्च विनश्यति । विनाश-
मायास्यति । धैर्य-वैदुष्य-संयमवतः पुंसः सम्पत् पयात्
पुरुषान्तरेऽपि न नाशमुद्ययास्यति रक्षणदात्वादिति । 'विशालं
विपुलं महत्' इत्यमरः । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणा-
ध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । मह पूजायां, महति । 'वर्तमाने
प्रपहङ्महत्' इत्याद्यौणादिकान्निपातः । धृञ् धारणे, धरणं
धृति', ततः क्तिन् । तद् विद्यतेऽस्येति मतुप् । पद्यान्नजः सम्बन्धः ।
'न कर्मधारयादि'त्वादिन्यायस्य प्रायिकत्वा 'दधृतिमा'निति
प्रयोगः साधुः । अत्र धृतिरित्युपलक्षणं, चरित-सुगिह्या-दाचिह्न-
वैदुष्याणि ज्ञेयानि । अन्यद् व्याख्यातपूर्वम् ॥ ११६ ॥

इति दर्शनभूतषाण्णसूत्रव्याख्यायां श्रीधरचन्द्रशम्भुशास्त्रि-
कृतायां सारार्थमोचिन्या द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

—०६०—

धृत्या जयति रोगान् ॥ १ ॥

नास्त्यधृते ऐहिकामुष्मिकम् ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्याये नययोग्यानिज विषयोत्पन्नान्तरं धैर्यविहीना-
घ्नस्य कार्यफलमुक्त्वा तृतीयाध्यायारम्भे धृतिजयफलादिरुच्यते ।

धृति जयकरणस्य फलमाह धृत्येति । धृत्या धारणागत्या
रोगान् ध्याधीन् आमयानिति । जयति तान् परीभूतान् करोति ।

‘धृतिर्योगान्तरं धैर्यं धारणाधरत्तुष्टिपु’ इति शिवाः । भारते च

“यथा तु धर्मोऽस्माद्योन्द्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रमद्वेन फलाफाद्वी धृतिः सा पार्यं । राजसी” ॥ इति ।

‘देशगन्धचित्तस्य धारणं’ति योगदर्शने । यस्मिन् कश्चिदि-
हेजे विषये च चित्तस्य मनसो बन्धो निवेग इति तदर्थः । धृति-
साधने धारणा तु प्रवृत्ता भवति तथा रोगा अभिभवन्ति । धृति-
साधनप्रक्रिया तु योगशास्त्रे बहुधा वर्त्तते । धृज् धारणं, धरणम् ।
ततः शिवा ॥ १ ॥

धृतिहीनस्य ऐहिकामुष्मिकाभावमाह नेति । अधृतेर्धृति-
विहीनस्य पुंस, स्त्रियो वा । ऐहिकमिहलोकात्तुष्टितं कर्म-
तरुफलञ्च । आमुष्मिकं धारणीकिकं कर्म तत्फलञ्चेति, नास्ति ।

गुणवानपि क्षुद्रपक्षस्त्यज्यते ॥ ३ ॥

धैर्याभावात् कर्माभ्यामर्थं तेन तत्फललाभः । ततः धर्मा-
कर्मसु वैपयिककर्मसु च धैर्यं परं प्रयोजनम् । श्रीमद्भर्तृहरि-
णोक्तम्

‘धैर्यं यस्य पिता चमा च जननी शान्तिशिरं गेहिनी’ति ।

मनुना च ‘धृतिः चमा दमोऽस्त्येय’मित्यादिधर्मलक्षणं धैर्यम-
प्युक्तम् । तत्रैव—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽत्रवौचस्पतुः” ॥

एतन्मानवसाधारणस्य धर्मलक्षणम् । परलोकप्रसङ्गात्तदतीच्यते ।
इह भवम् ऐहिकम् । अस्मिन् भवम् आमुष्मिकम् ॥ २ ॥

गुणवतां क्षुद्रपक्षत्यागमाह गुणेति । गुणवान् पित्रा-
शिष्टता-सौजन्ययुक्तः पुमान् । अपि निश्चितम् । क्षुद्रस्य नीचस्य
दुष्टस्येति । पक्षयोर्द्वयोर्मध्ये एकतरः तदाययः स्वज्यते परि-
ह्रियते । यतः क्षुद्र पक्षस्यायये महत्त्व-ज्ञानिरवशभावति ।
अयमेव तत्पक्षत्यागे हेतुः । तदुक्तं महाभारते—

“असतां सहृदीयेषु मन्तो यान्ति च विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे रतः” ॥ इत्युक्तं प्राक् ।

यथा वा क्षीरं स्वभाव-मधुरम् अन्नयोगाद्भीभवति । अथवा
क्षुद्रस्य जीवस्य पक्षः अन्धायभयान्नाशयणीयः । गुणो विदाते
यस्येति मतुप् । ‘क्षुद्रः स्वादधमक्रूर-कृपणात्प्रेष वाच्यवत्’

न दुर्जनैः सह संसर्गः कर्त्तव्यः ॥ ४ ॥

शौण्ड-हस्तर्गं पयोऽप्यवमन्येत ॥ ५ ॥

इति विग्रहः । शुद्धिर संचूर्णने, शुणति, शुद्यते वा । 'प्रायि-
तस्वि' इत्यादिना रम् ।

'पक्षी मामार्द्धके गेहे पार्श्वसाध्य विप्रिययोः' ।

इति मेदिनी ॥ ३ ॥

दुर्जनानां संसर्ग-निषेधमाह नेति । दुष्टा हीना नीचाः
क्रूरा इति यावत् । तैः सह मार्द्धम् । संसर्गो मेलनं सम्बन्धो
मेव कर्त्तव्यः । तदुक्तं सूरिभिः—

'दुर्जनेन मम मस्यं प्रीतिञ्चापि न कारयेत्' इति ।

एवमेवोक्तं भारते विदुरनीती—

'अधमांशु न भवेत् य इच्छेद्भूतिमात्मनः' ।

अधमान् नीचान् क्रूरान् । भूतिं समुवतिम् । अधमन्क्षणन्तु
राश्वयोक्तं—

'न श्रद्धधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशुद्धितः ।

निराकरोति मित्राणि यो यै मोऽधमपुरुषः' ॥

परेभ्यः गुरुभ्यः । आत्मनि शुद्धितः विद्यासहीन इत्यर्थः ।

'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । दुष्टोजनः । 'कुगति'
इत्यादिना समासः ॥ ४ ॥

श्रेष्ठस्य हीनसंयोगाहीनत्वमाह शौण्डेति । शौण्डः मत्तः

कार्यसङ्घटेष्वर्थव्यवसायिनी बुद्धिः ॥ ६ ॥

पानागारिकः तस्य हस्तगतं पयः क्षीरम् । अयमन्येतावजानी-
यात् । 'शण्डा पान गृहे मता । अप्यमु हस्तिनी वेग्ना हस्ति-
हस्तसुरासु च' इति मेदिनी । अन्ये त्वन्यदाहुः 'पयोऽपि शौण्डगं
सोम्यं पुत्रः पूतो स्रदेहजः' इत्याहुः । एतत्तु विषयान्तरे बोध्यम् ।
अथवा 'शौण्डोमत्ते' च विख्याते पिप्यन्याद् भवितुं स्त्रियम्' इति
विश्वः । शण्डायां पानागारे भवः शौण्डः । 'तत्र भवः' इत्यण् ।
केचित्तु शौण्डः शौण्डिक इत्यभेदाय घोषुः । सङ्घटोपात् सद-
ध्यसङ्घवतीति पूर्वसूत्रसमर्थकमिदम् । यथा विषद्रव्य-सङ्घाज्जीवनं
जीवनहारकम् ॥ ५ ॥

कार्याणां सङ्घटे मनुपस्थिते असन्देहात्मिका बुद्धिः समुचिता
'तदेवाह कार्येति । कार्यस्य कर्मणः । सङ्घटेषु विषमदशासु
तत्रोपस्थित विषममूहान्वितेषु वा । अर्थस्य विषयस्य । व्यवसा-
यिनी । अर्थावधारणात्मिका अर्थसाधनानुकूला वा बुद्धिर्मतिः
स्यात् । सा तु समीचीना । अन्यथा कार्यसाफल्यं न स्यात् ।
यदा कार्यसङ्घटे मनुपस्थिते अर्थविषये निश्चयात्मिका बुद्धिः
कार्यसम्पादिका यथा स्यात्तथा मतिमता सङ्घ संवादः कार्यः ।
प्राये मन्दमतेः कार्येषु मति-ध्यामोहो भवति । 'सङ्घटे विभ्र-
समूहे सञ्वाधे आपदि तथेति' । षाटेर वर्षावरणयोः,
सङ्घटिति । ततोऽच् । 'बुद्धिर्मनीषा धीपणा धीः प्रज्ञा' इत्य-
भरः ॥ ६ ॥

मित-भोजनं स्वास्थ्यम् ॥ ७ ॥

भक्ष्यमध्यमध्यं नाश्नीयात् ॥ ८ ॥

स्वास्थ्यरक्षणोपायमाह मितेति । मितं परिमितम् । यम्य
यादृक् क्षुचित्तृप्तित्वस्यनुकूलभोजनमग्नमाहार इति । तस्य
तादृशं भोजनं स्वास्थ्यजनकम् । देहसुख्यत्वसम्बद्धकम् । स्वप्निन्
स्वभावे तिष्ठतीति स्वस्थः । तद्भानः स्वास्थ्यम् । स्वभावतो नैरु-
च्यम् । शरीरपोषकञ्चेति । तदुक्तं पूर्वोक्तार्थः 'जीर्णं भोजन-
मातेयः' । अत्रात्तेयपरिरामुर्वेदस्य पूर्वोक्तार्थः । भुक्तद्रव्ये जीर्णं
सति पुनर्भोजनं विधेयमित्युच्यते । 'अजीर्णं भोजनं विषम्' ।
अजीर्णोपरिपाके भुक्तद्रव्यस्य, पुनर्भोजनं विषवद् व्याधि द्वारा
प्राणहारकम् । ततो मितं हिरं मध्यमं भोजनमुचितम् । धर्म-
शास्त्रे गीतायाश्चाहारस्य सात्त्विक राजसिद्धं तामसिकभेदेन
त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र सामान्येन मामिष निरामिषभेदेन द्विवि-
धम् । तयोर्निरामिषभोजनं प्रगन्तामागुस्करं गदहारकम् ।
सामिषमक्षणं क्षिप्रं बलवर्धकम् । परं भक्ष्यद्रव्यस्य जीवदेहत्वेन
तदेहे रोगमश्वत्थोक्तुरपि रोगसंशयना । 'मितभोजनः स्वाद-
स्य' इत्येवं सूत्रपाठे भिन्नादृशं मितं भोजनं यम्य सः । स
यदि अस्वस्थोऽप्रकृतिस्यो रोगी स्यात्तदा मितभोजनः स्वादि-
त्यर्थः । वातुपित्तश्लेष्मणां साम्ये स्वस्थोऽस्वस्थे रोगीति । यथे-
च्छाहारीन्द्रियभोगनीतुपो रोगी भवेदिति ॥ ७ ॥

भक्ष्यद्रव्यस्याहितजनकत्वे तस्यागनायोग्यतामाह भक्ष्यमिति ।

जीर्णभोजिनं व्याधिर्नोपसर्पति ॥ ६ ॥

सद्यमदनीयं भोज्यद्रव्यं वेति । अग्रतयोग्यं यद्द्रव्यं तदपि
 अपर्यं मनः शरीरप्रतिकूलं भवेत्तदा हितजनकत्वं बुद्ध्या नाश्रीया-
 न्नेवाद्यात् । पयोऽनपेतं पथ्यम् । न पथ्यमपथ्यसगनाऽयोग्य-
 मिति । 'धर्मपथ्यर्यन्त्यादादनपेतं' इत्यनेन यथा सिद्धम् । अग-
 भोजने, अग्रार्तिर्विधिः । अन्यच्च 'अजीर्णंऽभोजनं पथ्यं
 जीर्णंऽपथ्यं हरितकी' । अजीर्णं अपरिपक्वं भुक्तद्रव्ये अभोजनं
 पथ्यम् । भुक्तद्रव्ये जीर्णं सति हरितकी अपथ्यम् । तथा
 विरुद्धभोजनं न कार्यम् । मासेन दुग्धम् । दुग्धेन लव-
 णम् । तेन सहास्रञ्च । तथा भुक्त्वावोपरि भोजनम् । अन्य-
 च्चिकित्साशास्त्रेऽनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

परिपक्वभोजिनं प्रशंसन्नाह जीर्णंति । पूर्वभुक्तद्रव्ये जीर्णे
 परिपक्वं गते सुदुद्रेके च यो भुङ्क्ते स जीर्णभोजी । तं पुरुषं
 व्याधिरामयः नोपसर्पति नाक्रामति । तदुक्तं वैद्यके—

'जीर्णं तु भोजनं कुर्याद्वाजीर्णं तु कथञ्चन ।

अपक्वभोजिनं व्याधिः समाक्रमति निश्चितम्' ॥

एवं चरक-सुश्रुत-भावप्रकाशाद्यनुसारेण ऋतूक्तनियमेन च
 भोजनं कुर्यात् । 'जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' इति मेदिनी । जृम्
 षयोहानी, जरणम् । 'धरुखादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्य' इति
 वार्त्तिकत्वात् क्तिन्, 'रदाभ्यामित्यादिना नत्वम् । यद्वा जीर्णते-
 र्धातोः 'गत्वर्था' इत्यादिना ताप्रत्ययः । व्याधिः, विविधा आधयो-

अजीर्णं भोजनं विषम् ॥ १० ॥

ऽप्रात् । व्याधानं व्याधिः । वि, आङ्पूर्वाद् टधातिरूपसर्गे 'घोः किः' । एवंविधमग्नं परिहरेत् । तद्वयथा 'बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयन्तद्विषमाग्नम्' । अकाले भोजनन्त्यजेत् । तथा च—

“अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यसमर्थतदुर्नरः ।

तां मृतान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति” ॥

अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् । भुञ्जानोऽसमर्थं शरीरो भवति । तथा सति तां मृतान् व्याधीन् शिरोव्यथादीन् प्राप्नोति । तेषाम्माधिव्ये मरणमपि प्राप्नोतीति ॥ ८ ॥

भुक्त्वापाके भोजननिषेधमाह अजीर्णेति । अजीर्णे भुक्तद्रव्य-
स्यापरिपाके सति यत् पुनर्भोजनस्तद्विषं विषमित्त्वं विषं गरलं
स्यात् । तद् रोगद्वारा प्राणदारकं भवति । एतच्च लघुचाणक्ये
उक्तम्—

“दूरघोता विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम्” ॥

एवं पानीयसन्निभेऽपि 'अजीर्णेऽभोजनं' यारि जीर्णं वारि
यत्नप्रदम् । अभोजनमपेयमित्यर्थः । क्वचिदादग्ं सूत्रान्ते विष-
मित्यत्र दुःगमिति पाठे तद्दुःसृजनकमित्यर्थः । काले च तद्
भोजनं नाकाले । तथा च—

“शुक्तभवति पक्षेषु रसदीपमन्त्रेषु च ।

काले वा यदि वाऽकाले सोऽथकाल उदाहृतः” ॥

शरीरे वर्द्धमानो व्याधिर्नोपेक्ष्येत ॥ ११ ॥

रसादीनां पार्कं ज्ञातुमाह—

“उद्धारशुद्धिरुत्साही वेगोत्सर्गो यथोचित ।

समुत्ता क्षुत्पिपासा च यदा कालं स भोजनम्” ॥

जीर्णं च त्रे पुनर्भोजनस्य फलमाह—

“आहारं प्रीणनं मद्यो बललक्ष्णधारण ।

स्मृत्यायुः शक्तिवर्णोजं सत्त्वशीमाविवर्द्धन ।

यथोक्तं शुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम्” ॥ इति वैद्यके ।

‘चेदन्तुं गरमं विषमं’ इत्यमरः । वैवेष्टिः कायमः । विप्र-
व्याप्तौ, विप्रः प्रयोगे वा । ‘द्रुपध’ इत्यादिना क ॥ १० ॥

शरीरे सुप्रसृतस्य व्याधिरुपेक्षाकरणे निषेधमाह शरीर इति ।
शरीरे देहे तनौ चेति । वर्द्धमानो वृद्धिं प्राप्ति । अक्षयव्याधि-
रिति । व्याधिर्धातु वैप्रम्यजनित्वावस्था । नोपेक्ष्येत । नाल-
स्याहलाहलया वा तुच्छीक्रियेत । व्याधिं शरीरहानिकरत्वं
वैद्यके उक्तम्—

‘धर्मार्यकाममोक्षाणामारोग्यमुत्तमं बलम् ।

रोगास्तस्यापहर्तारं श्रेयसो जीवितस्य च” ॥

श्रीर्यते रोगादिना इति शरीरम् । गतो योगिनीपक्षादिना
च व्याधिरुपगमः कर्त्तव्यः । यतो व्याधितस्यौषधं पथ्यं शीतलस्य
क्लिमौषधिं इति इगणार्थमीषधमुक्तम् । रोगव्याधिगदाभया
इत्यमरः । व्याधिरुपगमोपायः सम्यगुक्तो वैद्यके । ‘जीर्णशरीरे

शत्रोरपि विशिष्यते व्याधिः ॥ १२ ॥

दानं निधानमनुगामि ॥ १३ ॥

बर्हमानं व्याधिम्' इति पाठान्तरत्वे जीर्णं बर्हको अयमत्रे देहे
इति । सर्वथा व्याधिः परिहार्यत्वे जीर्णं इति विशेषणं स्वरूप-
व्यञ्जकम्, यद्वाऽत्यन्तपरिहार्यत्वम् । शृ हिंसायाम्, शृणाति,
गौर्यते वा । 'कृ शृ पू कटि' इत्वीणादिकादीरण् । बर्हमानः ।
युधु बर्हने, बर्हते । 'बर्हच्छेदन पुरणयो'रिति चानम् ॥ ११ ॥

व्याधिररातिरधिकत्वं सूचयन्नाश्च शत्रोरिति । शत्रो रिपो-
रपि व्याधिः रोगो गद इति । विशिष्यतेऽधिको भवति । शत्रुभि-
वेदिःस्थितैरिष्यादे धनादेरपहरणं चेत्वादिग्रहणञ्च क्रियते ।
व्याधिरा देहस्यो प्राण-देह-धनादेः मंशारूप इत्यस्य वैशिष्यम् ।
'शृतकल्पा हि रोगिणाः' इति तदीय राजनीतानुगामम् । व्याधि-
वांश्यादेः रसादेव धैर्यम्यनिमित्तम् । 'न च व्याधिममो रिपुः'
इति लघुघाणयो च । हितमध्यभोजनं योग्यकाले दानं पानम्,
ऐन्द्रियिक धैर्यञ्च स्वास्थ्यहेतुः । प्राह् निरुक्तः शत्रुरिति ।
व्याधानं व्याधिः । विविधा व्याधयोऽस्माद् वा, व्याड्पूर्वाद्घाते
'रूपमर्गं घोः किः' इत्यनेन मित्रः ॥ १२ ॥

धनवितरणं कोट्टमं स्यात्तद्वत्ति दानमिति । दानं स्वीय-
द्रव्यस्य दद्यात् धर्मोपुद्गा वा योग्यपात्रे सम्यक्त्वात् । तद्विधा-
नस्य दानहेतोर्धनस्य निधेयानुगामि अनुयायि स्यात् । श्वित-

पटुतरे तृष्णापरे सुलभमतिसन्धानम् ॥ १४ ॥

विभवानुसारेण भवतीति । यद्वा निधानं धनाधारः । तथा च 'निधानं भूगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति' इत्यागमः । भागवते च 'एतद्भानावतारणां निधानं वीजमव्ययम्' इति । दानं हित-
करमपि वित्तानुसारेण कर्तव्यम् । नाधिकं न वा अत्यल्पम् । 'दानं गजमदै त्वाग्रे पालनच्छेदगुडिपु' इति विश्वः । अन्ये तु 'निधानं निधनं कुलमित्याहुः । 'निधनं स्यात् कुले नाथे' इति मेदिनी । निधीयते इति नि-पूर्वाद्घातेर्लुट् ॥ १२ ॥

यस्मिन् जने कार्यातिसन्धानस्य सौकर्यन्तदाह पटिति । पटुतरे नानाकार्यनिपुणतरे विदुषि, तृष्णापरे लोभपरायणे ऽयंग्रही जने कार्याणामतिसन्धानमनायासेन कार्यसाधन-
च्छिद्रं तत्सिद्धार्थमन्वेषणं वा सुलभमक्लेशकरमिति । पटतरः विशेषपटुर्दत्तः । इन्द्रं जनं कार्यसहायत्वेनानुमन्दधात् । सहायवान् नृपः प्रबलः सहायहीनो विपद्यः । तथा चाह सर्गदेव—

‘सदृशो यथा नागो दंष्ट्राहीनो यथोरगः ।

ससहायस्तथा राजा सत्कार्या बहवथ ते’ ॥

‘पटुर्दंष्ट्रे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत्, इति मेदिनी । पट गती, पटति । ‘फलपाटि’ इत्याद्यौषादिकाहुः । पटिरादेश-
चेति क्वचित् । अि ह्यप् पिपासायाम्, तर्पणम् । ‘ह्यपि शवि-
रसिभ्यः कित्’ इति न पत्ययः’ स्त्रियां टाप् । ‘सन्धानमभिपद्ये

लक्षणाया मतिश्छाद्यते ॥ १५ ॥

कार्यवहुत्वे बहुफलमायतिकं वा कुर्व्यात् ॥ १६ ॥

चेष्टा संघटनयोरपि' इति विम्बः । मन्योयते इति । बुधाञ्
धातोः भावे करणे च न्यट् ॥ १४ ॥

विषय-लोलुपस्य बुद्धिमान्द्यमाह लक्षण्येति । लक्षणाया
विषयाभिकाहयाभिन्नापाधिश्येन च मतिर्बुद्धिर्हिताहित्य विवेक-
ज्ञान' या । छाद्यते आग्रियते पिधोयते च । तदूक्तं पूर्वसुरिभिः—

'लोभेन बुद्धिसन्नतिर्नाभो जनयते लषा ।

लषार्शो दुःखमाप्नोति परलेश च मानयः' ॥

अपरञ्च 'सा लषणा चेत् परित्यागा को दरिद्रः क ईश्वरः' ।
परमलैतद् बोध्यं लोके सदागा अभ्युन्नतरागा परहितागाश्च
चेष्टया सह नियतं हिराकारिण्यः स्युः । 'लषणे स्पृहा पिपासे
ष्टे' इत्यमरः । 'पिपासागर्वाभिकाहालक्षणागाश्चे'ति च ।
ऋत्तम् पिपासायाम्, तर्पणम् । लषिण्युधिरसिन्धुः कित्
इत्थीणादिशायः । मनज्जाने, मन्यते अनयेति मतिः । मन्यतेः
ऋत्तम् ॥ १५ ॥

कार्याणामनेकत्वे अधिकफलस्य कार्यस्य तेषां मध्ये प्राग-
तुष्ठानमुचितमाह कार्येति । कार्यस्य कर्मणः । बहुत्वे
प्राप्तुष्यं युगपत् समुपस्थितेषु कर्मसु मध्ये यस्य कर्मणः
फलम् आयतिकमुत्तरकानिकं बहुफलं स्यात्तदेव कार्य-

आयसैरायसच्छेद्यः ॥ २१ ॥

नास्त्यधीमतः सखा ॥ २२ ॥

मूर्खं वैधेय वालिशः' इत्यमरः । मुह वैचित्ये, मुह्यति ।

'मुहेः खोमूर्चं' इत्यौणादिकात् सिद्धम् । प्रागुक्तमन्यत् ॥२०॥

काठिनकार्यसाधने सुदृढविषयमेवाश्रयेत् तदेवाह आयसै-
रिति । आयसैर्लोहैरयस्कान्तादिनिर्मितक्रकचैश्च लोह-

श्चेद्यो द्विधाकरणीयः । न तु काष्ठादिना लोहश्चेदनीयः ।

तत्र तद्योग्यताविरहात् । 'आयासैरायसं छेद्यम्' । इति पाठे

तु आयासैरधिकश्रमैरायसं छेदनीयम् । यथा 'कण्टके न तु

कण्टकम्' इति । न तत्र हेलया श्रमेण विना वा स्वाभाविक-

काठिन्याल्लोहश्चेदनीयः । सूक्ष्मस्यूलकार्यसाधने सूक्ष्मस्यूलो-

पायी युक्तौ । 'लोहो स्यो शक्यके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' इति

मेदिनी । 'कालायसायसी अशमसारः' इत्यमरोऽपि । आयस

इति । एति, अयते वेति एतेरसुन् । यद्वा अय एवायसः स्वार्थे-

ऽण् । कालायस इत्यत्र तु 'अनोश्माय, सरसाम्' इत्यनेन टच् ।

सूत्रमदः पूर्वसूत्रोदाहरणभूतमिति केचित् ॥ २१ ॥

दुर्बोधस्य हीनमतेर्वा मित्राभावमाह नेति । अधीमतो

बुद्धिहीनस्य निर्बोधस्य । सखा सुदृढ बन्धुयेति । नास्ति नैव

विद्यते । धीमतः सुधियः सर्व एव लोका नैपुण्यान्मित्राणि भव-

न्तीति भावः । तथा च 'कृतस्त्री हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः' ।

सुदृढयेति प्राञ्च । 'वाग्मिनो हि जगदशमानयन्ति' इति वृह-

धर्मैश्च धार्यन्ते लोकः ॥ २३ ॥

दारण्यकभाष्ये । अधीमन्तः स्वयं क्षिप्रान्ति परानपि तापयन्ति ।
अतस्तेषां कुतः सपितृत्वम् । 'नास्ति धर्मैसमः सखा' इत्येवं
पाठे तु धर्मै-समो धर्मैसदृगः सखा सुदृग्नास्तीत्ययमर्थः ।
तदुक्तं मानवे—

“एक एव सुदृङ्गो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरोरेण समं नार्गं भयंमन्यत्तु गच्छति” ॥

अपरञ्च 'धर्मैः सखा परमहो परलोक यानि' । 'धर्मैश्च
प्रसदितव्यम्' । 'धर्मैश्च पापमपनुदति' इति श्रुतिः । 'धर्मैश्च
गमनमूर्दे'मिति कापिनाः । महाभारते 'धारणाद्धर्म इत्याहु-
र्नलोकचरितं चरेदिति च । धारणादिति । जगती विधारणात्
लोकस्मितिहेतुर्धर्मः । लोकचरितं लोकानां मानवानां यद्
यथेष्टाचरणन्तस्मानुतिष्ठेत् । 'धीमान् पण्डिते च हृष्टप्रती' ।
धीर्धानं, ध्यायति धनया, ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेति यासिकात्
क्षिप् । 'हनयेति' दीर्घः । धीरस्यास्तीति मरुप् । धर्मः ।
धरति धिर्गं धियते च लोकैरिति धर्मः । धृञ् धारणे इत्यस्मा-
'दक्षिंशुसु' इत्यादिना मन् । मरुडिति । समानः स्यायते लोकैः
'समाने रयः सयोदास्तः' इत्यादिनादिकादिन् । मडित्, टिनोपः ।
'नो व्यो यनोपः' इत्यतोऽनुवर्त्तनाद् यतोपः । समानस्य
समायः ॥ २२ ॥

धर्मद्वारा भुवनधारकत्वमाह धर्मैश्चेति । लोकी भुवनं

प्रेतमपि धर्माधर्मावनुगच्छतः ॥ २४ ॥

जीवनिवृद्धयेति । धर्मेण विप्रधारकेन धार्यते धारणं क्रियते ।
तथा च श्रुतिः 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' इति । अन्यच्च
स्मृतौ 'धर्मो धरा धारकः' इति । धर्माभावे तु लोकस्वित्त्व-
भावात् सर्वोच्छेदप्रसङ्गः ।

'स धर्मो द्विविधः प्रहत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेति
श्रीभगवच्छास्त्रमाथे । शान्तिपर्वणि च

'प्रहत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तौ च व्यवस्थितः' ।

यद्यपि निवृत्तिलक्षणधर्मात्रिर्वाणामिस्तथापि तयोर्मध्ये प्रहत्ति-
लक्षणधर्मस्य प्राथम्यं प्रहत्तिपूर्वकत्वादिवृत्तेः । अत्र नीतौ च
प्रहत्तिधर्मस्याग्रिमत्वं नमुपयोगित्वञ्चेति ।

'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः श्रुतौ' ।

इति मेदिनी । प्रसङ्गादुच्यते एषः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ २३ ॥

नापि जीवितान् प्रत्येव नियतं धर्मस्वानुसरणमपि तु प्रेतं
प्रत्यपि तदाह प्रेतमिति । प्रेतं नृताम्बानं लीकान्तरप्रा-
तमनु पश्चात् धर्माधर्मौ पुण्यपापफले गच्छतः अनुसरतः । न
केवलं जीवितान् प्रति । तदुक्तं महर्षिमनुना—

'मृतं शरीरमुत्सृज्य फाठलोष्टसमं त्रिती ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति" ॥

न्यायसमये तु धर्माधर्मयोरदृष्टरूपेणात्मसमवेतत्वात् किमिह
काले परलोकेऽपि तौ चात्मानमनुगमिष्यतः । यथाहि—'यतो-

दया धर्मस्य जन्मभूमिः ॥ २५ ॥

ऽभुदयनियेयमितिः स धर्मः' इति काणाटाः । 'चोदनान्नक्षणी-
ऽर्थो धर्मः' इति जैमिनोयः । 'दगन्क्षणाको धर्मः' इति
मानवाः । 'वेद प्रणितिलो धर्मः' इति पीराणिकाः । तद्विरुद्ध-
शाधर्मः । स ऐहिकदुःखदायकः पारत्रिकनिर्वाणविघातकः ।
वीडाहंतादोनामपि ब्रह्मचेर्याहिंसा यथास्वकरुणामैत्रादिरूपो
धर्मोऽस्ति । 'प्रेतो भूतान्तरं पुंसि गृते स्यादाप्यनिद्रकः' इति
भेदिनी । प्रेतः प्रकर्मणतः लोकांतरं गतः । दगं गतो, एति ।
गतः क्षप्रत्ययेन मिदम् । पूर्वगुणमन्वत् ॥ २४ ॥

धर्मस्येह परलोककार्यसाधकत्वमुक्त्वा मस्मति तस्य दयाकर-
कत्वमाह दयेति । दयानुकम्पा परदुःखप्रहानिच्छेति यावत् ।
धर्मस्याभ्युदयनियेयमिति द्वितीयोऽर्थः । धर्मः मनु-
पत्तेर्भूमिराकरः । दयाया अपराधे धर्माभावः । राटभावे च
चित्तप्रसादनमैवशास्त्रभावः । मैत्री करुणा मुदितादोनां सर्व-
धर्मेषु चित्तप्रसादनकारणत्वात् । चित्तप्रसादनश्च दया समावि-
र्भवति । अतः सा प्रमथभूमिर्धर्मस्य । तथा च बृहस्पतिः—

“परे वा वन्धुवर्गं वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आत्मवदत्तिं तस्यं हि दयेया परिकीर्त्तिता” ॥

'दयाभूतचित्तैपित्यम्' इति गोविन्दभट्टः । स्मृती च—

“रूपा दयानुकम्पा च करुणानुग्रहभूया ।

हितेच्छा दुःखप्रहानेच्छा सा दया कथ्यते दुपैः” ॥

धर्ममूले सत्यदाने ॥ २६ ॥

धर्मेण जयति लोकान् ॥ २७ ॥

दयदानगतिहिंसा रक्षणेपु । दयते, रक्षति अनया । सतो
भिदाटित्वादङ्, स्त्रियामाप च ॥ २५ ॥

सत्यदानयोर्दयोर्धर्ममूलत्वमाह धर्मेति । सत्यन्तर्प्य यया
वहनुवोधकम् । दान धर्महितबुद्ध्या स्वद्रव्यस्य सत्यात्ते सम-
र्पणम् । एते हे धर्ममूले स्तः । धर्मो मूलं यथाः सत्यदान-
योस्ते । सत्यन्दानञ्च धर्मप्रकृतिके भवतः । नष्टेते तद्विरुद्धे
भविष्यतः । अन्यत्र मानवोक्त-दशलक्षपाप्मकधर्मे च सत्य-
स्थान्तर्गतत्वात् । अपरञ्चोक्तं स्मृतौ—

‘इत्याध्ययनदानानि धृतिः सत्यं तपः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गीऽयं धर्मयाष्टविधः स्मृतः’ ॥

छान्दोग्यश्रुतौ च ‘त्रयोधर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनदानञ्चे’ति ।

‘सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तदिति’ । इति कोपः

सति परमेश्वरेऽयं साधुरिति सत्यम् । ‘तत्र साधु’रिति यत् । दाञ्
दाने, ददातेत्युट् ॥ २६ ॥

धर्मस्य लोकजये श्रेष्ठरमाह धर्मेणिति । धर्मेण तदनुष्ठानेन
तत्प्रचारेण च सर्वान् लोकान् जयति । लोकेषु धार्मिकः श्रेष्ठः
कीर्त्तिमान् भवति ।

मृत्युरपि धार्मिकं रक्षति ॥ २८ ॥

धर्माद्विपरीतः पापः ॥ २९ ॥

१. तदुक्तम् ईश्वरकृपेण "धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्याद्भवत्य-
धर्मेण" इति । धार्मिकान् धीमतोजनान् सर्व्वं विगमन्ति,
आद्रियन्ते च । धर्मेण लोकमिमं विजित्य ऊर्ध्वं दुष्प्रभृतिषु
लोकेषु गच्छन्ति । अधर्मेण नरकादिषु अधोगतिः लोकेष्व-
वनतिश्च । 'लोकोविग्ने जने' इति श्लोकः । लोकं दर्शने,
लोक्यते इति लोकः । घञा सिद्धः ॥ २७ ॥

धार्मिकस्य मृत्युतोऽपि रक्षामाह मृत्युरिति । मृत्युर्मरणम्
निधनमिति । यमोवा । धर्मिणं धार्मिकां जन् रक्षति
पानयति । यमोऽपि धार्मिकं नेतुं न शक्नोति । धर्मबलेन
निर्द्दिष्टमृत्युकालमतीत्य दीर्घायुर्लभते । स्वर्गमपि गच्छति ।
अत्युत्कटतपोबलेनामर इव भवति । यथा मार्कण्डेयादिः ।
'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मिदिनो । हृत्युर्भोगिकदेहात्
प्राणिनां प्राणयायोः सम्यग् यद्भिर्गमनविशेषः । मृत्युरिति ।
गृह् प्राणत्यागे, म्रियते । 'भुजिमृद्भ्यां युक्तुकी' इत्याणा-
दिकसूत्रेण त्थक् ॥ २८ ॥

पापस्य धर्मवैपरीत्यमाह धर्मादिति । धर्मात् सुकृतः
पुण्यादिति । पापः दुरितं कल्पयं दुष्कृतिय । विपरीतो भिन्नः
कार्य्यं सत्फलयोः प्रभेदात् पृथगिति । 'पापेनाधोगतिश्च । अतः
पापं हित्वा धर्माचरणं विधेयम् । 'नित्यनैमिकैरेव कूर्वाणी-

यत्र यत्र प्रसज्यते तत्र तत्र ध्रुवा स्मृतिः ॥३०॥

दुरितघ्नय'मिति । धर्मस्य च पापनाशकत्वम् । तथाच श्रुतिः
'धर्मेण पापमपनुदति' । स्मृतिय—'लिप्यते न स पापेन पद्म-
पत्रमिवाभसा' । 'पापं किस्विप कल्पपम्' इत्यमरः । पा पाने,
पिबति भक्षयति कर्त्तारम् । इत्यतः 'पानीविधिभ्यः प' । 'भीमा-
दित्वादपादाने' इति सिद्धम् । अथवा धर्मात्तत्ककार्याद्विपरीतः
विरुद्धाचरणशैलः । पापः पापीति । कलुषवान् पुरुषः स नियतं
धर्मविरुद्धाचरणं करोति । एतस्मिन् पत्रे पापमस्यास्तीति 'अर्थ
श्राद्धच' । अन्यथा पापशब्दस्य स्वतः क्लीबत्वम् ॥ २८ ॥

कार्ये नियुक्तस्य पुंसः स्मृतिर्धोर्व्यमाह यत्रेति । यत्र यत्र
यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि लोकः प्रसज्यते प्रसक्तो निरतस्तत्तत्-
कार्यमम्पादने समुद्यतो भवति । शुभे कर्मणि पुण्यस्मृतिः ।
अशुभे कर्मणि अकौत्सिंस्मृतिय । यत्र तत्र कर्मणि ध्रुवा'
निशला चिरस्थायिनो स्मृतिः कार्यमम्पादनं नैपुण्याद्भवति ।
तत्रैव कर्मणि निरतः स्याद्येन लोकोपकृतिः शाश्वती'
स्मृतिय स्यात् । अथवा अनुष्ठितेषु कर्मेषु ध्रुवा भ्रमशून्या
स्मृतिरावश्यकीति । यतः स्मृतिभ्रंशात् कार्यनाशो बुद्धिनाशश्च
भवति । स्मृतेः संस्कारमात्रजन्यत्वात् कार्यसंस्कारः प्रयोजनम् ।
यदा स्मृतिः स्मारकमित्यर्थः ।

'स्थिते नित्ये निधिते च ध्रुवं खेज्जस्र तर्कयोः' ।

इति हैमनेदिन्यौ । ध्रु स्मृत्यै, ध्रुव गतो वा, ध्रुवति ।
'अशुपध' इत्यादिना कः । यदा कूटादित्वात् डित्वम् । उवङ्

महती प्रसज्येत ॥ ३१ ॥

लोके प्रशस्तः स मतिमान् ॥ ३२ ॥

च । 'धृवा रतिः' एवं पाठे तु रतिः श्रुत्वासक्तिरित्यर्थः । केचिच्च सूत्रद्वयमेकीकृत्यान्यथा पाठरीतिमङ्गीकुर्वन्ति । तथा च 'धर्माद्विपरीतं पापं यत्र यत्र प्रसज्यते तत्र धर्मावनतिर्महती प्रसज्यते' । इत्थं पाठे सूत्रार्थः सुगमः ॥ ३० ॥

धर्मस्य महतीमवज्ञामाह महतीति । महती श्रेष्ठा प्रव-
क्षेति । यत्र धर्मविरुद्धं पापं प्रसक्तं तत्र धर्मस्यावमानना धर्म-
हानिर्या प्राधान्येन प्रसज्येत प्रसक्ता भवति । अतः पापप्रसक्ति-
र्यथा न भवेत्तथा यतितव्यम् । अन्यथा महादुरितपट्टे मनुज-
कुञ्जरो निमज्जत्येव । 'तद्द्विगलं द्युनं महत्' इत्यमरः ।
मह पूजायाम् । 'वर्त्तमाने पृपत् महत्' इत्थीणादिकात्
साधुः ॥ ३१ ॥

लोके मतिमतां श्रेष्ठत्वमाह लोके इति । लोके भुवने जन-
समूहे । यः प्रशस्तः कर्मदक्षो महामतिः सः पुमान् धीमान्
इति । सर्वत्र मतिमत्त्वं हि प्राधान्ये कारणम् । यतः 'भूतानां
प्राणिनः श्रेष्ठा प्राणिनां बुद्धिजीविनः' इति विद्वान्मतम् । श्रेष्ठा
इत्यर्थः । अन्यत्रोक्तं नीतिनिपुणैः 'बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान्
स्थलेषु कः प्रत्ययः' । 'शम्लं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः । प्रकष्टं
शम्लः । शंसु सुतो, प्रपूर्वात्ततः ऋः । मतिमान्, मतिर्बुद्धिर्विद्य-
तेऽस्येति मत्तप् ॥ ३२ ॥

सज्जन-गर्हिते न प्रसज्येत ॥ ३३ ॥

उपस्थित-विनाशः प्रकृत्याकारेण कार्येण
लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

साधुजननिन्दितकार्येण प्रवर्त्तनमाह सज्जनेति । सज्जनाः साधवः । बहवो विद्वानो वा । तेषां गर्हिते विगते निन्दिते वा कर्मणि । अन्यो हितेच्छुर्मानवो न प्रसज्येत । नैव तत्र निरतो भवेत् । तथा च स्मृतौ—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च संवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छति” ॥

तत्रैव च, ‘अर्जुर्वन् विहितं कर्म निन्दितश्च समाचरन् । प्रसजं चेन्द्रियार्थेष्विति’ । अन्यद्वर्मशास्त्रे पुष्कलमस्ति । गर्हिता-चरणे समाजेषु दुर्नीतिर्वर्द्धते । तद्वर्द्धने ततोपद्रवः स्यात् । सन् शिष्टीजनः सज्जनः । ‘सभ्य-सज्जन-साधवः’ इत्यमरः ॥ ३३ ॥

वर्त्तमानकार्यस्य भविष्यति हानिर्हेतुमाह उपस्थितेति । उपस्थितानां वर्त्तमानावस्था प्राप्तानां विषयाणां, यो विनाशः समुच्छेदो हानिश्च । यदा सम्प्रति यो नाग, तस्य प्रकृत्याकारेण विषयस्वरूपेण कार्येण तद्व्यापारेण वा लक्ष्यते दृश्यते । वा-ऽप्यनुमीयते । अत एव वस्तुन, सत्यं धर्महानिश्च कार्यं यथा न प्रसरति तथैवावस्थातव्यमिति, पूर्वानुपङ्गः । प्रकृतिराकारः । आकारः समुदाचार-स्वरूपम् । अन्यत् कार्यस्य पूर्वचिन्तया-

आत्म-विनाशं सूचयत्यधर्म-बुद्धिः ॥ ३५ ॥

नास्ति पिशुनवादिनो रहस्यम् ॥ ३६ ॥

नागतचिन्तया च सम्प्रति दर्शनेनापि अनुमेयम् । - स्वा गति
निवृत्तो, स्थीयति । ततः क्ष प्रत्ययेन सिद्धम् । नग अदर्शने, विन-
गनं विनागस्ततो घञ् । आकारणमाकारः करोतिर्घञ् । प्रकृ-
यते समाक्रियते उपस्थाप्यते यया सा प्रकृतिः तेन स्वरूपमथ
प्रकृतिः ॥ ३४ ॥

अधर्मबुद्धेः स्वस्यापि नाग कारणत्वमाह आत्मेति । आत्मनः
स्वस्य यद्यु मत्वस्य वा । अधर्मबुद्धि, अधर्मजनककार्ये मतिः ।
मा सत्कार्यैरुर्जुर्जनं समुच्छेदं वा सूचयति प्रकाशयति । यदा
अधर्मसत्वस्य यथावस्थितयनुनग विरोधिनी बुद्धिः । सा निजस्य
विनाशं प्रकटयति किमुतान्यस्य । अतोऽधर्मबुद्धिः नात्मपर-
शुभाय भयति । तदुक्तं—

“अधर्मैर्धते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपदान् जयति समूहान् विनश्यति ॥”

अन्यत्र नौकिके धर्मबुद्धिपापबुद्धो, कथायां व्यक्तमस्ति ।
‘विनागः स्याददर्शनम्’ इत्यमरः । नग अदर्शने, विनागनम् ।
ततो घञ् । ‘बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा जेमुषो मति’रित्य-
मरः । बुध्यते बोधनं वा धनयेति ततः क्तिन् ॥ ३५ ॥

एवमप्रकृतेर्मनिवस्य रहस्यं ज्ञाने पाठयन्माह नेति । पिशुन-
वादिनो दुर्जनस्य । ‘पिशुनाः रजनाः सूचकाः ।’ त एव यादिनो

पररहस्यं नैव श्रोतव्यम् ॥ ३७ ॥

वक्तारः । तेषां रहस्यं गोप्यम् । किमपि नास्ति । तेषां तादृश एव स्वभावः, सततं परदोषाविष्करणे तत्परत्वेन रहस्य विषयज्ञाने ते निपुणा भवन्तीति । बहुधा अन्विष्यापि परदोषमाविष्कर्वन्ति । अतः धूर्त्ताणां किमपि गोपनीयं नास्ति । मतिमान् तेषां सविधे रहस्यं नैव प्रकाशयेत् । 'शठः पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । वद् व्यक्तायां वाचि । वदनम् । ततो घञ् । वादोऽस्यास्तीति वादी तस्य । पिशु, अवयवे, पिंशति । 'क्षुधि पिशिमिधिम्यः कित्' इत्युनन् । नतु बाहुलकादुनन्, श्रौणादिकसूत्र सत्वात् । 'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी । रहो गोपने भवम् रहस्यम् । 'दिगादित्वाद् यत्' ॥ ३६ ॥

पररहस्यं यवणे मानस क्रोधाद्युद्रेकात्तन्निषेधमाह परेति । परस्यान्यस्य रहस्यं गोपनीयं वृत्तान्तं नैव श्रोतव्यम् । तादृश-रहस्यं यवणे वृद्धे हीनता परिवर्द्धते । दुष्पुष्टिरपि विषयविशेषे अपरिहार्येति । 'परः श्रेष्ठारि दूरान्योत्तरे क्लीबन्तु केवले' इति मेदिनी । पृ पालन पूरणयोः । पिपर्त्ति, पूर्यते अनेन वा । सतः पचादाच् । यद्वा 'हृदोरप्' । 'पुसि करणे' घ प्रत्ययधेति । रमसोऽपि 'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्' । रह त्यागि, असुप्त, तेन रहस । रहो भवं रहस्यम् । दिगादित्वात् यत् ।

वक्त्रभस्य कातरत्वमधर्मयुक्तम् ॥ ३८ ॥

स्वजनेष्वति कामो न कर्त्तव्यः ॥ ३९ ॥

अन्ये तु परस्य शत्रो रहस्तत्र गुह्यं हृद्गतमप्रकाशं
यत्तदित्याहुः । नीतिविदस्तु अन्यदीय गुह्यवियमनुभाय प्राक्
प्रकाशनं रहस्यमिदमित्यूचुः ॥ ३७ ॥

स्वामिनः कातरत्वस्थानीचित्यप्रत्यापनाय यद् धर्मविरुद्-
माह वक्त्रभस्येति । वक्त्रभस्य प्रभोः स्वामिनः गुरोरेति ।
यावत् । तस्य कातरत्वं दैन्यं कार्पण्यञ्चेति । तदधर्मयुक्तम् ।
अधर्मान्वितम् अशौच्यत्वसूचकमतः पापान्वितमिति । यथा
क्षत्रियस्य रणभीरुता । यथा च 'धर्माति युद्धात् श्रेयोऽन्यत्
क्षत्रियस्य न विद्यते' इति गीतायाम् । तथैव च 'क्षैव्य'
साम्प्रगम पार्थ ! नैतस्त्वय्युपपद्यते' । एवञ्चाभ्युपतिशर-
ण्यकर्ममाधने दैन्यं सर्वस्य सर्वथा गर्हितमिति । अपरञ्च यस्तु
वक्त्रभः स योग्यकार्येषु शक्तिमान् भवेत्, नाप्यशक्तः । तादृगत्वे
कार्यहानादधर्मश्च स्यात् । 'वक्त्रभो दयितेऽध्वजे सन्नक्षण सुर-
हमे' इति विष्णुः । वक्त्र सम्बरणे, वक्त्रते । 'रमिवत्रिभ्याश्च'
इत्यौणादिकादभच् । 'अधीर कातरः' इत्यमरः । तद् प्रयनतर-
णयोः । ईषत्तरति । रातः तरणे रच् । ईषदर्थे तु कौः कादेगः
॥ ३८ ॥

स्वजनेषु धनातिस्तृहाऽनिदजनकत्वेन निषेधमाह स्वजने-
ष्विति । स्वस्यात्कनोजनाः परिवाराः शत्राय इति यावत् ।

मातापि दुष्टा तक्तव्या ॥ ४० ॥

तेषु जनेषु अतिकामो अत्यभिलाषः स्वार्थार्थं न कर्त्तव्यः ।
 नच विधातव्यः । तेन ते विरक्ता द्वेषिणीवा स्युः । द्वेषारः
 सन्तोऽवश्यमनिष्टमाचरन्ति । यत्र स्वार्थाभिलाषाधिक्यं तत्रैव
 विवाद सम्बन्धच्छेदी भवतः । 'अतिक्रमः' इति पाठेतु अति-
 क्रमोत्तङ्गनं उपात्ययो न कार्यं इत्यर्थः । 'अतिक्रमोऽत्यये
 कच्छेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः । 'कामः स्मरेच्छ्रयोः
 पुमान्, इत्यमरः । कसु कान्तौ, काम्यते । घञा सिद्धम् ।
 अतिक्रमणमतिक्रमस्ततोऽतिपूर्वात्क्रमेर्घञ् । तद्वा क्रमेः
 स्मरार्थं तु काम्यतेऽनेनेति 'पुंसिसंज्ञायाम्' इति घः ॥ ३८ ॥

'आत्मविनाशहेतुत्वे' मातुरपि त्यागमाह मातेति । माता
 प्रसूतिः । यद्यपि सा प्रसूतिर्दुष्टा आततायिनी समपकारिणी
 सती । त्यक्तव्या दुरे हातव्या । न तु सम्बन्धात् च्युता भवति
 सम्बन्धस्य ध्रौव्यात् । अत्र त्यागपदेन दूरावस्थितिरेव ज्ञेया ।
 सान्निध्येऽवस्थानेऽपकृति-सम्भवात् । अत्रापिशब्दादन्येषां त्यागे
 शब्दावतारोनास्त्येवेति सूचितम् । द्विताहितविवेकशून्यस्य
 गुरोस्त्यागमाह, तथाच 'गुरोरप्रतिपन्नस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' । एवन्त्यागः स्थाना-
 न्निर्व्यासनं वा, न तु दैहिकवधादि । तेषां गुरूणां 'वधोनास्तीति
 दैहिकः' इति महाभारत-निषेधात् । एतत्तु नीती । अन्यदर्थ-
 विषये ज्ञेयम् । 'माता गौर्दगां जननी मही'ति हैमः । मान

स्वहस्तोऽपि विषदिग्धश्छेद्यः ॥ ४१ ॥

परोऽपि च हितो बन्धुः ॥ ४२ ॥

पूजायाम्, मन्यते । मा भाने च, माति गर्भोऽस्यामिति ।

‘नमू नेट्टु’ इत्याद्योणादिकास्तृचा साधुः ॥ ४० ॥

विषाक्रान्तस्य स्वहस्तस्य प्राणनाशकरत्वे च्छेदनमाह स्येति ।

स्वस्यात्मनः । हस्तः करः पाणिरिति । विषेण गरलेन भूज-

गदष्टेन च । यदा तादृश भीषण रोगिन । दिग्धः तेन दग्धः

विषाक्रान्तः । अतश्छेद्य स्तीक्ष्णास्तादिना भेदाः कर्त्तनीयस्य ।

‘विषाक्तो दिग्ध निमग्नौ’ इत्यमरः । ‘दिग्धोविषाक्तवाने स्यात्

पुंसि निमोऽन्यनिग्नकः’ इति मेदिनी च । ‘अद्भुलीयोरगघता’

इति कविसमयः । का कया परहस्ताच्छेदे स्वहस्तास्यापि

च्छेदः समुचितः । तच्छेदे शरीरपाणरक्षा सम्भवति । सूत्रमदः

पूर्वसूत्रस्य दृष्टान्तपरम् । दिग्ध उपचये, दिग्धते । दिग्धः

क्तः ॥ ४१ ॥

शत्रोरपि शितकारित्वे बन्धुत्वमाह पर इति । परः स्वैतर्द

शत्रुरनात्मोयः । द्वियो हितकारो उपकारकः । कार्यकालेऽ-

सहृदपि यः सुहृद्वेषेणोपशरति सोऽपि च बन्धुमित्रम् ।

तथाचोक्तं राजनीती ‘परोऽपि हितवान् बन्धुः । बन्धुरप्यहितः

परः । अहितोदेहजो व्याधिहितमारस्यमीषधम्’ । एवञ्च

सुधोजनः असहृदपि प्रायः । मूढो दुर्मेतिः सखिरपि

कचादप्यौषधं गृह्यते ॥ ४३ ॥

गङ्गनीयः । हितः पथ्यम् । हितमुपकृतिरस्यास्तीति अर्ग आदि-
त्वादच् । 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः । पारिभाषिकबन्धुश्च,
—'अत्यागसहनोबन्धुः सदैवानुमतः सुहृत्' इति । दधातेः
क्त प्रत्ययः । बन्ध बन्धने, बध्नाति । 'शृस्वृश्चि हि' इत्याद्या-
णादिकादुः ॥ ४२ ॥

अयत्न-साध्यत्वाद् गृहकचादपि औषधग्रहणमाह कचा-
दिति कचादालयाद् गृहप्रकोठादतिसान्निध्यादपि किमु सुदू-
रादरखादेः । औषधं भैषज्यं गृह्यते आङ्गित्यते । 'अघ्नादिति'
पाठेत् । अघ्नात् सर्पात् तुषादापि इत्यर्था भविष्यति । न
तदर्थः परं रुचिकरः । औषधस्य जीवनदायकत्वात् । 'अक्षः
कर्पे तुपे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाचं
तुल्ये सौर्वर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । एवमेव मेदिनीकृदाह यथा
'रुद्राक्षैरावर्णौ सर्पे विभीत कतरावपि । चक्रे कर्पे पुमान् स्त्रीर्षं
'तुल्ये सौर्वर्चलेन्द्रिये' । 'कक्षः अमृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये
च वीरधि' । 'कक्षः शुष्कवृषे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः ।
कक्षास्पर्हापदे काक्षरां रथगेह प्रकोठयोः' इति धरणिश्च । कक्षः,
कप हिंसायाम्, कपति । 'घृतं वदि हनि कमि कपिभ्यः स'
इति भागमः । अचू ध्याप्ती, अचति । ततः पचाद्यच् ।
'अजार्ता सर्व्वमौषध' मित्यमरः । द्रव्यमात्रविवचायां औषध

नास्ति चोरेषु विश्वासः ॥ ४४ ॥

अप्रतीकारेषु व्यसनेषु अनादरो न कर्त्तव्यः ॥४५॥

गन्धप्रयोगो दृश्यते । ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातो' इत्यण् ।
अन्याथ फलपाकान्ता ओषधौ भवन्ति । वैद्यके तु वटिगा
ष्टत-तैलासवारिष्टावलीह-वूर्ण-चक्रिका प्राग-प्रसेव-पाचनादीना-
मौषधगन्धमाच्यत्वम् ॥ ४३ ॥

अनचिते द्रव्यापहरणस्वाभाव्याचोरेषु विश्वासाभावमाह
नेति । चोरेषु तस्करस्तेयकारकपाटञ्चरेषु विश्वासो निश्चय-
प्रत्ययः । नास्ति न विद्यते । चोर-दस्यु-दुष्टेषु च हर्तुं विश्वासे
महानिष्टं स्यादितिभावः । तेषां न्यायानाथ विवेकाभावो
विश्वासाभावे हेतुः ।

'चोरः पाटञ्चरेऽपिस्वाचौरपुष्पोपधावपि' । इति विश्वः ।
'मानसनिश्चय विद्यन्ता-विश्वरायाः' । 'समी विश्वभविष्मामा'वित्त्व-
भरः । 'ग्रस् प्राणने' विश्वजनमिति विपूर्वात् भवन्धातोः घञ् ।
पुर स्तेये, चोरणम् 'अप्रत्ययात्' संध्यापूर्व्यन्तत्वात् गुणः । चौरंति
पाठे पचादवा सिद्धः । पुरा गोलमस्य 'क्लृष्ठादिभ्योणः' ॥४४॥

अप्रतीकार्यो व्यसनः सोदृश्य इत्याहाप्रतीति । व्यसनेषु
विपजनकदोषेषु अष्टादशप्रकारेषु च । अप्रतीकारेषु अप्रति-
समाधानेषु वैरनिर्वातनाधीन्येषु वा । अनादरोऽप्राप्तः ह्येव
परिभवो वा । न कर्त्तव्यो नैव विधीयः । यद्यपि समुपस्थितेषु
व्यसनेषु प्रतीकर्त्तुं न शक्यते तदा तदर्थं समधिकोदामः कार्यः,

कस्यचिदर्थं स्वमिव मन्यते साधुः ॥५४॥

परविभवेष्वादरो नैव कर्त्तव्यः ॥ ५५ ॥

सज्जनस्य स्वार्थपरार्थयोर्ब्याघाते तुल्यप्रतीतिमाह कस्य-
चिदिति । कस्यचिज्जनस्वार्थं धनम् । साधुः सज्जनो महाजनो
महामतिरिति यावत् । स्वमिवात्मन इवेदं परकीयं वस्तु विनश्यत्
इत्थं मतिर्भाभूत् । यथा स्वार्थहानौ दुःखं तथा परार्थहानावपी-
तरस्य दुःखं भवेत् । साधूनां विषये इत्थं स्वपरभेदाभावः । तदुक्तम्
“अर्थं निजःपरोवेति गणना लघुचेतसाम्” ।

अपरश्च “आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः” ।

असाधुस्तु स्वस्मात् परकीयद्रव्यं मित्रं मत्वा तद्वरणव्याघातादौ
प्रवृत्तः स्यादिति । ‘स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वामीये-
ऽस्त्रियां धने’ इति मेदिनी । स्वन शब्दे स्वनति । ‘अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यते’ इति वार्त्तिकात् टः । ‘साधुर्वाहुपिके चारौ सज्जने
चाभिधेयवत्’ इति मेदिनी । साधु संसिद्धौ, साध्नोति धर्मं हितं
वा । ‘कृपा वा’ इत्याद्यौणादिकादुष् ॥ ५४ ॥

‘ लोभापहरणादिभयात् परसम्पत्तिषु अत्यादरनिषेधमाह
परंति ।’ परेषामन्यजनानां विभवेषु धन-सम्पत्तिषु आदरः
आग्रहो लोभो नैव कर्त्तव्यः । यतस्तेष्वत्यादरेण लोभो विव-
र्हितुं शक्यते । तस्मादपहरण-व्याघातच्छापि सम्भविष्यति तेन
पापचेति । परन्तस्य सौहित्यबुद्ध्या समादरकरणे दोषाभावः ।

परविभवेस्त्रादरो विनाश-मूलम् ॥ ५६ ॥

पलालमपि परद्रव्यं न हर्त्तव्यम् ५७ ॥

तदुक्तं लघुचाणक्ये 'परद्रव्येषु लोष्टवत्' इति । मानवनीतो च 'परद्रव्येष्वभिद्यानं मनसाऽनिष्टन्तिनम्' इत्यनिष्टजनकत्वमुक्तम् । 'विभयो घननिष्ठृत्योः' इति श्लोकः । विपूर्वाद् भवति रक्षा विभव इति साधुः । 'आदृतौ मादरार्चिती' इत्यमरः । दृङ् आदरे, आद्रियते । ततोऽच् ॥ ५५ ॥

परद्रव्ये लोभनिषेधमुक्त्वा सम्प्रति तस्य विवाट-पापजनकत्वेन विनाशहेतुत्वं यत्किं परेति । परस्य विभये धने ऐश्वर्ये या समादरोऽत्याग्रहण । आत्मनो विनाशस्य मूलं हेतुः । तथा चोक्तं कविना—

“यदग्रदोयं न हि तत् परंपाम्” ।

इति विज्ञाय भतिमान् सुखं तिष्ठेत् । एवं परदारिद्र्यपि विज्ञेयम् । परदारिद्र्यं रावणदुर्योधनकीचका विनटाः । शिष्टं प्रागुक्तम् । 'मूलं शिफाद्ययोः' । 'मूलविज्ञेऽन्तिके ना मे' इति मीदिनी । मूल प्रतिष्ठाया, मूल रोहणे वा, मूलति । इगुपधत्वात् कः ॥ ५६ ॥

अतिसुद्रमपि यत् परद्रव्यं तदहरणे परानिष्ठाभावेऽपि न तदहर्त्तव्यमित्याह पलासेति । पलालं निष्कलं धान्यं शुष्ककारुडं

परद्रव्यापहरणमात्मद्रव्यविनाशहेतुः ॥ ५८ ॥

न चौर्यात् परं मृत्युपाशः ॥ ५९ ॥

वा । तद्वदसारं परद्रव्यं तुच्छं वस्तु मत्वा न हर्त्तव्यम् । नैवाप-
हरणीयम् । ततो यत्किञ्चिदपि परकीयं वस्तु तदननुमत्या न
संगृह्णीयादिति भावः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ' इति हैमः ।
दुःखिः, 'द्रव्यञ्च भव्ये' इति साधु । प्रागुक्तमन्यत् । 'पलालो-
ऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः । धान्यरहितकाण्डः पलालम् ।
पल गतौ, पलति । 'तमिविशिविद्धि' इत्यादिना काननम् । यद्वा
पलमलति । अल भूषणादौ । तस्माद् अण् । द्रव्यविशेषणात्
क्लीबत्वम् । पुंस्त्वमन्यथा ॥ ५७ ॥

। येन मन्दमतिना लोभात् प्रमादाद्धान्य-द्रव्यापहरणं क्रियते
तस्यात्मनाशकारणमाह परेति । परिपां गुर्वादीनां शत्रूणां अन्ये-
षाञ्च । यद्द्रव्यापहरणं तत् स्तेयकरणम् । तत्कर्तुरात्मनः
विनाशः प्राणादेः संहारः । तस्य हेतुः कारणम् । यद्वा द्रव्य-
स्यान्यस्वामित्वविशिष्टवस्तुनः । यदपहरणन्तदात्मनः स्वस्य द्रव्यस्य
वित्तस्य । विनाशस्य ध्वंसस्य हेतुः कारणं ज्ञेयमिति । अतो
बलात् प्रमादाद्धान्यद्रव्यस्तेयकरणरूपावैधकम् न विधेयम् ।
'द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ' इति विश्वः । 'अपहारस्त्वप-
चयः' इत्यमरः । अपचयोऽपहरणमत्र ॥ ५८ ॥

चौर्यस्य यमपाशतुल्यत्वमाह नेति । चौर्यात् स्तेयकरणात्
परं श्रेष्ठमधिकमिति । मृत्योर्यमस्य मृतेर्वा पाशः मन्थनरज्जू-

यवागूरपि प्राणधारणं करोति काले ॥ ६० ॥

नास्ति । यथा हि यमपागेन निधनसमये तद्गटेन मृतप्राणाः
नीयन्ते । तद्वशीर्यापराधेन राजपुरुषैर्नीयते । परमस्याधिक्यं
यमपागैर्धरमेकं नीयते चौर्यापराधेन प्रतिवारं वदा नेतुं
शक्यते । अतोऽस्य श्रेष्ठत्वम् । चौर्यापराधे यगोहानिरयनागः
शारीरिककष्टं कारानयभोगयेति विदितमस्ति सर्वेषाम् । यम-
पागश्च—

“ततः सत्ववतः कायात् पागवहं यगद्गतम् ।

अद्गुडमात्रं पुरुषं निश्चक्यं यमो बलात्” ॥

इति भारते । काठकश्रुतायुक्तम् ‘स मृत्युपागात् पुरतः’ इति ।
‘स्येयं सौम्यश्च चौर्यं स्याच्छौरिका चौरिकेऽस्तियाम्’ इति वाच-
स्पतिः । चौर्यापराधे दण्डविधिरस्वार्थशास्त्रेऽस्ति । चौरस्य कर्म-
धीर्यम्, ततः षड् । मृत्युः । मृड् प्राणत्यागे, म्रियते । ‘भुजि
मृड्भ्यां युक्त्वुर्जा’ इति ल्युक् । ‘पागस्तु मृगपत्रादिवन्धने’ इति
हैमः । पग बन्धे, पाग्यते, चुरादौ । ततो घञ् ॥ ५८ ॥

समये अतिक्षुद्रवस्तुनापि जीवनधारणं सम्भवति तदाह
यवागूरिति । यवागूरुष्णिका रोगि-पथ्यविशेषः । सा तु क्षुद्रा
अस्या अपि काले रोगपरीभूत शरीरे अन्नाभावसमये वा । प्राण-
धारणं स्त्रोकानां जीवनरक्षणं करोति । अतः क्षुद्रोऽपि काले-
महोपकारसाधनं विदधाति । तत्र हेयबुद्धिं न कुर्यात् । यदा

न कालेन मृतस्यौषधं प्रयोजनम् ॥ ६१ ॥

लोकानां यवाग्वा प्राणधारणसम्भवे । किमर्थं प्राणविघातक-
तुल्यकर्मणा चौर्येण । तदक्तं नीतिविद्भिः—

“स्रक्कुन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात् पातकं महत्” ॥

राजवल्लभेऽप्युक्तं—

“यवागूर्ज्वरदृष्ट्याघ्नी लघ्नी वस्तिविशोधनी ।

अतिसारे ज्वरे दाहे हिता वङ्गिप्रदीपनी” ॥

‘यवागूरुष्णिका ग्राणा विलेपा तरला च सा’ इत्यमरः ।
शु मिश्रणे, यौति, यूयते वा । ‘स्र युवचिभ्योऽन्य्रागूर्जक्तुचः’
इत्यनेनागूर्च् ॥ ६० ॥

योग्यकाले मृतस्य मृतेः प्रागौषधसेवन-प्रयोजनाभावमाह
नेति । कालेन योग्य वार्हस्थ्यसमयेन मृतस्य निधनार्हस्य
लोकस्य । औषधप्रयोजनं भैजज्यावश्यकत्वं नास्ति । तदा तु
भैषज्यं नैवानुकूल्यमाचरति, न तेन रोग उपशाम्यति नियतेः
प्रावल्यात् । तदुक्तमभियुक्तैः ‘प्राप्तकालो न जीवति’ इति ।
वैद्यके च—

“नाऽकाले म्रियते कश्चिन्नास्ति मृत्युरकालजः ।

यो यस्मिन् म्रियते काले मृत्युकालः स तस्य हि” ।

‘न मृतस्यौषधं प्रयोजनम्’ इत्थं पाठे मृतस्य प्राणरहित-
स्यौषधेन किं प्रयोजनं तस्मिन्फलमिति । कालेनेति ‘प्रकृत्यादिभ्य-

सकाले स्रल्पमपि प्रभूतत्वस्य प्रयोजन-
भवति ॥ ६२ ॥

उपसंख्यानं' तृतीया । यद्वा यिवन्नातः सप्तम्यर्थे तृतीया ।
'भेषजोपधभेषज्यानी'त्यमरः । औष. ग्नोषो दीप्तिर्वा धीयते
प्रव्र इति दधातेः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्विः । एवं 'छ दि-
कारादिति' डीषि दीर्घत्वम् । यद्वा औषधेरिदम् । 'औषधेरजातौ'
इत्यनेनाण् । 'गृत् गृती याचिते च' इति हैमः । मृड् प्राण-
त्यागे, स्त्रियते । 'गत्वर्था' इत्यादिना क्तः ॥ ६१ ॥

योग्यकाले अल्पमपि वस्तु तत् प्रचुरस्य साधकं भवतीति
आह सौत्यादि । स्वस्य कर्मणः काले समये स्रल्पमपि अतिलघुपि
वस्तु प्रयोजनमुद्देश्यमभीष्टं वा प्रचुरत्वं साधयति । अकाले तु
पुष्कलमपि द्रव्यं दृष्ट्या भवति । यथा चुधितस्य स्रल्पभोजनमपि
श्रेयः । वुमुच्चा विरहितस्याल्युपादेयवस्तुभोजनमपि दृश्येति । यद्वा
सति सुचिकित्से रोगे औषधबिन्दुरपि उपकरोति । अचिकित्से
पुष्कलमपि भेषजं नोपकरोति । 'समकाले स्रल्पमपि प्रभूतत्वस्य
प्रयोजनं भवतीति' पाठभेदे एकस्मिन् समये प्रभूतत्वावग्यकत्व-
मित्यर्थः । अप भूषणादौ, अप्यते, वाय्यते । 'बाहुर्नकात्
पः' । 'प्रभूतद्रव्ये प्राज्ये' इति हैमः । प्रभवति स्मेति प्रभू-
र्त्वाद् भवतेः 'गत्वर्था' इत्यादिना क्तः । ततश्चास्य भावः प्रभूत-
त्वम् ॥ ६२ ॥

विशेषज्ञं स्वामिनमाश्रयेत् ॥ ७२ ॥

लोभपरायणं सेवते अनुवर्त्तते यः स लुब्धसेवी, यद्वा लुब्धस्य सेवा अस्यास्तीति लुब्धसेवी । स पावकेच्छया अनलाश्रया, खद्योतं ज्योतिरिङ्गणं धमति मसुद्दीप्यति । वह्निन्नामि वक्षितः सन् विफनमनोरथो भ्रान्तेर्भवतीति । तदुक्तं विदाम्बरैः—

‘हीनाश्रयो न कर्त्तव्यः कर्त्तव्यो महदाश्रयः’ ।

कविसमयश्च ‘उपासना चेन्नहतामुपासना’ । पूर्वसूत्रोक्तविषय-समर्थनमनेनोदाहरणमुखेन कृतम् । अतः शक्तिमद्दयावतः प्रभोराययः कार्यः । ‘खद्योती ज्योतिरिङ्गणः’ इत्यमरः । लुभ गाह्यं, लुभ्यति । ‘गत्यर्था’ इत्यादिना कः । खे आकाशे द्योत्यते । द्यत दीप्तौ, अच्चा सिद्धम् । यद्वा खं द्योतयतीव, अण्-प्रत्ययेन जातम् ॥ १७१ ॥

पूर्वसूत्रस्य तात्पर्यप्रदर्शनमुखेनोपयुक्तस्याश्रयमाह विशेषज्ञ-मिति । विशेषज्ञं प्राज्ञं निपुणमिति यावत् । स्वामिनं प्रभुम् । आश्रयेदनुसरत् सेवेतेति । तादृश-स्वामिन-सेवया मनोरथः पूर्त्तिं गमिष्यतीति नात्र शङ्कावसरः । नत्वन्नम् अविवेकिनं प्रभुमनुवर्त्तते । तदात्वे कार्यनैफल्यात् । विशेषं जानातीति, ज्ञा अत्रबोधने, इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे’ इत्यनेन कः । ‘स्वामी-त्वैश्वरः पतिरीशिता’ इत्यमरः । स्वमस्थास्तीति स्वामिन् । ‘स्वामिन्नाश्रयं’ इत्यादिना साधुः ।

‘विशेषज्ञः प्रवीणश्च निपुणो दक्ष इत्यपि’ ।

इति धरणिः ॥ ७२ ॥

न नीचोत्तमयोर्विवाहः ॥ ७५ ॥

विन्दुरत्रौजः शक्तिः । नापि शैवदर्शनशारदातिलकोक्त-विन्दु-
रिति । नवा वार्यादिकषा । कुत्रचिदादर्गं सूत्रयोरनयोरिकपदे
पाठोऽस्ति । तादृशपाठोऽपि अर्थकाठिन्यं नास्ति । अन्यद्
वैयकेऽनुसन्धेयम् । पुरुषपदनिरुक्तिः प्रागुक्ता । 'ब्रह्मचर्य-
प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः' इति योगसूत्रम् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैद्युन-
परिहारः । तेन वीर्यवान् मेधावी शक्तिमान् आयुष्मांश्च भवति ।
'सम्बन्धे सुरते युग्मे राशौ मिद्युनमिष्यते' इति व्याङ्गिः । 'मिद्यु-
नस्य कर्मै मैद्युनम्' । ततः 'प्राणभृज्जाति' इत्यनादेशः ॥ ७४ ॥

विवाहसूत्रत्वात्सङ्गमस्य ततोऽसमयोर्विवाह निषेधमाह
नेति । नीचोत्तमयोर्दोषेणश्रेष्ठयोः कुलोनाकुलीनयोर्वा । विवाह
उपयमः । स च शोभमानः हितकरश्च न भवतीति ।
तदुक्तं विद्भिः 'विवादश्च विवाहश्च समयोरेव शोभते' । यथा
प्रयसा पयोयोगः शोभनः । न तथा दुष्ट-धारिणा पयोयोगः ।
तद्वत् समयोर्विवाहो न विषमयोः । धर्मशास्त्रकारैर्योक्तम्
'गृहस्यः सदृशीं भार्यां विन्देत्' । सादृश्यमत्र वयो रूप-
गुण-जाति धर्म शीलानामिति । यदुक्तं 'क्षीरत्वं दुष्कुलादपि'
इति । सा यदि रत्नभूता स्यात्तदा दुष्कुलादपि ग्राह्येति, लोके
तादृशी दुर्लभा । 'प्रधानं प्रमुषं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः' इत्यमरः ।
उत्तम इति । तमु काङ्क्षायाम् उत्ताम्यति । उत्तम्यते वा ।
अथा धजा वा सिद्धम् । किञ्चातिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थ-

अगम्यागमनादायुर्ग्रहः पुण्यानि चोद्यन्ते ॥ ७६ ॥

एतेरुच्छ्रदात्तमप् । श्रुत्यप्रकर्षार्थत्वात्प्रासुः श्यात् । यत् प्रापणे,
विशिष्टं यत्नम् श्रियाहः । स च घञा सिद्धः । वैशित्यन्तु वैध-
पतित्वपत्नीत्वज्ञापक गाम्नीयनियमोक्तसंस्कारविशेषः । अन्यङ्गै-
गाम्नी उच्योतिःगाम्ये चाम्ति ॥ ७८ ॥

अनिष्टजनकत्वेन पुंमामगम्यागमने ज्ञानमाहागम्येति ।
अगम्या अमङ्गमनीया मैथुनायोग्या धर्मगाम्नी निषिद्धा दुश्चिन्ता-
दयः । तामां गमनादव्ययायकरणात् । आयुर्जीविनकालः ।
यसो लोकेषु सुख्यातिः, पुण्यं धर्मण सुकृतिः । एतानि पुंसः
चीयन्ते विनश्यन्ति ।

“अनिष्टहासेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छति” । इति स्मृतिः ।

एषां नागादात्मनोऽपि नाग. मश्वायते । ततोऽगम्यागमनं
सर्व्वया परिहृत्तंध्यम् । अगम्या यथा, यमश्मृतौ—

“या याऽगम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।

स्वप्नी गम्या च सर्व्वेषामिति वेद-निरूपिता ॥

अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।

शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥

अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।

गुरुपत्नी, राजपत्नी सपत्नी मातरं प्रसूम् ॥

सुतां पुत्रवधूं, श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सतीम् ।

सौदर-भ्रातृजायाश्च भगिनीं भ्रातृकन्यकाम् ॥

नास्त्यहङ्कार-समः शत्रुः ॥ ७७ ॥

संसदि शत्रुं न परिक्रोशेत् ॥ ७८ ॥

शिष्याश्च शिष्यपत्नीश्च भागिनेनस्य कामिनीम् ।

भ्रातृ-पुत्रप्रियाश्चैवा त्वगम्यामाह पद्मजः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । आयुः । इण् गतौ, एति । एते-
र्णित्वेत्यनेनोसिः । यशः । अश व्याप्तौ, अश्रते व्याप्नोति ।
'अग्निर्देवने युद् च' इत्यसुन् । 'पुण्यन्तु सुकृति । सुन्दरे पावने
धर्म्ये' इति विश्वः । 'पुञ्जो यण् णक् इस्वश्च' इत्युणादितो
यत् णक् इस्वय ॥ ७६ ॥

अभिमानस्य शत्रुतोऽपि भीषणत्वानिटकारित्वे आह नेति ।
अहङ्कारो गर्वोऽभिमानः । स च मत्तः श्रेष्ठो नास्तीति ज्ञानम् ।
यदा आत्मन उद्दीप्तिकरणम् । ते न समस्तुत्यः भवने शत्रु-
ररातिर्न विद्यते । अहङ्कारेण गर्वित्वा लोका विवेकाभावाद्
मत्त इवावैधाचरणं कृत्वा, स्वपरानिष्टं विधाय च काले
विनश्यन्ति । यथा वेणु-दुर्योधन रावणाः । अन्यश्चोक्तं कीटिल्यैः

न च व्याधिसमः शत्रुः न च देवात् परं बलम् ।

न चापत्यसमः श्रेष्ठो नाहङ्कारात् परो रिपुः” ॥

तस्य निहृत्तौ च परमनिर्हृतिः साख्यभाष्ये उक्ता । तथा च
'सर्वाभिमान-निवर्त्तनतोऽस्य मुक्तिः' । शत्रुर्वहिःस्थितोऽनिष्टं
साधयति । अभिमानधान्तःस्य सन्निति । स्वाभिमानेन अन्ये ये
अतिशेरते, ते पुनः शत्रवः सन्तः प्रतिहिंसन्तीति निश्चितम् ।

शत्रु-व्यसनं श्रवण-मुखम् ॥ ७६ ॥

इति चाणक्यसूत्रे नीतिदर्शनात्मके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मन ज्ञाने, अभिमननम् । अभिपूर्व्यात् ततो घञ् । सुगममन्यत्
॥ ७७ ॥

परिषदि देवात् शत्रोराक्रोग-वदने निषेधमाह समिते ।
संसदि सभायाम् । शत्रुं देष्टारसरतिं न परिक्रोगेत् नापि तस्य
क्रोधोद्रेकं कुर्यात् । तं प्रति रोधं सुगुप्तनञ् न विदध्यात् ।
तत्र साहसाचरणेऽतीव रुष्टः सन् चिद्द्रानुमन्याता भवेदिति
भावः । सभायां सौजन्य-गिष्ठाचारप्रदर्शनेन कार्यसौकर्यं
भवति । साहस एव नियमः सभ्यानाम् । 'समा-भंसत्-समिति-
परिषदः' । 'स्त्रियां सामाजिके गोठरां श्रुतमन्दिरयोः सभा'
इति रभसः । सम्यक् सीदस्यस्यां विद्वांसो द्वितार्थम् । पट्ट-
यिगरणादौ, सीदति । सम्पदादित्वात् क्षिपा सिद्धम् ॥ ७८ ॥

शत्रूणां विषद्व्याप्तौ श्रवणे श्रवणत्वमिजायते तटाह शत्रुति ।
शत्रूणां वैरिणःम् परातीनामिति । व्यसनं तेषां दुःखगोक-
भापदः । तच्छ्रवणे आत्मनः श्रवणस्य श्रुतेः । श्रुतं प्रीतिकर-
भायो जायते इति शेषः । तदात्वे असायामिनानिटकारिणः
शत्रोः विषत् सञ्जायते । स तथा अवसन्ती भवतीति याज्ञां आपा-
यतः शुभकरी । प्रवृत्ति-सरणि-समाश्रितानामिषा रीतिः यत्
सुखदां शुभयाज्ञां अमित्याणां च दुःखयाज्ञां प्रीतिकरीति ।
निदृष्टि कोषादिकं प्राशुक्तम् ॥ ७९ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

—०००—

अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते ॥ १ ॥

नीति-नीकर्षधारस्य कौटिल्यस्य महामतेः ।

सूत्राणामाशुबोधाय टीका सारार्थबोधिनी ॥

इति दर्शनभूतपाशाण्यमूलव्याख्यायां श्रीईश्वरचन्द्रशर्मशास्त्रि
कृतायां सारार्थबोधिनीयां तृतीयोऽध्यायः ।

—०००—

तृतीयेऽध्याये सामान्यविर्गोपकारेण मुख्यविषयान् प्रस-
ङ्गागतविषयांशोक्ता सुदृढद्वयवहारस्योपदिश्य सम्प्रति तुरीया-
ध्याये निर्धनस्यार्थचिन्ताव्याकुलचित्तस्य बुद्धिहानमाह अधनेति ।
अधनस्य दीनस्य निःस्वस्य चेति । बुद्धिर्धीर्मतिः । न विद्यते न
प्रसरतीति । प्रयाभावचिन्ताव्याकुलतया नियतं बुद्धेर्मान्या-
त्तमतिभा नश्यत्येव । 'बुद्धिर्मनीषा धियणा धोः प्रज्ञे'त्वमरः ।
पुष्कल-विभवे सति, परिधान-पान-भोजन-चिन्ताराहित्येन क्षीर-
नवनीत-हविर्भोजनेन च बुद्धेः प्राख्यं सम्पद्यते । तथा च "सद्य-
भोजस्करं दुग्धम्" । तथा धो-स्मृतिमेधाग्निक्वाहिण्यां शस्यते
घृतम् ।

"नवनीतं हितं गव्यं हृष्यं वर्षवलाग्निजत्" ।

इत्यादि वैश्वके । दीनस्य तु तन्नोपयुज्यते धनाभावात् । अन्य-
म्च्छकटिके दैन्यवर्णने । पदनिरुक्तिः प्रागुक्ता ॥ १ ॥

हितमप्यधनस्य वाक्यं न शृणोति ॥ २ ॥

धनहीनः स्वभार्य्या अवमन्यते ॥ ३ ॥

दैन्यात्तस्य हितोपदेशयवनेऽपि नोक्ताणां वैसुरत्रमाह
 हितमिति । अधनस्य निःस्पृश्येति । हितं वाक्यं सदुप-
 देशमुपकारजनकं यदेतत्सोक्तो न शृणोति नाकर्णयति । यतो
 दैन्यात्सोक्तस्य सामान्यदृष्ट्या निर्धनः तुच्छाम्पदो भवति । अस्-
 म्नादायं प्रियमिष्टमपि न शृणोति श्रुत्वा च हृयषुडाग नाव-
 धारयति । 'वापयन्तु कुम्भिते ह्रीर्न वचनाहं च वाच्यवत्' इति
 व्याहृतिः । 'तिङ्शुपस्तचयो वापयन्' इति गाह्रिकाः । तिङ्-
 स्तानां चयो यथा 'पचति पच्य' 'पचति भवति' पाको भवती-
 त्यर्थः । सुवस्तानां चयः । 'प्रकृतिमिष्टमिदं हि महात्मनाम्'
 इत्यादि । महाभाष्यकारणये अत्र 'भवति' इत्यध्याहारव्याव-
 श्यकत्वाभावात् न वाक्यम् । अन्ये तु 'वाक्यं स्याद्योग्यताकाह'-
 सत्तियुक्त-पदोपशब्ध' इत्याहुः । हितमिति । धाञ् धारण-
 पोषणयोः । दधातेः धीयते इति ङप्रत्ययः । 'दधातेः हिः'
 इत्यनेन साधु । यच्च भाषणे, उच्यते । वचेः स्यत् 'वजोः'
 इति शब्दसंज्ञायाम् कुत्वम् ॥ २ ॥

धनाभावात् स्वजनैरयमानमाह धनिति । धनेनार्थेन हीनो
 निर्धनः पुरुषः । स्वस्यात्मनः भार्य्याया पत्यसाध्यवमन्यते अवज्ञा-
 यते । पत्यसादयः सर्वे मत्सु धनेषु सुखिनो भवन्ति । ते च
 धनितं गृहपतिमाद्रियन्ते । धनाभावे सुखाभावाद्यवमन्यन्ते च

पुष्पहोनं सहकारमपि नोपासते भ्रमराः ॥ ४ ॥

तदुक्तं कविभिः 'माता निन्दति, नाभिनन्दति सुतः कान्ता च नालिङ्गते' इति । धनाभावादित्यर्थः । फल-पुष्प-पत्रविहीनं महीरुहं यथा विहगा स्यजन्ति । यथा च शुष्कं सरः सारसाः परिहरन्ति तद्वद्वनहीन-मानवं कटुभ्याः विजहति । अन्यञ्चोक्तम् कविभिः 'असौ जोयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्, वहिर्हारे यस्य लघु-लवसमाः सन्ति गुणिनः' । हीनः । ओहाक् त्यागे, हीयते । तत्. आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः, कर्मणि वा । 'धु मा स्या' इत्यादिनेत्वम् । 'ओदितथ' इति नत्वम् । डुभृञ् धारण-पोषणयोः, भ्रियते भूर्यते वा । भू भरणो, इत्युभयो-र्यत् । यत्तु क्षोरस्वामिना 'संज्ञाया भृञ् ऋहलोर्णता तत् साधितं तन्न, संज्ञायामर्थे 'समजनिपदः' इत्यादिना परत्वात् कापा भाव्यम् । संज्ञा पर्युदाससु पुंसि सावकाशो नतु स्त्रियाम् । यतः 'तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति न्यायात् भृञ् एव क्वप् स्यान्न तु डुभृञः । ३ ॥

पूर्वसूत्रोदाहरणव्याजेन प्रयोजनसिद्धभावे वस्तुपरिहार-माह पुष्पेति । पुष्पेन प्रसूतेन हीनं रहितम् । सहकारं सुगन्धि-रसालवृक्षम् । यद्वा सामान्यं श्रुततरुम् । भ्रमराः सधुलिङ्गः । नोपासते कुसुमाभावात् तत्तरुसमापं नोपसर्पन्ति । विशष्कं सरः सारसाः । दृष्टान्तभूतं पूर्वसूत्रस्यैदं सूत्रमिति । 'पुष्पं विकाश आर्त्तंषे । धनदस्य विमाने च प्रसूने नेत्र-

विद्या धनमधनानाम् ॥ ५ ॥

रुष्यपि' इति श्लेषः । पुष्य विक्रमने, पुष्यति । पचा-
द्यचा सिद्धम् । 'सहकारोऽति सौरभः' इत्यमरः । इत्तं सह-
कारयति मेनयतीत्यचा सिद्धम् । हीनपदं प्राङ् निरुक्तम् ।
भ्रमराः । भ्रमु अनयस्यानि, भ्रमति । 'अर्त्तिरुमि भ्रमि चमि'
इत्यादीणादिकात् करण् ॥ ४ ॥

निर्धनस्य पुंसो विद्यया धनवत्त्वमाह विद्येति । अधनानां
दरिद्राणां निःस्वानामिति । विद्या शास्त्राद्यध्ययनजनितं ज्ञानं
पाण्डित्यमिति च सैव धनमर्थः । यत्प्रज्ञाया जगति धनं संश्र-
यते यदा तपोधनवद् विद्यैव धनं श्रेयम् । 'धनन्तु गौधने वित्ते'
इति विग्रहः । धन धान्ये, धनति । तदचामिद्धम् । अन्यच्च
सुभाषितसन्दर्भे 'विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्'
इत्यादि । अपरस्य मानवे द्वितीयाध्याये—

“अह्मधानः शुभां विद्यामादधीतावराटपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं सौरभं दुष्कुलादपि” ।

यद्योक्तं—

“वित्तं बन्धुर्वैयसैव तपो विद्या यथोत्तरम् ।

पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी” ॥

अन्यच्च नौतौ—

“ये ब्रानभावाद् पठन्ति विद्याम्,

ये यौवनस्था अधना अदारः ।

विद्या चौरैरपि न हाव्या ॥ ६ ॥

ते शोचनीया इह जीवलोके,
मनुष्यरूपेण मृगाशरन्ति” ॥

विदुः ज्ञाने, वीक्षीत्यतः कथम् ॥ ५ ॥

विद्याया अनपहरणीयत्वमाह विद्येति । चौरैः तस्करैर्दस्यु-
भिश्च । अपि निश्चितम् । न हाव्या नैवापहरणीया । चौरः
सर्वं धनमपहर्तुं शक्ताः । विद्याया अन्तरद्रव्यत्वात्ते अप-
हर्तुं न शक्नुवन्ति । तदुक्तं गारुडे—

“गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं नक्तं चैव तु दृश्यते ।

अग्रेपं हरणीयञ्च विद्या न ह्रियते परैः ॥

अन्त्यजा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ति यद्-राक्षसैः ।

सा विद्या केन भीयेत यस्याः कीऽन्यः समोऽपि न ॥

ज्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्षपेण तुरङ्गमम् ।

मच्चिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥

एवं विधं विधिं वत्स ! विद्यामन्त्रप्रभावतः ।

जीर्द्यते भचितं पुंसिः तस्माद्विद्या परात्परा” ॥

सुरिभिश्चोक्तम्—

“ज्ञातिभिर्वर्ण्येनैव चौरैरपि न नीयते ।

दानेनैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम्” ॥

सुर स्तेये, चोरणम् । अप्रत्ययात् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।

सुरा शीलमस्य चक्षुष्यादिभ्यो षः, अन्ये तु पचाद्यच्वा तत्-

विद्यया ख्यातिः ॥ ७ ॥

यशः शरीरं न विनश्यति ॥ ८ ॥

सिद्धमाहुः । 'नकार्या' इत्यत्र 'न प्राप्नोति' पाठे ग्रहणायोग्येति
सदर्थः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ६ ॥

मानवस्य सुख्यातिर्निदानमाह विद्ययेति । विद्यया ज्ञान-
विशेषेण सुशिक्षया वा । ख्यातिः कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । विदुषा
मदाचरणाध्यापनपरोपकाराणामनुष्ठानेन कीर्तिरवाप्यते । तथा
सुग्री यगस्यो च लोके । सदुक्तं गारुडे—

“विद्या विधेकधीनेन शुभाशुभविचारिणाम् ।

विद्यते सर्व्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥

विद्या विचारतश्चक्षाः राज्ञः सन्मार्गगामिनः ।

भुञ्जतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

नहि विद्या कुर्म जाति रूर्पं पौरुषमात्रताम् ।

यगतं सर्व्वलोकानां पठिता उपकारिता” ॥

'भोगानि' इत्यत्र 'भोग्यानि' क्वचित् पाठान्तरम् । 'प्रया
ख्याती' इत्यमरः । वेदान्ते तु ख्यातिशब्दोऽन्यार्थधीधरुः ।
सांख्यनये ज्ञानार्थकः ख्यातिशब्दः । ख्या प्रकथने, ख्यानम् ।
चक्षिडाद्देशो वा । ततः क्तिन् । 'विद्यया ख्यापिता ख्याति'-
रिति भिन्नपाठे विद्यया ख्यातिः प्रया सुप्रसूता भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कीर्तिर्मण्डितदेहस्याविनश्यत्त्वमाह यग इति । यगः
कीर्तिः ममश्नेति यावत् । तेन युक्तं मूर्ध्नि वा शरीरं देहः । यगः

न स्त्रेच्छभाषणं शिञ्चेत ॥ १३ ॥

ज्ञानार्थे यदालुर्जिज्ञासुर्वा भवेत्तदा नीतिं शिल्पादि विषये उप-
देष्टव्यं स एवेति नीतिविदा समयः । यतो नीतौ त्रिवर्गस्यापे-
क्षास्ति न मीच मार्गस्य । विष्णुनाप्युक्त—

“सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्वन्ध एव स” इति ।

त्रिवर्णं यानरो नीचं प्राकृतञ्च पृथक् जनं” ।

इत्यमरः । उपेतथ्येति । उपपूर्वादिर्तेर्विद्याग्रहणार्थं । नीच-
स्येति । नीचिनेति तृतीया युक्ता । यदा कर्त्तरि पठ्येति
केचित् ॥ १२ ॥

पुलिन्दादिभाषणस्य शिञ्चाया ज्ञाननैपुण्य-बुद्धिनैर्मात्स्या-
भावात् तस्मिन्नेधमाह नेति । स्त्रेच्छाना किरात गवर पुलिन्दाना
भाषण भाषा कथनस्येति । तत्र शिञ्चेत नापि ग्रन्थात्तरतो वा
अभ्यासं कुर्यात् । सा च भाषा त्रिविधा । कथ्या लेख्या
देश्या च । तासु द्वे प्रसिद्धे । देश्योक्ता भोजराजेन । तथा च—

‘देश्ये देश्ये नरेन्द्राणा जनानाञ्च स्वके स्वके ।

भङ्गा विभियते यस्मात्तस्माद्देश्यं प्रकीर्त्तितम्” ॥

अन्यत्रोक्तमृषिणा—

‘न शातयेदिष्टकानि फलानि तु फलन वै ।

न स्त्रेच्छभाषा शिञ्चेत नाकर्षेच्च कदास(ज) नम्” ॥

एवमेव महाभाष्ये ‘न स्त्रेच्छित्तपै नापभाषितं वै, स्त्रेच्छो हवा
एष यदप्यशब्द’ । ‘स्त्रेच्छा माभूम इत्यध्येय व्याकरणम्’ । न स्त्रेच्छ-
देश्ये’ इति विष्णुसूत्रम् । तत् स्वरूपन्तर्द्वेषो यथा—

स्त्रेच्छानामपि सुवृत्तं याद्वम् ॥ १४ ॥

“चातुर्वर्णी-व्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
स स्त्रेच्छदेशो विघ्नेयो प्रार्थ्यावर्त्तस्ततः परम्” ॥

भास्कराचार्यास्त्वाहुः—

‘वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकास्ये
गेषु चास्यजजना नियमन्ति सर्वे’ ।

अप्यथोक्तं—

“गोर्मांसघादको यस्तु विरुहं बहु भापते ।
सर्व्याचारपरिभ्रष्टो स्त्रेच्छइत्यभिधीयते” ॥

केचित्तु विद्वांसः प्रोक्तुः स्त्रेच्छादिदेशविमर्शे धर्म्यादि विषये न तु ‘नीति चार्त्तादौ । याणिज्य-विद्याध्ययनार्थाङ्गेषु न देश-
विचारः । तथा च नीचादप्युत्तमा विद्यामिति । अपरथोक्तं
मनुना—‘पद्माह्वणा दध्ययनमापत्काले विधीयते’ इति च ।
सूतमंहितायाञ्च—

“माहाण्यां वैग्नतो जातः अत्ता भवति नामतः ।

अस्यामनेन चौर्येण स्त्रेच्छो विप्राः प्रजायते” ॥

इति । ‘शयरो स्त्रेच्छभेदे च’ । ‘किरातो स्त्रेच्छभेदे स्यात्’
इति मेदिनी । ‘पुनिन्दा कथ्यते स्त्रेच्छे’ इति तारपानः । ‘भेदाः
किरात-शयराः पुनिन्दा स्त्रेच्छजातय’ इत्यमरस्य । एतेषां
मते एतस्य स्त्रेच्छदेशत्वेन ख्याताः । स्त्रेच्छ अथ्यक्ते शब्दे,
स्त्रेच्छति । अष्टमत्वयेन मिडः । ११ ।

हीनजनतोऽपि सुवृत्तग्रहणमाह स्नेच्छानामिति । स्नेच्छा-
नां खन्यादिविषयजातानां लोकानाम् । यत् सुवृत्तं सुगिद्या
सौशील्यं वाणिज्यमिति यावत् । तदथाद्यं ग्रहणीयं गिचणी-
यम् । यदुक्तम्—

‘विषादप्यसृतं याह्यमनेध्यादपि काञ्चनम्’ । प्रागुक्तमन्वत् ।
गुणाः सुचरितानि सर्व्वतो याह्याणि । तथाचेतस्य नष्टुचाणक्ये
‘सिंहादिकं वकादिकं पट् शुन म्वीणि गर्दभात्’ । गुणैर्नचोऽपि
श्रेष्ठत्वं याति यथा विदुरादिः । अन्यच्च । ‘महताश्चरिताभ्यामे
महत्त्वं याति निश्चितम्’ । अतो महतां सुचरितासुकरणे न
दोषः । सारग्रहणे नोच्चावचविचारः । तथा च कापिनं सूत्रं
‘सर्व्वतः सारादानं पट्पदवत्’ । पुराणि च ‘सर्व्वतः सारमा-
दद्यात् पुष्येभ्य इव पट्पदः’ । केचित्तु वाणिज्यविद्याशिष्यार्थं
प्रत्यन्तदेशगमनं युक्तम् । ततः प्रतिगमनात्परं प्रायश्चित्तमनु-
ष्ठेयमित्याहुः । तथा च श्रुतिः ‘नावेव सिन्धुम्’ । ‘समुद्रमंथानम्’
इति वीधायनञ्च । अत्र नावा द्वीपान्तरगमनमिति तत् सूत्र-
व्याख्यानम् । ‘आवूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे’ इति
सार्कण्डेयपुराणि । वराहपुराणे च—

“समुद्रयाने रत्नानि महामृत्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकैः सार्धं शानयिष्ये बहूनि च ॥
शूकेन सह सम्प्रातो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोतारुढाः ततः सर्व्वं पोतवाहैरुपासिताः ॥
अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन नित्यशः’ ।

शत्रोरपि सद्गुणो ग्राह्यः ॥ १५ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यम् ॥ १६ ॥

असक्तसमुद्रमात्रसंशाने प्रत्ययायाधिक्यं तदाह यात्रयक्त्वाधृति-
व्याख्यानेऽऽपरार्कः प्रागुक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

गुणग्रहणे शत्रु-मित-प्रतीति-परिहारमाह शत्रोरपीति ।
शत्रोरपिः देष्टुरिति । अपि निगयार्थं । सन् येथो गौश्वकारः
प्रसंभनीयो गुणः । स च वैदुष्य-भौगीण्यादिः । ग्राह्यः उपा-
देयो ग्रहणीयः । उक्तञ्च महाभारते 'शत्रोरपि गुणा यथा-
दोषा याथा शत्रोरपि' । नापि शत्रोर्दोषो ग्राह्यो गुणस्याज्यः ।
एवं मित्तस्यापि दोषो ग्राह्यः परिहाराय विशुद्धये वा । यतः

'गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः' ।

इति उक्तमाश्रयमस्ति । सद्गुण इत्युक्तेरमद्गुणः कृत्रिम-
गुणोऽपि हेयः । क्वचिन्ममयग 'गुणा पूजा स्यान्नं गुणेषु न च
निद्र' न च तयः' । 'मौर्व्यां प्रकाशितं सत्त्वशुक्लसन्ध्यादिकं गुणः'
इत्यमरः । गुण आमश्वणे, गुणते । ततो घञ् । १५ ॥

पीयूषस्य महाघर्त्वात्तस्य गरन्नादपि अहर्णोचित्यमाह विषा-
दिति । विषाद् गरन्नात् कालकूटादिति । अमृतं सुधा पीयू-
षम् । महाघर्द्रथ्यं वेति । ग्राह्यमामादनीयम् । यत्र महाघ-
वसु तत् विषाद् पूरोपाहा संशयम् । ग्राह्यत्वं हितकरोपा-
देयत्वेनेति । अमृतपदेनामृतसुखमपि बोध्यम् । नतु श्रमादन्य-
मुश्रमा अन्यदुपादेयम् । तदुक्तं महर्षिणा 'विषादप्यमृतं ग्राह्यमसे-

गुणे न मत्सरः कर्त्तव्यः ॥ १७ ॥

धादपि काष्ठनम्' । अन्यत्र भारते यदुक्तं 'यत्रास्ते विषमसर्गा-
ऽमृतन्तदपि मृत्यवे' इति तत्प्रसङ्गकर्त्तृकप्रियाचरणविषये धर्म-
विषये वा मन्तव्यम् । स च शाख्य-पापादिमिश्रितो धर्मोऽध-
र्माय भवतीति । 'पीयूषममृतं सुधा इत्यमरः । विषादिति ।
'गरले विषमश्वसि च स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युक्तविवेके । विषु-
व्याप्तौ, वेवेष्टि कायम् । विष प्रयोगे वा, ततः 'द्वगुपध' इत्या-
दिना कः । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले हृते । अया-
चिते च मोक्षे ना' इति मेदिनी । न मृतं मरणमत्रेत्यमृतम्
॥ १६ ॥

गुणविषये मात्सर्यनिषेधमाह गुण इति । गुणे बुद्धेः प्राख्यं
विद्यादौ । यद्वा पुंसो विषयोत्कर्षे । मत्सरः मात्सर्योऽपरस्यो-
त्कर्षे द्वेषः । मत्सर इति भावप्रधाननिर्देशः, तेन मत्सरतत्पर्यः ।
यद्वा तत्कार्यं मात्सर्यम् । न कर्त्तव्यो नापि विधेयः । तदात्वे
शिवाहानिः समाजानिष्टं स्व मानममालिन्यं धैरञ्च वञ्चते । गुण
दर्शने हर्षो विधेयः । यतः सर्वत्र गुणोऽर्हणीय इतिप्रकरय ।
उक्तञ्च कविभिः 'गुणैरुत्तमतां याति' । 'पदं हि सर्वत्र गुणै-
र्निधीयते' इति च । 'मत्सरोऽन्यशुभशेषे तद्वत् कृपणयोस्त्रियु'
इत्यमरः । मदी हर्षं, माद्यति परकृच्छ्रे । ततः 'ऊ-भू मदिभ्यः
कित्' इति रसः ।

"गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सुद इन्द्रिये ।

अथस्थया पुत्रपः सन्मान्यते ॥ १८ ॥

स्थान-एव नराः पूज्यन्ते ॥ १९ ॥

श्यामगोष्वादि मत्स्यादि सन्ध्याद्याहृत्ति रज्जुपु" ॥

इति मेदिनी । गुण भ्रामन्वणे, गुण्यते इति । ततो घञ् ॥ १७ ॥

अथस्थया पुंसां गौरयमाह अथस्थयेति । अथस्थया देगा । कान्तकृतो धन्वा" शीयनादिरिगोषोऽयस्या चिति । यदा तया चायस्थया धनविद्यामानपरिजनम्यतिदगया । पुरुषः पुमान् नर इति । 'पुरुषः त्वात्मनि नरे पुत्रागे च' इति कौष. । मन्वा-म्यते, पूज्यते गरीयान् भवति । उक्तञ्च सुरिभिः 'अथस्था पूज्यते राजन् न गरीरं गरीरिणाम्' । यथा च चह्न-चामर-सचिय-पारणाग मामस्त-दुर्ग-पौत मेनादिभिः, राजिति मन्वाम्यते लोके । एयामभावे धाररमावती राजा अथमन्यते । तदुक्तं—

"इप्ति-घोटक-मामस्त-नीका-दिग्दे ग साधनैः ।

राजा भवति लोकेऽग्निन् न पुनर्जायमावतः" ॥

इति । 'विगोषः कानिकोऽयस्या' इत्यमरः । अथपूज्याहृत्तिठते रक्त. । 'अथस्थयायामिति' प्रापकात् । पुर अथगमने, पुरति । 'पुरः कुमन्' इत्यने न सिद्धम् । अतः, मततं मदवम्याकरणेन भाष्यम् ॥ १८ ॥

योग्य स्थानापम्यितेर्गौरयकरत्वमाह स्थान इति । स्थाने स्थयोग्यायशभुसौ । यस्य यदायत्तं योग्यं हितकरं स्थानं तस्य तदेव युक्तम्, यथा शैलगङ्गं सिद्धस्य । नराणान्तु निर्भ्रानवारि-

आर्य्य-वृत्तमनुतिष्ठेत् ॥ २० ॥

वायुपूर्णनिरत्ययस्थानम् । नरा मानवाः पूज्यन्ते सम्मान्यन्ते
लोकैरिति श्रेयः । नतु परायत्ते अयोग्ये च स्थाने केचन श्रेष्ठा
भवन्ति । स्थानगौरवाभावात् । तदुक्तं कविना—

स्थानस्थितस्य पक्षस्य सहायौ वारिभास्करौ ।

स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेद-शोषकरावुभौ” ॥

अन्यच्च—

“स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः” ।

यत्तु—‘स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा द्विजाः’ ।

इति तत् पूर्वस्थानादुत्कृष्टस्थानलाभविषये । अपरञ्च सामान्य-
नीती—

“स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानम्

स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः” ।

इति सहकारि-प्राधान्यादाह । ‘स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थिती
वृद्धिचयेतरि’ इति मेदिनी । स्थीयते अत्रेति स्थानम् । अधि-
करणे भावे वा ल्युट् । नरः । नृ नये । नरन्ति, नृणाति वा
अच प्रत्ययेन सिद्धम् ॥ १८ ॥

महतामनुकरणे स्त्रीयमहत्त्ववृद्धिः स्यात्तदाह आर्य्येति ।
आर्य्याः आर्य्यावर्त्तवासिनः गिष्टाः । विद्या-विनय-नीति-धर्म-
ज्ञान-सम्पन्नाः । तेषां वृत्तमाचरणं चरितम् । तदनुतिष्ठेत् आर्य्य-
येत् समाचरेदिति । तदुक्तं वसिष्ठैः—

न कदापि मर्त्यादामतिक्रमेत् ॥ २१ ॥

“कक्षीयमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्रकृताचारं यः श्राय्यं इति स्मृतः” ॥

ते श्राय्या यत्राममन्ताइत्तन्तो स श्राय्यायर्त्ताभिधो देशः । तदुक्तं
मानवे—“शाममुद्राच्च यै पूर्वा दाममुद्राञ्च परिमात् ।

तयोरेवास्तरं गिर्योराय्यायर्त्तं विदुर्युधाः” ॥

तत्रैव भारतं यपेम् । तथा च—

“वर्धम्यामं विदुः प्राजाः इमं लोकश्च भारतम् ।

अन्यथ—मैत्रेयं प्रति परागरः—

“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेरैव दक्षिणम् ।

यपे तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः” ॥

सप्तशतसु गिरुपालवधे च—

“एतदूरगुरुभारभारतं यपेमद्य समवेर्त्तते यगे” ।

इति । ‘श्राय्यं-मभ्य-मञ्जन-साधवः’ इत्यमरः । कृत् गर्तो, श्रय्यते ।

अर्भुं योष्यो या । ‘कृत्-कृन्-कृत्’ इत्यनेन सिद्धम् । ‘वृत्तं वृत्तो

वृद्धे मृते । चरिते यर्त्तले’ इति ऐमः । वृत्तु यर्त्तने, यर्त्तने ।

ततः, क्तप्रत्ययेन सिद्धम् ॥ २० ॥

कार्यमर्त्यादान्द्वने नीतिविरोधात्तद्विषयमाह निति ।

मर्त्यादां सदाचरणमीसां नीतिनियममिति । कदापि

कधिन्कामेऽपि । नातिक्रमेणैव अहयेत् । वारमेकं तत्रद्वने

तु अमद्विषये सत्वहानिः साहमाभिययश्च स्यात् । पुनस्तत्-

नास्त्यर्घः पुरुष-रत्नस्य ॥ २२ ॥

न स्त्रीरत्नसमं रत्नम् ॥ २३ ॥

करणमनायासमाध्यम्भवेत् । कापि च मृपाकथन प्रतिज्ञामङ्ग-
दोषोऽपि आपवति । इतश्च न्याय्यपथ-स्थितिर्मर्यादेति ।
'मर्यादा धारणा स्थिति.' इत्यमरः । मर्या इति सीमार्ये अच्य-
यम् । तत्र दीयते । प्राग्वदङ् । अति पूर्व्यात् क्रमेर्विधि-
लिङ् ॥ २१ ॥

श्रेष्ठपुरुषस्य मूल्याभावमाह नेति । पुरुषरत्नस्य पुरुषेषु
श्रेष्ठस्य उत्तमपुरुषस्येति यावत् । 'अर्घोमूल्यं नास्ति न विद्यते ।
अन्येषा रत्नाना रत्नवणिग्भिर्मूल्यं निरूप्यते पुरुषरत्नस्य तु
क्षेनापि मूल्यं निरूपयितुं न शक्यते वैदुष्यादिगुणस्यापरिमित-
त्वात् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । अर्हं मह पूजायाम्,
अर्हति अनेन । 'हलयेति' घञ् । ततो न्यङ्गादित्वात् सिङ्गम् ।
अर्घिर्धात्वन्तरम् । तेन वा सिङ्गम् । 'रत्नं सजाति श्रेष्ठेऽपि
मणावपि नपुसकम्' इति मेदिनी । रम् क्रोडायाम्, रम्यते ।
ततो ख्यन्तः । अन्तर्भावितस्थयो वा । यद्वा रमन्तेऽस्मिन् ।
'रमेस्तु' इत्यादि कसूत्रात् । नेङ् वशीत्यादिना नेट् । 'षेर-
निटि' इत्यादिना सिङ्गम् ॥ २२ ॥

सर्वैरत्नैस्त्वस्त्रीरत्नस्य श्रेष्ठ्यमाह नेति । स्त्रीरत्नम् । स्त्री,
वरवर्णिनी । सैव रत्नाधिका । तदमूल्यम् । मूल्येन तादृश्याः
वरवर्णिन्या दुर्लभत्वात् क्रय्यत्वाभावः । एतत्तुल्यं रत्नं भुवि

दुर्लभं रत्नम् ॥ २४ ॥

नास्ति । तथात्र मार्कण्डेयपुराणे 'स्त्रीमद्यमति चार्व्यङ्गीशीत-
यस्यो दिग्दक्षिणा' । स्त्रीरत्नं स्त्रीषु श्रेष्ठम् ।—'जातो यदुत्कृष्टं
तद्रत्नम्' । 'विष्णुपुराणे तद्दोकायाश्च चतुर्द्वारद्वानि यथा—

'शक्रं रथो मणिः शङ्खदग्धं रत्नञ्च पद्ममम् ।

केतुर्निधित मत्तैयमप्राणानि प्रचक्षते ॥

भार्या पुरोहितस्यैव मेनानी रत्नकृत्त यः ।

पद्मग्री कनकयेति प्राणिनः सातकोत्तिंताः ॥

चतुर्द्वारानि रत्नानि सर्वेषां चक्रयर्त्तिनाम्' ।

अन्यथोक्तं दुरिभिः—

"सर्वरत्नस्य सत्त्वस्य येषां च भुवि विद्यते ।

स्त्रीरत्नस्य च सत्त्वज्ञानं न मन्ति जगतीतने" ॥

प्रागुक्तमन्यत् ॥ २३ ॥

मणैः साततममौनमध्यमाह दुरिति । रत्नं मणि प्रभृति ।
तत्र स्वजाति-श्रेष्ठम् । तद्दुर्लभं भुवि । बहुक्रीमेन केनचित्
तद्विज्ञम्यते । अपरत्नं रत्नकृतं भोजराजोय-युक्तिरूपतरो
मरुद्पुराणे च वर्णितमस्ति । तथाचोक्तम्—

"परीक्षा परिशुद्धानां रत्नानां दुरिर्वीभुजा ।

धारणं संपन्नो वापि कार्यैः त्रियमभीषता ॥

शास्त्रज्ञाः कुमनाद्यापि रत्नभाजः परोषकाः ।

त एव सून्यनाद्यापि विसारः परिकीर्त्तिताः" ॥

अथशो भयं भयेषु २५ ॥

‘रत्नं स्वजाति श्रेष्ठे स्यात् मणावपि नपुंसकम्’ इति हैम-
कोपि । रत्नरक्षणं धारणञ्च प्रशस्तं कौर्त्तितं राजवल्लभे । तथाच—

“धन्यं यशस्यमायुधं श्रीमदुच्यमनसूदनम् ।

हर्षणं काम्यमौजसं रत्नाभरणधारणम्” ॥

तामि च सूर्य-चन्द्रकान्त-पद्मराग-नोलकान्तादीनि विविधानि ।
प्रागुक्तमन्यत् ॥ २४ ॥

सुधिया मानवानां लोकेषु श्रेष्ठ-भयमाह अथश इति ।
सर्वेषु भयेषु साध्वसेषु । यद्वा तज्जनकेषु विषयेषु । पुंसामयशो-
ऽपकौर्त्तः कुत्सार्थां भयं भीतिरेव महज्ज्ञेयम् । तथा च
भारते—

“सम्भावितस्यापकौर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते” ।

अन्यच्च तत्रैव—

“अकौर्त्तिंश्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेष्वयाम्” ।

अपरञ्च—

“अपमानं तथा लज्जा बन्धनं भयमेव च ।

रोग-शोकघृतेर्भङ्गो मृत्युश्चाष्टविधः स्मृतः ॥”

कालेऽपमानविशेषो मृत्युदेश्यो भवति । कविसमयश्च ‘परी-
वादस्तथ्यो हरति हि महिमानं जनरवः’ इति । ‘लोकवादी
जनरवः परीवादापवादयोः’ । अवैधकर्मैरनुष्ठाने अथशो मह-
द्भवति । तदुक्तं महर्षिणा ‘अथशो महदाप्नोति नरकश्चाधि-

नास्त्वलसस्य शास्त्राधिगमः ॥ २६ ॥

न स्त्रैणस्य स्वर्गावाप्तिधर्मैकृत्य षु ॥ २७ ॥

गच्छति' । अतः अपवादाद्यमरदाने मर्थ्यया पराङ्मनः स्यात् ।
'भयं भोतौ भयदरं' इति हेमः । भयम् । जर्मो भये, विंगति ।
'अभूतिधौ भयादीनामुपमाग्यानम्' । वाटुलकादडि या ॥ २५ ॥

कार्याद्यस्य निरुद्धाद्यस्य शास्त्राज्ञानाभावमात्रं निति ।
अलमस्य मन्दस्य कार्येन्द्रिययोगैकृत्यगुरुत्वम् । शास्त्राधिगमो-
शास्त्रार्थबोधः प्रतीतिरिति । नास्ति न सम्भावने । तदुक्तं
नोतिज्ञैः—

"अनघो मन्दबुद्धिश्च सर्गो वा व्याधि-पीडितः ।

निद्रालुः कामुकश्चैव पडेत शास्त्रवर्जिताः" ॥

शास्त्रार्थाधिगमे मत्तयश्च यथा—

"मिधावी ब्रह्मचारी च सुम्य, क्लेशपरायणः ।

उदयस्तोत्रमस्मिगो विशार्यो म भयेत् मदा" ॥

मिधावी ग्मु तिमान् नोरोगः शास्त्रबोध योग्यः । शास्त्रपदं पाङ्-
निरुक्तम् । 'आलस्य' इति पाठे तु अलम एवेति शार्थं षड् ।
मम शेषणे, न लसतोति अत्रा सिद्धम् । अन्यस्य—

"आलस्याद् बुद्धिमान्श्च आलस्यात्कार्यैकैकधम् ।

आलस्यादजनतिथैव गौर्यं तेन नश्यति ॥"

अतो भूतिमिच्छता मदानस्य परिशीलेत् ॥ २६ ॥

कामिन्यासक्तस्य पुंसः धर्मकार्यं स्वर्गलाभ सम्भावना विरह-

स्त्रियोऽपि स्वैणमवमन्यन्ते ॥ २८ ॥

माह नेति । स्वैणस्य सतत कामिन्यासक्तस्य स्त्रीजितस्य काम-
किङ्करस्येति यावत् । तथाहि कामासक्तत्वेनोज चयाभनो
देहेन्द्रिय वैकल्यादीखराराधने प्रवृत्त्यभावाच्च धर्मकार्याभाव ।
स्वर्गवाप्ति स्वर्गप्राप्तिस्तत्त्वाभो न भवति । एव धर्मकृत्यं, शतय-
भावात्तत्कार्यं तदनुष्ठान तत्फलञ्च न भवति । धर्मकृत्यञ्च
याग दान देवाराधन योग परोपकारा । कापि इदं सूत्रद्वयं
पृथगरूपेण विभक्तं दृश्यते । परञ्च प्रयोजनाभावादर्थवैपस्या
शैकमेव सूत्रं युक्तं शोभते । 'स्वैण स्यासक्त कामुकी लम्पटो
रमणीरत' । स्त्रियामय समासक्त इति 'स्त्रीपुभ्याम्' इति नञ् ।
कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवीकसो' इति रभस ।
कृत्यमिति । 'कृञ् शच्' इत्यत्र चकारात् कृष्य च भवति । यद्वा
कृती च्छेदने । कृत्यते । 'ऋट्पधात्' इत्यादिना कृष्य स्यात् ।
स्वर्गप्राप्तिर्धर्मकृत्योपायादिकञ्च पुराणे धर्मशास्त्रे वर्णितमस्ति
॥ २७ ॥

स्त्रीपरायणस्य स्त्रीसविधेऽप्यवज्ञामाह स्त्रिय इति । स्त्रिय
पतिव्रता योषित अन्या वा । स्वैण स्त्रीसेवारत पुमासम् ।
अवमन्यन्ते हीनसिवावजानन्ति । सच्चारित्राभावाच्छक्ति-
राहित्याच्च । केचिद्ददन्ति 'तारुण्याभावाद् दु गौलत्वाच्चेति' ।
'स्त्री योषिदवला योषा नारी सोमन्तिनी त्वमर । स्यायन्ति
गर्भोऽस्याम् । स्यायतेर्द्रट्' इत्यौणादिक प्रत्यय । टिलोपो

पुष्पार्थिनः सिञ्चन्ति अद्भिः पुष्पतरुम् ॥ २८ ॥

अद्रव्य-प्रयत्नो बालुकापीडनादनन्यः ॥३०॥

यस्योपयः । 'टिडटा' इत्यादिना डीप् । ममाजेष्वपि कामामत्ता
अयश्चारा भवन्ति । दौर्व्येणादकम्पेणा अविग्रस्तायेति ॥२८॥

कार्यसिद्धौ रादयोग्यसामर्थ्यममामादनमाह पुष्पार्थिनः
इति । पुष्पार्थिनः प्रसूनकामिनः पुरुषाः । अद्भिः मन्त्रिनैः
सिञ्चन्ति तरुमूलदेगे आद्रीभूतं कुर्वन्ति तेन च पुष्पप्राप्त्यर्थं
स्यात् । पुष्पतरुन् पुष्पितान् मर्डीकृष्टान् । तरुमूले मन्त्रिन-
मेकाद् यथाभिन्नाधं पुष्पाणि यथाकानं नभ्यं शक्नुवन्ति । क्वचि-
देवं सुत्रपाठो दृश्यते 'न पुष्पार्थी सिञ्चति शुष्कतरुम्' एवं पाठे
पुष्पार्थी जनः शुष्कतरुं न सिञ्चति । अपि तु जीवितमर्डीकृष्टं
सिञ्चति । ततश्च तस्य येन प्रयोजनमिद्विर्भवति स तदर्थं
यतते । ममादत्ते च तत् । तथा च दध्यर्थी क्षेपुमेवनेन कृत्वा क्षीर-
मेव गृह्णाति न तु हृषमेवनेन । 'पुष्पं प्रसूनं कुसुमं ममम्' इत्य-
मरः । पुष्प विकसने, पुष्पाति । ततः पचाञ्च् । तरुः । तद्
द्रव्यनतरणयोः, तरति । 'अ नृ गिड्' इत्यादि कृत्वाद्दुः ॥२८॥

कार्ययोग्य-मारयस्त्वदुमन्थानं प्रयोजनं नत्वमारयोग्यानु-
मीलनस्तदाह इति । अद्रव्येषु अमारयत् स्वपदार्थेषु वा यः
प्रयत्नः फलोत्पादनार्थं प्रवर्तनीयमः । स प्रयत्नः बालुकापीडना-
द्बालुकाकायिनादनन्य एव । अर्थाद्बालुकापीडनं निरर्थकम् ।

न महाजन-हासः कर्त्तव्यः ॥ ३१ ॥

यथा तण्डुलार्थी तुपकण्डनं करोति तद्वत् । अथवा 'वालुका-
कायनादनन्यः' इत्यं पाठिभेदोऽस्ति । अत्र कायनं कायकरणम् ।
तत्तु निष्फलमित्यर्थः । 'द्रव्यं भव्ये गुणाद्यये' इत्यमरः । द्रव्यम् ।
द्वरिव द्वरिदं वा । 'द्रव्यश्च भव्ये' इति साधुः । 'वालुका सिक्क-
तासु स्याद् वालुकं त्वेकवालुके' इति मेदिनी । बल प्राणने,
बाहुलकादुन् । स्वार्थे कन् । नात्र वालुकाश्च-गम्भद्रव्यमपि च
सिकता । 'स्थाने नियोगः, सेवा गक्तिमतः, सारद्रव्ये च प्रयतः'
इत्युचुः प्राचीनाः ॥ ३० ॥

सत् समीच्यकारिजनस्योपहासकरण-निषेधमाह नेति ।
महान्तः श्रेष्ठाः पुरुषोत्तमा जना महाजनाः । महत्त्वञ्च विद्या-
धनप्रतापीदार्य धर्मैरिति ज्ञेयम् । तेषां हासः परिहासः उपेक्षा
अप्राहृतैति यावत् । गरिष्ठेषु परिहासकरणे स्वीयमानसि हीन-
वृत्तिरुदेति, तथा सामाजिकेषु च । स्वस्य च तथैव भवने
प्रहत्तिरपि नश्यति साधुद्रोहश्च भवति । तदुक्तं कविना 'न
केवलं यो महतोऽवभाषते' इत्यादि । एवं शास्त्रकङ्गिरपि 'न
प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्य-पूजा-ध्वतिक्रमः' इत्युक्तम् । तादृश-
जनैर्महोपहारः सर्वेषां नत्वपकारः । अतः तान् प्रतिविगानं
नैव कुर्यात् । 'तत्र हासो हास्यं घर्षरं हासिका स्त्रियाम्'
इति शब्दार्णवः । अत्र हास उपहास इत्यर्थः । हसे हसने,
हसनम् । घञा हास इति सिद्धः ॥ ३१ ॥

न नर्म-परोहासः सत्तव्यः ॥ ३२ ॥

कार्य्य-सम्पदं निमित्तानि सूचयन्ति ॥ ३३ ॥

सामान्यतः नर्म-परोहासावन्मनेन भ्रमयातिपातकरण-
निषेधमाह नेति । नर्मं क्रीडा रीला, अयहेननेन क्रीडा च ।
परोहासः उपहासः, तुच्छबुद्ध्या । प्राज्ञ-धर्ममत्कर्मण्येषु । न
कर्त्तव्यः नैव विधेयः । ईदृशावरणे मन्वीतिर्हीयते स्वस्यचावन-
मनं प्यादिति भावः । महा कवि-ममयश्च 'परिहासविजल्पितं
सन्ते ! परमार्थेन न शृण्वता वचः' । परि मर्त्यया ह्य बुद्ध्या
हासः । अत्र नर्मपदेन सामान्यक्रीडामात्रप्रहणायैव पुनरुक्तिः ।
'क्रीडा रीला च नर्म च' इत्यमरः । नृ नये, नरणं नर्म । मनिन्
प्रत्ययेन मिडम् । सूत्रमदः क्वचिन्मूलादर्गे नास्ति ॥ ३२ ॥

कार्य्यारम्भात् प्राक् शुभसूचक-दर्शनेन भाविकार्य्यस्य माफन्व-
माशुभम्पादनभावमाह कार्य्येति । निमित्तानि कार्य्यात् प्राक्
शुभ-सूचक-लक्षणानि । कार्य्यस्य कर्मणः सम्पदं सम्पत्तिम्
शब्दे सूचयन्ति प्रकाशयन्ति । निमित्तानि द्विविधानि । शुभ-
निदानानि । अशुभ-निदानानि च । एतानि तु शाकुनतन्त्रे
श्रुतीस्मृत्यौ, योगशास्त्रे, वैद्यके, मामुद्रिके च वर्णितानि सन्ति ।
गीतायाञ्च—

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

निमित्तं शाकुनो हेतुः चिह्नञ्च शुभलक्षणम् ॥

नक्षत्रादि-निमित्तानि विशेषयन्ति ॥३४॥

इति व्याहिरपि । 'सम्पत् समृद्धिः श्रौचे'ति ।

'निमित्तं किञ्चिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते' ।

इति पञ्चतन्त्रे । न्यायमते तु ममवायिकारणा-समवायिकारणाभ्यां भिन्नं तृतीयं निमित्तकारणम् । जि मिदा छेदने, निमे-
यति । जीतः ऋः । मंत्रापूर्वकत्वात् नत्वम् । 'अनात्मनेपद
निमित्ते' इति निर्देशादेति माधुत्वसुक्तं व्याख्यासुधायाम् ॥ ३३ ॥

कार्यारम्भात् प्राङ्-निमित्तसूचकहेतुमाह नक्षत्रादीति ।
नक्षत्रादि । अप्राकृताभिनवनक्षत्रदर्शनम् । आकाशे धूमकेतुः ।
शिलीभ्रावरणम् । साग्नि-धूमाद्वारीहमः । ते आदयोर्येषां
निमित्तानां, तानि निमित्तानि । कार्यानुष्ठानात्पूर्वं यादृग्
निमित्तदर्शनं भाविकार्यफलं तादृगेवानुमेयम् । तानि परिणाम-
सूचकानि विशेषयन्ति । विशिष्टत्वेन ज्ञापयन्ति । तदयथा
त्रिविधमद्भुतं दिव्यं नाभसं भौमश्चेति । एवमद्भुतसागरे आद्यर्च्च-
नाद्भुतवचनम् । 'प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः । माक प्रबोधाय
देवाः सृजन्ती'ति । विष्णुर्धोत्तरे भौमादिभेदेन फलतारतम्य-
सुक्तम्—

“भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।

नाभसं मध्यफलदं मध्यकाले फलप्रदम् ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च” ।

अन्यद् रघुनन्दनोये ज्योतिस्तास्वेऽद्भुतप्रकरणे संश्लेषितमस्ति ।

न त्वरितस्य नक्षत्र-परोचा ॥ ३५ ॥

श्लोकानामनिटकरत्वेनैतस्यावोघेभ्यः । तत्त्वान्तिविधानन्तु छन्दो-
गपरिगिष्टे गान्तिमयुखादौ च वर्णितमस्ति । 'निमित्त' हेतु-
मन्त्राणोः' इत्यमरः । 'नक्षत्रादपीति' पाठभेदे, नक्षत्रपतनाद्
धुनिपटलोद्गमाद् विपरीतनक्षत्रदर्शनाच्चेत्यर्थो बोध्यः ॥ ३४ ॥

अनिघिष्टमनमगञ्जलमर्तनेक्षत्रोदयगतिस्थितिपरोचादिकम्पु
अगतिमाह निति । त्वरितस्य क्षिप्रगामिनः पुंसः । यदा शीघ्र-
गामिनो नक्षत्रादेः । तेषां परोचा सम्यगोक्षणं न स्यात् । नक्ष-
त्राणां शुभाशुभनक्षणं तद्विधेयः । अथवा कस्मिन् नक्षत्रे को वा
ग्रहोऽस्ति । स कियन्तं फलं स्थित्वा रातोऽन्यत्र यास्यतीति ।
तेषां मध्ये कदागद्योदयः, कदा वा कौर्त्तिकोदयः, कदा पुष्येण
चन्द्रमसो योगः, कदा च चित्रायाः स्थानान्तरे गतिर्भवतीति
मानयन्त्यामाहाय्येन सिद्धान्त-गणितशास्त्रीयोपायावनम्बनेन च
सम्यगोक्षणं सम्भवति । अत्र भोजराजीय राजशृगाइसन्दर्भे सिद्धान्त-
सन्दर्भे सिद्धान्त दर्पणादि प्रमाणम् । अतः स्वटमुष्यते नत्व-
विघ्नगतगणितमिदं शास्त्रस्या स्थिरमतेः परीक्षणोऽधिकार इति ।
'त्वरितं वेग तद्वतः' इति हेमः । चित्राया गतिर्दीर्घकालेन ।
अन्येषान्तु क्षिप्रगतिः । 'नक्षत्रवृत्तं भं तारा' इत्यमरः । न चदते
हिनस्ति । घतः सौत्रो धातुः हिंसार्थे । तत शीघ्रादिकञ्चवात्
इत् । 'नम्नाणपाद्' इत्यादिना प्रकृतिभावः ॥ ३५ ॥

परिचये दोषा न ह्याद्यन्ते ॥ ३६ ॥

स्वयमशुद्ध परानाशुद्धते ॥ ३७ ॥

परिचये च दोषप्रकाशनमाह परीति । परिचये रूस्त्वे प्रकाशे वा तत्काले च, गुणाद्युल्लेखे दोषा कलङ्का गर्हिता-चरणानीति यावत् । न ह्याद्यन्ते नात्रियन्ते । तदानीं गुणा दोषाय प्रकाशिता स्युः अन्यथा यस्य तु परिचयस्तस्य सम्यक् परोक्षा नैव भवेत् । केचित्तु परिचय परिसम्यग्गुणदोषादि विवरण प्रकाश । तेन दोषाच्छादनेऽपि न परिचयो भवति । 'संस्त्वाव स्यात् परिचय' इत्यमर । परिसमन्ताश्चयनम् । विमेषेण ज्ञानम् । चिञ् चयने परिचीयते । परिपुष्वाच्चिनोते परचा सिद्धम् ॥ ३६ ॥

सदोषस्य परदोषानुसन्धानमनीचित्यमाह स्वयमिति । स्वय निज आमनेति । अशुद्धो नानादोषान्वित दुरित युक्तो वा । अत परानन्यान् लोकान् दोष युक्तान् द्रव्याशुद्धते स्र दोष तौल्याय । तर्हि कथम् 'आत्मवत् सर्वभूतेषु य पश्यति स परिष्ठित । आत्मवत् मन्यते जगत्' इत्यादि सङ्गच्छते । सत्य तत्सर्वं गुणविषये सुखदुःखाद्यनुभवे च । न तु दोषविषये स्वदोषस्य परस्मिन्नपि आशङ्कनम् । यदा जगति सर्वे लोका नहि दुष्टा साधवी वा भवन्ति । लोकानाम्प्रावचस्त्रभावात् । केचन साधव केऽपि दुष्टाश्च । पर सर्वेषु मैत्रो करुणा मुदितो पेषा यथायोग्य सम्भावनीया । 'स्वयमात्मने'त्यमर । शुध-

स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ३८ ॥

गौचे, शुभ्यति । ततः क्षमत्ययः । पद्याग्रङ् यीगः । सु-सुष्ठु
अयते अयगतायित्वस्त्रादावौरमा सिद्धम् ॥ ३७ ॥

यसुखभावस्यापरिहायित्वमाह स्वभाय इति । स्वस्यात्मनो
भावः स्वभावः । यद्वा स्त्री भावः प्रकृतिः स्वरूपं नैमर्गिकमिति
यायत् । स च दुरतिक्रमः । दुःखेन महता प्रयासेनातिक्रमितुं
शक्यः, तत्रैकाग्रमनोवृत्तियोग्या । तदुक्तम्—

“स्वभावो यादृशो यस्य न जहाति कदाचन” ।

अन्यच्च बौद्धैरुक्तम्—

“न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्ते तीष्णावद्वेषः” ।

सांख्यभाष्ये च—‘स्वभावस्थानपायित्वाद् यावद्द्रव्य भावित्वा’-
दिति । नीतिविद्विरप्युक्तम्—

“स्वभाय एवात्र तयातिरिष्यते,

यथा प्रकृत्वा मधुरं गवां पयः” इति ।

यथा पयसि साधुर्ध्वमिच्छुरमे च । निम्बे च सिक्ततेति ।
अतिक्रमणम् । अतिपूर्वात्कुनिर्भाषे उक्त् । अन्यविधो यथा—

“निर्गस स्वरूपध्वेत्येयोऽपि भवति द्विधा ।

निसर्गः सुदृढाभ्यास अन्यः संस्कार उच्यते ॥

अजन्यसु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव इत्यते” ।

इत्युच्चलनीलमणौ । भास्कराचार्याय ‘मरुचलो

अपराधानुरूपो दण्डः ॥ ३६ ॥

स्वभावतो यतो विचिता इत वस्तुशक्तयः' इत्याहुः । अन्यच्च
'बहिर्हेत्वनपेक्षी च स्वभावोऽय प्रकीर्तितः' ॥ ३८ ॥

अपराधिषु यथायोग्यदण्डमाह अपेक्षितः । यस्य दण्डास्य
यादृशोऽपराधस्तस्य तदपराधानुरूपी दण्डो योग्यत्वेन विधेयः ।
नतु शुद्धपराधे लघुदण्डः । लघूपराधे गुरुदण्डो वा । अथवा
निरपराधे दण्डः प्रयोज्यः । सापराधे दण्डाभावः । तेन समा-
जेषु दुर्नोतिः संवर्द्धते । एतत्सर्व्वम् अर्थशास्त्रविरुद्धं त्रैयम् ।
सर्व्वथा दण्डाभावे लोके मानवोक्तो मात्स्यन्यायः कदर्थितः
स्यात् । अराजकञ्च राष्ट्रं भविष्यति । अतो दण्डः प्रजारक्षणे
तत् स्थितौ सुशासने चातिप्रयोजनाहः । उक्तञ्च मनुना—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डराशैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति” ॥

नीतिविद्भिश्च दण्डत्रैविध्यमुक्तम्—

“बधोऽर्य्यग्रहणश्चैव परिक्लेशस्तथैव च ।

इति दण्डविधानत्रैः दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” ॥

परिक्लेशो बन्धन-ताडनादिः । तत्रैव—

“दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डः संरक्षति प्रजा.” ।

इति च । अन्यदर्थशास्त्रे, शुक्तिकल्पतरौ, भार्गवनीलौ, भारते
राजधर्मे चास्ति । राधे संसिद्धौ, अपराधनमपराधः । ततो
पजा सिद्धः । दमु उपशमे, दमनं दण्डः. अमन्तात् डः ॥३६॥

कथानुरूपं प्रतिवचनम् ॥ ४० ॥

विभवानुरूपमाभरणम् ॥ ४१ ॥

उक्तानुसारं नैव प्रत्युक्तेः प्रयोजनमाह कथिति । कथायाः उक्तेर्वाक्यस्य प्रत्यस्येति यावत् । अनुरूपं यस्य यादृक् कथनं तस्य तादृगेव प्रतिवचनम्, प्रतिवाक्यमुत्तरमिति अन्यथैकं पृष्टम् अन्यदुत्तरमिति स्यात् । तदार्याग्रहोविप्रतिपत्तिर्वितण्डा च भयेत् । 'शस्त्रान् पृष्टः कीयिदारानाचष्टे' इति प्रथमं प्रतिवचनयो र्धैरुच्यं वृषोत्तरश्च स्यात् । तथैव विचारालये न्यायाधीशस्य प्रथमानुरूपमेवोत्तरं देयम् । अन्ययोत्तरे शास्त्राद् दण्डार्हो-भवेत् । नात्र कथा कादम्बर्यादिः । अपि च वाक्यप्रबन्धनमेव । अन्ये तु 'प्रबन्ध-कल्पना कथा' इति प्रबन्धेन प्रबन्धस्य वा कल्पना रचना वक्षन्तुता स्तोकमत्यां कथा । तथा चोक्तम्—

"प्रबन्ध-कल्पनां स्तोक-मत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परान्यथा या स्यात् सा मतास्यायिका क्वचित्" ॥

इत्याहुः । अत्र तस्य सम्यग् नोपयोगित्वम् । कथं वाक्य-प्रबन्धने, कथनम् । 'चिन्ति पूजि कथि' इत्यादिना अद् । 'प्रतिवाक्योत्तरे समे' इत्यमरः । यच्च भाषणे, वचनम् । प्रतिपूर्वाद् वचनेर्लुगट् ॥ ४० ॥

धनानुसारेणालङ्कारादि-संग्रहो विधेयः नाधिक इति तदाह वीति । विभवस्य धनस्य ऐस्वर्यस्येति यावत् । अनुरूपं सहग-

कुलानुरूपं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

न्युत्पत्तिमिति । आभरणं विभूषणमत्राङ्गम् । यस्य तु यादृश-
 भ्रमं विद्यते तदनुयायि आभरणं संग्राह्यं नाधिकं नवाति
 न्यूनम् । तदधिकसंग्रहे धनाभावादत्र-वस्त्राभावो भवतीति
 भावः । अत्यल्पसंग्रहे गौरवहीनता चेति । 'अर्थं रै विभवा
 अपि' इत्यमरः । 'विभवो धननिर्हृत्यो'रिति हेमच । विभवति ।
 विपूर्वाद्भवति रच् । आम्ब्रियतेऽनेनेति । भृञ् भरणे, घाड्पूर्वात्-
 करणे, सतो ल्युट् । कटक-केशूर-कङ्कन-कतक--कुण्डल काशी-
 हारावतंस-वलयार्द्र-नुपूर-शैवेयक-ताटद्वादीन्याभरणानि ॥४१॥

वृत्तस्य कुलानुरूपत्वमाह कुलेति । कुलं वंशोऽभिजन इति
 तस्यानुरूपं समं वृत्तं चरित्राद्याचरणञ्च स्यादिति । यदि च कुलं
 विशालं प्राचीणं भवेत्तदा तस्य कथा तु विशाला माना तस्य-
 पूर्णा । कुलस्य गुणोदीयावपि तादृशावेव । प्रशस्तकुलसन्भुत-
 स्याचरणादिकमपि सर्वं प्रशस्तं वैशद्ययुक्तम् । हीनकुलजात-
 स्याचरणं निरुत्तमिति । वृत्तञ्च तथैव प्रायो भवति । 'कुलं
 जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषुऽपि च' इति मेदिनी । कौ लीयते,
 लीड् श्लेषणे । 'अन्वोभ्योऽपि चेति' डः । यदा कुड् शब्दे
 कूयते । बाहुलकात् । 'वृत्तं वृत्तौ गृते दृटे चरित्रे' इति
 हेमः । 'वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दचारित्रवृत्तिषु' इति मेदि-
 न्यपि । विसमिति पाठे कुलानुरूप धनमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कार्यानुरूपः प्रयत्नः ॥ ४३ ॥

पावानुरूपं दानम् ॥ ४४ ॥

प्रयत्नस्य कार्यतुल्यत्वमाह कार्येति । कार्यस्य कर्मणः अनुष्ठेय विषयस्येति । अनुरूपः सदृश इति । प्रकृतौ यद्यथेष्टा समुद्योगयेति यावत् । यादृशं कार्यं गुरु ननु वा । तादृशमेव मामग्रीममवधानम् । साधनोद्योगः कार्यसम्पादनश्च तात्फलमपि तथैव भवति । कार्यं स्वयमनुष्ठेयम् अन्यदारा वा, मदसहा, स्रायं परार्थं वा । सम्प्रतिकाले भविष्यति वा अनुष्ठेयम् । श्लिष्टकरमक्षिष्टकरं वा । एतत्सर्वं कार्यानुष्ठानात् प्राक् तात्कालिकानि वा परिचिन्तनीयम् । अनुः सादृश्यायं । रूप, रूपकरणे, इति चौरादिका ढच् । न्यायनये तु प्रयत्नस्त्वितिधः । म यथा—

“प्रवृत्तिय निवृत्तित्त तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नयैविध्यं तान्द्वयैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिमाध्येष्ट-साधनत्वमतिस्तथा ।

उपादानस्य चाध्यत्नं प्रवृत्तां जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिन्नु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टसाधनसाधियः ।

ययोर्जीवनयोनिन्नु सर्वदातोन्द्रियो भवेत् ॥

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणन्तत् प्रकीर्त्तितम्” ।

इति विष्णुनायाः । म पूर्व्याद् यत् धातोर्भावे नड् ॥ ४३ ॥

यादृशं पावं परिदृष्टं दानमपि तादृशमेव विधेवद्विष्ट

वयोऽनुरूपो वैशः ॥ ४५ ॥

पात्रेति । दानं विद्याणनं त्यागः । तच्च स्व स्वत्वधंसपूर्व्यकपरस्व-
त्वापादानं वेति । तत् पात्रादुरूपं युक्तम् । एवमुत्तममध्यमाधम-
भेदेन पात्रं त्रिविधम् । यो यादृशः पात्रन्तस्मै विद्यागुणवयो-
वस्थाः अयलोक्य तादृशमेव धनादिकं देयम् । तदुक्तं भारते—
“दरिद्रान् भर कौन्तेय । मा प्रयच्छेस्त्ररे धनम्” ।

अपरञ्च—

“दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन !” ।

दानस्य धर्माङ्गत्वं श्रुतावप्युक्तम् ‘त्रयोधर्मैस्तन्वा यज्ञोऽध्ययनं
दानं’चेति । गीतायाञ्च—

“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्” ॥

अतो दीनातुरानाश्रय-पट्टभ-विपन्न-विद्यार्थि-देव-द्विज-गुरु-
विद्वज्जगो यदाशक्ति विभवानुसारेण धनं देयम् । दानपात्रन्तु
धर्मशास्त्रादौ कीर्तितं, नेह प्रतन्यते विस्तरभिया । ‘पात्रन्तु
भाजने योग्ये स्तुवादौ राजमन्त्रिणि’ इति भेदिनी । पात्रम् ।
पा रक्षणे, पाति अनेन । पा पाने वा, पिवति । तत्र श्रीणादिक-
सत्वात् इन् । ‘अर्याशु रूपमिति’ पाठे तु सत्वार्योऽस्ति एव ॥४४॥

यस्य तु यादृशं वयस्तस्य तादृशमेव वैशधारणं शोभनन्तदाह
वय इति । वयोसि बाल्य-यौवन-वाहक्यानि । तानि च शरीरा-
वस्था विग्रेषाः, जीवनकालो वा । तेषामनुरूपं तुल्यं वैशः ।

भर्तृ-वशवर्त्तिनी भार्या ॥ ४७ ॥

पत्न्याः पत्युरनुगामित्वमाह भर्त्तितीति । भर्तुः पत्युः स्वामिनः
 भ्रति । वशवर्त्तिनी । वशे चानुगत्ये वर्त्तितुमवस्थातुं शील-
 मस्याः इति । पत्यनुगामिनी भार्या पत्नी स्यात्, सा तु गृह-
 पिञ्जर-कीकिला कुलस्वीति । उक्तञ्च राजनीती—

“सा भार्या या गृहे दद्या सा भार्या या प्रियंवदा ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या प्रजावती ।

साध्वी सु-शीलसम्पन्ना सुरूपा च गुणान्विता ।

देवाग्नि-गुरु-भक्ता या सा भार्या भोगमोक्षदा” ॥

पतिप्राणा सम्भक् पतिव्रता इत्यर्थः । मनुना च—

“आर्त्तात्तं सुदिता हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।

मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता” ॥

सद्विद्या चासां हितकारिणी । तथा च—

“कन्याप्येवं पालनीया शिक्षनीयापि यत्नतः” ।

अन्यञ्च तासां वसन-भूगण-पेलवव्यवहाबैश्च परितोषणं युक्तम् ।

क्वापि शास्त्रे गृहहिण्या च गृहपतेः गृहहित्वमुक्तम् । तथा च—

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृह्णी गृहमुच्यते” ।

एवञ्च—“अर्धं भार्या शरीरस्य भार्याभीष्टतमा मता ।

भार्या मूल त्रिवर्गस्य भार्याऽमैत्रेण नश्यति” ॥

‘भर्तृ-वशानुवर्त्तिनीति’ पाठे तु अर्याभेद-प्रतीतिः । दु-भृञ्

गुरु-वशानुवर्त्तो शिष्यः ॥ ४८ ॥

भरणादौ, विभक्तिं । ततः वृत्ता भविति । भार्या । भृञ्
भरणादौ । भ्रियते, भूर्यते वा । कषपां सिद्धम् ॥ ४७ ॥

शिष्यस्य गुरुवशानुयायित्वमाह गुर्विति । गुरुः ज्ञानशिक्ष-
योर्दाताचार्य्यः दीक्षयितेति यावत् । तस्यानुवर्त्तो अनुगामी
अनुसर्त्तेति । य ईदृशः स्यात् स शिष्यः । स चान्तेवासी
ब्रह्मचारीति । यश्च दुर्विनीतो गुरुविरोधो न सः शिष्यः स्यात् ।
गुरुश्च गान्तः शास्त्रविद्वग्भ्रष्टो दयालुः शीलवान् प्रतिभान्वितो
भवेत् । शिष्यस्य गुरुवशित्वे विद्या-सौशील्य-नोति-नैपुण्य-
ज्ञानान्वनायाससाध्यानि स्युः । तदुक्तमाचार्य्यः—

“गुरुशश्रूपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अयया विद्यया विद्ये’ति ।

धर्मगास्तकस्ये तु—

“निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सभाययति चायेन स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥ इति

“गुरुस्त्रिनिष्ठां महति दुर्जरात्तपुनोरपि ।

पुमान् निपेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि” ॥

इति मेदिनो । गृ निगरणे, गृ शब्दे च । गिरति गृणाति च
धर्मादि । एतयोः ‘कृशोरुञ्चेति’ शीणादिकस्त्वादुः । ‘शास अनु-
शिष्टौ, शिष्यते । ‘एतिशु शास्’ इति कषप् । ‘शास इदृङ्-
ह्लो इतीत्’ । ‘शासि वसि’ इत्यादिना प इति ॥ ४८ ॥

स्नेहवतः स्वल्पोऽपि रोषः ॥ ५२ ॥

आत्मच्छिद्रं न पश्यति परच्छिद्रमेव बालिशः

॥ ५३ ॥

इत्यादिना साधुः । बाल इति । बल सञ्चलने, बल्यते, बलते वा । घञा सिद्धः । यद्वा ज्वलादिसूत्रात् णः ॥ ५१ ॥

वाक्स्ययुक्तस्य कोपः अल्पीयान् भवति स नाहिताय तदाह स्नेहवतेति । स्नेहवतः वाक्स्यवतो द्यागोन्नस्येति । तादृशस्य पुंसः । रोषः कोप, क्रोधश्चेति । सहि निधितं स्वल्पः धत्यल्पः घणस्थायी भवति । तस्य स्नेहस्वभावत्वात् स्नेह एवाधिकः स्यात् । कृतेऽपि रोषे न प्रातिकूल्यं भवेत् । 'प्रेमा ना प्रियता हाईं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । अन्यच्च—'कारुणिको वत्सलश्च स्निग्धः स्नेहपरायणः' । स्थिह शौते, स्नेहनम् । स्नेह इति घञा सिद्धः । रूपः हिंसायां, रोषः । तत्र भावे घञ् ॥ ५२ ॥

मूढजनस्य केवलं परच्छिद्रान्वेषणं तत्परत्वमाह आत्मेति । आत्मनः स्वस्य निजस्येति । छिद्रं दोषः अपराध इति । यद्वा छिद्रं कार्य्यदोषः । बालिशो मूर्खः इति । न पश्यति नावलोकयति । परस्यान्यस्य छिद्रं दोषपयसहिताचरणाय पश्यति । हिताहितवियये विवेकशक्तिहानात् स्वदोषमाच्छाद्य परदोषं प्रकटयति प्रायेणात्तः । तदुक्तं विद्विः—

“नोचः सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।

आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यत्यपि न पश्यति” ॥

सोपचारः कैतवः ॥ ५४ ॥

दण्डिनापि—

“गुणदोषानगाम्नाच्चः कथं विभजते जनः ।

किमन्धस्याधिकारोस्ति रूपभेदोपनञ्चिपु” ॥

कविसमयथ—

“अभावयन्नेय निजोक्ति-दोषा-

नन्योक्ति दोषान् वरन्ती करोति ।

असुन्दराग्न्योऽयमिति हुवाणः,

काणोपि हास्यास्पदतामुपैति” ॥ इति ।

‘आनिगसु शिगौ मूर्खे’ इति भेदिनी । ‘परछिद्रमेव पश्यति
आनिग’ इति पाठान्तरमस्ति, तेन नार्थभेदः । छिद्र भेदने, सतो
घञ् । यदा छिद्रि र ईधोकरणे, छिद्रयति । ‘स्त्रायि तश्चि’
इत्यादिना रक् । प्राड् निरुक्तमन्यत् ॥ ५३ ॥

धूर्त्ताया उपचारपूर्वकत्वमाह स इति । कैतवः शाब्दं
कापट्यमतिचारुर्ध्वमिति यावत् । उपचारेण कमनीयवस्तुना
सेवनम् । यदा काम्येन वस्तुना सह इति ज्ञेयम् । उपचारः
सेवापरितोषयोरुपकरणम् । अन्ये तु ‘निग्रहः सेवा व्यवहारः
उक्तोच’ इत्याहुः । तेन सह वर्त्तमानः सोपचारः । कैतवः
प्रायेण सादृश एव स्यात् । ‘कैतवो धूर्त्तवन्तश्चै वञ्चके कन-
काह्वये’ इति विग्रहः । ‘कैतवन्तु हले ह्युते कैतवे कितवे रिपी’
इति भेदिन्यपि । कितं थायति, ओ वै शोपणे, कितने वातीति वा ।

काम्यैर्विग्रीपैरुपचरणमुपचारः ॥ ५५ ॥

अत्युपचारः शङ्कितव्यः ॥ ५६ ॥

वा गति गन्धनयोः । अनयोः 'आतोऽनुप' इत्यादिना कः । कित-
वस्य कर्म कौतवम् । 'युवादित्वाटण्' । धूर्त्तं मधुरवाचा
रसगोयवसु प्रदर्शनेन च स्वकार्यसाधनं क्रियत इति भावः ।
'नोपचारः कौतवः' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । यत् कौतवं तदुप-
चारेण सहितं न भवति । परम् तत् सुकरार्थं सूत्रम् ॥ ५४ ॥

स्वोक्तोपचारशब्दं विशदयन्नाह काम्यैरिति । काम्यैः काम-
नान्वितवस्तुभिः यदुपचरणं लोकानां परितुष्टये स्वकार्यसाध-
नाय वा सेवनन्तदुपचारः । तेनोपचारेण कितवः धूर्त्तताम्
अभिव्यज्य कार्यं निष्पादयति । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य कायिकं
कर्म क्रियते तत्काम्यम् । अन्यत्र च—

“काम्यन्तु कामनायुक्तं यत्कर्म कायिकं नरः ।

करोति फलसिद्ध्यर्थं तत्काम्यं परिकीर्तितम्” ।

“यद् यद्दि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेदितम्” ।

इति प्रत्यान्तरे च । कसु कान्तौ, काम्यते इत्यतो 'स्वीयत्' । यदा
कामोऽस्ति यत्नेत्यन्यत्रापीत्यादिना यप् । सूत्रमिदं पूर्वस्थ
वैशद्यकरणभूतमिवाभाति । उपचारः । चर गतौ, उपपूर्वाच्च-
रत्वेर्घञ् ॥ ५५ ॥

प्रभूतोपचारस्य सन्देहजनकत्वमाह अतीति । अत्युपचारः
समधिक-कार्य-साधक-स्त्रीभनीय-सामग्री । स परिमाणाधिक्वात्

चिर-परिचितानां त्यागो दुष्करः ॥ ५७ ॥

श्वः सहस्रादय काकिनौ श्रेयसो ॥ ५८ ॥

शङ्कितव्यः । मन्देऽर्हः आशङ्कनीयः 'अति यत्कीत्र वर्जये'-
दिति नीतिज्ञा आहुः । 'सर्व्यमत्यन्तगर्हित'मिति च प्रोचुः
प्राचीनाः । तन्नियमादधिकोपचारदर्शनेन तदा नेनारं प्रति गद्वैव
बलप्रती स्यात् । चिरपरिचितानामपि प्रचुरोपचारः शङ्कोद्रेके
हेतुः । उपपूर्व्याश्चरते घञ् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

सुदीर्घकालपरिज्ञासजनानां तदसोपचाराणाञ्च परिहारं
दुष्करत्वमाह चिरिति । चिरपरिचितानां सुदीर्घकालज्ञातानां
कार्यं त्यागो दुष्करः । यद्वा तदसोपचाराणां परिहारो दुर्घटः ।
ये तु चिरपरिचितान्ते आत्मीयवदयतिष्ठन्ते । अतस्तीषा त्यागो-
ऽपरिहार्यः । तत्र सूक्ष्मरीत्या विचिन्त्य कार्यं विधेयम् ।
कुत्रचिदादर्शं पूर्व्यसूत्रे 'चिरपरिचितानाम् अत्युपचारः शङ्कितव्यः'
इत्थं पाठोऽस्ति । तदात्वे सुगमार्थं चवम् । परिपूर्व्यात् 'चित्र-
चयने' इत्यध्याशिनोतः ऋः । दुरुपसर्गात् करोतः 'इपहुः सु'
इत्यादिना ञल् प्रत्ययः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षतोऽत्यन्ताभापेक्षया भविष्यदनुमेयबहुलाभो न श्रेया-
निति दर्शयन्नाह श्व इति । श्वः अनागतेऽङ्गि भागामिनि दिवस-
इति । सहस्रात् । सहस्रशंशककार्यकारणादयं स्वल्पमपि
करणं युक्तम् । भविष्यतोऽनुपस्थितेः । वर्त्तमानस्य च करायत्त-
त्वात् । यदा सम्प्रतिकाले अत्यन्ताभोऽत्यधिको मन्यते । भवि-

पुत्रो मयूरादद्य कपोतो वरः ॥ ५६ ॥

यति काले विपुललाभात् । यद्यस्मिन् समये काकिनी पणस्य
तुर्थभागः । साघान्नस्यः । वष्मात् सहस्रं काले भविष्यति न
साश्रतम् । काकिन्युक्ता लोलावल्याम्—

‘वराटकानां दशकहयं यत् सा काकिनी ताश्च पणस्यतस्तः’ ।
सा तु त्रेयसी प्रशस्ता भवति । अन्यस्य—

“पणस्यदशकयोस्तुर्थे उदमानस्य काकिनी” ।

इति रुद्रः । तथैव रभसोऽपि—

“पणोदमानगण्डानां तुर्थ्याश्रेऽपि च काकिनी” ।

कर्म्मनिपुणा. प्रोचुः । ‘आगामिनि करणोयं यत्तदद्य कर्त्तव्य’-
मिति । तथाहि—

“श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्व्याहं चापराधिकम् । ।

नहि प्रतीक्षति मृत्युः कृतमस्य नवा कृतम्” ॥

अन्यत्र पाठान्तरमेवमस्ति ‘गौर्दुश्करा मसहस्रादेकाकिनी
त्रेयसी’ । सहस्रसारमेयेभ्य. एकैव गोर्धेतुर्दुष्टा चदस्यापि
त्रेयसी त्रेष्टा भवति । यद्वा दुश्कराश्चसहस्रादेकापि गौः प्रशस्ता
स्यात् । श्व इति । आगामि दिग्म् । अहः पृषोदरादित्वात्
साधुः । काकिनी । कक लौखे, ककानं काकः । घञा सिद्धा ।
अण शब्दे, काकमनति । ततोऽणा पृषोदरादित्वाच्च साधुः ।
अतिशयेन प्रशस्ता, ‘प्रशस्य श्वः’ । स्त्रिया ङोप् ॥ ५८ ॥

पूर्वमश्वतोदाहरणमुक्तेन तत् अष्टीकरणमाह श्व इति । श्वः

अतिसङ्घोषमुत्पादयति ॥ ६० ॥

आगामिनि दिवसे । अद्य वर्त्तमानाहे । मयूरात् गिखिनः । कपोतः
 पारायतः कलरय इति । वरः श्रेष्ठः श्रेयानिति । श्वो भविष्यति
 किमपि भवति नैव या भवति अनागतत्वेनानिशितत्वात् । अथ
 यद् भवति तत्कारायणं समञ्जमिति । अत उपस्थितं स्पर्णं
 श्रेयः, अनागतं अधिकांमपि मन्दिग्यत्वेन नोपादेयमिति भावः ।
 मयिहितनाभे अतिदूरगमनं विद्विः परिहार्यंवेति । स्व-
 मेतत् कामसूत्रेऽस्य दृश्यते । तथा च कामसूत्रे द्वितीयाध्याये
 'यरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्' इति । अनयोः कामसूत्र-चाणक्य-
 सूत्रयोः पौर्व्याप्यं चिन्त्वम् । 'मयूर गिखिनी वर्ही । मयूरे
 कुक्कुटे पंसि गिखायत्यन्यमिद्रक.' इति मेदिनी । मय गता,
 मयते । सृज्जादित्वाद्दूरः । यद्वा रु शब्दे, मद्यां रीतीति
 'अन्योभ्योऽपि दृश्यते' इति उः । कपोत इति । तत. पृषो
 दरादि । 'पारायतः कलरयः कपोत,' इत्यमरः । कस्य
 वायोः पोत इव, को वायुः पोतो नीरिवाम्य वेति ॥ ५८ ॥

अविचारेण बहुसङ्गकरणं कार्यहानिः मन्देशादिविधेति
 अतीति । अतिसङ्घोषो श्लोकैः सार्धम् अत्यामक्तिः मन्धेननम् । येन
 केनापि यत् तत्र सङ्गतिः । दोषम्, आर्यिकं गारीरिकमैन्द्र-
 यिकञ्चानिटं समुत्पादयति जनयतीत्यर्थः । यथातिसङ्घोष-
 प्रदः इत्या कालक्षयकरः कार्यहानिकश्च तथा होनसङ्घोषि महा-
 ऽहितकरः । तथा च कापिनं सूत्रं 'बहुभिः सङ्घो न कार्यः

सर्वं जयति अक्रोधः ॥ ६१ ॥

कुमारी कङ्कनवत् । अत्रायं पौराण्य 'वासे बङ्गना कलहो भवेद्वाक्ता द्वयोरपीति' । हीनसङ्ग निषेपमाह नीतिज्ञः—

“लघुसङ्गेन राजेन्द्र ! लघुतामिति निश्चितम् ।

यथा शुष्कलणालम्बी लोहो हि प्लवते जले” ॥ इति ।

अपरञ्च 'भुजङ्गव्यासङ्गी वमति गरल चन्दनरसः' इति च । यच्च कार्यस्थो मतिमान् बहुकार्यव्यासक्तस्तस्य कार्यानुरोधाद् बहु-सङ्गाऽति सङ्गी वा दोषाय यथा वणिज इति रहस्यम् । 'मिलने सङ्गसङ्गमौ' इत्यमरः । अत्र सङ्गे, सङ्गनम् । ततो घञा सिद्धः ॥ ६० ॥

“ कोपहीनस्य मतिमतः सकलक्रोधविषये जयमाह सर्व-मिति । सर्वं सकललोकं कार्यं वा । अक्रोधो रागहीनः । विनीतः सुशील इति यावत् । जयति अतिक्रम्य उद्गच्छति । तेन विषदुस्तीर्णोऽपि भवति । क्रोधस्य विगानमुक्तं—

“क्रोधादुर्व्यो धनो नष्टः क्रोधाच्चटो हि रावणः ।

शिशुपान्तस्तथा क्रोधाद् विनष्टो मधुकैटभः” ॥

गोतायाञ्च—

“काम एषः क्रोध एष रजोगुण-समुद्भः ।

महाशयो महापाप्मा विद्वेषमिह वैरिणम्” ॥

अक्रोधाच्छीलं वर्धते । तेन शीलेन लोकं वशीकुर्यादिति सर्व-मित्यस्य भावार्थः । 'धीतराम-जम्भादर्शनात्' इति न्यायसूत्रम् ।

मतिमुत्तिष्ठन् जयति ॥ ६२ ॥

यद्यपकारिणि कोपः कोपे कोप एव कर्त्तव्यः

॥ ६३ ॥

सम्यक् त्यक्तरागस्य जन्मापि न भवतीति सूत्रार्थः । तेन विषयेषु
सम्यक् क्रोधासक्त्याद्यभावविगिष्टस्य जन्माभाव्योऽपि सूच्यते ।
'क्रोधो भासः क्रुधा रूपा' इति शब्दार्णवः । तस्मात्प्रतिमता
सर्वस्मिन्नक्रोधेन भाष्यम् । क्रुध कोपे, क्रोधनम् । ततो भाये
घञ् ॥ ६१ ॥

क्रोधविरहितस्यान्यकार्यमाह मतिमिति । मतिम् असदृ-
बुद्धिम् । उत्तिष्ठन् विद्या-धनार्जनादौ उद्भूतं पुमान् जयति ।
यदा मतिं नोवाभिमुखगामिनीं बुद्धिमभ्युत्तिमिच्छन् जनो
जयति तामभिभवति क्रोधाभावादित्यर्थः । अनेन पूर्वसूत्रस्य
रहस्यं व्यज्यते । 'धोः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिः' इत्यमरः । सूत्रमिदं
आदर्शपत्र्यान्तरं नास्ति । मन ज्ञानं, मन्यते अनया, मननं
धितिं जित् ॥ ६२ ॥

अनिष्टाचरणगोत्रस्य तद्गर्भेन तस्य महानिष्टमाधने निषेध-
माह यदीति । यद्यप्यपकारिणि पुरुषे अनिष्टकारके जने
दृश्यते कोपः । तदा तादृगे कोपयुक्ते पुंसि । कोप एव क्रोध
एव कर्त्तव्यः । माधिकम्हासो म्याघातः प्रापञ्चानादिः । तदा
सद्यपराधे गुरुदण्डः स्यात् । उक्तं प्रतिशक्तिं कुर्वन्-

मतिमत्सु मूर्खमिवगुरुवल्लभेषु विवादो न

कर्त्तव्यः ॥ ६४ ॥

नास्त्यपिशचमैश्वर्यम् ॥ ६५ ॥

‘द्विमिते प्रतिहिंसनम्’ इति । यदा कोपोस्यास्तीति अर्शा-
दित्वाद्दत् । कोपे तद्व्युक्त-पुरषे इति । ‘कोप क्रोधामर्षरोप-
प्रतिघाः’ इत्यमरः । द्वेषोऽनिष्टापमान-बुद्ध्या-चित्तोञ्ज्वलनं
कोपः । क्रुप क्रोधे, क्रुप्यति । ततो भावे घञ् ॥ ६२ ॥

‘श्रेष्ठैर्हीनैश्च सार्धं विवादकरणनिषेधमाह मतीति । मति-
मत्सु धीमत्-कुशलेषु । एवं मूर्खाऽऽज्ञो मूढ इति । मित्रं
सुहृत्सखिरिति । गुरुराचार्यः श्रेष्ठ-जनः । वल्लभः प्रभुः
स्वामी । एषु जनेषु । विवादो विरोधः कलहो न कर्त्तव्यः ।
यदा मतिमत्सु मूर्खादिविति बोध्यम् । साकमेभिः कृते विवादे
शिष्टाचारनङ्घनम् अनिष्टापातः, पराजयो गौरवहानञ्चावश्य-
भावीति । ‘मतिज्ञानमभिप्रायः धीः प्रज्ञा बुद्धिरित्यपि’ इति ।
‘वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणं तुरङ्गमे’ इति विग्वः । वल्ल संव-
रणे, वल्लते वल्लते च । ‘रासिवल्लिभ्याश्च’ इत्यभध । अन्यत्
प्रागुक्तमिति ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यस्य तामसिकभाषयुक्तत्वमाह नेति । अपैशाचम्
अतामसिकं सत्यान्वितम् । ऐश्वर्यं वैभवमतुलसम्पत्तिः ।
यथाहि यत्र धनादेः प्राचुर्यं लाभे अर्जने च तत्र क्रोध-काम-

नास्ति धनवतां कर्मसु श्रमः ॥ ६६ ॥

कापत्यादि-व्यवहार-क्षेत्रवाहुण्यं नियतमिति । ऐश्वर्यस्य प्राप्तुर्व्यं
 चास्ति लोभक्रोधाभिमानानामुद्दीप्तत्वं तद् वैपुल्यञ्च । विभवे
 मति तदिरष्टो जगति दुर्लभः । कामार्दीनामनोत्कृत्ये परमवै-
 रैहिको गान्तिः परत्र परमा निर्दृतिश्च सम्भवति । प्रभुत्व-
 बहूनेष्टत्व-निग्रहकारित्वादीनि केन्द्रनैश्वर्यपदेन व्यतहरन्ति ।
 ईश्वरस्य प्रभोर्भायः गतिपिगेवोऽर्भोक्रिको गतिर्वा ।
 'गुणवचन' इत्यादिना ईश्वरगच्छात् यञ् । पिगाचः । अग
 भोजने । पिगितमश्रातीति कर्मस्यण् । ततः पृषोदरादि ।
 तानश्वमथ्योऽर्थं निर्दगः । भावप्रधाननिर्दगात् । पिगाचत्वम् ।
 तत्गून्यमैगर्व्यं नास्ति । 'नाम्यविगालमैगर्व्य'मिति पाठभेदो-
 ऽस्ति, तेनैश्वर्यमविगालमत्वर्थं नास्ति तत् पुष्कलमेवास्तीत्यर्थः
 ॥ ६५ ॥

धनिनां कर्मसु श्रमाभावमाह नेति । धनवतां धनिनां
 यैभयास्थितानाम् । कर्मन्तुष्ठेय-स्वपरकार्येषु । श्रमः क्लेशः-
 देहेन्द्रियमगमामयमादजनकश्चापारः । नास्ति न विद्यते ।
 अयंयस्तो जना धनवितरणपूर्वकं स्वयं कर्मकरैश्च सर्वमिव
 कार्यं स्वपरहिताय नियतं सम्पादयन्ति । कुतो धनिनां श्रमः
 क्लेशः कर्तं श्रमो ग्लानं तथा घग्मांस्तंतत्वपीति' वीपानितः ।
 श्रमेर्हलघेति घञ् । कर्मैति । हु कृञ् करणे, क्रियते । 'कृत्रा
 भार्ये कर्मणि च मनिन्' इत्योणादिकाश्मनिन् । 'कर्म'

नास्ति यानवतां गतिश्चमः ॥ ६७ ॥

क्रियायाश्चेति रुद्रः । 'नास्ति धनवतां सुकर्मसु यमः' इत्यं
सूत्रपाठे सुगमार्थं तद्वोधम् । दीनानान्तु यमः सर्वकर्मसु ।
धनिना तेषु सर्व्यमक्लेशकरम् ॥ ६६ ॥

शकटवतां मार्गश्चमाभावमाह नेति । यानवतां शकट-
शिविका-पोतादिमतां जनानाम् । गतिर्गमनम् । तत्र यमः
क्लेशो नास्ति । यानवन्तो हि तत्तद् यानमारुह्य जले स्थले
नभोमण्डलेऽनायासेन यान्ति । अतस्तेषां गमने यमाभावः ।
यानानि सपद-निष्पद-जलग-स्थलग-नभोगर्भदेन बहूनि सन्ति ।
तथा च कामसूत्रव्याख्यानं यशोधरीयेऽप्येवमुक्तम् । 'सजीवानां
निर्जीवानां यन्दाणां यानोदकसङ्ग्रामार्थं घटनाशास्त्रं विश्व-
कर्मभिः प्रोक्तम्' । तत्र सजीवानि शिविकाश्वगोमहिषाजोद्भ-
शकटादीनि । द्विपद निष्पद-यानविषये युक्तिकल्पतरौ वर्णित-
मस्ति । पुष्पकविषयस्तु श्रीभोजराजौयसमराङ्गन सूत्रधारे सम्यग्
अद्वितोऽस्ति । विश्वकर्म-प्रोक्तं षायु-पारदादि परिचालितं यत्त-
दिदानीं नोपलभ्यते ।

“जलगं स्थलगं यानं याप्ययानन्तर्धैव च” ।

इति वोपालितः । अन्यच्च नृपस्य दुर्भिक्षे आश्रयणीयानि—

“शकटः शाकिनी गावो यानमास्तन्दनं स्वनम् ।

अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नवहस्तयः” ।

दुष्कलत्रं मनस्विनां शरीर-कर्पणम् ॥७०॥

पत्नी भार्या चेति । सा च निगलं निगडं संसारकारालये
 पुंसां बन्धनरज्जुः । अलोहमयमसुदृढं भवति । बन्धन-
 शृङ्खलन्तु अपराधिनां पश्चादोनामन्योपाश्च लोहनिर्मितं सुदृढं
 भवति । कलत्ररूपा बन्धनरज्जुसु प्रीति-सुख-लावण्य-स्नेह-सौहृ-
 दान्वितत्वेन संसारकाराभ्यहे अलोहमयं प्रेम-सुखमयं स्यात् ।
 बन्धनपाशो लोहमयः स्वर्णमयो वा भवतु । यद्वा सुधासिक्तः
 स्यात्तथापि तद्वन्धनजनित-क्लेशोऽवश्यंभवतीति नात्रशङ्कावसरः ।
 अन्यद्वन्धनन्तु सामयिकं, कलत्ररूपपाशबन्धनं दीर्घकालेनानु-
 भवति । यस्यत्वेतादृशं बन्धनं नास्ति स नरः संसारे सम्यक्
 सुखी । यदि वा कलत्रं कुलस्त्री पतिप्राणा प्रसूतपुत्रा स्यात्तदा
 सा अमृतायते । अलोहमयत्वेनाति पेलवतास्याः सूचिता । शास्त्र-
 क्तद्विरप्युक्तं 'लोह-काञ्चनजातत्वे शृङ्खलात्वं न भिद्यते' । 'अत्र
 निगलमिति । उल्लयोरैक्यं बोध्यम् । 'अन्तूः स्त्रियां स्यान्निगडे
 प्रभेदे भूषणस्य च' इति मेदिनी । लोहः । लुह गार्हेत्, लुह्यते ।
 ततो घञ् । गल भदने, गलति । अचा सिद्धम्, निर्गतो गडः सेचन-
 मस्मात्, कठिनत्वादिति निगलम् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं
 थोषि-भार्ययोः' इति रभसः । त्रैड् पालने, कलं त्रायते । ततः
 कादेशः । अथवा कड् शासने, कडति । ततो बाहुलकादत्रन् च ।
 गड सेचने, गडति गद्यते, 'गडे रादेशश्च वाः, इत्यत्रन् वा ॥६८॥
 दुर्भार्यथा सतिमतां शरीरहानिमाह दुरिति । मनस्विनां

स्त्रीषु किञ्चिदपि न विश्वसेत् ॥ ७२ ॥

निरोद्धेतावलीकयेदिति । तेन तस्याः सम्यज्ज्ञानं जायते । कामा-
हृदेः स्वास्थ्यहानिर्नस्यात् । न केवलं स्त्रीमन्दर्शने अपि तु सर्वेषु
कार्येष्वप्रमत्तेन भाव्यम् । प्रमत्तस्यावलीकने च कामहृदौ
विपदायातीति । यद्वा सावहित-मानसः स्त्रियं पश्येत् पालयेच्च ।
उक्तञ्च 'अद्भ्ये स्थितापि युवतिः परिरचणीया' इति । दाराशब्दस्य
नित्यबहुत्वं पुंसि वृत्तिश्च । तथा च दौर्गाः 'एकार्थेऽपि निद्र-
वचनभेदौ यथा 'दाराः कलत्रं भार्येति' । 'प्रमत्तोऽनवहित-
चित्तभ्रान्त-चञ्चलौ' । 'भार्या जायाय पुं भूमि दाराः स्यात्तु-
कटुस्विनी' इत्यमरः । दारयति भ्रातृन्, दृ विदारणे, णिजन्तः ।
'दारजारौ' कर्त्तरि णिलुक् च' इति घञ् ॥ ७१ ॥

सामान्यतो योषित्सु स्वभावपेलवत्वाद् विश्वासाभावमाह ।
स्त्रीष्विति । स्त्रीष्ववलापु, किञ्चिदपि स्वल्पमपि । न विश्वसेत्, नैव
दृढप्रत्ययं कुर्यात् । तासां सुकोमलहृदयत्वात् । शकनीतौ च—

“शृङ्गिणां नखिनाञ्चैव दंष्ट्रिणां दुर्जनस्य च ।

नदीनां वसतौ स्त्रीणां विश्वासं नैव कारयेत्” ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरे—

“विश्वासी नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च” ।

अन्यच्च—“स्त्रीषु गुह्यं न वक्तव्यं रात्री नैव च नैव च” ।

अपरञ्च—‘गृहोत्तार्यं न सुञ्चन्ति नारी यर्त्वरकच्छपाथे’ति ।

तासां भारत्यादिगूढ विषयाणां रक्षण-धारण-गोपनेषु शक्ति-

न समाधिः स्त्रीषु लोकज्ञता च ॥ ७३ ॥

सद्युत्वमविज्ञासि योजम् । अन्यश्चैतासां गुणदोषादिकं चाणक्य-
राजनीर्गो वदन्ति । ब्रह्मयैवत्तं प्रकृतिगुण्डे च—

“श्रुतौ पुराणे यामाश्च चरित्रमनिरूपितम् ।

तासु कौ विग्रहेत् प्राज्ञोऽप्राज्ञाश्च दुरागधाम्” ॥

‘श्री योपिदयला योषा नारी’ इत्यमरः । किञ्चिदिति । किम्
शब्दादनिययार्थे चिप्रत्ययः । स्त्रीपदनिर्हतिः प्रागुक्ता ॥७२॥

स्त्रीषु सारण्यात्मनः प्रणिधान-सामाजिकत्वयोर्निषेधमाह
नेति । स्त्रीषु योपित्त्ववनास्त्रिति । समाधिविषयैकनिष्ठता,
कन्निप्रसवि विषये मनः मृष्टरौत्या मन्त्रिराधो योगारव्यो मनः
प्रणिधानश्च नास्ति । लोकज्ञता, लोकानां व्यवहारः यत्रैपुण्यम् ।
लौकिकतत्त्वे पुरुषवद् अभिज्ञता या । पुंम इव तामां गर्तेर्दाध्या-
भावादेतौ नम्राः । ‘लोनता चे’ति भिन्नपाठे रामा चक्षुस्त्राभाव्य-
मित्यर्थः । ‘समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरप्य नियमे काश्चम्य
च गुणास्तरं’ इति रभसः । ‘समाधिविषयैकाग्रता’ इति योगिनः ।
‘समाधिः समतावस्था जीवात्म-परमात्मनोः’ इति स्मृतौ च ।
अन्यत् योगदर्शनभाष्ये पुष्कलमस्ति । लौकिकज्ञत्वविषये उक्तं
दुर्गासिंहिन—

“वैदिका लौकिकत्रौष ये यथोक्तास्तथैव ते ।

निर्णीतार्यासु विज्ञेया लोकात्तेषामभेदः” ॥

लोकं सहसा च जानातीति लोकज्ञः सद्भावो लोकज्ञता, सत्

स्त्रीणां भूषणं लज्जा ॥ ७७ ॥

विप्राणां भूषणं वैदः ॥ ७८ ॥

मण्डनं नाह्नतीनाम् । 'अलङ्कारस्वाभरणं परिस्कारो विभूषण'-
मित्यमरः । विगतं रूपं विरूपन्तस्थ भावो वैरूप्यं रूपाभावः ।
रुपु विमोहने, रोपयति, रूपधातीरच्प्रत्ययः । 'अन्येषामपि'
इत्यादिनोकारदीर्घः । कृञ् करणे, अलङ्घ्रियतेऽनेनेति अलं
पूर्वात् कृञो घञा सिद्धम् ॥ ७६ ॥

नारीणां विशेषणमाह स्त्रीणामिति । स्त्रीणां नारीणां
योपितामिति । भूषणमाभरणमलङ्कारः । तदेव लज्जा व्रीडेति ।
लज्जा-दोष-पापान्यायेभ्योऽवनमनमात्मसङ्कोचो वेति । 'व्रीडो-
ऽस्त्रीवे त्रपा लज्जा' इति मेदिनी । अन्यच्च 'क्षमा लज्जा
च योपिताम्' । एते द्वे तासां विभूषणमिति नीतिविद्वि-
रुक्तम् । लघुचाणक्ये च 'नारीणां भूषणं लज्जा, विद्या सर्वस्य
भूषणम्' । लज्जा इत्यत्र पतिरिति पाठो वृद्धचाणक्ये । 'अक-
र्त्तव्ये कर्मणि परञ्चानभयं लज्जे'ति अपरे प्रोचुः । पुंसां पक्षे
'आहारं व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्' इति वृद्धसम्मतम् ।
आहारं तु यावत् क्षुन्नित्तिं, पथं हितं मध्यश्च भुञ्जीत । व्यवहारे
च सलज्जत्वे कार्यहानिः बुद्धित्तिसङ्कोचश्च । भूष् अलङ्कारे,
भूषते अनेन । ततो स्युट् । धोलसृजो व्रीडे, लज्जा । ततः 'भ्रूलां
जम् भृशि' । इत्यनेनाप्रत्ययः ॥ ७७ ॥

भूषण-प्रसङ्गतो द्राघाणानामलङ्कारमाह विप्राणामिति ।

सर्वेषां भूषणं धर्मः ॥ ७६ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां सुखजानामिति । भूषणमण्डनमनङ्कारः ।
 वेदाः ऋगादयः । ऋक्-साम यजुश्चतुर्विधत्वान्नः । 'यत्रार्थवशेन
 पाठव्यवस्था सा ऋक्' । 'गोतिषु सामान्या' । 'शेषे यजुः' ।
 'शास्त्रि-पौष्टिक-नीत्यादिप्रत्यायकमयव्यं' । सामान्यतः चतुर्षु
 वेदेषु त्रयीति सामान्या । एतैस्त्व स्याध्यायादिभिः विप्रा अन्नद्वि-
 यन्तो । नान्यैरस्यरभूरयानद्वारैः । उक्तञ्च मनुना—

“वेदमिव मदाभ्यमेत् तपस्तापान् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यामो हि विप्रस्य तपः परमिहोत्थत” ॥

अनधीयानो विप्रः काठमयवारणवत् धर्ममयमृगवश भयति ।
 वेद इत्युपनयनं याज्ञवल्क्याम्बुल्ल-चतुर्दशविद्यायाध्वेतव्याः ।
 प्राग् वेदानधीत्य पराश्चतुर्दशविद्या अध्वेतव्याः । महाभाष्ये
 चोपां पाठः स्यात्प्रायिक उक्तः—‘तन्माद् ब्राह्मणेन निष्कारणं
 पदङ्गो वेदोऽध्वेतव्यो शेषयेति’ । ‘यज्ञजन्तवनमो विप्रो यर्ण-
 ष्येष्ठः कठो द्विजः’ इति त्रिकाण्डशेषः । प्रा पूर्त्तां, विप्राति
 धर्मान् । ‘पातरोपसर्ग’ इति कः । ७८ ।

सकलमनुजानां मण्डनमाह सर्वेषामिति । सर्वेषां लोकानां
 भूषणं मण्डनमाभरणमिति । धर्मः लोकानां विधारकः ।
 ‘वेद-प्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्यय’ इति भागवते । ‘यतो-
 ऽभ्युदयनियेयस गिडिः स धर्मः’ इति काणादाः । मनुना च—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनियहः ।

भूषणानामपि भूषणं विनयो विद्या च ॥८०॥

एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽवबोधितम् ॥

ये तु धर्महीना स्ते पशुसुत्याः । तदुक्तं पुराणि—

‘धर्मो हि तेषामधिको विशेषधर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः’ ।

‘ज्ञानं नराणामधिकः’ इति क्वचित् पाठः । तेषां मानवानामित्यर्थः । अधिकः पशूनादिभ्य इति । महाभारते च ‘धारणादधर्म इत्याहुर्न लोकचरितश्चरेत्’ । लोकाचरितस्य बहुत्वादनवस्थितत्वाच्चेति तदनुकरणे धर्माभाव इति । प्रागुक्तमन्यत् । धर्माह्या दानं मौशील्यं परोपकृतिश्चित्तीव्रतिथेति भावः ॥७९॥

भूषणानां मध्ये श्रेष्ठभूषणमाह भूषणेति । भूषणानां मण्डनानामाभरणमिति । अतिभूषणम् । तेषां मध्ये उत्तमाभरणं विनयो नम्रता सुजनत्वञ्च । एवं विशा च । सा च शास्त्रपाठेन सुतामुपदेशेन च जनिवम् ज्ञानम् । तदुक्तं पुराणि—

“बहवोऽविनयाद् भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

धनस्याथैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदि” ॥

अन्यच्च ‘न गुणी विनयात्परः’ । अन्यत्र नीती विनयो दण्डः । तथा च व्यवहारतत्त्वे—

“पारुथ्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवर्त्तयोः ।

विशेषयेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः” ॥

विद्याविषये च विष्णुनीकम्—

अनुपद्रव्यं देगमावशेत् ॥ ८१ ॥

“विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पावताम् ।

पावत्याइनमाप्नोति धनाइर्धं ततः सुखम्” ॥

इत्याह विश्वामित्रो । विद्यामगंमा च कविभिरुक्ता—

“मातेय रक्षति पितेय दिते नियुङ्क्ते,

कौशिकेय दिशु वितनोति ददाति मन्त्राम्” ।

“किं किं न साधयति कल्पन्तेय विद्या” ।

अस्या विद्यामगंमा प्रागुक्ता । राजनीतो च यच्छति । नोञ्

प्रापणे, विनीयते । विपुञ्ज्यावर्तरेरप् । ‘भूषणानां भूषणं

भयिमया विद्या’ इति पाठास्तरत्वे विनयेन मह यत्तमाना

या विद्या सा मङ्गलभूषणोत्तमा इत्यर्थः स्यात् । विद्येति ।

विद् ज्ञाने, वेत्ति । विदेः कप् ॥ ८० ॥

निरत्वयस्यामे नियाममाह अन्विति । अनुपद्रवम् उवद्रवै-

हत्पात-क्ते ग-घोङ्गाधिभौरहिरामनुपद्रवम् । तादृगं देगं जनपद-

मायमेविषामं कुर्यात् । विद्या विरां मित्यं यागिज्यं कृषिय

यत्रास्ति स देगो नियामे श्रेयान् । निरुपद्रवव्याननियामे

स्रास्यश्चिरास्फुर्तिरायुष वसेति । ततो बुधेः प्राप्तर्यं स्यात् ।

तत्त्वजीमुद्यां मिथैरुक्तं ‘घाधिभौतिक दुःखप्रतीकाराय निर-

त्वयस्थानाभ्यसनादि युक्तम्’ । अन्यच्च ‘देगघ सोपद्रव्यं भार्यां

घोवनगर्वितां पररतां सुञ्जति गोप’ युधाः’ । अचि च—

“देवघ्नः श्रोत्रियो राजा नदो वैद्यश्च पञ्चमः ।

साधुजन-बहुलोदेशः ॥ ८२ ॥

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥

अपरञ्च 'त्वजेद्देशमठत्तिकं सठत्तिकं समाशयेत्' ।

सठत्तिकं शिल्प-जीविकार्जनीपयोगि-देशमित्यर्थः । 'उपद्रवो रोगा-
रम्भे उत्पाते क्लेशदायके' इति । दु दु गतौ, उपद्रवणमुपद्रवः ।
'समियुद्गुदुरः' इत्यनेन घञ् । यदा 'हृदो रप्' इत्यनेन सिद्धम् ।
दिश अति सर्जने, दिशति । ततः पचाद्यच् । यदा दिश्यते
इति घञ् सिद्धः ॥ ८१ ॥

विशिष्टदेशमाह साध्विति । यत्र साधवः सज्जनाः प्राज्ञा
इति यावत् । ते च बहवः सन्ति । तस्मिन् जनपदे वर्तन्ते । स
नद्यम्बु-वृक्षम्बु-सम्पन्नबोहि-पालितो देशः प्रसिद्धो निरुपद्रवः
सम्यग्-निवास-योग्यः । 'स देशो यत्र निर्हतिः' इति राजनीतौ ।
स च भारतवर्षादिः, एतल्लक्षणं प्रागुक्तम् । देव मालकाऽदेव-
मालकादि भेदेन द्विविधो देशः पुनस्त्रिविधः जाङ्गलोऽनूपः
साधारणश्च । स च पुनर्मध्यदेशोदीच्यदेश-प्राच्यदेश-दक्षिणापथ-
विन्ध्यवासि देशादिभेदेन बहुप्रभेदो निगदितो मत्स्यपुराणे शक्ति-
सङ्गमतन्त्रे च । निर्जीविक-देशनिवासे निषेधमाह—

“ऋणदाता च नृपतिः श्योवियः सजला नदी ।

एतं यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥

मन्त्रसाधका आहुः—

“माता च विन्ध्यो देवी पिता देवो महेश्वरः ।

राज्ञो भेतव्यं सर्वकालम् ॥ ८३ ॥

याम्भवा दिवभक्ताय स्वदेगो भुवनत्रयम् ॥ इति ।

‘माधुर्जने मणीं यार्हमिके मञ्जनरम्ययोः’ इति हिमः । माधुगन्दः
माङ् निरक्तः । वहन् लातीति ‘पायोऽनुपमर्गे’ इत्यनेन कः ।
यदा वह प्रापणे, इत्यतो बाहुनकादुन च ॥ ८२ ॥

नृपभीतिः सर्वदा प्रयोजनमाह राज्ञ इति । राधो नृपा-
सच्छामनास्य । भेतव्यं भयान् मावहितेन भवितव्यम् । यतः
‘भोकानां कारणं कालो राजा कालस्य कारणम्’ इति यामर-
दत्ताय्यास्याने जगद्धराः । राज-शामनेन विना प्रजासु माव्य-
श्यायः कदर्थितः स्यात् । मञ्जलदिकृपानांशमभर्ता नृपालः
सर्वथा माननीय एव । यो हि तदनिष्टमाचरति स राज-
विद्रोही स्यात् । राज-भीतिपिरहितस्य कारणयवामादयः
सम्भाव्याः । पापे च—

“नारायणादृते नान्योऽवसुमत्याः पतिर्भवेत् ।

नारायणांगजो राजा मरुणो न कटाचन’ ॥

मातृस्येऽपि—

“गुणिनां पूजनं फुण्यांविर्गुणानाह शामनम् ।

कथिताः मत्तं राजन् राजानसारचक्षुषः” ॥ इति ।

अपरञ्च—“भय-वशात् च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ।

यो राजा रक्षकः पाता प्रजानां स च निचयः” ॥

‘राजा प्रभी च नृपती चाम्भिये रजनीपती’ इति मैदिनी । राज्ञ

न राज्ञः परं देवतम् ॥ ८४ ॥

दीप्तौ, राजति । 'कनिन् यु इपि' इत्यौणादिकात् कनिन् । सर्वकालमिति 'कालाध्वनेरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । सर्वस्मिन् काले इति सूत्रार्थः ॥ ८३ ॥

भूलोके नरेषु नृपस्य देवत्वमाह नेति । राज्ञो नृपात् परं नृलोके श्रेष्ठमन्यत् देवतं देवता आराध्यं सेव्यञ्च न विद्यते । तदुक्तं नीतिशास्त्रकृद्भिः—

“वासीऽपि नायमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महतो देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति” ॥

अपरञ्च—

“यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

भृत्यश्च वसतिः क्षोधि सर्व्वतेजो मयो हि सः” ॥

येतु राजसेवा निरतास्ते नितरां सुखिनो भवन्ति । राज्ञोऽनिष्ट-कारिणो दुःखिनः स्युरिति न चिन्तन् । राज्ञा तु पुत्रनिर्विशेषेण प्रजाः पालनीयाः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणि 'प्रजाः पुत्रानिवी-रसान्' इति । अपरञ्च वाराहे—

“प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।

एवन्ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रिय-हितैषिणा” ॥

'प्रमोदन्ते' इति वा पाठः ।

अन्यद् भारतीयशान्तिपर्व्वणि, शुकनीतौ, मानवधर्मशास्त्रे; अस्यायंशास्त्रे च वर्णितमस्ति । देवतेति स्वार्थे तल्लादेशः । सतः

रिक्तहस्तो न राजानमभिगच्छेत् ॥८६॥

गुरुञ्च देवञ्च ॥ ८७ ॥

शून्यहस्तस्य पुंसो नृपसन्निधाने गमननिषेधमाह रिक्तेति ।
रिक्तं शून्यं द्रव्यरहितमिति । तादृशः हस्तो यस्येति विग्रहः ।
सः राजानं नृपं नाप्यभिगच्छेत् न तं सेवेत, साक्षात्कारं न विद-
ध्यादिति । तदुक्तं वृद्धचाणक्ये—

“रिक्तापाणिर्न सेवेत राजानं देवतां गुरुम्” ।

सफलहस्तस्य नृपादिदर्शने भटित्वेव तेषां प्रीतिरुत्पद्यते
तत्फलमिव कार्यफलं शुभदर्शनञ्च भवतीति भावः । अन्ये तु—

“रिक्तापाणिर्न पश्येच्च शिशुं देवं गुरुं नृपम्”

इत्याहुः । ‘रिक्तापाणिना नृपो नाधिगन्तव्य’ इत्यं पाठान्तरत्वे
रिक्तापाणिना फल-धनादिरहितकरणे जनेनेत्यर्थो बोध्यः । ‘रिच
वियोजनसंपर्चणयोः’ रिच्यते । ततः ऋप्रत्ययः । नात्र तुच्छार्थ-
बोधको रिक्तशब्दः ॥ ८६ ।

यथा भूपालसन्निधौ गमनं रिक्तकरस्य प्राग्निविद्धं तथा
गुरुदेवयोरभ्यर्णेऽपि प्रतिवार्यते गुरुश्चेत्यनेन । गुरुं दीक्ष-
यितारं ज्ञानदातारं कुलगुरुं वा । पितरौ च । दण्डिनं सत्रा-
सिनम् । धर्मापदेष्टारं शीलवन्तञ्च । अन्यञ्च स्मृतौ—

“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भयति पशुर्मौ ।

एतानि भान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्” ॥

एतद्वचनोक्तमुत्तरोत्तरं प्रबलं पूर्वपूर्वं प्रतीति प्रत्येतव्यम् । साधु-

राजपुरुषैः सह सम्बन्धं कुर्यात् ॥६०॥

स्वकार्यसाधनार्थं गुणादीनां परिचयार्थश्च राज सभायां राज-
पुरुषसन्निधाने वा गमनमुचितमिति भावः । 'कुलं जनपदे गोत्रे
सजातीयगणेषुपि च । भवने च तनो क्लीब'मिति मेदिनी ।
दीनानां निपुणानाश्च राजसेवा श्रेयसी । तत्कोपोत्पादनं नैव
कार्यम् । तत्परितोषात् कोपो महानिष्टकरः । कया प्रणाख्या
नृपसन्निधौ वस्तव्यं गन्तव्यश्च तत्तत्र विराटपर्वणि अज्ञातवन-
वासप्रसङ्गे पुरोधसा धौम्येन सम्यग् वर्णितमस्ति । सोमदेवीय-
नीतिवाक्यामृते चान्यदस्तीति प्रसङ्गादुक्तम् । कुड् शब्दे
कृतं । बाहुलकात् । यद्वा कुल संख्याने, कौल्यति ।
'इगुपध' इत्यादिना कः ॥ ८८ ॥

नृपाभात्यादिभिः सार्धं सम्बन्धकरणं प्रयोजनमाह राजिति ।
राजा भूभुजां ये अमात्यादयः पुरुषाः तैः सह सम्बन्धं स्वस्यो-
जनसिद्धयर्थं मैत्रशानुगत्यादिकं कुर्यात् । तेन स्तोपकारः सम्मान-
वृद्धिय स्यात् । नतु विवादादि । ततो दक्षुतस्करादिभिरनिष्टं
कर्तुं न शक्यते । अर्थसाधनेतूक्तम्—

“तदर्द्धं राज-सेवायां भिन्नया नैव नैव च” ।

इति लडवाणक्ये । अन्यदुक्तं श्रेष्ठपुरुषसङ्घविषये कविभिः—

“सङ्घिरासीत् सततं सङ्घः कुर्यात् सङ्घमम् ।

सङ्घिर्विधादं मैत्रीश्च नासङ्घिः किञ्चिदाचरेत्” ॥

पुरुषः । पुर अथगमने, पुरति । 'पुरः कृपण' इत्यौषादिसूत्रात्

राजदासो न सेवितव्या ॥ ६१ ॥

न चक्षुपापि राजानं निरोक्षेत ॥ ६२ ॥

मिहम् । षुपोदरादित्वादु दोषः । वस्य वस्यने, मस्यध्वते । मस्यभ्यः
सम्भोजनं संसर्ग इति । मंपुर्यादु वस्यधातो रन्ना मिहम् ॥६०॥

राज-दासी-भेयाया निषेधमाह राजेति । राज्ञां महोभुजाम् ।
दासी, परिचारिका, भुजिष्या भोगिनी, वेति । सा च
नाभ्येर्भेः भेवितव्या उपभोग्या या । अत्र दासीत्युपलक्ष-
णम् । तदननुमत्या नृपस्यान्यानि द्रव्यानि नैव भेज्यानि ।
नृपनामिकं द्रव्यं तद्दानादेगाभ्यां विना न व्यवहार्यम् । 'दासी
याणा भुजिष्यथो,' इति मैदिनी । 'दासी भूति-नियोज्या भूजिष्या
परिचारिका' इत्यमर्यास्ति । धर्मशास्त्रे तस्मिं देवदास्यपि
भेयोपभोग्या । तापि च दास्य दासीगर्हो नामान्तापयोज्य पदति-
गिगोपी नापि भूत्ववाचका । दसु उपलक्षणे, दस्यते । कर्मणि
घञ् । गौरादित्वादोकारः । यदा दास्य दाने, दास्यते । ततो
घञ् । अभेदात् तापि सान्प्रश्यान्ताः । 'कृद्विहितभावो द्रव्यवत्
प्रकाशते' इत्यनेन पदायमाचक्षत्वम् । ततः पूर्व्वप्रदीकारः
॥ ६१ ॥

नेत्रेणापि राजदर्शन-निषेधमाह नेति । चक्षुषा नेत्रेण नयने-
नेति । राजानं भूपानम् । न निरोक्षेत नैव पश्येत् । यतः
कदा राज्ञो हि कीदृशी भ्रान्तिको दगा भ्यास्तत् केनापि न
शक्यते । अतः सामान्यरीत्या भटिति राजानं

जनपदार्थं ग्रामस्त्यज्यते ॥ ६३ ॥

विशेषतोऽशान्तस्य कृडस्य राज्ञो दर्शनं न समुचितम् । 'न चक्षुषापि राजधनं निरोक्षेत्' इत्येवं पाठे तु राज-धनस्य ग्रहण-हरणादेः का कथा तत्तत्रवृत्त्या चक्षुषापि नावलोकयेदिति । तद्-र्शने राजपुरुषाणां शब्दा वहिष्यते । नियमपूर्वकं नृपदर्शनं प्रीतिकरं हितप्रदञ्च । 'द्वैक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । चक्ष धातोः चष्टे, चक्षतेऽनेन वा चक्षिड्-धातोः 'चक्षेः' शिञ्'इत्यादिक्स्त्रा-दुप्तिः । शिञ्चादनाङ्गेषात्तुक्त्वाच्चक्षिडः स्थाने स्याद् न भवति । ईच्च दर्शनालोचनयोः, निरूपसर्गादीन्तरेरात्मनेपदम् ॥ ६२ ॥

जनपदमाप्ती ग्रामत्यागोपदेशमाह जनेति । जनपदो बहु-जनोपितो वाणिज्य-शिल्पादि सम्पन्नो देशः । तन्नाभे ग्रामोऽल्प-जननिवासस्थानम् । सुसमृद्धक्षपीबल-क्षुद्रापणादि-भूपितम् । त्यज्यते परिह्रियते । श्रेष्ठबलनाभे तदर्थं क्षुद्रबलत्यागो हि साम्प्रतम् । तदुक्तं—

“त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आक्रामार्थं पृथिवीं त्यजेत्” ॥

इति वृद्धचाणक्ये । ग्रामलक्षणन्तु—

“तथा शूद्रजन-प्राया सुसमृद्धक्षपीबला ।

क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिः ग्रामसंज्ञिका” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे । 'भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्वः । जनः पदं वस्तु यत्र सः । 'ग्रामः स्वरं, संवसथे

पुत्रे गुणवति कुटुम्बिनः स्वर्गः ॥ ६४ ॥

वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विम्बः । असु चदने, असते ग्रम्यते या । 'यसे राच' इत्योणादिकसूत्रा गमः ॥ ६२ ॥

तनये सुगिञ्जिते सति तत्पुत्रजनानां स्वर्गस्तुल्यलाभमाह पुत्र इति । पुत्रे आत्मजे सुते गुणवति धन-सद्विद्या-चरितवति सति । कुटुम्बिनः तत् पित्रादेः स्रजनादेयः । स्वर्गः अमरधाम निर्तिग्रेषु सुखस्वरूपो वा । तदुक्तं नीतिविद्भिः 'दुःस्वान्ते पण्डितः सुतः' इति । एकस्मिन् तनये विद्या धन-सूचरित्रान्विते तत् कुटुम्बिनः सर्व्वं सुम्बिनः स्युरिति । अत्र स्वर्गः स्वर्गस्तुम्पोऽपार-सुखलाभः । 'पुत्रेणायं लोकोज्यः' इति श्रुतेः । अन्यच्च—

“एकेनापि सुपुत्रेण पुष्पितेन सुगम्भिना ।

वासितं राहनं सस्यं सुपुत्रेण कुनं यथा” ॥

अपरञ्च 'सत्पुत्रः कुलदीपकः' । कैचिदुच्यते 'स्वर्ग इति त्रयां निधनोत्तरं दानश्राद्धादिजन्य फलेन वेति' । स्वर्गलक्षणं मह-पादैरुक्तम्—

“यस्य दुःखेन सशिवं नव अस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनोतञ्च तत् सुखं स्यः पदाम्पदम्” ॥ इति ।

'स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्यविशेषात्' इति कर्ममोमांसासूत्रम् । 'स्वर्गं लोके न भयं किञ्च नास्ति' इति काठके च स्वर्गसूचकं प्रमाणम् । अर्ज्जुनं अर्ज्जुने, सुष्टु अर्ज्जुने इति स्वर्गः,

कुटुम्बार्थं पुत्रस्त्यज्यते ॥ ६५ ॥

आत्मार्यं सर्व्वं त्यजति ॥ ६६ ॥

तदा ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु, ऋज्यतेऽस्मिन्निति । 'हल-
खेति' षञ् । ख्यद्वादित्वात् कुत्वम् ॥ ६४ ॥

कुटुम्बार्थं पुत्रस्यापि त्यागमाह कुटुम्बार्थमिति । तदर्थम्
आत्मीयजनानां परिरक्षार्थं तेषां हिताय धर्माय च । यद्वा
कुलरक्षार्थमिति । पुत्रः आत्मजः सुत इति । त्यज्यते परि-
ह्रियते । महोदारचरितानां लक्षणं यत्परार्थे सर्व्वस्वत्याग
इति । यद्यपि तनयो दुराचारी दुर्हान्तस्य भवेत्तदा स त्यागार्हः ।
न तु बधार्हः । यद्वा सत्यार्थं लोकाराधनार्थं च रघुपतेः श्रीरामस्य
जनकतनयापरिहारवत् परिहार इति । येनापि कुलरक्षा
स्यात्तेन च यदि कुलोच्छेदसम्भावना प्रवृत्ता तदा तत्त्यागः
श्रेयान् । 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति नीतिवाक्यात् । अपरे तु
'अत्र कुटुम्बपदेन महाजनपदवत् बद्धः सम्प्रदः बह्वी वा जना'
इत्यर्थमाहुः ॥ ६५ ॥

आत्म-परिरक्षार्थं सकलविषयत्यागमाह आत्मेति । आत्मार्यं
स्वस्य जीवनादेः रक्षार्थं सर्व्वं धनदारादिकम् । त्यजति जहाति ।
जगति जीवानां जीवमं सर्व्वेभ्यः श्रेष्ठम् । सर्व्वस्य वसुनो नाशे
जीवनं नैव नश्यति । परं जीवननाशे सर्व्वमन्यदसु वा मासु
वा । अतस्तत्सर्व्वं नष्टमेव । एवञ्च प्राणरक्षार्थं सर्व्वमपि परि-
हरेत् । तदुक्तं 'आत्मार्ये पृथिवीन्त्यजेत्' । अन्यच्च—

यासार्थं कुटुम्ब स्व्यज्यते ॥ ६७ ॥

अतिलाभः पुत्रलाभः ॥ ६८ ॥

“आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि” । इति ।

ब्रह्मविद्भिरप्युक्तम्—

“यथाप्रोति यदादत्ते यथात्ति विपजनिह ।

ययास्य सन्ततोभावस्तन्मादात्मेति कीर्त्स्वते” ॥ इति ।

‘आत्मा कनेवर्गं यत्रे स्वभावे परमात्मनि’ इति धरणिः । अतः सारात्म्यगमने, अतति । ‘सातिभ्या मनिन्’ इति मनिन् ॥६६॥

धामनामे जाते तदुद्धारार्थं वा कुटुम्बस्य त्यागमाह धामार्थ-
मिति । यामे पूर्वोक्तलक्षणे लभ्ये सति तदर्थं कुटुम्बः ज्ञातिजनः
परिजनो वा । त्वज्यते, परिह्रियते । विप्रादियर्षप्राया प्राकार-
परिखादिरहिताऽनेकलोकवसतिर्ग्रामसंघिका । ‘इहादि शून्य-
वसतिः’ इति श्रीधरस्वामी । धामलक्षणम् पूर्वमुक्तम् । कुटु-
म्बात् धामोऽधिको मङ्गलः । अतस्तन्नामे समुद्धारि च कुटुम्ब-
त्यागः सूचितः । महतो लभे स्वल्पत्यागयदिति । ‘समौ सम्यस्य
धामी’ इत्यमरः । ‘धामः स्वरे सम्बस्ये हन्ते शब्दादिपूर्वकः’
इति विश्वोऽपि । यसु अदने, यस्यते लोकैर्यः सः । ‘यसे राच’
इति मः ॥ ६७ ॥

रुष्टस्थानां विशेषनाममाह अतीति । पुत्रनामः । पुत्रस्य
सुतस्य लाभः प्राप्तिः पुत्रोत्पत्तिः । सा धातिलाभः सर्वभ्यो-

प्रायेण हि पुत्राः पितरमनुवर्त्तन्ते ॥६६॥

अधिक लाभः । तेन च धर्म-वर्गरक्षा तद्विद्य भवति । तदुक्तम्
भारते विराटपर्वणि—

“पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदाम्बरा” ।

स्मृतौ च—

“पुत्रेण वसुतामेति पौत्राद्द्रव्यमाप्नुयात्” ।

‘अपुत्रस्य गतिर्नास्ति’ इति च । कन्यालाभादधिकः पुत्रलाभः ।
सा चीदाहात् परं गोत्रान्तरिता भर्तृकुलं याति । पुराणे पुत्राय-
तुर्विधाः । स्मृतौ द्वादशप्रकाराः । ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे
सप्तविधाः पुत्राः । कलौ तु श्रीरसदत्तकौ द्विविधौ । पुराणे च—

“सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुञ्चन्ति पूर्वजाः ।

पितापि ऋणमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि” ॥

श्रुतिश्च ‘अस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुलत्वम्’ । ‘एष्टव्या
बहवः पुत्राः’ इत्यादि श्रुतिस्मृत्योः पुत्रपदोत्तर-बहुवचन-
विधानाद् बहुपुत्रा एष्टव्याः । ‘ज्येष्ठेनैव तु पुत्रेण पुत्रो भवति
मानव’ इति यन्मानववचनस्तदग्रजातस्य सुतस्य प्राधान्यं कार्य-
विशेषे स्तितम् । अन्यदमन्तदेवकृत-राजधर्मकौस्तुभे प्रथमा-
ध्याये वर्णितमस्ति ॥ ६८ ॥

पुत्राणां जनकानुवर्त्तनमाह प्रायेणेति । पुत्राः सुताः पितरं
जनकमिति । अनुवर्त्तन्ते सर्वेषु विषयेषु अनुकुर्वन्ति । पितृ-
नियमानुसारेणाचरणं कुर्वन्ति । प्रायपदोपादानात् बहवः सुता

पुत्रा विद्यानां पारं गमयितव्याः ॥ १०० ॥

एवं कुर्वन्ति । जननकालीन-ग्रह-नक्षत्रादि-संस्थान-वैकल्यात्
कोऽपि तादृगनुकरणं न करोतीति । येतु सुता विद्या-विनय-
धर्मसम्पन्नास्तोऽनुकुर्वन्त्येव । सूर्यकर्म्मसु पित्रादेशमनुत्त्व्य तमनु-
गच्छन्ति । अन्ये अज्ञाः सुता अविनीताः पितरं नानुयान्ति ।
सप्तसु धर्मशास्त्रकृता—

“येनास्य पितरौ याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गः ... ..” ॥

अन्यश्लोकम्—

“सुतः पितृगुणं धत्ते धत्ते मातृगुणं सुता” ॥

अत्र सांख्याशास्त्रः—‘पितृतः धायुम्यि मज्जानः, मातृतो लीम-
न्नीहित-मांमानि पुत्रे संक्रामन्ति’ । अन्यत्र च ‘कारणगुणा हि
कार्यगुणानारभन्ते’ इति पितृगुणाः पुत्रे संगच्छन्ति । ‘प्रायो-
धाष्टुष्य तुल्ययोः’ इति विम्बः । पा रघणे, पाति । ‘नतृ नेट्टृ’
इत्योणादिकसुवात् साधु ॥ ८८ ॥

तनयानां विद्योपदेशे प्रयोजनमाह पुत्रा इति । विद्यानाम्
अर्थशास्त्र-यार्शाशास्त्र-धर्मशास्त्रोक्तानां पारं मर्यादां विषयसमूह-
ज्ञानकाठा गमयितव्याः प्रापयितव्याः । तेन तेषामैहिक-
पारत्रिक-समुत्थतिर्भविष्यतीति । विद्या च—अष्टादशविधा इति
दण्डि-दर्पणकारौ । चतुःषष्टिमकारा विद्या इति सत्तितविस्तर-

दुर्गतेः पितरौ रक्षति स पुत्रः ॥ १०१ ॥

कृतः । चतुःषष्टि कला विद्या इति शैवतन्त्रे च । तथैव काम-
सूत्रव्याख्यानेऽपि । 'एता विद्याचतुर्दश' इति यौराणिकाः ।

“पुराण-न्याय-मीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिच्छिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” ।

इति धर्मशास्त्रकृतोऽपि । छान्दोग्ये सनत्कुमार-नारदसंवादे
'ऋग्वेदं भगवो अध्येसि' इत्यारभ्य नानाविद्या-नामानि समु-
द्वितानि । सति सामर्थ्यं सकलविद्यानां पारगाभित्वं समुन्नतिः
परमाकरमिति । तदुक्तं बृहद्वाणक्ये—

“सत्कुले योजयेत् कन्या मित्रं धर्मेण योजयेत् ।

व्यसने योजयेच्छत्रं पुत्रान् विद्यासु योजयेत्” ॥

अन्यत्र 'पुत्रा विद्यादानार्थे प्रारम्भयितव्याः' इत्यं पाठान्तरं
दृश्यते, तदात्वे शिक्षाप्रदानार्थं तनयानां तदारम्भणं कारयितव्य-
मित्यर्थः । पाठद्वयीदृशोऽरुचिकरः । प्राक् प्रोक्तमन्यत् । 'पारं
प्राप्ते परतटे' इति हैमः । पार तीरं कर्म समाप्तौ । पारयति ।
ततः पचाद्यच् ॥ १०० ॥

मानाविपद्भ्यो रक्षणं यः करोति सं पुत्र इत्याह दुरिति ।
यः पुत्रस्तनयः दुर्गतेर्नरकात् क्लेश सन्ताप-शोकेभ्यश्च । पितरौ,
मातरं पितरश्च रक्षति पालयति उत्तारयति च । स एव सुतः ।
पुत्रस्त्राणादन्वर्थनामा स्यादिति शेषः । यदा दुर्गतेस्त्राणकारणा-

कुलं प्रख्यापयति पुत्रः ॥ १०२ ॥

हेतोः पुत्रः पुत्रसदृशः । आत्मजस्य तत्करणन्तु स्वाभाविक-
मिति । तदुक्तं पुराणशक्तिः—

“पुण्य-प्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्मगतः सदा ।
बुद्धिमान् ज्ञान-सम्पद्यः तपस्वी याग्विदाश्चरः ॥
सर्व्यकर्म्मसु संधीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
सर्व्यगास्तप्रयत्ना च देवब्राह्मणपूजकः ।
कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ।
एवं पुत्रैः स संयुक्तः सुपुत्रः कुलपावनः” ॥

स्वधेत्वे संस्कृतं येन स्वयं नोत्पादितः स दत्तकत्वेन प्रातः पुत्र-
प्रतिनिधिः । अत्रार्थे स्मृतिय—

“अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा” ।

दुष्टा क्षेपदायिनी गतिर्दुर्गतिः । ‘निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्’
इत्यमरः । पितराविति ‘पिता माता’ इत्येकशेषो वा ॥ १०१ ॥

पुत्रस्य कुनीज्जनकरत्वमाह कुलमिति । पुत्र. सुतः ।
कुलं वंशम् । प्रख्यापयति । विद्या-धन-मान धर्मैः समुज्ज्वल-
यति कीर्त्या मण्डयतीति । उक्तञ्च बृहचागश्रे ‘सुपुत्रेण कुलं
यथे’ति । तथा च वैश्वये पुराणे—

“सत्पुत्रेण सुनिश्चिष्टाः समुत्पद्येन दुर्गतिः ।

उत्ततारान्वियात् स्वर्गं पुत्राग्रो नरकाद्दुष्टतम्” ॥

“एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन गतेन किम् ।

येन तत् कुलं प्रख्यातं सः पुरुषः ॥ १०३ ॥

चन्द्रो हन्ति तमांशेको न च ज्योतिः सहस्रशः” ॥

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषु च’ । इति मेदिनी ।

कुलसंस्थाने बन्धुषु च, कोलति । ‘शुगुपध’ इति सूत्रेण क-
प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

कुल कीर्तिवर्द्धकस्य प्रशंसामाह येनेति । येन कुलजाते न
मानवेन स्रजुलं प्रख्यातं गुणधर्मगौरवैः प्रद्योतितं स एव पुरुषः
पुमानिति । यथा सुधाकरेण शरत्पार्वणयामिनी तथैव महाम-
तिना तनयेन कुलं समुद्भासितम् । अन्ये च बहवः केवलं
जायन्ते म्रियन्ते च । तथाहि गारुडे—

“कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा” ।

“मा श्रीयो न मदं कुर्यात् स सुखी तृप्ययोजितः ।

तन्मितं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः” ॥

नीतौ च—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र हापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः” ॥

“तद्दीर्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तिः ।

निष्यादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम्” ॥

“यः पित्रा समुपात्तानि धनवार्थ्ययशांसि च ।

न्यूनतां नयति प्राज्ञाः तमाहुः पुरुषाधमम्” ॥

भारते च—

“उत्तमचिन्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।

नानपत्यस्य स्वर्गः ॥ १०४ ॥

या प्रभूते भार्या ॥ १०५ ॥

अधमोऽयद्वया कुर्यादफर्त्ताचरितं पितुः” ॥

“पात्रे त्वागी गुणे रागी भोगी परिजनैः मत्त ।

गाम्ने योदा रणे योदा पुरुषः पद्मनचागः” ॥

पुरि स्त्रुनगरीरि ग्रीये यः स पुरुषः । पुर अपगमने, पुरति ।

‘पुरः कुपन्’ इति कुपन् ॥ १०३ ॥

अपत्यहीनस्य स्वर्गनामे प्रतियन्त्रकमात्रे निशि । अपत्यं
पुत्र-कस्ये स्तः । नास्ति अपत्यं यस्य मोऽनपत्य. राभ्यानपत्यस्य
पुंगः । अत्र पणात्रजा मन्वान्यः । राभ्य मन्वातिरहितस्य जनस्य
स्वर्गावाप्तिने भयति । न पतति वंगी येन जातेन तदपत्यम् ।
अतानुक्तम् ‘अनपत्यस्य गतिर्नास्ति पतितस्य तथैव च’ इति ।
‘अपत्यं सोऽं तयोः ममे’ इत्यमरः । तयोः अनुकन्धयोः । पत्-लृट्
गती, पतति । यादुलकाद् यः । अभादिर्वा । भत्पुत्र-जनन-
मर्गसाम्राज्ये पुत्राणि—

“भार्यामूलाय पुत्राय भार्यामूला गृह्णान्तथा ।

भार्यामूलं सुखं गमात् गृह्णन्तानां गृहे मदा” ॥

इति ॥ १०४ ॥

भार्याया विगिटत्वमाह चेति । या नारी पत्योः तनयं प्रभूते
सुखते वा ना भार्यायाणिगृहीतीत्यर्थः । तदुक्तं धर्मशास्त्रादि—

तीर्थं समवाये पुत्रवतीमनुगच्छेत् ॥१०६॥

“न भार्यया विना पुत्रो न पुत्रेण विनान्वयः” ।

अन्वयोऽत्र वंशः ।

अन्वयं नोती—

“भार्यामूलं सदापत्यं भार्यामूलञ्च मङ्गलम् ।

भार्यामूलञ्च संसारो भार्यामूला च सद्गतिः” ॥

‘भार्या जायाय’ इत्यमरः । पाणिः गृहीतोऽस्याः ‘पाणिगृहीती भार्यायाम्’ इति वार्त्तिकम् । ङुभृञ् धारणपोषणयोः, भृ भरणादौ वा । भ्रियते भूयते च तयोर्लृत् । अन्यदर्थशास्त्रेऽस्ति ॥१०५॥

तीर्थसमूहे तनयवतीं पश्चात्कृत्य पुंसो गमनमाह तीर्थेति । तीर्थानां तीर्थिकानां ज्ञानिनां समवाये सम्मेलने पुत्रवतीमपत्यवतीं स्त्रियम् अनुपश्चात्कृत्य गच्छेत् । यद्वा तीर्थानां धर्म-सभामहोत्सवानां समूहे । अथवा तीर्थानां काशी-प्रयागादीनां निकरे पर्वदी तामनु पत्यादिः गच्छेत्, शुदान्तचारिणीनां सुतवतीनान्तु पत्या पित्रा सुतेन च वा सह धर्मक्षेत्रे, महोत्सवे, श्रमशाने, मारीभये, महाविप्लवे, नगर-ग्रामदाहे, संग्रामे च गमनं निर्वाधम् । तेषु स्वर्गादिदोषोऽपि नास्ति । तथा च रत्नाकरे ब्रह्मसूत्रिः—

“तीर्थं विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगर-ग्रामदाहादौ घृष्टासृष्टिनं दुष्यति” ॥

सतीर्थाभिगमनाद् ब्रह्मचर्यं नश्यति ॥ १०७ ॥

अपरश्रुतो—

“दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देगविप्रवे ।

आपद्यपि हि कटायां मयः गौचं विधोयते” ॥

“दीर्घकाष्ठे गिलापृष्ठे नौकायां जाङ्घबीजले ।

सभायां सत्रगान्नायां स्पर्शदोषो न विद्यते” ॥

इति स्मृतिः । ‘नौकायां इह-वाहने’ इति पाठान्तरमप्यस्ति ।

‘घानाटेरपरिहाय्यत्वं’ इति मानवस्मृतियारयानि क्लृप्तकमदः ।

अन्यत्र श्रुतो—

“देवयाया विवाहेषु यज्ञ प्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टामृष्टिर्न विद्यते” ॥

“गृहे सम्पूर्णं आचारः प्रयामे च तदवकम् ।

तदहं तीर्थयात्रायां पयि गृह्यदाचरेत्” ॥ इति च ।

कौटिलीये तु ‘तीर्थममवाये जीवत्पुत्रां गच्छेत्’ इति पाठे,

जीवत्पुत्रां सहधर्मिणीं पतिरनुगच्छेदित्यर्थः । तथैवार्थगाम्ना-

करिऽन्यत् पुष्कलमस्ति । ‘तीर्थममवाये पुत्रं सुतामधिगच्छेत्’

इत्यं पाठभेदे नायंकाठिन्यम् । तु भ्रूवनतरणयोः, तीर्थ्यते अनेन ।

‘पा-शु-शु-दि’ इत्यादिना यक् ॥ १०६ ॥

सतीर्थाभिगमने ब्रह्मचर्यहानमाह स्मृतिः । स तीर्थाभिगम-

नात् सतीर्थाया एकं गृहमग्निधो अन्येन महाधीतविद्यायाः अभि-

गमनात् सद्भ्रमनात् तदाशेषणाद् वा ब्रह्मचर्यं नश्यति, धर्मगाम्ना-

न परक्षेत्रे वोजं विनिक्षिपेत् ॥ १०८ ॥

इति चाणक्य-सूत्रे नीतिदर्शनात्मके चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

—००—

विरोधात् । 'सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः' । समानं तुल्यं तीर्थं शास्त्रं गुरुत्वा येषां ते सतीर्थाः । 'निपानागमयोस्तीर्थम् ऋषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः । तीर्थपदनिरुक्तिः प्रागुक्ता । 'न सतीर्थाभिगमनात्' इति पाठभेदे । सतीर्थस्य सतीर्थाया वा अभिगमनात् सङ्गमनात् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैधुनत्यागव्रतं न नश्यति न विलुप्यते । परमयं पाठः धर्मशास्त्रविरुद्धत्वाद्दुपेक्षणीयः । व्यवहार-विरोधाच्च । उक्तञ्च—

“अपेत व्रतकर्मा च केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते” ॥

तदर्थं योगसूत्रम् । 'ब्रह्मचर्यप्रतिहायां वीर्यन्ताभः' । श्रुतयश्च 'ब्रह्मचारी गृही भवेत्' । 'वस ब्रह्मचर्यम्' । 'इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' । प्राग्विद्याभ्यासकाले ब्रह्मचारी, तत्समाप्तौ पश्चाद्गृही भवेत् । गीतायामपि—

“ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरन्तप उच्यते” ।

तीर्थमिति पाठः साधुरिति केचनाहुः । तदा समाने तीर्थे वसन्ति 'समाने तीर्थे वासो' इत्यनेन यत् । 'तीर्थे ये' इति समानस्य सः । ब्रह्म वेदः तयोद्धानं वा चरति अर्जुनयति । ब्रह्मणि वेदे नृत्ये च चरणमिति ब्रह्मपूर्वकं चरधातोः 'गदमदचरयमथे'त्या-

दिना यत् । 'न ऋत्वभिमनाद् ब्रह्मचर्यं नश्यति' इतीत्यं पाठो
विदूषां केषाञ्चित् मन्वतः । स च धर्मशास्त्राधिकृतः ॥ १०७ ॥

अन्येषां क्षेत्रे बीजार्पणनिषेधमाह नेति । परेषामन्येषां
क्षेत्रे टारेषु बीजं विन्दुं यीर्यध । नापि भोहात् प्रमादाद्वा
विनिक्षिपेत् परित्यजेत् । यदा परेषां क्षेत्रे तत्स्वामित्व विगिष्टे
मस्यादिजननोपयुक्तस्यानि बीजमद्भुरकारणं न निक्षिपेत्तैवारोपणं
कुर्यात् ।

'क्षेत्रं शरीरे केदारं सिद्धस्थान कलत्रयोः' इति विग्रहः ।

यदि केनापि परक्षेत्रे बीजवर्षणं क्रियते तदा तेनापि यमुः क्षेत्रे
पुनर्बीजनिक्षेपः करिष्यते चेत्तेन महाननर्यां विधादश म्यात् ।
सि क्षये, सि निवासगत्योर, सीयते धान्यादि । तत् शीणादिक-
क्षयात् इन् । 'बीजं तु रेतमि । म्यादाधानि च तरे च हृतायद्भुर-
कारणं' इति विग्रहः । बीजम् । ईज गतिकुम्भनयोः, विगिषेण
ईजते । विपूर्वात् ततोऽच् । वीज्यते वा वयगोरभेदाद् घञा
सिद्धम् । कुत्वन्तु न भवति । 'चञो'रित्यादिक्षेत्रे 'निष्ठाया-
मनिटः' इति यात्तिकहता मूर्त्तित्वादप्य घ धातोर्निष्ठाप्रत्यये
मेट् त्यादिति ॥ १०८ ॥

अपारं दुस्तरेऽगाधि मंसारे मार-बुद्धिना ।

षाणव्यमति-घोतेन तीर्थ्यतां च विपयिता ॥

इति दर्शनभूतपाण्यकामृतशाब्दायां श्रीरंहरचन्द्रशास्त्रिण्ये-
कतायां मारार्थयोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

षष्ठमोऽध्यायः ।

—०३०—

पुत्रार्था हि स्त्रियः ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये विषयान्तरमुक्त्वास्मिन् षष्ठमाध्याये दाराणां विशेषत्वमाह पुत्रेति । स्त्रियः पत्न्यः पाणिगृहीत्यः इति । पुत्रार्थाः पुत्रोऽर्थः प्रयोजनं यासां ता भवन्तीति शेषः । अत्र स्त्रीपदेन पत्नेरपि आह्ला । सा तु विवाहिता धार्मिकापत्यो-
त्पादने समर्था ना विवाहिता । दम्पत्योः सहाधिकारात् । पत्यु-
र्यज्ञे संयोगो यथा सा पत्नी । तथा च सूत्रम् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' ।
उक्तञ्च—

“पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्ड-प्रयोजनः” ।

एवमन्यत्रोक्तम्—

“रति-पुत्रं फला दाराः दानशक्ति-फलं धनम्” ।

न ताः केवलं सुखभोगार्थाः । अपरञ्च—

“भार्यावन्तः क्रियावन्तः सततं गृहमेधिनः ।

भार्यामूलं कुलं सर्वं तस्माद् भार्या परा गतिः” ॥

—‘योपितायां, वध्नः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसृताः’ इति भुरङ्के ।
‘आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्र’ इत्यमरः । पुत्रः । पुत्राञ्चो नर-
कात् त्रायते इति । पूञ् पवने, पुनाति । ‘सुपि’ कप्रत्ययः ।

स्व-दासो परिग्रहो हि स्व-दासभावः ॥ २ ॥

उपस्थित-विनाशः पथ्यवाक्यं न शृणोति ॥३॥

यद्वा पूयते च, 'पुत्रो ह्यध्वस' इति व्रमत्ययः । 'स्त्री बधूर्योपिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषेऽपि । स्वययति गर्भोऽस्याम् । 'स्वययते-द्रुट्' टिनोपः यनोपस 'टिट्टा' इति डीप् । प्रागुक्तमन्वत् ॥ १ ॥

मेविकापरिग्रहे मय्य विगानमाह चेति । स्वस्यात्मनः । दासी भुजिगा परिचारिका इति यावत् । तस्याः परिग्रहोदार-त्वेन सभोगपात्रत्वेन च स्त्रीकारः । हि निश्चितं तेन स्वस्य च दासभायः मेवकत्वेन नीचत्वमिति । उक्तञ्च—

"हीयते हि मतिस्तात ! हीनैः गृह समागमात्" ।

इति । यथा हीरं पर्युपितदुग्धयोगाद् भ्रष्टिति दधित्वमेति । गृहि प्राज्ञ आत्मनः नीचत्वमिच्छति साहगाचरणेन स्वात्मावन-तिर्नोक्तगर्हणश्च, मतिमता तत्प्राज्यम् ।

"परिग्रहः कलत्रे च मून स्त्रीकारगौरपि ।

गपथे परिवारे च राष्ट्रवक्तव्य भास्करे" ॥ इत्यत्रयः ।

'दासी याणाभुजिगयोः' इति मेदिनी । दसु उपसथे, दस्यते । कर्मणि घञ् । गौरादित्वात् डीप् ॥ २ ॥

प्रत्युत्पन्नविनाशपस्तस्य पुंसो हितवाक्यत्रयी प्रवृत्त्यभाव-माह उपेति । उपस्थितं सम्प्रति काले विनागमश्रवो यस्य सः । यद्वा उपस्थितस्य विषयस्य यत्तमाने उच्छेदोऽप्याप्नोति अर्ग आदित्वादश मिडः । साहगो जनः पर्यं हितं समुचितञ्च

नास्ति देहिनां सुखदुःखाभावः ॥ ४ ॥

वाक्यं न शृणोति । नाकर्णयति । एवं बुद्धेर्वपरीत्येऽपि हित-
जनकं सदाकथं न शृणोति । उक्तञ्च—

“दोषनिर्वाप-गम्यश्च सहृद्दाक्यमरुन्मतीम् ।

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति प्रमत्तकाः” ॥

अत्र ‘प्रमत्तका’ इत्यत्र ‘गतायुष’ इति पाठान्तरमस्ति । अन्यञ्च
‘विनाग-ज्ञाने विपरोत-बुद्धिः’ । अपरञ्च—

“प्रायः समाप्तस्य विपत्तिकाले

धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति” ।

पयोऽनपेतं पथम् । ‘धर्मपथ्यर्यन्यायादनपेतं’ इत्यनेन यत् ।
‘पथा स्त्रो हरितव्याञ्च पथ्य हिते त्रिषु’ इति मेदिनी वाक्यम् ।
उच्यते इति वच् धातोर्लृत् । ‘चजो.’ इति सूत्रेण कुः । ‘वचो-
ऽशब्दसंज्ञाया’ इति वचेः कुलनिषेधात् वाच्यमिति । शब्दसंज्ञा-
यान्तु कुप्रत्ययाद् वाक्यम् ॥ ३ ॥

शरीरभाजा मनुजादीनां सुखदुःखयोश्चशुभावित्त्वमाह
नेति । देहिनां शरीरधारिणां जीवानामिति । सुखमनुकूल-
वेदनौयम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनौयम् । एतयोरभावः कदापि
नास्ति । काले कस्मिन् सुखं कस्मिन् वा दुःखमस्येव । देहस्य
तयोः स्वाभाव्यात् । कविसमयञ्च—

“अचिन्तितानि दुःखानि यद्यैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्थे दैवमत्वातिरिच्यते” ॥ इति ।

मातरमिव वत्साः सुखदुःखानि कर्त्तार-
मेवानुगच्छन्ति ॥ ५ ॥

‘विविधं दुःखमिति कापिनं सूत्रम् । बुद्धदेवीप्याह जगति
‘मर्त्यं दुःखम्’ इति ।

“कार्यं द्वेष्टः शरीरश्च सूक्तिः पिण्डः तनुस्ताया” ।

द्वेष्ट उपचये, द्विष्टते । घञा मिहम् । सुखदुःख तत्क्रियायाम्,
सुखयति । दुःखयति च । द्वे पचाद्यच्चा मिष्टे । यद्वा दुष्टानि
खानीन्द्रियाणि अग्निन् विपद्ये द्वेष्टे च । दुर्निन्दितं खनति वा ।
तथा ‘न्येभ्योऽपि’ इत्यादिना उः प्रत्ययेन दुःखमिति सिद्धं
भ्यात् ॥ ४ ॥

सुखदुःखयोः पुरुषानुसरणमाह माविति । वत्साम्बनयाः
शिगयः । मातरं जननीमिव यथा । ते रक्षणाय प्रसूतिमनु-
धावन्ति । तद्वत् सुखानि दुःखानि च तत्कर्त्तारं सुखदुःख-
भोक्तारश्चानुगच्छन्ति अनुसरन्ति । ये ययोः सुखदुःखयोर्भोक्तारः
ते तथोरुत्पादकाः । मन्वज्जन्तिसं भुज्यमानं फलं सुखम्
दुःखश्च समयान्तरेऽप्यनुभवनीयम् । उक्तं च शास्त्रज्ञैः—

“यथा धेनुमद्वस्त्रेषु यत्सो विन्दति मातरम् ।

तथैवात्मज्ञसं कर्त्तुं कर्त्तारमनुगच्छति” ॥

अदृष्टरूपेणैतव्यः । अश्वत्थमंशुके रामायणे च—

“सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता,

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा” । इति प्रासुक्तम् ।

तिलमात्रमप्युपकारं शैलमात्रमिव मन्यन्ते
साधवः ॥ ६ ॥

अन्यच्च—“चक्रवत्यखिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” ।

पुरुषस्येति सम्बन्धः । दुःखलक्षणं न्यायदर्शने ‘वाधना लक्षणं
दुःखम्’ इति । सुखस्य लक्षणं किमपि न्यायसूत्रकृद्भिर्न कृतम् ।
नवीनैर्दुःखाभावरूपत्वेन तत् स्वीकृतम् ॥ ५ ॥

परोपकारस्वीकारे साधूनामवश्यकर्त्तव्यत्वमाह तिलेति ।
तिलमात्रं तिलपरिमितम् । विन्दुमात्रमत्यल्पमपीत्यपिना सूचि-
तम् । उपकारं हितमानुकूल्यमिति । साधवः महात्मानः ज्ञान-
धन विद्या निपुणाः । शैलमात्रं गिरिपरिमितम् । अमितं
महाधर्मं वा । मन्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । असाधवस्तु हिमशैल-
परिमितमुपकारं सर्पपरिमितं ज्ञानन्यविवेकात् । एष एव साध्व-
साधु प्रमेदः । अतः साधूनामुपकार-करणे सर्वे प्रचेष्टिताः
भवन्ति । उक्तञ्च—

“उपकारशतेनापि दुर्जनः केन शृङ्खते ।

साधुः सम्मानमात्रेण भवत्येवात्मविक्रयी” ॥

इति राजनीतौ । प्राङ्निरुक्तः साधुशब्दः । ‘उपकारो हितमानु-
कूल्यमिति’ प्राञ्चः । उपकरणमुपकारः । उपपूर्वात् करोतेर्धञ् ।
‘शैलो भूयति शैलन्तु शैलेये तार्क्ष्यं शैलके’ इति हैम । शिलाः
सन्ति अचेति शिलाशब्दाज् ‘ज्योत्स्नादित्वाद्दण्’ । तिल स्नेहने,
तिलति । इगुपधत्वात् कः ॥ ६ ॥

उपकारोऽनार्थेष्वकर्त्तव्यः ॥ ७ ॥

प्रत्युपकारभयादनार्थः शत्रुर्भवति ॥ ८ ॥

अनार्थ्याणां हीनजनानामुपकारकरण-निषेधमाह उपेति । अनार्थ्येषु शत्रुविरातपुनिन्देषु । यदा नीच-पामर-नम्पट-चरिषु । उपकारोहिताचरणमिति । अकर्त्तव्योऽविधेयः । यतस्तौ तु क्रूराः मूढा म्भावता द्वेष्टारयेति । तेषां हितानुष्ठाने विपदुद्धारणंऽपि प्रागेवाप्तां प्रत्युपकारकरणम्, परमहिताचरणं करिष्यन्त्येव । अतस्तेषुपेक्षाभावयेत् । नतु भैषी-करुणा-मुदिताः । अनार्थ्याः—

“भेदाः किरात-शत्रु-पुनिन्दा श्रेच्छुजातयः” ।

इत्यमरोक्ताः । अन्ये तु ‘कुमारिका चण्डवह्निर्दंशगत्याः चण्डव-स्याविरहिता अनार्थ्याः’ इत्याहुः । अन्यत्पूर्वमुक्तम् । परस्परौ-पकार्योपकारित्वं विना सामाजिकोपतिः कार्यसमृद्धि-नस्यात् । न गतो, पर्यते । अर्क्षु योग्यो वा । ‘अह्नोर्णत्’ इत्यादिना मिडम् । आर्थविरुद्धोऽनार्थ्यः । कुत्रचित् ‘उपकारो नाम्निज्ञानादरेषु कर्त्तव्यः’ इत्यं सूत्रान्तरमस्ति । तदा तु कार्यैतन्म्याविगेषे दयया तेषुपकारः कर्त्तव्यो नापि सर्व्वदा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिकरस्वभावत्वेन प्रत्युपकारमकृतवानार्थ्यो वैरं करोति इत्यत आह प्रतीति । उपकर्त्तुर्विपदुच्चारणं प्रत्युपकारः प्रति-सहायकत्वमिति यावत् । तद्वयात् प्रत्युपकारकरणभया-

स्वल्पमप्युपकारकृते प्रत्युपकारकर्तुमायुर्वो न
स्वपिति ॥ ८ ॥

दनाय्यः शत्रुररातिः स्यात् । स च विपरीतबुद्ध्या प्रवृत्तकतया
शत्रुः सन्ननिष्ठमाचरति । यथा भुजगो दुग्धं निपीय गरलं वमति
तद्वत् । सज्जनो नैव तादृक् करोति । तदुक्तं नोती—

“उपकारशतेनापि दुर्जनः केन गृह्यते” ।

न केनापि ग्रहीतुं शक्यते इत्यर्थः । अत उक्तं—

“दुर्जनः परिहर्त्तव्यः सदगुणैर्मण्डितोऽपि सन्” । इति ।

उप अधिकं करोतीति कर्मण्यन् । यद्वा उपकारणमुपकारः
उपपूर्वात् करोतिः घञा सिद्धः ॥ ८ ॥

आर्यस्य प्रत्युपकारकरण स्वाभाव्यमाह स्वल्पमपीति । आर्यं
सत्यनिष्ठः कुर्वीत न्यायपरायणः । स्वल्पमपि उपकारम् इच्छता
पुंसो तेन कृते उपकारे प्रत्युपकारं प्रतिहिताचरणं कर्तुम् ।
न स्वपिति । शिष्टस्वाभाव्यात् नैव निद्रां याति । परं प्रत्युप-
काराय आर्यः सततं जागर्त्तीति भावः । ‘स्वल्पकृतमप्युपकारं
प्रत्युपकर्त्तुमायुर्वो न स्वपिति’ । ईदृशे पाठभेदेऽस्याद्यो विशद
एव । ‘किञ्चिदप्यं सुद्रमितं श्लोकमात्रमिति’ । ‘श्लोकाव्य-
सृष्टकाः’ इत्यमरोऽपि ।

“हितानुकूलोपकाराय साहाय्ये दुःखहाः सदा” ।

स चोपकारः आर्थिक शारीरिक धाचनिक भागसिद्धिभेदेन

न कदापि देवता अवमन्तव्या ॥ १० ॥

न चक्षुः समं ज्योतिरस्ति ॥ ११ ॥

चतुर्विधः । धमटानेन, परिश्रमेण, हितवाक्येन, इदचित्तया
चेति ॥ ८ ॥

देवानां गुरुणापमानकरणनिषेधमाह नेति । कदापि
कस्मिंश्चित्काले देवता देया यमराः । तादृशा लोकाय । ते
नायमस्तव्याः । अत्र देवता इत्यपनक्षणम् । अन्ये तत्तुभ्या
स्तेषां तादृशानि कार्याणि च श्रेयानि । कनापि पुरुषेण ते
नायमस्तव्याः प्रसादादनादा तुच्छोक्त्य न लहितव्याः । देव-
तादृश-लोक-तत्कार्याणां प्रायश्चानं कदापि न कार्यमिति
स्मरः । तत्करणे स्वस्य परस्य च ज्ञानं भ्यात् । तथा च 'न च
देवात् परं यन्म' इति । 'न कदाचिद्देवकृतान्यवमन्तव्यानि'
इति सूत्र पाठे तु देवो नृपो गुरुजनश । एतेषां चे आदेगाः
यानि च कार्याणि तानि नावज्ञातव्यानीति । तदात्वे सुशिष्या
सदाचरणज्ञानिः स्यात् । देवगण्डात् स्वार्यं तम् ॥ १० ॥

मानयाना नेत्रज्योतिभिः सममन्यज्जरोतिर्नास्तीत्याह नेति ।
धनुर्नयनं नेत्रमिति दर्शनेन्द्रियमिति च कथ्यते । यन्नु दर्शने
तत्समं तुल्यमन्यज्जरोतिर्यन्नु रूपग्रहणनिष्ठं नास्ति । धनु-
रिन्द्रियेण लोको हि सर्वं द्रष्टुं शक्नोति । यस्य तु तस्मात्ति
स धान्यः बहिरनन्त मौरानीकेन किमपि द्रष्टुं नार्हति

चक्षुर्हि शरीरिणां नेता ॥ १२ ॥

विनापि दर्शनशक्त्या । अतश्चक्षुर्महता यत्नेन रक्षणीयम् । तदुक्तं नीतौ 'न नेत्रहोनः कनकाद्यलङ्घतः' इति । रससेवन-शोणित-शुक्र-विकृतत्वत्पुदुरामय-पैटक-संक्रामक-रोगादि-दीपैर्नेत्रस्य दृष्टि-हानिः प्रजायते । अन्यदस्ति वैद्यके माधवकरोये निदाने च । 'नेत्रमीक्षणनयने चक्षुर्दर्शनमक्षि च' इति कोपः ॥ 'चष्टे' चक्षते-ऽनेन वा । चक्षिञ्; धातोः 'चक्षे; शिच' इत्यौणादिकसूत्रादुसिः शिच्वा दनादेधातुकत्वात् खाञादेशो न भवति । ११ ॥

पूर्वसूत्रे नेत्रग्योतिषः श्रेष्ठत्वमुक्त्वा अस्मिन् सूत्रे जीवाना-न्तस्य नेत्रत्वमाह चक्षुरिति । चक्षुर्लोचनमिति । शरीरिणां प्राणिनां सर्वेषां । हि निश्चितम् । नेता नायकः । सर्व-कर्म्मसु दर्शनशक्त्या प्रेरकोऽन्धकारे आलोके च परिचालकः । यस्य चक्षुषी नस्तः सोऽन्धः । यस्येकं चक्षुर्नास्ति सः काणः । यथा हि नेता सर्वान् कर्म्मवरान् हितकरकर्मसु चालयति तथा चक्षुर्दृष्टिमतः लोकान् जगति स्वशक्त्या रूपग्रहणादौ प्रेरयतीति भावः । शरीरान्तः सूक्ष्मस्रायु-प्रवाहिताक्षिगोलका-न्तर-क्षयतारकाग्रवर्त्ति-रूपग्रहण तेजोवत्त्वं चक्षुस्त्वमिति । पित्तादिवैषम्ये श्रीजःक्षये मस्तिस्कक्षये च चक्षुर्दर्शनशक्तिहानं स्यात् । तथा च वैद्यके—

“तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण,
क्तेशाभिघातादतिमैथुनाञ्च ।

अपचक्षुपः किं शरीरेण ॥ १३ ॥

नासु मूर्धं कुर्वात् ॥ १४ ॥

वाप्यग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाय,

नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः" ॥

मांस-विमनसोर-नयनीत-त्रयिर्भक्षणी तच्छक्तिर्बेते । 'व्योति-
रग्नो दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टीं स्यान्नक्षत्र प्रकाशयोः'
इति मेदिनी ॥ १२ ॥

दर्शनगतिगुण्य चक्षुषो जनस्य शरीरधारण-भारी दुर्बिषह
इत्याह अपेति । अपचक्षुपः दर्शनगति-विरहित-नेत्रस्य ।
शरीरेण देहेन किम् । तेन न किमपि कार्यं सिध्यति । यादृक्-
विष्टीर्मे यानमित्य भयति । तदुक्तं विष्णुना—

“काण्डेन चक्षुषा किंवा चक्षुः पीडये केवलम्” ।

चक्षुर्बुद्धेऽप्यपि करणानामपाटवे तथैकत्वं स्यात् । तथाच—

“बाधिर्यं सुहिताभ्यश्च जडता जिघता तथा ।

मुक्ता कौश्ल-पद्मत्वं क्वैव्योदायर्त्तमन्दताः” ।

इति तस्यकौमुद्या ज्ञानकर्म्मन्धियाणां गतिज्ञानमुक्तम् । अप-
चक्षुस्त्वमाह वैद्यके—

“वातात् पित्तात् कफाद्रतादभिम्यन्दसतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः” ।

अपचक्षुपः मरुनवमुदगेनविरहीण शरीरभारः स्तैगप्रद इति ।
पदनिरुत्तयादिकं पूर्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

न नग्नः प्रविशेज्जलम् ॥ १५ ॥

सम्प्रति विषयान्तर्भवतारयन् सलिले मूत्रत्यागपरिहारमाह
नेति । अप्सु सलिलेषु । स्वभावतः स्वच्छे वारिणि मूत्रं प्रस्रावः
उपस्य-निर्गतवारि । न कुर्याद्वत्त्वजेदित्यर्थः । तदुक्तं धर्म-
शास्त्रकृता मनुना—

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन” । इत्यादि ।

देहनिर्गतदुष्टपदार्थत्वेन च जलं दुष्टं विपातं भवति । तत्पाने
रोगोत्पत्तिः स्वास्थ्यनाशश्च । एवं राजमार्गं देवालये गोवृहे परि-
पदि वासगृहे शशमाने तीर्थे विचार-विद्यागारे मूत्रं न त्यजेत् ।
न च तद्देगधारणं कुर्यात् । तद्देगधारणे रोगसम्भावना प्रवृत्ता ।
दण्डायमानस्य वारिपाने मूत्रत्यागे च मुष्कस्यौत्थरीगो भवति ।
गोमूत्रस्य निक्षेपे मूत्र-दुर्गन्धमयस्थाने तद्विषदोषं नश्यति । मूत्र
प्रस्रावणे मूत्रते । ततो घञ् । अप्स्रिति । आपृ ध्याप्ती, आप्रुवन्ति
आप्स्रन्ते वा । ‘आप्स्रोतेर्द्ध्रस्वश्च’ इति क्तिप् । ऋस्त्वञ्च ॥१४॥

अपरिहिताम्बरस्य जलप्रवेशे जलजन्तुदंशनभयात्तन्निषेध-
माह नेति । नग्नो विवसनो जलं वारि । न तस्मिन् विशेत् नापि
निमज्जेत् अवगाहेत् । तादृगजनस्य जलावमज्जने जनजावै-
राक्रमणसम्भवः सलिलस्वच्छतापि विनश्यति । एवं नग्नः सन्

यथा शरीरं तथा ज्ञानम् ॥ १६ ॥

यथा बुद्धिस्तथा विभवः ॥ १७ ॥

मार्गं गमनं भोजनं शयनमपि न कुर्व्यात् । 'नम्नो वन्दि-घषणयोः
पुंसि त्रिषु विवामसि' इति विग्रः । कौश्लं च—

“न नम्नां स्त्रियमोक्षित पुरुषं वा कदाचन ।

नच मूढं पुरीषं वा न ये संमृष्टमैद्युनम् ॥

नोच्छिष्टं संमृशेन्नित्यं न नमनः स्यान्माचरेत् ।

न गच्छेत् न पठेदापि न धैव स्वगिरः मृगेत्” ॥ इति ।

धोन्मज्जी व्रीहं, नज्जत । अकर्मकत्वात्ततः ऋः । 'दोदितान'
इत्यनेन नत्वं स्यात् ॥ १५ ॥

शारीरिकगणप्रनुसारि-ज्ञानमाह यथेति । यथा यादृशं शरीरं
देहस्तात्सामर्थ्यं च तादृक् । यथा ज्ञानमपि विषयेन्द्रियमग्नि-
कर्षजन्यं यथात् नोक्तस्य भवति । शरीरपरिभाषात्राधिकं न वा
न्यूनम् । यथा ज्ञानं बुद्धिः । शरीरं पुटे सम्यक् सुखे ज्ञान-
मपि प्रखरं पुटश्च भवति । विपुटे क्षोणि रुग्णं च ज्ञानश्च तथैव
प्रकाशते, शारीरिक नैरुज्याज्ञानं वर्द्धते । तत्रज्ञानं नाना-
विधम् । यथा-विषयज्ञानम् । गिन्पशास्तयोर्विज्ञानम् । पदार्थ-
तत्त्वसूक्ष्मयीक्षणैः सत् संयोगवियोगोभ्याश्चाभिनवस्त्वायिस्करणं
विज्ञानम् । ईश्वरविषये तत्त्वज्ञानम् । अतग्निन् तद्बुद्धिर्मिथ्या-
ज्ञानश्च । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति सर्वथा
ज्ञानप्राप्त्यस्यमुक्तम् । प्रा अयमोक्षणे । जानतिः करणे ल्यट् ॥ १६ ॥

अग्नावग्निं न निक्षिपेत् ॥ १८ ॥

लोकानां बुद्धरनुसारेण विभवः स्यादित्याह यथेति । बुद्धिः धीशक्तिर्मनीषेति । सा यस्य यादृशी भवति, प्राखरा मलिना वा । तस्य विभवः सम्पत्तिर्विपुलधनं लोके तादृशं भवति । मतिमान् स्वमति-प्राखर्यात्तद्वलेनाधिकं धनमर्जयति । मति-होनः सञ्चितमपि वित्तं परिहरति । तदुक्तं कौटिल्यैरस्यावसाने—
 'बुद्धिरेव जयत्येका पुंसः सर्वार्थसाधिनी ।

यद्वलादेव किं किं न चक्रे चाणक्यभूसुरः' ॥ इति ।

शिखासोशील्य-सत्सङ्घैः लोकस्य वृद्धेः प्राखर्यम् । तेन धन-मानादेरागमः सुकरः स्यात् । मूढस्य न तत् स्यात् । 'बुद्धि-र्मनीषा धिपणा धोः प्रज्ञा शिमुषी मतिः' इत्यमरः । बुद्धिर्बोधने, बुध्यते अनया इत्यतः क्तिन् । विपूर्व्याद् भवते रच्चा विभव इति ॥ १७ ॥

प्रज्जलिताग्नी पुनरग्निनिक्षेपस्य निषेधमाह अग्नाविति । धानौ वज्जौ वैश्वानरे च । प्रज्जलिते पुनरग्निनिक्षेपणं व्रथा भवति । तद्वदिगुणः सन् स्वस्थान्यस्य च दाहं करिष्यतीति । यदा जले जलप्रक्षेपवत्तस्य वैयर्थ्यञ्च । अथवा पानोन्नतस्य रागा-न्धस्य च पानसाहाय्यं क्रोधवर्द्धनञ्च यथा नोचितन्तथा पुनरग्ना-वग्निक्षेपो नोचित इति । 'अग्निर्वैश्वानरो वज्जिः' इत्यमरः । अग्निः । अग्नि गती, अहति । ततोऽङ्गेर्न लोपय । इत्यौणादिकादिर्न लोपयेति । क्रुद्धस्य क्रोधशान्तये, सुरासक्तस्य च तद्विहृत्तौ सदा यतितव्यं न तद्वर्द्धनाय । तदुक्तम्—

परदारान् मनसापि न गच्छेत् ॥ १९ ॥

तपस्विनः पूजनीयाः ॥ २० ॥

“कामिनो वर्णयन् कामान् लोभं सुखस्य वर्णयन् ।

नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन्” ॥

नीती धैर्यमेव प्रगमताम् ॥ १८ ॥

सम्प्रति विययास्तरोदाहरणच्छ्लेनाह परिति । परेषां लोकानां दारान् पत्नीः पाणिगृहीतीरिति । मनसा चित्तेन तद्व्या मङ्गल्यानीचनप्रसङ्गेन च । यदा रिरंभया रूपनावल्ल-सौन्दर्यचिन्ताया च न गच्छेत् नाभिरमेत् । सर्वेन्द्रियव्यापारा-मनीश्यापारपूर्वका भवन्तीत्यत उक्तं मनमेति । मानमिह-चिन्तयेन्द्रिय-चाश्रम्य सभायना तच्छक्तिदानचेति । उक्तञ्च राजनीती—

‘परीवादं परम्वेच्छां परदारभिमर्षणम् ।

परप्रेम्भनि यामह न कुर्वीत कदाचन’ ॥ इति ।

मन्यन्त्यानि धर्मशास्त्रे प्रतिषेधसूचकयचनानि । तत्कृते स्वाभ्य-सत्य-चरिष-चित्तप्रागन्यानां हानमवग्रं स्यात् । दारा, द-यिदारणं, दार्यास्ति भ्रातृन् इति निजन्ताः । ‘दारजारी कर्त्तरि णिलुक्च’ इति घातिंकाद् घञ् । मन ज्ञाने, मन्यतेऽनेनेति षसुन् । तेन मनसा ॥ १९ ॥

परमेगध्यानपरायणानामाराधनेन कन्याणमाह तपस्विन इति । तपस्विनः सत्यासिनो योगिन इति । ईदृगा ये, ते

अन्नदानं भूणहत्यामपि माष्टि ॥ २१ ॥

लोकानां पूजनीयाः अर्हणीयाः भक्तिभाजना इति यावत् । नतु
 वेगमात्रधारिणः केवलं गैरिक-कापायाम्बरधारिणः । यथार्थं
 साधवः कल्याणाय तपसः षड्भागं लोकेभ्यो वितरन्ति । तेषां
 तपश्चरणेन आश्रिया च सामाजिका निरापदो भवन्ति । अतः
 सत्यासिनो महनीयाः । यत्र तपश्चरन्ति तत्र तपो माहात्म्यात्
 भुजग नकुलयोर्विरोधाभावः । देगस्तु क्षोभरहितः आधिब्याधि-
 क्षीनः शान्तिपूर्णः स्यात् । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

“प्रशान्त-श्चापदाकीर्णं मुनि-शिष्योपगोभितम्” ।

मुनिवर्यस्य मेधसस्तपोवनमीदृगमासीदित्यर्थः । तपस्त्रि-भिस्तु-
 दण्डि प्रसूतीनां दर्शनेन पुण्यं प्रजायते । बुदिरपि तादृशी समु-
 दैति । ‘तपस्वी तापसे चानुकम्पे’ इति मेदिनी । तपः छच्छ-
 चान्द्रायणादीनि कर्माणि । तदस्यास्तीति ‘तपः सहस्राभ्याम्’
 इति विनिः ॥ २० ॥

अन्नदानमाहात्म्यमाह अन्नदानमिति । अन्नानां क्षुन्निवर्त्तका-
 दनीयद्रव्याणां दानमन्यस्मै वैधार्पणम् । देवविप्र ब्रह्मचारि-
 विद्यार्थिसाधु-दीनाभ्यास्तुर-पद्म-निःसहायेभ्यो निजधनस्य प्रीत्या
 समर्पणम् । तथा च श्रुतिः ‘दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्तो’ति ।

“अथेन धार्यते सर्थं जगदेतच्चराचरम् ।

अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति” ॥

न वेद-वाङ्मो धर्मः ॥ २२ ॥

“कनौ असगत-प्राणाः न बुद्धिवलज्जीवनम्” ।

‘असाद्भवन्ति भूतानि’ । ‘एष्टेरन्नं यतः प्रजाः’ । इत्यादि स्मृत-
यस्य । अत्र-गुणाय ‘बुद्धि-शुक्ल-प्रीति-पुष्टिधात्वन्द्रियधनकारित्वं
जीवनयद्वैकत्वं गुरुत्वं सुपाक्षय-रोग-श्रम-कार्श्यनाशित्वं पथ्य-
त्वञ्चेति । पुराण-नयोष्ण-गीत-व्युपितभेदेन अत्रानां गुणसारतम्य-
मस्ति । सामिपात्राशिरामिपात्रं नैरुज्यकरमायुर्वद्वैकञ्चेति ।
भ्रूणस्य गर्भस्य हननं विनाशय । तज्जनितं पापमपिमाष्टि ।
अशदानेन तत् प्रणयति । अद् भक्षणं, अद्यते । अदः क्षाप्रत्ययः ।
‘असाण’ इति निपातनात् सिद्धम् । ‘अद्युनं तणि’ इति वार्त्ति-
काद् अदः स्यानि न जथिरादेगः । ‘भ्रूणो गर्भोऽर्भके कुर्षो मन्थी
पनम ऋणके’ इति मेदिनी । ‘भ्रूण आगा विगङ्गयोः’ इत्यन्यत्र
च । भ्रूणस्य, धञा सिद्धः । सुत्वाद्वा ‘यया चरितमिति’ कुञ्चित्
पाठः । ततार्यः सुगमः । २१ ॥

धर्मस्य वेदवाङ्मले निषेधमाहनेति । वेदाश्रितारः । ऋष्या
साम-यजुस्वर्वाणः । तेषां शिक्षादयोऽङ्गानि पट् । उपवेदाश्र-
तारः । आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्वार्थशास्त्राणि । एते माद्वोपाङ्ग-
वेदाः । अमृतीतिहासपुराणानि वेदमूलकानि । बहिर्भवो
वाङ्मोः । वेदेभ्यो वाङ्मो वेदवाङ्मोः । वेदविरुद्धः । तादृगो धर्मो
नाचरणीयः । वेदमूलको धर्मोऽनुष्ठेयः । तथाच—

“वेद-प्रतिहतो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विषयः” । इति ।

न कदाचिदपि धर्मं निषेधयेत् ॥२३॥

मनुना च—“या वेदवाङ्मनाः स्मृतयः याश्च काश्च कुट्टयः” ।
 वेदवाङ्मनाः स्मृतयश्चार्वाकादीनां नास्तिकानाम् । सर्वेषां धर्मा-
 दिविषयाणां साङ्गोपाङ्ग-वेदमूलत्वेऽपि धर्म-दर्शन-चिकित्सा-
 ज्योतिष-भस्त्र नीतिशास्त्राणां सिद्धान्तस्योद्देश्यगतपार्थक्यमस्येव ।
 तेनैश्वरे कस्यापि विप्रतिपत्तिर्नास्ति । लोकाधिधारकोऽभ्युदय
 निःश्रेयससिद्धिप्रदो धर्मः । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे ऋग्वेदादेः
 शास्त्रत्वमुक्तम् । गीतायाश्च शास्त्रविध्यनुसारेण धर्मानुष्ठाने
 ऐहिकविशेषसुखं पारलौकिकपरागतिसौख्यं, तद्विरुद्धानुष्ठाने
 तयोरभावः । प्राङ्निगदितमन्यत्, कोप-पदनिरुक्ती प्रागुक्ते
 स्तः ॥ २२ ॥

धर्मविरुद्धाचरणे प्रतिषेधमाह नेति । धर्ममभ्युदय-निर्वृत्ति-
 कारणं वेद-स्मृति-पुराणैतिहासविहितम् । कदाचिदपि क्रोध-
 द्वेषानादरभरेणापि धर्मं निषेधयेत् । न निषेधयेत् नापि
 प्रतिषेधयेत्तद्विरुद्धाचरणं कुर्यात् । सदा तं कायमनोवाग्भिः
 सर्व्वेभ्यः स्वनुपालयेत् । तदुक्तं भारते विदुरनीती—

“न जातु कामान्नभयाद्दलोभा-

धर्मं न्यजेज्जीवितस्यापि हितोः” ।

यतश्च ‘धर्मं ण हीनाः पशुभिः समानाः’ । धर्महीना लोका
 पशवत् काम लोभ-क्रोधपरायणाः परस्परम् आक्रमन्ति निर्दयाः
 स्वार्थान्याश्च स्युः तेन समाजेषु चिराशान्तिः । मनुना च—

स्वर्गं नयति सुनृतम् ॥२४॥

‘एक एव सुदृढर्मी निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण मर्म नार्ग सर्वमन्यत्तु गच्छति’ ॥

सदा जीवितज्ञाने यदि धर्मानुष्ठानेऽगच्छन्नादा कश्चिद्यपि काले-
ऽवग्रमनुद्येयः । धार्मिकः मनुष्यः परहितरतो मान्यो लोके
प्रगंभार्हय भवति । अधार्मिकं विश्वासाभावः । ‘कदाचिदपि
धर्मं निषेधित’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति । तदात्वे कश्चिद्विज्ञाने
धर्माचरणं कुर्यात् । प्रागुक्तमन्यत् ॥ २३ ॥

प्राग्धर्मसंरक्षणे प्रयोजनमुक्ता मम्यति सत्कृत्स्नमाह स्वर्ग-
मिति । सुनृतं मम्यन् मत्यम् । तत्र धर्माचरणजनितं फलम् ।
सत्यपरं लोकं स्वर्गं निर्विघ्नेषुसुखरूपमगरम्यानं नयति प्राप-
यति । तदुक्तं श्रुती—

‘सत्यमेव जयते नानृतम्,

सत्येन पत्या विततो देवयान ।

वेनाक्तमन्युषयो द्वाप्तकामाः,

यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्’ ॥

काटके—

‘धर्मं लोके न भयं किञ्चनास्ति,

न तत्र त्वं जरया विभेसि ।

उभे तीर्त्वा अगताया पिपासे,

शोकातिगो भोदते स्वर्गलोकं’ ॥

सत्याद्देवो वर्षति ॥ २८ ॥

ऽवस्थीयते । सत्यं यदि विलुप्तं स्यात् तदा सर्व्वमाशुलनेन
भवति । तदुक्तं बृहदारण्यके—

“सत्येन धार्यते लोकः सत्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात् स्वर्गमवाप्नोति ह्यसत्येन विनश्यति” ॥

भारते राजधर्मं च—

“सत्यञ्च समता चैव दमयैव न संशयः ।
अमात्यैश्च समा चैव ह्यीक्षितिष्ठाऽनसूयता ॥
त्यागी ध्यानमयायैत्वं धृतिश्च सततं दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र ! सत्याकारास्त्रयोदश ॥
कीर्त्तिर्यमश्च पुण्यञ्च पित्र्यदेवर्षि-पूजनम् ।
शायी विधिश्च विद्या च सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्” ॥

सर्व्वमन्यदान्मेये वाराहे गारुडे ब्रह्मयेवर्त्ते च पुष्कलमस्ति ।
विस्तरभिया ह्यत्र नीलम् ॥ २७ ॥

सत्यपादनफलमाह सत्यादिति । सत्यपरायणा हि दान-
यज्ञ-तप आदिभिर्देवाराधनं नियतं कुर्व्वन्ति । तेन देवः प्रसन्नः
सन् काले वर्षति । तदुक्तं मनुना—

“आदित्याश्चायते हृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजा” ॥ इति ।

गीतायाञ्च—

‘अघ्नान्नवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः’ ।

नानृतात् परं पापम् ॥ २६ ॥

यज्ञधूमान्मेघा मेघादृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । ज्योतिषे च—

“ग्रहाणामुदये चास्ते तथा वक्रातिचारयोः ।

प्रायो वर्षन्ति जलदा नृपाणामुद्यमेऽपि च” ॥

“वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुः” ।

इति च तत्रैवास्ति ।

“देवः सुरे घने रात्रि देवमास्यावमिन्द्रिये” ।

इति विश्वः । दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु पाठात्ततोऽच् ॥२८॥

अनृतस्य पापजनकत्वमाह नेति । अनृतं न ऋतमनृतम् ।

अनृतं मिथ्येति । अनृतादसत्यात् परं प्रधानं पापं दुरितं नास्ति ।

यद्यानृतमाचरति स सर्वं पापं कर्तुं शक्नोति । असत्याचरण-

शीलेऽपि पापं क्रमशः सम्भविष्यति । ‘अनृतं ह्यपिः । वितत-

न्वनृतं वचः’ इत्यमरः । नीतिविषयविशेषेषु सर्वं सत्यानृत-

मिथ्यनीभूतम् । तत्र विवेकसम्पन्नेन पुंसा चीरनीरयोर्हंस इव

सत्यमादाय कार्य्यं सम्पाद्यमिति । विशेषसु भारते कर्ष-

पर्वणि—

“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे,

प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे ।

यिप्रस्य चार्थे ह्यनृतं यदेव,

पञ्चानृतान्याहुरथातकानि” ॥

न मीमांस्या गुरवः ॥३०॥

खलत्वं नोपेयात् ॥३१॥

अतः अनिष्टतो हिताधिक्यान्नीतिनिमयानुसारेण विधाहादि-
पञ्चकेषु अनृतकथनं न पापजनकमिति ॥ २८ ॥

गुरुणां ज्ञानगुणवयोवृद्धानां वचांसि कार्याणि च श्रीमीमां-
स्थानीत्याह निति । गुरवः शिष्याः ज्ञानधर्मोपदेष्टारः
अचार्या इति यावत् । ते न मीमांस्याः 'पूजितविचार-
वचनो मीमांसाशब्दार्थः' इति भासता । विप्रतिपत्तौ सम्य-
धादान्तो मीमांसा । अन्यत्र जैमिन्यादिप्रणीतदर्शने वेदा-
दिवाक्यानामविरोधापादानं विचारणा चेति । मीमांसन-
योग्याः मीमांस्याः । न तेषु तेषामनुष्ठितकार्येषु च । मत्स्य-
मतीनां गुणा दोषाश्च विचार्याः । प्राज्ञानां समीक्ष्यकारिणां
गुणदोषविचारोऽज्ञैर्नैव कार्यः । उक्तञ्चान्यत् 'प्राज्ञा गुरुणां ह्यवि-
चारणीया' इति । प्राज्ञानां कार्ये अज्ञैर्दोषप्रदर्शने कार्यव्याघा-
तोऽशिष्टाचरणमपि वर्धते । प्राज्ञाः सूक्ष्मबुद्ध्या कार्याणि विधा-
स्यन्ति, तैः प्राक्तनजनदोषप्रदर्शनमुपेक्षणीयम् । यतः मेघध्वनि-
श्रवणात्परं पद्माननो गर्जति न हि बहुगोमाशुस्रतश्रवणात्
परमिति ॥ ३० ॥

दुराचरण-शैलत्वस्य निषेधमाह खलत्वमिति । खलत्वं
कलह-शैलत्वं दुर्जनत्वमिति यावत् । नोपेयात् लोकैः
सार्धं वृथा पैशुन्यादिकां नाचरेत् । यस्तु स्वभावतो दुर्जनस्तस्य

नास्ति खलस्य मित्रम् ॥३२॥

प्रतिघातं विपदापत्ति, अपरमपि विदुःश्रयति । 'पिशुनी दुर्जनः क्रूरः खलो दुःशील इत्यपी'ति व्याङ्गिः । 'खलः कल्ने भुवि स्थाने क्रूरे कर्णे जपेऽधरे' इति मेदिनी च । 'कलहं नोपेयात्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । तदाख्ये अर्थः सुगमः । कविसमपद्य—

'न दुर्जनः महायः स्याद् भुजङ्ग-प्रकृतिर्यतः ।

उपकारच्छलेनैव पथाद् दुःस्वं प्रदास्यति' ॥

खल सन्धये, खलतीत्यतोऽचा सिद्धम् । यदा खं छिद्रं नास्ति यः स खलः । सदा परच्छिद्रानुसन्धानपूर्वकं विषदतीति भावः ।

खलस्यभावस्य बन्धुत्वाभावमाह निति । खलस्य दुर्जनस्य मित्रं सखा नास्ति । सर्वैः सार्धं प्रीतिपूर्वव्यवहाराभावात् । तादृशी व्यवहारे हति खलत्वस्यावसराभावः । यतः—

'व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा' । इति ।

सद्व्यवहारे सौहृद्यं, दुर्व्यवहारे वैरित्वञ्च भवति । उक्तञ्च नीति-निपुणैः—

'दुर्जनेन समं सत्यं प्रीतिश्चापि न कारयेत्' ।

इति प्रागुक्तमन्यत् ।

'नास्तिकलहस्य मित्र'मिति पाठान्तरत्वे कलहस्य तत्प्रियस्य लोकस्येत्यर्थः । अत्र कलहोऽस्यास्तीति अर्ग आदित्वादच् ।

लोकयात्रा दरिद्रान् वाधते ॥३३॥

अतिशूरो दानशूरः ॥३४॥

‘कलह-विग्रही’ इत्यमरः । ‘कनन्तु मधुरध्वनौ’ इति धरणिः । कलस्य हननम् । अन्येभ्योऽपि इति वार्त्तिकात् हन्तेऽर्द्धः ॥३२॥

निःस्वस्य लोकसमागमः पीडादायकस्तुमाह लोकेति । लोकयात्रा लोकानां समागमः । स्वगृहे अग्निपजनागमः । यद्वा उत्सवः बहुसम्मेलनम् । दरिद्रान् निर्दयान् लोकान् सा वाधते । निरन्तरं धनाभावात् क्लिश्नाति । दरिद्रास्तु समागतलोकानां स्थानदानपानभोजनादिभिः परितोपजनने असमर्था भवन्ति । अतस्ते दुःखिताः क्लिश्नन्ति । ‘यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । धनवन्तस्तु लोकयात्रा-नृत्योत्सवैरानन्दमधियन्ति । उक्तञ्च वृद्धैः—

‘लोकयात्रा विवाहश्च उत्सवो बान्धवागमः ।

गौरं नृत्यं देवसेवा धनिकानास्तु शोभनम्’ ॥

या प्रापणे, धानम् । ‘हु या माश्रभसिभ्यस्त्रन्’ इति याते स्वन् । स्त्रियामाप् । दरिद्रा दुर्गतो, दरिद्राति । ततः पचाद्यच् ॥३३॥

धनदातुर्वीर्येष्टत्वमाह अतीति । दान-शूरः । शूरो दाने सदुद्देशे स्वधनस्य सम्यगुत्पण्णे । यद्वा धर्मार्थं स्व-स्वत्वध्वंसपूर्वक-परस्वत्वापादानकर्मणि । वयं शूरो वीरः वदान्यः । अतिशूरो-ऽधिकत्येष्टः, वीरो दैहिकबलात् शौर्यमात्रं प्रकटयति । दानशूरश्च

भूपणं गुरु-देव-ब्राह्मणेषु भक्तिः ॥३५॥

सर्वस्य भूपणं विनयः ॥३६॥

दान-बाहुष्येन बङ्गनी जीवनरक्षणं धर्मादिकार्येषु सम्पादयति
 अतो योरादपि श्रेष्ठः । दानगूरुः मरुत दीनदुःखापहारको हित-
 कृदार्मिकश्चेति भावः । 'शूरोर्वीरश्च विक्रान्तः' । 'शूर-
 धीरविक्रान्तौ' शूरयति । इत्यम्नादचा मिदः । प्रागुक्तमन्यत् ॥३४॥

मञ्जनश्याभरणमाह भूपणमिति । गुरुराचार्यो ज्ञानदाता ।
 विद्या-मन्त्र-व्योञ्जेष्टश्चेति । देवः परमेस्वर इन्द्रादिश्च ।
 ब्राह्मणो विप्रोयत्न्येष्ट इति यावत् । स चादियणा ब्रह्ममुग्जः
 तपः श्रुतिमन्त्रः । तत्र 'ब्राह्मणोऽस्य मुग्जमाप्तोत्' इति श्रुतिः ।
 'तपः श्रुतिश्च योनिश्च अथो ब्राह्मण-कारण'मिति श्रुतिश्च ।
 एषु श्रेष्ठेषु मङ्गलान्यदेषु भक्तिः परानुरक्तिः सेवानुरागश्चेति ।
 'सा चेगरे परानुरक्तिः' इति शाष्टिन्यसूत्रे भक्तेर्लक्षणम् ।
 सा प्रसिद्धा, चित्तस्य निर्योगेण सात्त्विकी हृत्तिः । ईश्वरे भगवति
 उपास्ये । परानुरक्तिरहीतुकोऽनुराग इत्यर्थं सूत्रार्थः । मल्लो-
 कानां भूपणमनङ्कारः । तेन च लोकाः गिटाः श्रितिताः सन्ती
 विगम्या भवन्ति । तथैव धन-गुण-वृद्धे नृपे चानुरक्तिः कार्य्येति ।
 'विप्रश्च ब्राह्मणः' इत्यमरः । ब्रह्मणोऽपत्यम्, तस्यापत्यमित्यण् ।
 अनित्यनेन टिलोपो न भवति । यदा ब्रह्माधीते 'सदधीते तद्
 वेद' इत्यनेन च अणा मिदः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ३५ ॥

भोक्तानां व्यवहार-निर्याहाय विनय-भूपणमाह सर्वस्येति ।

आचारवान् विनीतोऽकुलीनोऽपि आर्यः ॥ २७ ॥

सर्वस्य जनस्येति जातावेकवचनम् । सर्वेषामिति ध्यक्तिभेदेन प्रयोगः साधुः । भूषणमलङ्कारः । विनयो नम्रता सौशील्यमिति । विनय-तुल्यो गुणो दुर्लभः । विनयिनः शत्रुर्विरलः । विनये-नापदो ह्यत्तीर्णो भवति तेन च व्यावहारिके विषये सर्वे वश्याः स्युरिति । 'विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये वाणिज्ये साधुवाद्यखे विनयग्राहिते हिते' इति हेमः । प्राग् व्याख्यातमन्यत् ॥ २६ ॥

आश्रमासुरेण विनयाचार-पालने कुलीनत्वाभावेऽपि आर्यत्वमाह एति । अविनीतो विनयरहितः समुद्धतः । अकुलीनोऽनुच्च कुलजातोऽपि जनः यदाचारवान् संयतो भवेत्तदा आर्यः श्रेष्ठः स्यात् । सदाचारविनय-विहीन आर्योऽपि अनाथ-यदाचरणे समर्थः दुःश्लोत्वात् । अत आचारविनययोः कौलिस्ये हेतुत्वमुक्तम् । 'महाकुल-कुलीनार्यं सम्य-सज्जन साधवः' इत्यमरः ।

'अकुलीनोऽपि शास्त्रज्ञो दैवतैरपि पूज्यते' ।

इति नीतिविदः । 'अकुलीनोऽपि विनीतः कुलीनादिशिष्टः' इत्येवं पाठान्तरत्वे । विनयाचरण-शुक्तो जनोऽकुलीनोऽपि कुलीनात् श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः स्यात् । प्रागुक्तमार्यलक्षणम् । कुल-स्थापत्यम् । 'कुलात् ख.' । 'अपूर्वपदात् अन्यतरस्यां यदृकञी चेति' मिहम् । आर्य इति । ऋ गतौ, अर्यति । 'ऋ हलोर्णत्' इत्यनेनार्यपदं सिद्धम् ॥ २७ ॥

आचारादायुर्वर्द्धते कीर्त्तिश्च ॥ ३२ ॥

प्रियमप्यहितं न वक्तव्यम् ॥ ३६ ॥

सदाचरणस्य फलमाह आचारादिति । आयुर्जीवितकालः ।
कीर्त्तिर्योगो गुणप्रचार इति । ह्यवेतौ आचारात् सदाचरणात्
मचीतेन यद्वेते । 'आचारोऽप्रभते ह्यायुराचारादीप्सित-प्रजाः' इति
धर्मशास्त्रकृतः । साह्यशास्त्रेण स्वास्थ्यम्, स्वास्थ्यादिन्द्रिय-
नैर्मम्यम्, राघ्यादबुद्धेः प्राक्त्रय्यं नैरुत्पन्नं, ततो ह्यायुषो यद्व-
नम् । आचारः कुतश्चिद् व्ययहारः । यथा च वृद्धम्यतिः 'आचारे'-
णायमन्त्रोऽपीति' प्रागुक्तम् । तदाचरणं त्रिविधम् । वृद्धम्यताचर-
णम् । कौलिकम् । शास्त्रोपश्रुति । आयुः । इण गर्तो, एति ।
'एतेर्षिश्च' इत्योणादिक्रस्त्वादुपिः । 'कीर्त्तिः प्रसादयमन्त्रोर्षिश्चारे
कर्मोऽपि च' इति ध्यादिः । कृत संगमने, कोर्त्तते । 'कति
पूति' इत्यादिना कोर्त्तिपटं निपातितम् । ३८ ॥

लोकानामुद्देशकरत्वादहित प्रियकथने अनौचित्यमाह प्रिय-
मिति । प्रियं प्र.तिजनकं ह्यमनुकूलमिति यावत् । तद्वयदि
अहितमनिष्टकरं स्यात्तदा न वक्तव्यम् । तदुक्तं मानवे 'न ब्रूयात्
सत्वमप्रिय'मिति । 'प्रियञ्च नामृतं ब्रूयादिति च तत्रैव । यत्र
तु समाजानिष्टं महदापतति तत्र तावुभी वक्तव्यी इति केवल-
नीतिविदः । यतोऽस्थानाभाय बहुहानं नोचितम् । तत्र विषये-
गुह्यत्वलघुत्वे चिन्तनीये । 'प्रियो वृषीपधे ह्यद्येऽनुकूले धवे'

भूत्यनुवर्त्तनं पुरुषस्य रसायनम् ॥४४॥

तिथ्यंशतोऽपि सतसु । अशेषः परिशेषरहितकरणं युक्तम् । यत एते लेशतो विद्यमाना अपि परं परिवर्द्धन्ते । वङ्गिस्फुल्लस्य महानलवत् । दैर्विनाशो दाहो हानिर्देहनाशश्चावश्यम्विध्यतीति । अतस्तेषां समुच्छेदेन निःशेषस्य कार्यः । तथा च महर्षिः—

‘ऋणशेषोऽग्निशेषश्च । धिशेषस्तथैव च ।

यत्प्रशेषः पापशेषो निःशेषमपि शेषयेत्’ ॥

‘ऋणाग्निव्याधितेश्वशेषः कर्त्तव्यः’ त्यं सूत्रपाठे चार्थासारत्वं नास्ति । ऋ गतौ, अर्थ्यते । इत्यतस्तः । ‘ऋणभाधमर्णैः’ इत्यनेन नत्वम् । प्राग् निरुक्त्वा अग्न्यादिशब्दाः ॥ ४३ ॥

ऐश्वर्यानुवर्त्तने पुंसो हितमाह भूतीति । भूतेः विपुलधनस्यैश्वर्यं च । अनुवर्त्तनमनुधावनमिति । पुरुषस्य मानवस्य । रसायनम् । अतिशय सुखजनकत्वेन जराव्याधिविनाशकम् । रसस्य नवनवरीत्यायनं देहपुष्टिकारं येनोपायेन तत् । तदुक्तं वैद्यके—

‘यज्जरा-व्याधि-विध्वंसि, भेषजं तद्रसायनम्’ ।

तत्रैवान्यच्च—

‘यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसस्तम्भकन्ताया ।

चक्षुष्यं वृंहणं तृष्यं भेषजन्तद्रसायनम्’

नार्थिषु श्ववज्ञा कार्या ॥४५॥

रसायनफलं यथा तत्रैव—

‘दीर्घमायुः स्मृतिर्मधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहन्द्रियवर्त्म कान्तिं नरो विन्देद्रमायनात्’ ॥

ऐश्वर्येण पार्थिवसुखं निश्चितमेव । ‘विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं’ सित्य-
मरः । यथा रसायनेन पुरुषस्य वृद्ध्यादि भवति तद्वद् विपुल-
धनेनापि लोको गर्वितो मत्तः सुखी च भवति । वैद्यके भाव-
प्रकाशादौ रसायनशुद्धं सम्यग्मस्ति ॥ ४४ ॥

धनादि-पार्थनाकारिणो जनान् प्रति ह्येवकरणनिषेधमाह
नेति । शर्धिषु याचकेषु पार्थनाकारिषु इति । तादृश जनेषु
श्ववज्ञा श्वमाननं ह्येवज्ञानश्च न कार्याम् । वरं तेषां यथागच्छि
धनादिना साहाय्यमेव सम्यग् विधेयम् । कयिसमयण—

‘धनदानेन दीनानां दुःखहर्ता जनीत्तमः ।

येनैवं क्रियते लोके स सुधीः सच स्वर्गभाक्’ ॥

तथा च—‘याचकं नावजानाति प्रीतिं करोति सर्व्वदा ।

ददाति किञ्चित् स्नेहेन स धनी पुरुषोत्तमः’ ॥

यदा च धनादेरभावस्तदा मधुरवाचा विनयादिना च याचका-
स्तोषणीया इति नियमः साधुः । स्वाभाविकनियम एव यत्रि-
ह्नानान्धनिभिरुपकारमाधनमिति । श्ववज्ञानमवज्ञा, श्वपूर्वा-
ज्ञानाते ‘रातसोयसर्गे’ इत्यङ् । ‘वनीयको याचनज्ञो मार्गणो
याचकारिणो’ इत्यमरः । शर्थाऽस्यास्तीति ‘शर्थाश्चासन्निहिते’

सुदुष्करं कर्म कारयित्वा कर्तारं नावमन्येत

॥ ४६ ॥

न कृतघ्नस्य नरकान्निवर्त्तनम् ॥ ४७ ॥

इति वार्त्तिकदिनि । यद्वा अर्थं याचने, अर्थयते । गृह्यादि-
त्वात् णिनि ॥ ४५ ॥

दुष्करकर्मानुष्ठानात् पर तत्कर्त्तुरवमाननं नीचितमित्याह
सुदुष्करमिति । सुदुष्करमतिकठिनं दुःसाध्यमिति । यत् कर्म
तत्कारयित्वा सम्पादयित्वाऽभिनिष्पाद्य च । वैशस्यङ्गते
कार्ये तत्कर्त्तारं कार्यानुष्ठातारं नावमन्येत । तं नाथ-
जानीयात् । 'दुष्करं कर्म कारयित्वा कर्त्तारमवमन्यते नीच'
इत्येवं पाठान्तरत्वे नीचोजन, दुष्करं कर्मकारयित्वा तत्कर्त्तारं
अवजानातीत्यर्थः । यदि कर्मकर्त्तृदोषो वर्त्तते तदा तस्य गर्हणं
युक्तमिति । कर्मणो दुष्करत्वे तत्फलस्यासामे तत् कर्त्तुन दोष
इति प्राज्ञानामभिमतम् । अज्ञानान्तु तद्विपरीतम् । कारण-
गतदोषात् कार्यहानिरिति समाधिः । असम्पन्ने कर्मणि निष्फले
वा तत्कर्म पुनरनुष्ठेयम् ॥ ४६ ॥

• कृतघ्नस्य तत्कार्यं फलं नरकमाह नेति । कृतघ्नस्याकृत-
घ्नस्य । कृतमुपकारं हनोति तस्य । नरकाच्चिरयात् परम-
दुर्गतेः । न निवर्त्तनं नापि तस्मादव्याहतिः परन्तत्रैव पापा-
धिष्ठ्याच्चिरनिवासः । तदुक्तं विष्णुना—

जिज्ञासुस्तौ वृद्धि-विनाशौ ॥ ४८ ॥

‘ब्रह्मघ्ने च सुरापि च घोरे भग्नव्रते गटे ।

निष्कृतिर्विद्विता भद्रिः सताघ्ने नास्ति निष्कृतिः’ ॥

इति पूर्वमुक्तां मन्यतु सर्वम् ।

कृतघ्नमापकारमनुभूयापि प्रत्यपकारमकृत्वा राक्षसुरनिष्ठा-
चरणं कुर्वन्नधिक पापिष्ठः । ‘नरकाः पुंसि निरयो देवाराति
प्रभेदयोः’ इति विग्रहः नृ नये, नरति नृणाति या । ‘लज्जा-
दिभ्यः संज्ञायां नृन्’ इत्योणादिकात् । यद्वा नराः कायस्थयेति
‘मूलविभुजादित्वा’दिति वाचिंकात् को न भयति, ‘कत्त’रि छत्’
इति बाधनादधिकरणे सदार्चिकोः विषयामहोः ॥ ४७ ॥

कार्यस्योच्छेदवृद्धयोर्ध्वोरसनाधीनत्वमाह जिज्ञेति । जिज्ञाया
रमनेन्द्रियस्यायत्तो अनुगता । वृद्धिवर्जनमाधिवयम् । विनाशः
समुक्तेदाऽभावा वा । कार्यस्य एवो ह्यं जिज्ञार्थिनो म्यासाम् ।
दुर्वचसा व्यवहारे कार्यहानिर्मथुरवचसा तु कार्यमोक्तव्यं
मित्वतो व्यवहारकानि सुचिन्तया संयतवाम्भवेत् । तदुक्तं
कथिभिः—‘न दोषा गृहान्तो गधुरवचसां केनचिदपि’ । अप-
रश्च—‘वाग्नाधुर्व्याण् मर्जन्लोकप्रियत्वम्’ । यथाऽर्भकस्य । ‘वाक्-
पाठव्यात् मर्जन्लोकप्रियत्वम्’ । यथा सुरङ्गमस्य । ‘रसघ्ना रसना
जिज्ञां इत्यमरः । भोगाधिवयात् सम्पदो विनाशस्तस्याः संयमे
धनादेवृद्धिर्भवतीति । अत्र जिज्ञेत्यपलक्षणमन्धेषामिन्द्रिया-
णामपि सांयत्यं चाश्च्ये वृद्धिहानि च चिन्तनीये । जिज्ञेति ।

विषामृतघोराकरो जिह्वा ॥४६॥

प्रियवादिनो न शत्रुः ॥५०॥

लिङ्ग आस्वादने, लेङ्गि । लिङ्गन्ति घनया वा 'शैशयङ्ग जिह्वा'
इत्यौषादिकसूत्रात् तत्पदं साधु । केचित्तु लिङ्गे: 'पूर्वं' जिह्वा
घीवा' इति वनप्रत्ययस्तेन सिद्धम्, घृणोदरादित्वाङ्गित्याहुः ॥४५॥

प्रागुक्तविषयस्य स्पष्टोक्तिमाह विधेति । विषं हलाहलः
गरलञ्चेति । अमृतं सुधा मृतिरोधकम् । एतयोर्द्वयो जिह्वा
रसना आकरः क्षेत्रं प्रसवभूमिः । जिह्वासाहाय्येन वागिन्द्रियं
सद्वक्ति तेन सुधोपमः व्यवहारः, सर्वत्र कार्ये सौख्यञ्च ।
दुर्व्याक्यं वक्ति चेत्तेन विषवन्महदानं स्यात् । जिह्वा हि पर-
मिगनाम जपादिमन्त्रसाधनेन निर्वाणमपि प्रापयति । यदा
असदुक्त्या वाग्वज्रप्रहारेण विषमुद्दिरति, जनं दुःखयति स्वात्मान-
मपि षोडयति च । तेन हि लोकाः शत्रवो भवन्ति । हित-
मित-तद्वचनभिर्निधनादपि समुत्तारणं भवति । विषु व्याप्तौ,
विश प्रवेशने वा । उभयोः क्लिपा सिद्धम् । अमृतमविद्यमानं
मृतं मरणमत्र । मृद् प्राणत्यागि, इत्यस्माद् भावे क्तः । 'आकरो
निकरे ऋणौ' इति कोपः । कृञ् करणे, आकुर्व्वैत्यत्र, कृ
विधेपे, आक्रीर्यन्ते वस्तुन्यत्रेति वा 'पुंसि संघ.याम्' इति
कामत्ययः ॥ ४६ ॥

हितवादिनो जनस्यारात्यभावमाह विधेति । प्रियवादिनः ।
प्रियमनुकूलं मधुरमिति यावत् । तदङ्गं शोभनस्येति । प्रिय-

स्तुता देवा अपि चिरन्तुष्यन्ति ॥५१॥

अनृतादपि दुर्ध्वचश्चिग्नित्तिष्ठति ॥५२॥

वाक्य-कथन-शोभस्य जगति कोऽपि शत्रुररातिर्न भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च कविभिः 'हितं मनोहारि ३ दुर्नेमं बवः' । अन्यच्च—

'मधुरोक्त्वा हितं तथः च मित्रं भवति सर्वतः ।

पाशुष्ववचनाच्छुर्नामी भवति निघ्नितम्' ॥

अपरञ्च—

'हितवाक्यप्रयोक्तुषु दातुः परोपकारिणः ।

साधोर्मानस्य जगति रिपुर्नेव प्रहृग्यते' ॥

श्रीञ्च तर्पणी, श्रीणाति । 'इगुपध' इत्यादिना कः । 'मिश्रोद्वयी-
यधे द्वये धधे' इति हेमः । प्राङ्निहृत्प्रत्ययत् ॥ ५० ॥

मिश्रचरणिन देवानामपि परितोषमाह स्तुता इति । सायेन
आरोपितगुणादि कथनेन परितुष्टाः । गौरधिताय । देवा
अमरा इन्द्रादयः । अपि निश्चितं, चिरमनिगम् । तुष्यन्ति
मन्तुष्टाः प्रसया भवन्ति किंपुनर्मानवाः ? देवा अपि सुप्रसयाः
स्युः । अतः स्तुतिवाक्येन प्रमंसया या मयं मन्तोऽट्याः जगति
न कोपि गुणान् हित्वा स्वदोषं स्थापमानवचनञ्च त्र्योमुमिच्छति
अप्रीतिकरत्वादुद्वेगकरत्वात् । ये पराराधन-निपुणाः मिश्रभाषि-
णसो अनायामिन कृतज्ञत्वाः स्युः । मुञ्च मुणौ, स्तुतिमि स्तुति
च । ततो कर्मणि कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

असत्याद्दुर्व्याक्यस्य दोषकानस्याधित्वमाह अनृतादिति ।

राजद्विष्टं न च वक्तव्यम् ॥ ५३ ॥

अनृतान्मिथ्यावाक्यात् । दुर्वचः दुष्टवाक्यं कुत्सितवाक् । यदा हृदयं सुलापकारि-परावज्ञाकारिवचः । चिरं सुदीर्घकालं तिष्ठति । असत्यं सत्यवचसा तिरोधत्ते । दुर्व्यचलु ह्येषप्रद-
त्वेनाविरत कालं स्थायोति । अती दुर्वचनं सदा परिहर्त्तव्यम् । अस्मिन् विषये प्राशुक्तमन्यत् । 'अनृतमपि दुर्वचनं चिरन्तिष्ठति' इत्यं पाठमेदे सुगमार्थमिदं सूत्रम् । अनृतं मिथ्या, यद् दुर्वच-
नम्, तत् दीर्घकालं तिष्ठत्येव ॥ ५२ ॥

नृपविरुद्धभाषणे स्त्रानिष्टं राजावघा-प्रकटनम्भवति तच्चिपेध-
माह राजसि । राज्ञां नृपाणां भृष्टतामिति । द्विष्टं हेयान्वित-
मग्रियसूषकमिति यावत् । तत्कदापि न च वक्तव्यम् । यतः
तेषां क्रोधी महानिष्टकरः तादृशेन वाक्येन समुत्पद्यते । बहु-
श्रावणं दण्डादिना ज्ञानं स्यात् । अत्र राजेत्युपलक्षणम् । तेन देव-
गुरु-साधु-सीमन्तिनी महाजनानां द्विष्टमपि वचः परिहार्यम् ।
'राजद्विष्टं न वक्तव्य'मिति पाठान्तरं दृश्यते । तेन नार्थपार्यवचनम् ।
'अथ चकारोपादानेन सर्वथा निषेधः सूचितः । राजानुष्ठित-
कार्यस्य विरुद्धं समालोचनं तद्भाविस्कार्ये आरोपो विधानलक्षण-
मपि तेन प्रतिसिद्धं प्रजानां शानिवारत्वादिति । तथा च प्राज्ञः
'राज्ञामाज्ञामिवान्यत् पालयेत्' इत्याहुः । द्विप् अमोती, द्वेष्टि ।
प्रतः क्तप्रत्ययः ॥ ५३ ॥

श्रुतिसुखाः कोकिलालापाः ॥५४॥

तप्यते दुष्करदारो यत्नवान् नाम ॥५५॥

पिङ्करय श्रवणस्य श्रोत्रेन्द्रिय प्रीतिकरत्वमाह श्रुतीति ।
 श्रुतिः श्रवण तदिन्द्रियमिति । तस्य सुखाः प्रीतिजनकाः ।
 कोकिलानां वनप्रियाणां ये आलापाः कूजनाः मधुररवास्ते
 पक्षिणा मन्तोऽपि स्तः श्रवणाभिरामाः चित्तविनोदकराण्य
 भवन्ति । किमुत मानवगंधुर-वापदानां वानवचर्सा वा मनी-
 भिरामहो । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिङ्क इत्यपि' इत्यमरः ।
 कुक् आदानि, कीकते । 'सन्तिकुम्बनि' इति इलच् । 'श्रुति-
 सुखात् कोकिलानापास्तुष्यन्ति' इति पाठभेदे श्रुतिसुखकर-
 पिकानापश्रवणात् लोकाः परितुष्टा भवन्ति । सुखं नाम
 सर्वथा श्रमुद्देशकरमनीहृत्तिमात्रम् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्म-
 स्थाप्रायवार्त्तयोः स्त्रियाम्' इति कौषः । श्रु श्रवणे, श्रूयते
 श्रमयेति करणे क्तिन् ॥ ५४ ॥

असाधु-कर्मानुष्ठातुः पत्तात् सन्तापानुभवमाह तप्यते इति ।
 दुष्करकारी दुराचारो कर्मकर्मा कठोरस्वभाव इति । यत्नवान्
 श्रुतिसमुद्योगमन्वयः निपुणोऽपि तप्यते परिक्रियति । श्रुत्या
 तुष्टितमर्हित कर्मपत्नेन स्वयमेवानुसृतो भवति । यादृक् कर्म
 तत्फलन्तु तादृगेव प्रादिति नियमात् । यथा श्रेयसेऽनधीत-
 विद्यस्य तादृशे अनुशापः, साधुकारी तु स्वयं सुखी परहित-

स्वधर्महेतुः सत्पुरुषः ॥ ५६ ॥

नास्ति अर्धिनो गौरवम् ॥ ५७ ॥

कारी च । 'दुष्करं कठिने कार्यं गर्हिते पापवर्मणि' इति
कोपकारः । दुष्करं कर्तुं शीलमस्येति ताच्छीले करोतेषिन् ।
'यत्रवांश्च समुद्योगी कार्ये जागरूकः सदा' इति च । पदनिवृ-
त्त्यादि प्रागुक्तम् ॥ ५५ ॥

स्वधर्मार्ज्वनात् पुंसां श्रेष्ठत्वमाह खेति । स्वस्यात्मनो यो
धर्मस्तस्याचरणादेतोः । तदाचरणशीलः सदुत्तमः श्रेष्ठो
मानवः स्यात् । यदा यो विद्याचारित्र-ज्ञानादिना स्वधर्मस्य
हेतुः कारणं भवति स एव जगति सदुत्तमः पुरुषो भवेदिति ।
सत्पुरुषः स्वधर्ममनुष्ठाय परंपामपि धर्माचरणोपदेशे धार्मिक-
त्वेन हेतुर्भवतीति सारः । तदुक्तं धर्मशास्त्रे—

'वरं स्वधर्मोविगुणो न पारक्यं स्वनुष्ठितम्' ।

तदेवान्यच्च—

'स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इति गीतायाम् ।

परस्यान्यस्य धर्मः परधर्मः । अन्यदीयत्वेन प्रकृतिप्रतिकूलत्वाद्
भयावहः । यदा परः श्रेष्ठो धर्मः तस्यानुष्ठाने तेश्चप्रदत्त्वाद् भोति
जनकः । 'स्वधर्महेतुभूतः सत्पुरुषविशेषः' इत्यं पाठभेदे
सुत्रार्थसु सुगमः । सत्पुरुषविशेषः एव स्वधर्महेतुभूता न सर्वे
जनाः । प्राङ्निगदितमन्यत् ॥ ५६ ॥

याचकस्य श्रेष्ठत्वाभावमाह निति । अर्धिनो याचकस्य

स्त्रीणां भूषणं सौभाग्यम् ॥५८॥

प्रार्थिनः । यदा धनयतो यादिनय । गौरवस्य प्राधान्यस्य मान-
नोयत्वस्याभावः स्यात् । यतः प्रार्थिनः स्वदेव्यप्रकाशेन गौरवम्
हसति । धनयतश्च तद्रुचाकार्ये सततं चमग्रीलत्वादानाभावे
रूपणत्वेन निन्दा प्रसरति । यादिनय विवादे जयाशया गौरवं
हित्वा स्वकार्यसाधनाय च लघुत्वमपि श्रेयः स्यात् । एकस्य
हानि अन्यस्य प्राप्तिरवश्यभाविनीति । 'प्रार्थने माननागयेति'
लघुवाणव्ये । 'क्षणं कस्यास्ति गौरवम्' इत्यन्यत्र । अपरञ्च—

'कार्यमाधन-श्रयस्य लघुत्वं कुत्रचित् भवेत्' ।

स्वमिदं क्वचिदादर्शयत्ये नोपलभ्यतेऽन्यत्र विद्यते । सर्वत्र च—
'स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वने च भूर्धुता' ।

इति नीतिरेषा मनोरमा । गुरोर्भावो गौरवम् । श्रेष्ठत्वमित्यर्थः

॥ ५७ ॥

नारीणां विशेषभूषणमाह स्त्रीणामिति । स्त्रीणां महिलानां
'वरयर्जिनीनामिति । भूषणसलद्वारः सुषसाकरः । सौभाग्यं
शुभादृष्टलक्षणं पति-पुत्रवत्त्वम्, पातिव्रत्यञ्च । 'नञ्चैव भूषणं
स्त्रीणांमिति केचित् । 'घमा लज्जा च घोषिति' इत्यपरे ।

'सौभाग्यलक्षणं स्त्रीणां पातिव्रत्यं प्रकीर्तितम्' इत्यन्ये ।
'असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणाम्' इति तुल्यवाणव्ये च । पतिपत्न्यो-
र्विवाहमास्त्रिकसंस्तारेण ऐकात्मशात् पतिमत्त्वं परं सौभाग्य-
सूचकम् । तथा च श्रुतिः 'मम व्रते ते हृदयं ददाति' ।

शत्रोरपि न पतनीया वृत्तिः ॥५६॥

‘ध्रुवा द्यौः, ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाय पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयम्’ ॥ इत्यादि च ।
 ‘सौभाग्यं कर्तुराचारता’ इति पाठभेदे कर्त्तुः, पत्युश्च य आचार-
 स्तादृश एवाचार नार्थ्या कार्य्य । नतु स्त्रेच्छाचार । आचार-
 शीलता पत्युः परिचर्या वा । अपरे तु तासां ‘देवसेवा विनय
 क्षमा पातिव्रत्येन सहैते सौभाग्यगुणा’ इत्याहुः । अपरासां
 ‘शिल्प धैर्यं गृहकर्मदार्यं विद्या विनय’ इति प्राञ्च । सुभगस्य
 भावः सौभाग्यम् । सुभगशब्दात् षञ् ॥ ५८ ॥

अत्रांतरपि वृत्तिसमुच्छेदे निषेधमाह शत्रोरपि । शत्रोरपि-
 त्तरपि निश्चितम् । वृत्तिर्नोविका । यथा वृत्त्याः भोजनाच्छा-
 नावस्थिति निर्वाहः स्यात् सा । न पतनीया नापि समुच्छेद्या ।
 अपि तु विदुषा सा रक्षणीया । अत्र पतनीयेति पातनीयेत्य-
 भवति ख्यन्तविवक्षया । उक्तञ्च ‘वृत्तिच्छेदेन तद्धथ’ इति ।
 अथ वृत्तिच्छेदो जीविकाहानिकरणम् । ‘शत्रुभिरनभिपतनीया
 प्रवृत्तिः’ इति भिक्षपाठोऽप्यस्ति । मनस्विनः पुंसः प्रवृत्तिः ।
 शत्रुभिरनभिपतनीया यत्रोऽस्यैव आक्रमणशून्या भवतीत्यर्थः ।
 तेन स्वमन्त्रेण शत्रोरक्रमणं प्रतिबध्य सर्वत्र स्वसामर्थ्यं प्रक-
 टयति । ‘वृत्तिर्विवरणं जीव्यैः कौशल्यादिषु चेष्यते’ इति भिष्म
 ५ ५८ ॥

अप्रयत्नोदकं क्षेत्रम् ॥६०॥

एरण्डमवलम्बा कुञ्जरं न कोपयेत् ॥६१॥

क्षेत्रनिरूपणमाह अप्रयत्नेति । क्षेत्रं मन्वादीनां प्रसवभूमिः ।
 अप्रयत्नोदकम्, अप्रयत्नेनानायामेन सुलभरोत्थोदकं जलं यत्
 तत् क्षेत्रं प्रगम्भामित्यर्थः । नियासादेरपि तद्योग्यम् । अन्य-
 द्विजलं मरुस्थानम्, मन्वोत्पादननिवासदेरयोग्यम् । अनुशावर्षं
 सागरसन्निहितं निःसिकतं समुच्चरं क्षेत्रं कृषि-वामादेर्योग्यं
 स्वास्थ्यकरञ्चेति । 'अप्रयत्नादेकं क्षेत्र'मिति पाठान्तरम् । तेन
 प्रयत्नाभावात् कर्षणकेदारबन्धन-मलिन-मेकादिरहितं क्षेत्रमेकं
 कार्योपयोगि भवतीत्यर्था न पृथक् । 'कवम्भमुदकं पायः' इत्य-
 मरः । उदकम् । उन्दी क्रीदने उनञि । 'उदक'मित्युणादि-
 शूत्रेण साधुः । न तु उन्दतीति चोरस्यामिमते, उन्देरीधादिक-
 त्वात् । 'क्षेत्रं शरीरे केदारि मिहस्थान-कलत्रयोः' इति विश्वः ।
 चि नियासगत्योः, चोयते धान्यादिभिरत्वेति । रातः क्षिधातोः
 इत् ॥ ६० ॥

अयोग्यत्वव्यायेन हहत्कार्यमाधननिषेधमाह एरण्डेति ।
 एरण्डमुरुयकहृषं सारशून्यमदृढम् । तद्वृत्तेनावलम्बाश्रि-
 त्वेति । कुञ्जरभैरावतं महाकायधारणम् । न कोपयेत् न तं
 रोपयेत् । तेन तस्य ताडन-न्निवृत्ति-निग्रहमभावनाः सर्व्वतो
 विरम्भा एव । परस्मै तस्य जनस्य महानिर्दं स्यात् । प्रज्ञते तु

अतिप्रवृद्धा शाल्मलिर्न वारणस्तम्बः ॥६२॥

बलवता शस्त्रपाणिना नृपेण सह निरस्त्रो दुर्बलो नैव विगृह्णीया-
दिवदेव । तादृशं विश्वे स्वात्मनागमभवः । यद्वा यादृक् कार्यं
कुर्व्यात् प्राक् सामग्री-समवधानमपि तादृगेव कर्त्तव्यम् । नतु
लघुपायेन गुरुकार्यसाधनम् । यथा नखनिहन्तनेन सारवहह-
त्तरुच्छेदनं युक्तम् । तत्र हि करपत्र-कूटारयोः साधकतम-
त्वात् । 'एरण्डं शरूकः' इति बोधान्तितः । तद्यैवामरोऽपि ।
इर गतौ कम्पने च, आ इरति वायुम् । एरण्डतैलस्य वायुनाश-
कत्वा देवं मूलत्वबोऽपि । अस्माच्चिजन्तादातीर्वाहुलकादण्डं च ।
द्विविधोऽयमेरण्डः । रक्तः श्वेतश्चेति । त्रिशीपती वैद्यकेऽस्य गुणा-
दिकं रोगहारित्वञ्च वर्णितमस्ति ॥ ६१ ॥

असारद्रव्यस्य सुकठिनकार्यसाधनेऽयोग्यत्वमाह अतीति ।
अतिशयेन प्रवृद्धा पुरातना, प्रकाण्डा विशाला शाल्मलिः स्थिरायु-
र्हत्तः । वारणस्य शुश्रूषस्य स्तम्बो बन्धनस्यूणा न भवति ।
प्राचीन-प्रकाण्डोऽपि शाल्मलितरुः असारत्वादकाठिन्याच्च वारण-
बन्धनायालमिति । अतो यत्र यदसाधकं तदतिस्थूलत्वेनापि
योग्यं न भवति । नहि भेदगदेन पौवरकायः पुमान् नीरोग-
वस्तवत् लशकायेन योद्धुं तं निवारयितुं वा शक्नोति तादृश-
सामर्थ्यभावात् । शाल्मलितरोर्हृदत्वं यथा 'पठित्वर्षसहस्राणि
वने तिष्ठति शाल्मलिः' इति वचनात् । 'पुरणी शाल्मलिर्दुर्मे'
इति कोपः । 'स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः' इत्यमरोऽपि । शल

अतिदीर्घोऽपि कर्णिकारो न सुमली ॥६३॥

अतिदीप्तोऽपि स्वद्योतो न पावकः ॥६४॥

चनने, शानयतीति निजस्तस्ततः क्तिप् । मन् धारणे, मनते ।
'सार्धधातुभ्य इन्' इतीन् । शान् धार्मा मन्धेति कर्मधार-
यात्तत्किञ्चम् ॥ ६२ ॥

पूर्व्यद्यत्तात्पर्यस्य विगदीकारणसूचकमिदं सूत्रम् । उदाह-
रणान्तरमाह अतीति । कर्णिकारः परिव्याधस्तदाग्यो द्रुमः ।
यद्वा तत्फलम् । मोऽतिदीर्घोऽपि द्वाघोयानपि नमूसली नापि
तान्मूलिका भयति वस्तुनः स्वाभाव्यात् ।

'सुमन् स्यादयोऽप्रे घ पुं नपुंसकयोः स्त्रियाम् ।

तान्मूल्यामारुपुर्णां गृह्णोधिक्थोरपि' ॥ इति मेदिनी ।

अन्यत्र 'सुमलीगृह्णोधिका ज्येष्ठी' । 'कर्णिकारः पुमानार-
म्यधे द्रो घ द्रुमोत्पले' इति मेदिनी । अथवा अतिदीर्घोऽपि
कर्णिकारः न मूसली मूसनधारीव भवति । दीर्घः । इ यिदा-
रणे, दृणाति । बाहुनकादक् । कर्णिकामियर्त्तीति कर्मण्यन् ।
सुम मण्डने, सुम्यति । 'घपादित्वा'दित्वादिक्त्वात् कनच् ।
स्त्वोविषयत्वेन, गौरादित्वाद् डोप्, कचिदाकृत्वा माट्श्लोऽपि
वस्त्वैकं मस्यगपरं भवतीति । 'न दीर्घोऽपि कर्णिकारः मूसली-
भवति' इति पाठभेदे दीर्घोऽपि कर्णिकारः तद्वृत्तञ्जाकार-
सादृशात् न मूसली भवतीत्यर्थः । सुगमज्ञान्यत ॥ ६२ ॥

पूर्वोक्तविषय-समर्थनं दाव्यायोदाहरणान्तरमाह अतीति ।

न प्रवृत्तत्वं गुणहेतुः ॥६५॥

अति दीप्तोऽतिशयेन प्रव्वलितः । खद्योतोऽज्योतिरिङ्गणः । अति
 प्रकाशवत्त्वान्न पावकः । नाप्यनलो भवति शक्तिवैषम्यात् ।
 यथा दुष्टभोऽहित्वाविशेषेऽपि न जाति-सर्पः । एवं मन्दार-
 महीरुहस्य वृहत्त्वेऽपि न स सारवत् शालकाष्ठायते । दीप्तः ।
 दीप दीप्तौ, दीप्यते । ततः क्तप्रत्ययः । खे आकाशे द्योत्यते ।
 खं दीपयतीति क्रमेणाच्चा अणा वा सिद्धम् । 'पावकोऽन्मौ
 सदाचारे वद्धिमन्थे चे'ति कोशकृतम् । पुञ् पवने, पुनाति ।
 खुरलप्रत्ययेन सिद्धः । 'अतिव्वलितोऽपि खद्योतो न पावके
 नियुज्यते' इति पाठान्तरत्वे नार्थे वैषम्यम् । सुगमार्थेऽदं सूत्रम्
 ॥ ६४ ॥

वृद्धत्वस्य गुणहेतुत्वेनिषेपमाह नेति । प्रवृद्धं प्रकृष्टरूपेण
 वार्द्धक्यम् । अतिमान्यत्वं प्राञ्जत्वञ्चेति यावत् । न गुणहेतुः ।
 गुणानां चान्दौदार्यं धैर्यादीनाम् । हेतुः कारणं न भवतीत्यर्थः ।
 परं पाण्डित्येन तत्त्वज्ञानेन च युवापि प्रवृद्धत्वं याति । तदुक्तं
 पालिग्रन्थे—

'न तेन धीरोऽहोति येनऽस्मफलितं सिरो ।

परिपक्वो वयो तस्म भोचजिष्णोति बुध्ति' ॥

मानवे एतस्यानुरूपं शोकोयोऽस्ति प्रागुक्त एव सः पुनरुक्तिभिया-
 नावोचते । अन्यञ्च—

सुजोर्णोऽपि पिचुमर्दो न शर्करायते ॥६६॥

यथा वीजं तथा निष्पत्तिः ॥६७॥

‘चित्तं घन्युः ययः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि’—

त्येतत्पूर्वमुक्त्वापि प्रसङ्गादत्रोच्यते । तेन च हीनस्य गठादेः
गुणप्राप्त्यर्थं सर्व्वथा न ह्यवत्वमिति । यद्वा प्रकृतवृद्धत्वं नापि
गुणयत्त्वं पाण्डित्यञ्च प्रवृद्धत्वे हेतुः । पदनिरुक्तिः प्रागुक्ता ॥६५॥

अनुस्रभायस्य जीर्णत्वेऽपि नान्यथाभायमाह मिति । पिचु-
मर्दः निम्नतरः स्वाभाविक-तिक्तः । सुजोर्णोऽपि न शर्करायते
नापि स्रतो मधुरगुणयुक्ता सिता भवति । ततश्च स्वभावतित्तो
निम्नो यावन्त्ये यथा न माधुर्यं याति तथा द्रव्यान्तरस्यापि
श्रेयम् । ‘पिचुमर्दो न शर्करायते’ इदमे सूत्रपाठभेदे तदयो
न प्रोक्त्यायङ्गः स्यात् । तस्य प्राचीनत्वे शर्करात्वं स्पृष्टत्वं
यास्यत्येव । नापि शर्करात्वं तिक्तस्वाभाव्यात् । ‘पिचुमर्दय
निम्ने’ इत्यमरः । पिचुन् कुठान् मर्दयतीति पिचुमर्दः । मृद
घोदे, जिच् । ततः, कर्मस्वप् । पिचुन् मन्दयतीति घोरस्त्रा-
मिमते पाठः । शर्करा, शृ द्विसायाम् । ‘यः करन्’
इत्यौषादिकसूत्रात् सिद्धम् ॥ ६६ ॥

बीजानुसारिण तत्फलनिष्पत्तिमाह ययेति । यथा यस्य
यादृशं बीजं हेतुः कारणागतिः । तस्य तादृशी फलनिष्पत्तिः

यथाश्रुतं तथा बुद्धिः ॥६८॥

फलोत्पत्तिः फलविपाको वा । यथाम्रबीजं समुत्ते नापि
कोविदारस्योत्पत्तिः । व्यभिचरति च कदाचिद्, यथा दावाग्नि-
दग्धस्य वैतत्रीजस्य कटलीकाण्डोत्पादने शक्तिः । यद्वा गोमयाद्
घृष्टिकादेरुत्पत्तिः । अत्र तत् कारणवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यम् ।
भामतीयस्येऽत्येवम् । कारणवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यामिति न
सर्वत्र व्यभिचारस्तस्य कदाचित्कत्वात् । बीजस्य याथार्थ्यं
कार्यमप्यविकलं भवेत् । बीजस्याव्याहृतत्वं सर्वदा रक्षणी-
यम् । यथा शस्याद्युत्पत्तौ तथा प्रजोत्पत्तावपि ज्ञेयम् । 'हेतु-
र्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः । विशेषेण ईजते । ईज गति कुम्भ-
नयोरित्यस्मादच् । अत्र वर्गीयीष्ठवकारयोरभेदः । निरूप-
सर्गात् पदधातोर्भावे क्तिन् ॥ ६७ ॥

शब्दप्रमाणानुसारेण च तद्विषये बुद्धिरपि तथैवोत्पद्यते इत्यत
आह यथेति । यथा श्रुतं यथा श्रवणजनितं शास्त्रार्थज्ञानं भवति ।
तथैव । ज्ञातविषयानुसारेण बुद्धिर्मतिः स्यादिति । अतो यादृश-
वस्तुदशन-श्रवण-स्पर्शनादिकं भवति तादृशं ज्ञानमसति बाधके
भवति । सुतोत्पत्तिवाक्यश्रवणेण मनसि हर्षः, शत्रोर्वाक्य-
श्रवणेन विषादो जायते । अतो हितं प्रियञ्च वाक्यं वक्ष्यम् ।
तथैव श्रोतव्यञ्चेति । नाहितं न परुषं नापि मृषा वाक्यं वदेत् ।
'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । श्रु श्रवणे, शृणोषि । ततः क्तः ।
'बुद्धिर्मनीषा विषया धोः प्रज्ञा' इत्यमरः ॥ ६८ ॥

यथाकुलं तथाचारः ॥६८॥

सुसंस्कृतोऽपि पित्रुमर्द्दो न सहकारः ॥७०॥

कुलप्रया तत्संस्कारानुसारेण च लोकानां प्रायश्चाचार-
 म्नाथैव स्यादित्याह यथेति । जनानामित्यूहनीयम् । यथा
 यादृगं धर्मे-गुण-गौरवपूर्णं कुलं वंशः । तथा तादृगं चाचारः
 आचरणं कार्यानुष्ठानं स्नातिकथ्यवहारोऽपि भवतीति शेषः ।
 वंशपरम्परागत-गह्वरानुसारेण लोकानां गिटाचारः प्रवृत्तिः
 कार्यानुष्ठानादिकश्च दृश्यते । अतः कुलाचारः गिटाचारः लोका-
 चारः स्यात्तथायद्युक्त्वेन प्रसिद्धोऽस्ति । यथा गैलगेणुर-
 जातस्य भीषभादेः यादृगं रसवीर्यविषाकादिकं न तथा जन-
 वहुलदेगजातस्य । एवं लोकेषु च—

‘सुतः पितृगुणं धत्ते धत्ते मातृगुणं सुता’ इति ।

नीतिविद्विर्न तथा मन्यते यतः गिद्यालभ्यगुणस्य उक्ततपः-
 साधनस्य च वंशगह्वरवेद्या नास्ति । तथा च—

‘गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः’ ।

अन्यथा ‘देवायत्तं कुले जन्म’ इति वीणीमंहारे । अपरञ्च—

‘किं कुलेन विमालेन गुणहीनस्य यो नरः’ ।

इति मनुवाच्यं च । व्याधकुलजातस्य स्यात्करम्य मर्दयित्वम् ।
 दैत्यकुल-सभूतस्य प्रजादस्य तदपेक्षित्यस्येति । निरहवादि प्रागु-
 क्तम् ॥ ६८ ॥

पूर्वसूत्रोदाहरणमुखेनेदमाह स्मिति । पित्रुमर्द्दः निम्नतरः

न चागतं सुखं परित्यजेत् ॥७१॥

सुसंस्कृतोऽपि सम्यक् संस्कारेण विशुद्धोऽपि । सहकारो रसाल-
तरुर्न भवति । निम्बस्य स्वाभाविकतित्वाच्च कृते संस्कारे न
सहकारो भवति । तदुक्तं कविना—

शर्करा शतभारेण निम्बवृक्षोऽप्युपार्जितः ।

पयसा परिसिद्धय न निम्बो भधुरायते ॥

यस्य यः स्वभावः स तं यत्नशतेनापि न परिहरति । तदुक्तं
तात्त्विकैः—

‘न हि स्वभावो भावानां ध्यावर्त्य तीक्ष्णवद्भवे.’ इति ।

‘सहकारोऽतिशोभः.’ इति शयितं सौरभं यस्य स आम्रः ।

इन्द्रं सहकारयति मेलयतीति सह पूर्व्यात् करोति रच् । संस्कृतः

कृत्रिमे शस्ते भूपितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीवन्तु लक्षणेपिते’ इति

मेदिनी । संस्क्रियते इति सपूर्व्यात् करोतिः ऋः । ‘सृष्ट् भूपणे

सम्पूर्युपात्’ सुडिति कालापाः ॥ ७० ॥

दौर्लभ्यत्वात्तदुपस्थितसुखपरिहारि निषेधमाह न चेति । आग-
तसुपस्थितं प्राप्तम् । वर्त्तमानं यश्चुखमनुकूलवेदनोयन्तमेवपरि-
त्यजेत् । यतो दुःख-बहुलोऽयं संसारः । सुखन्तु अणिक गाढा-
न्धकारिऽस्मिन् लोके खद्योतालीकवद् दुर्लभम् । तच्च सदा
प्रार्थनीयमुत्पाद्यच्च । निर्व्यं दुःखस्य परिहारप्रवृत्तिर्नो विषु
ह्ययते । अतो योगसूत्रमत्रार्थे प्रभाषयति । ‘इयं दुःखमना-
गत मिति । उपस्थितं सुखं परिहृत्यानागतसुखलिप्सया भ्रम-

स्वयमेव दुःखमधिगच्छति राजचर्यात् ॥७२॥

न रात्रि-चारणं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

नमपि नाचितम् । परं तापि सुगुभ्रमे दुःखं नात्रयणोयम् ।
सुगुनिकृतिः प्रागुक्ता ॥ ७१ ॥

राजचर्याया दुःखजनकतामाह स्वयमिति । धातूनामने-
कादेत्वाद्यर्था गन्तार्यः प्रातिकृष्यम् । राजचर्यांश्चाश्चां प्राति-
कृष्यात्तद्गोहाहा लोकाः स्वयमेव दुःखं क्लेशमधिगच्छति । स्वया
दीनी राजचर्यातः नृपयदाचरणादयस्य दुःखमाप्नोति । यद्वा
संसारस्य दुःखं नाभाव्यद् राजचर्यातोऽपि दुःखमयत्रमधियन्ति
प्रागेयास्ताम् अन्याग्निन् कर्मणि दुःखानुभवः । 'चर्याचरण
मेयाऽप्युपामना पयस्यिति.' । चर गतो, चरणम् । 'गमसदचर-
यस्य' इति यता चर्यामपीति सूत्रकारमग्रतम् ॥ ७२ ॥

रात्रौ विचरणे विघ्नघ्नोन्मादिवेधमाह निति । रात्रौ रजन्यां
चारणं भ्रमणं संक्रमणमिति । त्रया तत्र कुर्यात् । तदुक्तं
बृहदारण्यके—

“दिव्यं संक्रमणं रात्रौ अजोर्न भोजनं दिवम्” ।

रात्रौ त्रयाद्याया वायुप्रकोपः अग्निमान्द्यं शरीररौक्षादिकं
भवति । दग्घटिकातःपरं रात्रौ दीर्घमार्गभ्रमणे स्वास्थ्यहानिय ।
तदुक्तं यैदिके—

“दिवसे भ्रमणं कृत्वा रात्रौ चर्याया विधिः” ।

चरणमेव चारणं स्यादिकः प्रत्ययः । अन्यत्र चारणो वन्दि-विशेषः

न चाद्वैरात्रं स्वप्यात् ॥ ७४ ॥

तद्विद्वद्भिः परीक्षेत ॥ ७५ ॥

कुशीलवश्च । चर गतां, चारयन्ति कीर्त्तिम् । चरतेर्णिजन्ता-
मुट् । नन्द्यादि-ल्युः ॥ ७३ ॥

स्वास्थ्यदानभयादद्वैरात्रे शयन निषेधमाह नेति । अद्वैरात्रं
निशोयकालः । रात्रे रर्द्धं मध्यभागः । तदा न स्वप्यात् । न स्वपे-
दिति पाठो न श्रेयान् । स्वपेदिति कुत्रचित् पाठस्वार्थवञ्चयेयम् ।
तत्काले शय्यारोहणं न विधेयम् । नाप्यसंवेद्यं नाप्यमुत्थानञ्च
युक्तम् । रजम्याः पूर्व्वयामात्परं शयनं पश्चिमयामशेषे समुत्थानं
हितकरम् । परमद्वैरात्रकालं व्याप्य स्वप्यादिति । दिवानिद्रा
परिहारः श्रेयान् । अज्ञोर्षरीगे दिवसे निद्रा हितकारिणो ।
अनियतकालं निद्राहार-स्नान-भ्रमणै रोगसम्भावना प्रवर्त्तेति ।
अन्यद्वैयके आह्निकाचारतत्त्वे च बहुधा प्रपञ्चितमस्ति । रात्रेरर्द्ध-
मद्वैरात्रम् । 'अहः सर्व्वकदेश' इत्यादिवचनाच्च । ऋध् इहो,
षट्प्रोत्यनेन । 'हलघेति' घञा अर्द्धमिति सिद्धम् ॥ ७४ ॥

शयनाशनगमनादीनां परीक्षणं विदुषामिधोचितमित्याह
तदिति । तदद्वैरात्रे शयनं भ्रमणमशनञ्च युक्तमयुक्तमिति
सुधीभिः परीक्षेत, शास्त्रयुक्त्या वैचमवैधञ्च तत्सर्व्वं कृत्वा किं
किं फलं स्यादकते किं वानिटं ते तत्तद्विषये परीक्षां कुर्युः ।
कार्य्यतो मानव विवेकं विना केवलं च वाङ्मात्रेण फलानुभवो

परगृहमकारणतो न प्रविशेत् ॥७६॥

ज्ञात्वापि टोपमेव करोति लोकः ॥७७॥

न स्यात् । अविद्यामग्नौ विचारानुष्ठानानुभवैर्विना यद्येच्छं
 कुर्वन्त्यां निरन्तरं क्लेशमधियन्ति । 'न तद्विपरीतेत' इति पाठ-
 भेदे तदा परीक्षाकारणं न विपरीतेत, नापि विपरीतं कुर्या-
 दिति । यदा प्रागुक्तविषयेषु अथमेव दुःखमधिगच्छन् विरुद्ध-
 भावेन प्रमादात् सौन्दर्या वा परीक्षां न कुर्यात्तौ न न्याय्यज्ञानिः
 स्यात् ॥ ७५ ॥

प्रयोजनेन विनाम्यस्य गृहे प्रवेग-प्रतिषेधमाह परेति ।
 परिपामन्येषां गृहं परन्तामिकम्यानश्च अकारणतः किमपि
 कारणं विना । गृहादिः स्नामिनामनादेगेन पूर्वपरिचयविना-
 साभावाच्च तत्र तत्र नान्यर्गच्छेत् । गमने तादृग्द्रव्यसङ्घे च
 अगौधकार्यत्वात्पराधो भवेत् । अत्र गृहमित्युपलक्षणम् ।
 अत्रयेभ्यं पराधिगत-स्यान-द्रव्य-गस्य क्षेत्रीयानादिकं बोध्यम् ।
 दानानुसतिमस्तौ विना परद्रव्यग्रहणे चौर्य'म्यादिति कंचन सुरयः
 शाब्दः । धर्मशास्त्रज्ञतनु परद्रव्येष्वभिधानमपि दुरितजनकं
 वदन्ति । यत् यद् योर्ध्वं मध्यं तत्रावैधभावेन कोऽपि जनः
 प्रतिपन्नको भवेद् अदृग्पादौ, स तदा न्यायानये अभियोज्यः
 ॥ ७६ ॥

प्रमादादज्ञानादा परद्रव्यादिकं बहुपि हरणादिरूपदोषं
 करोति तदाह ज्ञात्वापोति । नाको अन. इति ज्ञातायेकवच-७

शास्त्रप्रधाना लोकवृत्तिः ॥७८॥

शास्त्राभावं शिष्टाचारमनुगच्छेत् ॥७९॥

नम् । तद्द्रव्यादि परकीयमिति निश्चितं ज्ञात्वा विदित्वापि
द्रव्यादिकं संगृह्य चेत्त्रादौ प्रविश्य वा दोषमपराधं करोति ।
अतः परकीये द्रव्ये गृह्यादौ प्रवेगे च अनुमतिः प्रदानञ्च अपेक्ष-
णीयम् । प्रसह्य तन्मैव कुर्यात् । 'दोषोऽराधो विकृतिरन्याय-
श्चे'ति ॥ ७७ ॥

लोकवृत्तेः शास्त्रमूलकत्वमाह शास्त्रेति । शास्त्रं हितानु-
शासनम् । यद्वा शासनोपदेष्टु-प्रत्नादर्शं वा । अथवा शास्त्रं
ऋग्वेदादि । तत्प्रधानं यस्या लोकवृत्तौ इति बहुव्रीहिः । तादृशी
लोकवृत्तिः शास्त्रप्रधाना शास्त्रानुशासनमूलिका भवतीत्यर्थः ।
शास्त्रेषु लोकवृत्तिरूपहिष्टा । शास्त्रविध्यनुसारेण लोकाः कार्या-
कार्यं अवबोधं प्रवर्त्तन्ते । यादृच्छिक्कं प्रवर्त्तने तु नैष्कल्यं कार्य-
ज्ञानिञ्च । तथा च स्मृती—

‘अङ्गानि वेदाद्यत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः’ ।

इत्यादि प्रमाणैः शास्त्रनामानि प्रागुक्तानि । नाति न्याय-वैदाक-
जीतिष-वासु शास्त्राणि तेषु अन्तर्नीतानि । अन्यदस्ति शोमकाधु-
सूदन कृते प्रस्थानभेदे । 'लोक प्रवृत्तिरिति' पाठभेदे शास्त्रप्रती-
त्यनुसारेण लोकप्रवृत्तिर्भवतीति ॥ ७८ ॥

अनुशासनाभावे लोकयात्रा निर्व्वाहोपायमाह शास्त्राभाव
इति । शास्त्राणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवाक्यानाम् । यत्रा-

नाचरिताच्छास्त्रं गरीयः ॥८०॥

चरषि तेषामभावो भवति तत्र शिटानां मनुष्यासादीनां तादृश-
परवर्तिनां जनानामाचार्याणांश्चाचारमनुष्ठानपठतिमनुगच्छे-
दनुसरदिति । अतो धर्मनिष्ठ-सूरि-जनाचरणमपि शास्त्रोप-
देशयत् प्रमाणम् । एवं मिताचराव्याख्यानादौ शिट्याचर-
कुन्दाचार-देशाचार-श्रुत्याचारादीनां प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । शिट-
नक्षणमुक्तं सूरिभिः—

‘न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।

न च यागभङ्गचपल इति शिटस्य लक्षणम्’ ॥

शिट्यापरिश्रद्धाधिकरणि भगवता शङ्कराचार्येण मनुष्यासादीनां
शिटत्वमुक्तम् । नीतौ तु वृद्धमति-भार्गव-वातव्याधि-विशानाक्ष-
यादुदन्तीशुभ-विशुन-कौटिल्यादीनां यदाचरणं तदनुकार्यम् ।
महतामुपदेश एव शास्त्री नापि तेषामनुष्ठितकार्ये दोषानु-
सन्धानम् ॥ ७८ ॥

शिट्याचरणाच्छास्त्रस्य दीर्घत्वमाह नेति । आचरिताच्छिट-
जनानुष्ठितास्तत्परिषेयिताह । शास्त्रं वृद्धमति-प्रभृतिविरचित
मनुशासनं यापरं सत्त्वादि वा । न गरीयः नातिगयेन श्रेष्ठं
भवतीति । यत्र शास्त्रकृता बहुधा मतभेदोऽस्ति यत्र च द्वयोः
शास्त्रलोकाचारयोः स चान्ति । तत्र तयोर्लोकाचारस्य प्रत्यक्ष-
त्वाच्छास्त्रस्य तत्प्रणितुषु परीक्षत्वादाचारो गरीयान् । यद्वा मन्देशे
कस्य मतं चाहं कस्य वा ताव्यं तदुर्निरूप्यम् । शास्त्राभिप्रायस्य

दूरस्थमपि चारचक्षुः पश्यति राजा ॥ ८१ ॥

कालक्षुप्तत्वात् सर्व्वस्मिन् न सुलभः । अतस्तदार्य्यपरम्परा-
गतरीतिमनुपालयेत् । अन्यच्च ये तु शास्त्रानभिज्ञास्ते प्राचीना-
चारमेवानुष्ठाय कार्य्यं सम्पादयन्ति । 'निदेशग्रन्थयोः शास्त्र'-
मित्यमरः । शासनमाज्ञा निदेशः । शासु अनुशिष्टौ, शिष्य-
तेऽनेन । ततः 'सर्व्वधातुभ्यङ्' । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् ।
'प्रियस्थिर' इत्यादिना मिडम् ॥ ८० ॥

राज्ञः चारनेत्रेण दूरस्थ-विषयावलोकनमाह दूरेति । राजा
नृपो भूपाल इति । चारचक्षुः दूतनेत्रः । चारो दूतविशेषश्च-
क्षुर्यस्य सः । दूरस्थं व्यवहितं राष्ट्रविषयं सर्व्वम् । समीपस्थ-
मिव । पश्यति अवलोकयतीति । स्वस्थानस्थितेन राज्ञा दूतेन
करस्थितं वक्षिष्व विश्वस्तात्वेन सर्व्वमवलोक्यते । तथाच—

'ईक्षामात्रेण तदभुङ्क्ते राजेवात्माखिलेश्वरः' ।

इति सांख्यसारे । अन्यदुक्तं प्राचीनैः 'राजानचारचक्षुषः' इति ।
अपरञ्च—

'राजा पश्यति त्रीत्रेण धिया पश्यति पण्डितः' ।

'भूते पश्यन्ति बर्ध्वरा'इति पूर्व्वमुक्तम् ।

बर्ध्वराः पामरा मूढाङ्गागाधेति । 'स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम्' ।
दुःखेन इयते । 'दूरोणो लोपथे'ति साधुः । चक्षुरिति, चक्ष्यते
अनेनेति चक्षिष्वातोः 'चक्षेः शिष्य' इत्वीणादिकच्छत्रादुचिः ।
शिष्यादनाईधातुकत्वात् ख्याडाद्देशो न भवति ॥ ८१ ॥

गतानुगतिको लोकः ॥ ८२ ॥

जीविभिस्तस्मिन्नाजीवित् ॥ ८३ ॥

श्लोकाः प्रायशः समयपरस्परगतविषयमनुधावन्ति तदाह गतेति । यद्गतं तदनुपयाद्गतं गतिर्यस्य सः । अविशेकनातीत-
लोकपथानुवर्त्ती । तादृशः साधारणी लोकौ भवति । सन्तः
परीक्ष्य विषयमेकं हित्वा अन्यतरम् उपादेयं भजन्ते, न तु सर्वे
प्राकृता जनाः विमृशकारिणः स्युः । साधारणा श्लोकाः प्रति-
विषयं विचिन्त्य न किमपि कुर्यन्तीति भावः । लोकगतिका
अपि तथेवाचरन्ति । नापि सर्वेषां समुविशेकबुद्धिर्यत्तति । ते
लोकदृष्टान्तानुसारेण सर्वं सम्पादयन्ति । अतस्ते लोकप्रवाह-
मध्ये धावन्ति विषयेष्विति । तयाच सद्भाकवि भाषेनोक्तम्—

“कालक्रमेण जगतः परिवर्त्तनीया

घक्रारपङ्क्तिरिय गच्छति लोकपङ्क्तिः” ।

‘लोकसु भुवने जने’ इति । नापि सर्वं पुरातनमेव प्राद्यं
यत्तमानमपि हितकरमुपादेयम् । तदुक्तं कविप्रवरेण—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वम्

न चापि काव्यं मयमित्यथद्यम्” । इति ।

पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ ८२ ॥

जीवानां गतानुगतिक-रीत्या जीवन-निर्व्वाहः स्यात्तदाह
जीवीति । जीविभिर्मानवैः प्राणिभिर्वा । यस्मिन् गतानुगति-
करीतिमनुसृत्य तादृशमुपायसञ्चित्य च । आजीवेज्जीवनयात्रां

यमनुजोवेत्तं नापवदेत् ॥ ८४ ॥

सम्पादयेत् । नहि प्रत्यहं सर्वे लोकाः प्रत्येकं वस्तु विचार्या-
वलोक्य च सम्यक् कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । प्राचीनागतनियमा-
नुसारेण व्यवहारिकमन्यद्वा किमपि निर्वाहयन्ति । महाजना-
नुसृतपथानुसारेण सर्वो लोको गच्छेत् । तदुक्तं भारते 'महाजनो
येन गतः स पत्याः' इति । धर्मशास्त्रद्वयमिदं—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्' इत्यादि प्रागुक्तम् ।

नोतिविदन्तु—'नहि सर्वेषु विषयेषु पैतामहपथमनुसरत्' ।
तदुक्तं भामतीकारेण 'नहि पूर्वजो ब्रूद्वासीदित्यात्मनापि
मूढेन भवितव्यम्' इति । अतः सद्धितकरविषये तत्सरस्वनु-
सरणम् ॥ ८३ ॥

यमाश्रित्य जीवति तस्यापकरणे निषेधमाह यमिति । यम्
भूमिपानं पुरुषधीरियमन्यद्वा । समवलम्ब्य जीवेत् जीविकाय
र्जनेन प्राणान् धारयेत् । तन्महान्तं पुरुषं भूमिपं वा लोको
नापवदेत् । यदि वा नृपतो जीविका भवेत्तदातदपवादकरणे
राजविरोधो भवेत् । ग्रन्थानुपकारकान् प्रति कृतघ्नता चेति ।
यत्तु 'सर्वः सार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वद्भमः' इत्युक्तं
तदापाततः दृष्ट्या न तु परमार्थतः । धनमानपुण्यधर्मादिभिरुप-
कार्योपशारकत्वे, श्रावचत्वादि-विषयः सुचिरं तिष्ठत्येव । एषैव
रीतिः लोकस्थितिविधायिनो ॥ ८४ ॥

तपः सार इन्द्रियनिग्रहः ॥ ८५ ॥

दुर्लभः स्त्रीवन्धनान्मोक्षः ॥ ८६ ॥

योग-ध्यान-तपसां मध्ये श्रेष्ठमाह तप इति । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयेषां निग्रहो निरोधः मंथनः विषयतो निवृत्तिरिति यावत् । न च तपसः सारः तपसर्व्यायाः प्रधानम् । येषामिन्द्रियनिग्रहो नास्ति ते नैव तपस्विनो भवन्ति । निवृत्तौतेन्द्रिया एव तपसः सारं लभ्युं शक्नुवन्ति । तथा च श्रुतिः 'ध्यातुञ्जचक्षुरन्तत्यमेति' इति । तपः कृष्णचान्द्रायणादि । तस्य यमाद्यष्टाङ्गयोगेषु नियमान्तर्नीतम् । 'तपसा कम्पयं इति' इति श्रुतिः । 'तपोभोक्तान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादी' इति मेदिनी । अन्यशोक्तं—

“यनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिनाम्,

वृहेऽपि पञ्चेन्द्रिय-निग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मेणि यः प्रवर्त्तते,

निवृत्तरागस्य वृहं तपोवनम्' ॥

'तपसारमिन्द्रियनिग्रहः' इति पाठमन्दि तल्लीविकाया जीवितस्य वा सारं प्रधानमिन्द्रियमंथन इति ॥ ८५ ॥

नारीवन्धनाङ्गुलिनाभः संसारे पुंसां दुर्लभश्चामाह दुरिति । स्त्रीभिर्नारीभिः संसारे यस्मिन् मानवस्य यद्वन्धनं समासक्तिः । तस्माद्दुर्लभोऽप्याह तिलाभो यन्धनच्छेद इति । दुर्लभः—

स्त्री नाम सर्वाशुभानां चेतम् ॥८७॥

न च स्त्रीणां पुरुष-परीक्षा ॥ ८८ ॥

क्षेत्रेण नभ्य कदाचित् केनापि मयमारोहनादिना, तल्लब्धु शक्यते न सर्व्व इति सारः । ससारकारालये रमणीरञ्जु पुमास दृढभा-
वेन बध्नाति ये तु सर्व्वस्व श्रीपरमात्मबुद्ध्या परिहृत्य मश्रस्यन्ति
ते तस्माद्बन्धनाम्बुच्यन्ते । अन्येतूर्णनाभ इव स्वकर्मणा स्यादिभिश्च
ससारजाते बद्धा स्युरिति ॥ ८६ ॥

प्राडनारीणां ससारबन्धहेतुत्वमुक्त्वा सम्प्रति श्रमिपविघ्नाकर-
त्वन्तासामुच्यते स्त्रीणामिति । सर्व्वेषां काम क्रोध विषादादी-
नामशुभानाममद्भजानां क्लेशानाञ्च चेतमाधार उत्पत्तिस्थानम् ।
स्त्री नारीति । शुभस्याप्याकर स्त्री मन्तव्या तत्पद्याद्विच्यते ।
गृष्टे यर्गैणि अपत्यजनने स्त्रेष्ट प्रीति वर्द्धने परिचर्यां सङ्घिष्णुता-
दां च । चेत पत्नी शरीरयो । 'चेत शरीरे केदारि । सिङ्ग-
स्यानप्रलवयो' इति मेदिनी । छि निवासगत्यो , क्षीयते अनेन ।
तत्र चिधातो ङ्ङ् प्रत्यय ॥ ८७ ॥

स्त्रीणां पुरुषपरीक्षणं प्रायोगधिकाराभावमाह न चेति ।
स्त्रीणां योपितामवलानामिति । पुरुष परीक्षा । पुरुषाणां
नराणां परीक्षा सम्यक् पर्यालोचनपूर्व्विकदर्शनम् । नच युक्त
स्यात् प्रयोजनाभावात् । पुरुषतो नारीणां बुद्धेर्दृश्य विवेका-
भावात् अमासङ्घिष्णुतया च सुश्विरेव तासां परीक्षणं युक्तं नापि

स्त्रीणां हि मनः क्षणिकमेकस्मिन्न तिष्ठति ॥८६॥

अशुभद्वेषिणः स्त्रीषु न प्रसक्ताः ॥८७॥

ताभिः पुंसाम् । यदा पुरुषैरेव विवाहात् प्राक् स्त्रीणां सम्यक्
परीक्षणं विधेयम् । तथाच शास्त्रज्ञतः 'दाराः । परीध्यन्ते
प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्' इत्याहुः । सामुद्रिकवेद्यकेश कन्या
विवाहात् प्राक् परीक्षणीया । परमन्याः स्त्रीषु जडा व्यङ्गा-
यधिराः शिरपीडिता पानसक्ता उन्मत्ताः पुमांसोऽपि उपय-
मानर्हा इति केचन नीतिविदः । अन्यत्र परीक्षा दिव्यक्रिया ।
सा च महर्षिबृहस्पति-प्रोक्ता नवविधा धर्मशास्त्रनिबन्धे
दिव्यतरु-सन्दर्भोऽस्ति ॥ ८८ ॥

नारीणां साभाविक-मानसलीप्त्यमाह स्त्रीणामिति । स्त्रीणां
नारीणामवलानाम् । मनः चित्तं नैसर्गिकमारभ्यादधिकमस्मिरं
चक्षुनमिति तावत् । अतः एकस्मिन् विषये दीर्घकालं म्यातुं
नार्हति । महता यत्नेन विषये एकस्मिन् स्थैर्यं लभ्युं शक्यते ।
यद्यपि उभयोरेव स्त्रीपुंसोचित्तवाच्यमस्ति । तथापि स्त्रीणां
सारख्यात् फोमनत्वाद्याधिकन्तडवति. वस्तुशाभाश्याहा । अत
एताः संप्रामादावयोग्याः । यन्नाद् यत्तथ प्रयुक्तानां तासां
साभाविकपेनयताया अपत्योत्पादनशक्तेश्च हानिर्भवति । पूर्व-
मुक्तमपरम् । अन्यदस्ति बृहस्पति ॥ ८९ ॥

अशुभद्वेषकारिणां नारोषु प्रसक्तनिषेधमाह अशुभेति ।

यज्ञफलज्ञास्त्रिवेदविद्ः ॥६१॥

अशुभस्यामङ्गलस्योपद्रवस्येति यावत् । द्वेषिणः द्वेषारः दीप-
प्रहर्त्तारः । शुभाकाङ्क्षिणो लोकाः । ते स्त्रीषु नारीषु । न
प्रसक्ताः न सम्यगासक्ताः नानुरता भवन्तीति शेषः । 'अशुभ-
वेशाः स्त्री न प्रशस्ताः' इत्येवं पाठान्तरमपि दृश्यते । अशुभ-
वेशा मलिनवेशाः पुरुषा रुग्णा भग्नस्त्रास्या वा नारीषु न श्रेष्ठा-
भवन्तीत्यर्थः । ये तु शुभाशयास्ते स्त्रीषु निरन्तरं समासक्ता
न स्युः । तेन स्वास्थ्यमत्प्रायुः यशसो बुद्धेश्च प्राख्यैर्बर्धते ।
स्त्रीषु अत्यासक्ताः दुर्बलाः क्षोणाः पीडिताः प्रायः स्मृतिहीनाश्च
भवन्ति । ये मध्यमासक्तास्ते शक्तिमन्तः । अनासक्तानु श्रीज-
स्वनो भवन्ति । अन्यद्वैद्यके कामसूत्रादौ च विपर्येक्षिन्
वर्त्तते ॥ ६० ॥

यज्ञकर्मविदां वेदज्ञत्वेन प्रशंसनमाह यज्ञेति । यज्ञानां
अग्निष्टोमाग्नेधवाजपेयराजसूयाणां पञ्चमहायज्ञानाञ्च यानि
फलानि स्वर्गनाभ ब्रह्महत्यापनोदन-स्वाराज्यादीनि । तज्ज्ञातार
अष्टपथो मन्वद्रटारः । अन्ये च ऋत्विजः । त्रिवेदान् त्रयीः
ऋग्यजु. सामानि । तद्विदो ज्ञातारः ते सम्यगजानन्तीत्यर्थः ।
नान्ये अज्ञा लोका नास्तिका वा । अथर्ववेदस्य ऋगादिषु अन्त-
र्भावः । वेदानां पौर्वापर्यालोचनसरणी प्रमाणाभावः । ये तु
तादृशं मन्वन्ते पुराहत्तद्व्या नतु ते तास्त्रिकबुद्ध्या पौर्वापर्ये
रहस्यज्ञाः । तेषाम् अनिर्दिष्टकामागतत्वे निम्नप्रणीतत्वेना-

स्वर्गस्थानं न शाश्वतम् ॥८२॥

शौक्तिकार्यसमर्पकत्वेन च या पौर्वापर्या भावः । वेदविदो हि परमिगं जानन्ति । तथा च श्रुतिः 'नावेदत्रिन्मनुते तस्मृष्टन्तम्' । 'तस्योपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति । तं परमात्मानमित्यर्थः । 'यज्ञः स्यादात्मनि मत्ते नारायण इताशयोः' इति ईमः । यज्ञ देवपूजादौ, इज्यते यत्नानेन वा । 'यज्ञयाचन' इत्यादिना नड् । चीन् शृगादीन् विदस्तीति यत्तेः 'मत्सु द्विष' इति क्तिप् । पञ्चमहायज्ञाः स्मृतौ प्रसिद्धाः । यज्ञवृत्तं काल्यायनाम्नानायानापस्तम्भश्रावस्त्यादिष्वस्ति ॥ ८१ ॥

कर्मफलानेन प्राप्त स्वर्गलोकस्य फलभोगात्परं क्षयित्वमाह स्वर्गति स्वर्गस्यामरलोकस्य यत्स्थानं देवनिवासभूमिः । न तत् शाश्वतं नैव नित्यं सनातनमिति । तदुक्तं गीतायाम्—

'चीणि पुण्ये मत्तनीकं विगन्ति' ।

इत्यत्रापि प्रकरणे प्रसङ्गादायातम् । तत्रैव च—

'एकया याल्यनाश्रुतिमन्यया यर्त्तते पुनः' ।

श्रुतिरपि शास्त्रोच्ये 'तस्मिन् यावत् सम्पातमुपित्वाद्यैतभेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते' इति । अतोऽमभेधादि यागजन्यापूर्वभोग-विषयस्य स्वर्गस्थानित्यत्वम् । तथा च न्याय-वित्समयः-स्वर्गः क्षयो मन्त्रापूर्वजन्यत्वात् घटादियत् यद् यज्जन्यं तत्तदनित्यमिति । शाश्वतम् भालस्वरूपायगतिरिति पौपनिषदाः । सिद्धयसुविषयत्वेन ब्रह्मालोकत्वावगमस्याक्रिया जन्यत्वेन च सना-

यावत् पुण्यफलं तावदेव स्वर्गफलम् ॥६३॥

न च स्वर्गपतनात् परं दुःखम् ॥६४॥

वनत्वात् । अन्यदाकरे भाष्ये भामत्यामहैतसिद्धौ चास्ति ।
स्वर्गः । अर्ज अर्जने, सुष्टु अर्जते इति कर्मणि घञ् । शश्व-
तम् । शश्व पत गतौ, शश्वति । बाहुलकाद्वात् । शश्वद् भव
'तत्र भवः' इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः । 'बहिषष्टिनोप-
वचनादिति' वार्त्तिकेति प्रापकात् ॥ ६२ ॥

स्वर्गभोगस्य पुण्यकर्मफलस्य परिमितत्वमाह यावदिति ।
पूर्वसूत्रोदाहरणं भूतत्वेनेदमुत्सूत्रमिति केवनाहुः । यावत्-
कालं व्याप्य पुण्यस्य सुकृतस्य फलं विद्यमानं भवेत्तावत्काल-
पर्यन्तं स्वर्गप्राप्त-पुरुषेण तद् भुज्यते । तत्समाप्तौ तस्य पुन-
रागतिं मर्त्यलोके, छान्दोग्य-पञ्चमप्रपाठकोक्तं पश्वाग्निविद्या
नियमेन भवतीति । सुगममन्यत् । पुण्यकर्मणा मर्त्यलोके
कीर्तिः सुखं परोपकारः सुशिक्षा च वर्हेति । परकाले अमर-
धाम लाभः । काय-निरुक्ती प्रागुक्ते ॥ ६३ ॥

अमरलोकात् पतनमति-क्लेशकरन्तदाह न चेति । स्वर्ग-
पतनात् । स्वर्गात् शुभकर्मफल-भोगानन्तं पतनात् मर्त्यलोका-
गमनात् । परमधिकं दुःखं नास्तीति । मर्त्येऽनित्यक्षणिक-
सुखभोगापेक्षया अमरधाम-सुखभोगः श्रेयानिति विशेषदुःख-
जनकन्ततः पतनम् । उक्तञ्च सांख्यहर्षः 'दृष्टवदानुश्रविकः सद्य-

देही देहव्यक्ता ऐन्द्रपदं वाञ्छति ॥ ८५ ॥

दुःखानामौषधं निर्व्वरणम् ॥ ८६ ॥

विशुद्धिस्त्यागियुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तश-
विज्ञानात् इति । श्रुती तथैवोक्तम् । 'तद्यदेह कर्मेचितो लो-
कीयते, एवमेवासुखं पुण्यचितो लोकाः क्षीयते' । कर्मणा चितो
लोकाः कर्मणितः कर्मणा लब्धः । पुण्येन चितः पुण्यचितः ।
तयोदभयो लोकायोः पुनरागतिर्भवति । 'न च धर्मफलं दुःखम्'
इति पाठास्तरमस्ति । तदात्येऽर्थः सुखमः । मर्त्यलोके दुर्गतिर्भ-
यामः पुनर्मृत्यादिके मज्जनकं दुःखम् । यदा धर्मोऽपि तारतम्य-
जनितं दुःखमस्ति ॥ ८४ ॥

शरीरिणां मनुजानां देह-परिहारानन्तरमेन्द्रपदनाभेच्छा
भवति तदाह देहीति । शरीरो देहपृष्ठं जीवः । देहं त्यक्त्वा
परिहृत्य संसारदुःखयन्त्र-निपीडनेन ततः ऐन्द्रपदं देवराजपद-
मनन्त-सुखाय वाञ्छति प्रार्थयति । यथा निदावे-भार्गंगामिणी
गुरुभारोदहन-गोलेस्य सुस्निग्ध-समोरणकाय-दृशत ' विशामाय
श्रेयस्तादत् संसारानल-मस्तास्य जीवस्येन्द्रपदमिति । देही ।
देहोऽस्यास्तीतान् । दिह उपवये, दिहाति । दिहघंञ् । इन्द्र-
सोदमेन्द्रम् । 'तस्येदमित्यण् । यत्र 'न वाञ्छन्ति' इति क्वापि
पाठोऽस्ति, तदा अत्राः संसारसुखात् परं देवराजपदं न वाञ्छन्ति
शाभिलयन्ति, विषकोटयत् संसारमेव भुञ्जते, तद्विषये मौञ्चा-
दिति ॥ ८५ ॥

अनार्य्य-सम्बन्धाद्भरमार्य्य-शत्रुता ॥६०॥

दुःखात्यन्तनिवृत्त्युपायमाह दुःखानामिति । दुःखानां प्रति-
 कूलवेदनीयानां परितापानाम् । औषधं परिनिवृत्तिहेतुः तद्दान-
 हेतुर्था । यथौषधेन रोगोपशान्तिस्तद्वत् निर्वाणेन दुःखनिवृत्तिः ।
 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इति कापिलाः ।
 'तदत्यन्तनिवृत्तिर्हान'मिति पातञ्जलाः । निर्वाणं कैवल्यं
 मोक्षमेति । 'सम्यग्दुःखापायादपवर्गः' इति गौतमाः । 'पदार्थ-
 तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति काण्डादाः । 'आत्मस्वरूपाधि-
 गमः' इति वेदान्तिनः । 'द्विविधकर्मोच्छेदात् परमनवरतजीव-
 स्योद्धमलोकाकाशे गमनमिति' जैनाः । एतन्नये 'तत्त्वार्थशब्दानं
 सम्यग्दर्शनम्' । तत्त्वमात्काररूपीषधेनैव दुःख रोगः सम्यग्
 नश्यतीति रहस्यम् । अन्यत् तत्त्वार्थाधिगमसूत्रभाष्यादावस्ति ।
 औषधः प्रीयो दीप्तिर्वा धीयतेऽव । धाव् धारण्यपोषणयोः ।
 ततः किः । निर्वाणम् । वा गतिगन्धनयोः निर्वाति । 'गत्यर्था'
 इत्यादिना ऋः । 'निर्वाणोऽवाती' इति साधुः ॥ ८६ ॥

नीच-सङ्गकरणादपि श्रेष्ठेषु विरोधः श्रेष्ठान् इत्याह अनार्य्य-
 र्य्येति । अनार्य्यस्य नीचस्य शत्रुतादेश । सम्बन्धात् सम्बन्धनात्
 सङ्गकरणादिति । आर्य्येषु महाकुलजातेषु महात्मसु वैरं वरं
 श्रेष्ठमुत्तममिति । तथा च भारविः—

“समुच्चयन् भूतिमनार्य्य-सङ्गमा

वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः” । इत्युक्तं प्राक् ।

निहन्ति दुर्व्वचनं कुलम् ॥६८॥

न पुत्र संस्पर्शात् परं सुखम् ॥६९॥

अन्यत्र राजनोती—

‘दुर्जनैः सह सम्पन्नात् सज्जनोऽपि विनश्यति’ ।

दम्पु-तस्कर-पामर-सम्पन्नेन धनलाभात् साधुसम्पत्तनात्तदला-
भोऽपि हितकरः । तादृगसम्पन्नाहामे हानिरयस्यभाविनी ।
साधुसन्ने जाते धनानामोऽपि शान्तिर्भवति । क्षीराम्नासम्पन्-
यदसाधुसम्पन्ः । पद्यः शर्करासङ्गयत् साधुसंमेलनम् ॥६७॥

श्लोकेषु कुत्सितवाप्य-प्रयोगे स्त्रीय कुलविनाशमाह नीति ।
दुर्व्वचनं गर्हितयाच्य परं निहन्ति गौरवहीनं करोति मद्युत्व-
मपि वर्धते । अतः स्वकुलगौरवरक्षणाय कार्यं मौक्त्याद्यापि
च न वदेत् कुत्सितं यद्यः । ‘नातिदुर्व्वचनं कुलमिति’ पाठा-
स्तरम् । तादृग पाठे कुलं नातिदुर्व्वचनं नाति निन्दनीयम् ।
यतो दीपान्तरणं श्लोकस्यैव न तु तत्कुलस्य । पुरुषकार्यदोषेण
कुले दोष आपतति । कुलमादौ परिचितं पद्यात् सस्य परि-
चयः । पूर्वपाठोऽय मनोहरः ॥ ६८ ॥

संसारं तनय-सर्गनात् परमधिकमुष्णाभायसाह नीति ।
पुत्रस्यात्मजस्याधिकप्रियस्य । संसर्गादज्ञादो समुपसर्पेणात्तश्चु-
दर्गनादा । इतः परं श्रेष्ठं सुखं ह्यजनकमतुभवनोयं नास्ति ।
तयाच ‘पुत्रोपायं श्लोकीज्यव्य.’ । महाभारते च—

विवादे धर्ममनुष्मरेत् ॥१००॥

निशान्ते कार्यं चिन्तयेत् ॥१०१॥

'पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदास्वरा' ! इत्युक्तं प्राक् । श्रुतिः स्मृतिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् । 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' । 'पुत्रहीनं गृहं शून्यमि' ति लघुचाणक्यवाक्येन पुत्रस्य श्रेष्ठं प्रत्यापयति । अतस्तत्संस्मरणं अतिसुखं स्यादिति । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ८८ ॥

विवादे उपायान्तरमाह विवादेति । विवादे धनसम्पदादेर्विरोधे समुपस्थिते कौशलेन धनेन च यदि मीमांसा न भवेत्तदा धर्मं लोकविधारकं श्रेष्ठोपायमनुष्मरेदनुतिष्ठेत् । विवादमीमांसार्थं अन्योपायमनपेक्ष्य धर्माश्रयणं प्रधानगुपायः । अथत्वेऽपि धर्माधिकरणे सत्यनिरूपणाय धर्मोद्देशे न्यायाधीशः शपथं कारयति । एवमपि समाजिकेषु धर्मशपथेन विवादी मीमांस्यते । यद्य मामतोक्तः सामासिको धर्मः च सर्वेषामाश्रयः । अनुष्मरेदित्यत्र पश्चात् स्मरन्ततो हि प्राग् धर्माश्रयणमनुष्ठानञ्च श्रेयः । अतः अनुष्मृतिरनुसरणार्थो युक्तः । 'विवादे कार्यमनुष्मरेत्' इति सूत्र पाठभेदे, विवादे समुपस्थितेः कार्यं स्वापराजयजनकं कर्मो-नुचिन्तयेदिति । येन कर्मणा स्तोत्रयो भवति तदेवानुसन्ध्यात् । अनुपूर्वात् स्मरतेतिङानुष्मरेदिति सिद्धम् ॥१००॥

कार्यानुचिन्तनस्य प्रगम्यावसरमाह निशान्तेति । निशायाः यामिन्या अन्ते अथसाने रजनीशेये, तन्मध्ये वा, निद्राधिगमे शरीरेन्द्रिय-

प्रदोषे न संयोगः कर्त्तव्यः ॥ १०२ ॥

स्यैर्व्याग्नमसः स्यैर्व्ये संजाते विषयान्तरात् प्रत्याहृतमानसः सुस्य-
त्वेन । कार्यं सामारिकं कर्म । अन्यद्वा धर्मादिकं चिन्तयेत् ।
स्वयं कार्यगुरुत्वेन मन्त्रिभिः सार्द्धं वा, यदा साहचर्य-
प्रणिधौ अन्येषां व्यवसायोग्यत्वमपि बोध्यम् । प्राग्विद्यमाने पथात्
मनसः स्यैर्व्यात् दानस्य सुराकरत्वात्तस्मिन् विषयपरिचिन्तनम-
क्षेपेण भवतीति सारः । यामरे कार्यव्राहुण्यात् मानमचाक्षण्याद्वा
न तस्यभयति । तदुक्तं पूर्वोक्तैः 'सुसम्यानि सिन्धुयायी विग्नस्ते
सुहृदि परान्यवणि प्राक्षैः स्यं वा चिन्तयेत्' इति । निगान्ते
वृष्टे विजने वा । 'निगान्तं त्रिषु गान्ते ष्यात् क्लोयन्तु भयनो-
पनोः' इति मेदिनी । 'निगान्तं सदनं यस्त्वमागारं मन्दिरं
पुरम्' इति याचस्पतिः । निगेति । अम गती, अम्यते । निगा-
यामस्यते वा । ततः क्तप्रत्ययः । 'रुष मत्वर' इत्यादिना नेट् ।
निगाया अन्तो ययेति वा ॥ १०१ ॥

मायंकाले कर्ममस्यन्-निषेधमाह । प्रदोष इति प्रदोषे
रजनेसुखे मायंकाले दिनप्रागिन्योः मन्त्रिणां इति । संयोगः
क्तेनापि कर्मणा सम्बन्धः तदारम्भोऽनुधायनं वा । न कर्त्तव्यः
भैवोचितः । तत्क्षणस्य मन्त्रित्वेनाकुभावनायोग्यत्वादवमरकालः
सः । तदुक्तं राजनीती—

'घत्वारि घोररूपाणि मन्त्र्याकाले विवर्जयेत् ।

आहारं भैरुं निद्रां स्वाध्यायं च विवर्जयेत् ॥

परायत्तेपूत्करुणां न कुर्व्यात् ॥ १०६ ॥

रमायासेन स्वपरहित-कीर्तिं जनक-परवशीकरण-कार्य्याणि
साधयितुं शक्यते । दानविषये पूर्वमुक्तं सूत्रोक्तविषयप्रसङ्गादत्रो-
च्यते ॥ १०५ ॥

परहस्तगतविषये उद्देगकरणनिषेधमाह परंति । परिपा-
सन्धेषां बलवता वा । आयत्तानि हस्तगतानि यानि धनान्यन्ये
विषयाय । तेषु उत्कण्ठामुत्कलिकामुद्देगमिति । तन्मतिमान्
न कुर्व्यात् । 'उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि' इति
रभसः ।

"चिन्ता तु स्मृतिराध्याने स्मरणं सस्मृहे पुनः ।

उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन् अभिध्यातूमयोरपि" ॥

इति शब्दार्थे च । पराधीन-धनदर्शनेन स्वधनस्य परकराय-
त्तत्वेन च पुनरुद्देग सभावना विरहादुत्कण्ठां खेदश्च मतिमान्
न विदध्यात् । परन्तु तदर्जन रक्षण सन्नियोगादिन्तनीयाः ।
अन्यच्च—

"पराधीनं न कर्त्तव्यं तरुणीधनपुस्तकम् ।

कृतस्त्रेभ्यते देवाद् भ्रष्टां नष्टं विमर्हितम्" ॥

उत्कण्ठा । कठि शोके, उत्कण्ठनम् । ततो 'शुराय' इत्यादि
सूत्रेण चः स्यात् ॥ १०६ ॥

असत्समृद्धिरसद्भिरेव भुज्यते ॥१०७॥

निम्बफलं काकैर्भुज्यते ॥ १०८ ॥

अमदुपायार्जितधनस्यामत्पयगामित्वात् असदिति । असती परपोद्धारार्थ्यादिना हीनमार्गेण वा आगतोपार्जिता या समृद्धिर्विपुलधनसैरर्थ्यमिति यावत् । तादृशी सम्पत्तिरसद्भिः चोर-दस्यु-शठ-गणित्वादिभिर्भुज्यते उपभोगः क्रियते च, यदि तस्याः भोगः सत्कार्यं व्ययः सत्पात्रे समर्पणं न स्यात् । तदुक्तं बृहद्वाणश्रे—

‘मर्धितं क्लृप्तं नोपयुज्यते, मर्धितं गुणवती न दीयते ।

सत्कदर्थ्य-परिगतं धनं चोर-पार्थिवगृहेषु भुज्यते’ ॥

प्रागुक्तमन्यत् । ‘कृत्वि, स्यादोपधिभेदे समृद्धायपि योषिति’ इति मेदिनी । समृद्धिः, प्रष्टु उडो, समवेनम् । ततः क्लृप्तं ॥१०७॥

पूर्वेष्वपि विशर्दाकरणं समर्धन-प्रसङ्गेनेदं प्राह निम्बेति । निम्बफलं विपुलमर्धयतिफलम् । काकैर्यासैर्भुज्यते अयते । न सुम्बर्नाकैः । तिलाधिनादरुचिकरत्वादिति । अतिसिद्धः स्वास्थ्यहानिकरः । एतेन यथा स्वभावतिष्ठं निम्बफलं तथा तदु-योग्यो भोक्ता करट इति । एवममदुपायार्जितं धनं तस्करादिभिरेव भुज्यते इति पूर्वेष्वन्यत्रः । ‘विपुलमर्धय निम्बेष्व’ इत्यमरः । ‘काके तु करटारिष्ठं वनिपुष्टं सक्तप्रजाः । वनिभुग् वायसा अपि’ इत्यमरः । निम्बः निवि चिबने, निम्बति लोकार्णा

नाम्नोधिस्तृष्णासपोहति ॥१०६॥

वालुका अपि स्वगुणमाश्रयन्ते ॥११०॥

स्वास्थ्यम् । ततः पचाद्यच् । काकः । 'कै' शब्दे, कायति । इण्
भीका' इत्याद्यौणादिकसूत्रात् कन् ॥ १०८॥

लोकतृष्णाविगमे वारिधेरपि सामर्थ्याभावमाह नेति ।
अम्नोधिवारिधिः सागर इति । लोकतृष्णां विषयवासनाम् ।
नापोहति न पूरयितुं शक्नोति नित्यवृद्धिस्वभावात् । तदुक्तं
कविभिः—

'धनागा जीवनाशा च जीर्यतोपि न जीर्यति' । इति ।

वारिधिपक्षे तु पिपासायाः सततं वर्द्धमानत्वेन पुनः पुनः पिपा-
सुत्वाञ्जलधिस्तामपनेतुं न शक्नोति । पीरालिकास्तु 'आशा
वैतरणी नदी' इत्याहुः । यथा जीवनावसाने वैतरणी नदी समु-
त्तीर्यते तद्वत् आशानद्यपि । सति जीवने आशानदी समुत्तरणे
नास्ति सम्भवः । तात्त्विकैरुक्ताम्—

'सा तृष्णा चित्परित्यक्ता को दरिद्रः क ईर्ष्वरः' ।

'मागाहि परमं दुःखं नैराश्रं परमं सुखम्' ।

अम्नोधिः । अभि शब्दे, अम्नो जलं धीयते इति । 'उदकेस्वर्भी च'
इत्यनेन असुन्, तुमागमश्च । 'तट् लिप्सायामुदन्यायां अरपुत्रा-
मपि स्त्रियाम्' । तृष्णा, जिह्वप् पिपासायाम्, तर्पणं तृष्णा ।
'तृपिण्यपिरसिभ्यः कित्' इत्याद्यादिकाश्च ॥१०८॥

सुद्रस्यापि स्वगुणत्यागाभावमाह वालुका इति । वालुकाः
मिक्तताः । परस्परसंहता अपि स्वस्यात्मनो गुणं स्वाभाविक

सन्तोऽसत्सु न रमन्ते ॥ १११ ॥

परस्पर संहतस्वभावाः पदार्थाः जल-तैल-घीरादयः सिपां कौव
कथा अविभागे । स्वतः शुष्ककर्कशानामीदृशी अवस्था च ।
स्निग्धासु सम्मोहन स्वभावाः । 'वालुका सिक्तासु स्यात् वालुक-
न्वेल्लवालुकं' इति मेदिनी । बल प्राणने, ततो बाहुलकादुन् ।
स्वार्थे कन् । अथवा 'एला वालुकमैलेयः' इत्यनेन वालुका
गन्धद्रव्यं विज्ञेयम् । किंवा वालुकापदेन गन्धयुक्तिरीत्या
पुष्पासारादेर्मेलनं बोध्यम् । 'गुणः, त्यागे शौर्यादि सन्धादि
सञ्चाद्याहृत्तिरञ्जुसु' इति ऋषिः । गुण आमन्त्रणे, गुण्यते ।
तत्र च घञ् प्रत्ययेन सिद्धम् ॥ ११० ॥

सतां सद्भिरेव सद्भिः श्रेयान् नासद्भिस्तदाह सन्त इति ।
असत्सु नीचपामरशठेषु तादृशविषयेषु वा । सन्तो विद्वांसः
साधयो न रमन्ते नापि सम्मिलिता भवन्ति । तदात्वे सञ्चात्
प्रच्युतिः स्यात् । तथाचीकं हृदचायै—

'सद्भिरासीत् सततं सद्भिः कुर्वीत सद्भमम् ।

नासद्भिः किञ्चिदाचरेत्' इत्युक्तं प्राक् । सद्भमं सम्मोहनमित्यर्थः ।

'न सतां मूर्खेषु रतिः' इत्यं पाठद्वये, अर्थावैपम्यम् । 'सन्ध-

सञ्जन-साधय' इति । कविनापि 'सता सद्भिः सद्भिः कथमपि हि

पुण्येन भवति' इत्युक्तम् । रमन्ते क्रीडन्ति ऐक्येन, कार्य्याणि

साधयन्ति प्रति । पूर्व्यसुक्तमन्यत् ॥ १११ ॥

न हंसाः प्रेतवने रमन्ते ॥ ११२ ॥

अर्थार्थं प्रवर्त्तते लोकः ॥ ११३ ॥

इति नीतिदर्शनात्मके चाणक्यसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अयोग्यस्थाने मेलन गमनादेर्निषेधमाह नीति । हंसाः
भारसाः जालपाटा इति । प्रेतवने मृतवने जीर्णारण्ये चेति ।
न रमन्ते नापि क्रीडन्ति विचरन्ति च । तद्विद्विषासः साधवः ।
असत्सु होनिषु न सज्जन्ते । यस्य तु यदनुद्देशकरम् अनुकूल-
स्थानं स तत्रैव मितति संसक्तय भवति, नान्यत्र । अदः सूत्रं
पूर्वसूत्रस्य भावप्रसारणव्यञ्जकम् । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते
स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । तद्विषये सूरिभिरुक्तं 'काकः
पद्मवने हंति न समते हंसय कूपोदके' इति । 'हंसः स्वा-
भानसौकसि' इति विश्वः । हन हिंसा गत्वो, हन्ति गच्छति ।
'हं' तु वदि हनि' इत्यादिना सः । यद्वा अचिप्रत्यये 'भवेद्दर्शाग-
माहंस' इत्यनेन सक् ॥ ११२ ॥

धनादिप्रयोजनसाधनार्थं लोक प्रवृत्तिस्तदाह अर्थेति ।
अर्थार्थं धनार्थं लोको जन । प्रयोजनसम्पादनाय च । प्रवर्त्तते,
लोक प्रवृत्तिर्व्यापारः । जगति अर्थार्थं दृश्यते । तेन जागतिक-
कार्य-निर्वाहः । द्विविधं हि लोकप्रवर्त्तनं कार्यं भवति । स्वार्थेन
करुणया वा । अज्ञानान्तु वृथैव प्रवृत्तिः । यत्र तु स्वार्थकरुणे
नस्तौ न तत्र प्रवृत्तिः । यथा मरुस्थल दर्शने ।- भारते च—

षष्ठोऽध्यायः ।

—०*०—

आशया बध्यते लोकः॥ १ ॥

‘अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्वर्थो न कस्यचित्’ । इति ।
बृहन्नाणक्ये च—

‘अर्थेर्विहीनस्य पदच्युतस्य
भवन्ति काले स्वजना हि शत्रवः’ ।

‘अर्थोऽभिधेयशब्दानां धनकारणवस्तुपु’ । इति
पदनिरुक्त्यादि पूर्वमुक्तम् ॥ १२३ ॥

इति दर्शनभूतचार्यकामूलशास्त्रिणा श्रीहरपद्मशास्त्रिण्यै-
कताया साराधर्मोपिन्या षष्ठोऽध्यायः ॥१॥

षष्ठमाध्याये नानाविषयानुक्ता संग्रति विषयान्तरमाह
आशयेति । लोको जनः । आशया ममेदं भविष्यतीति वास-
नया, नियतं जगति आशा-पाशैर्वध्यते । प्रतिक्षणं, विवर्द्धते
चाशानता । तदुक्तं—

न चाशापरैः श्रोः सह तिष्ठति ॥२॥

‘आशापाशेन बध्यन्ते मानवाः सततं भुवि ।

निराशाः सुखिनो लोका यथा मुक्तास्तथाऽपरैः’ ॥

सा तु यदि सहिष्ये भवेत्तदा तत्परो लोको मानवोत्तमः
स्यात् । ‘आशा ककुभि दृष्टायाम्’ इति हैमः । अथ व्याप्ती,
आसमन्तादग्रते । ततः पचादित्वादच् । ‘इतः परमधीतः परं
कुगलो भविष्यतीत्याशया लोको जीवति’ इति पाठद्वैविध्यमस्ति ।
तदा अस्मात् कालात्परमधीतः ज्ञातगास्त्रः सन् मानवः कुगलो-
भविष्यतीदृश्याशया स जीवति । प्राणान् धारयतीत्यर्थः स्यात् ।
‘लोकसु भुवने जने’ इत्यमरः । प्राङ्निरुक्तमन्यत् ॥ १ ॥

आशापाशवदपुरुषस्य तद्देगेन धावतः श्रीपरिहारहेतुमाह
न चेति । आशा दृष्ट्या विषयसृष्ट्या । तत्परास्तदनुसर्तारः
मानवाः । तैः सह श्री ऐश्वर्यं सम्पद् न तिष्ठति, नापि वर्तते ।
ये च लोके आशा पाशवद्वदया इतस्ततो नितरां भ्रमन्ति
क्वपि परितोषं न लभन्ते, तैः सार्धं श्रीर्नैव तिष्ठति ।

‘श्रीर्लक्ष्मीः कमला शोभा ऐश्वर्यं सम्पदित्यपि’ ।

अन्यच्च—

‘आशया जीयते जन्तुराशया बध्यते पुनः’ ।

अपरश्लोक्तं सूरिभिः—

‘दुराशां परिहृत्यैव सदाशां वर्धयेत् सदा’ ।

नात्स्याशा परे धैर्यम् ॥ ३ ॥

दैन्यान्मरणमुत्तमम् ॥ ४ ॥

आशा शब्दस्य क्षोपनिरुक्त्यादिकं प्रागुक्तम् ॥ २ ॥

अविरताशापरस्य विचिन्तमानसस्य धैर्याभावमाह नेति ।
आशा लक्षणाभिलाषश्च । पराः श्रेष्ठा यस्य सः तस्मिन्
तत्परे पुरुषे, धैर्यं स्थितिर्विवेको वेति । नास्ति न विद्यते ।
नियतमाशया मृग्यमानस्य पुंसः कुतः शैर्यं सम्भवति ? रसना-
वदनीयमानपशुवत् । केवलमुत्तरोत्तरमाशया धावमानस्य मनसो
विक्षेपात् सापि धैर्यं न लभते । प्रागेवास्तां शान्तिः । तदुक्तं
गीतायां—

‘आशापाशगतैर्वन्दा कामक्रोधपरायणाः’ । इति ।

‘आशा लक्षणापि चायता’ इत्यमरः । अश्रुते विक्षिपति जन-
मिति । ततः पचाद्यच् ॥ ३ ॥

नैः स्वस्य निधनतुल्यक्लेश-जनकत्वमाह दैन्यादिति । दैन्या-
दारिद्र्यान्निर्वहनत्वादिति । दैन्यन्तु प्रत्यङ्गं क्लेशदायकम् । मरण-
क्लेशसु एकक्षणे भवति । मरणं निधनं प्राणपरिहारः । तदु-
त्तमं श्रेष्ठम् यतः तत् सर्वो दुःखाकारम् । तदुक्तं मृच्छ-
कटिके—

‘दारिद्र्यान्मरणाद्वापि मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अप्लक्ष्मी न मरणं दारिद्र्यात्तदुःसहम्’ ॥

आशापरो निर्लज्जो भवति ॥ ५ ॥

न मात्रा सह वासः कर्तव्यः ॥ ६ ॥

राजनीती च—

‘चण्डालस्य दरिद्रस्य द्वावेतौ तुलया हृतौ ।

एकः स्वजातिभिः पृष्टोऽपरस्यन्यते च तैः’ ॥ इति ।

‘नि.स्वसु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
दीनस्य भावो दैन्यम् । दीङ् चये, दीयते । ‘गत्यर्था’ इत्या-
दिना ज्ञापत्ययः । ‘स्वादय ओदित.’ । ओदितयेति नत्वम् ।
प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४ ॥

आशातत्परस्य निरूपत्वमाह आशेति आशाद्रव्याभि-
काङ्क्षा विषयो-लोलुपत्वमिति । तत्परो नियताशाजान्मवदो
मानवः । निर्लज्जो निरूपो भवति । आशापाशवद्दो नरस्तया
परिचालितो यत्र तत्र लोभात् प्रार्थो सन् लज्जां परिहृत्वाऽसाध्या-
चरणं करोति । तेन शिट्त्वं नश्यति । लोभः पविर्हते च ।
अतोऽमिताशामत्याशाश्च परित्यजेत् । निर्नास्ति लज्जा यस्य स
निर्लज्जः । ओल्लस् जी व्रीडे, लज्जते । अ-प्रत्ययात् ‘भ्रानां जश्
भ्रशि’ इत्यनेन सिद्धम् । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

जनन्या सह निवासविशेष-निषेधमाह नेति । मात्रा जनन्या
प्रसूत्या सह एकशय्याशयनासनीयु, वास-उपवेशन-शयना-
दयो न विधेयाः । नैवायं निषेधः शिशूनां तनयानां पक्षे ।

नात्मा क्वापि स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

यपि तु तरुणानाम् । माता युवत्वा प्रौढ्या वा न त्वतिष्ठत्या
सहेति । तदुक्तं मानवे—

‘मात्रा श्वश्रुा दुहित्वा वा नाविविक्तासनो वसेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति’ ॥

भोगलौख्यात् स्वभावतो हि मानवानां विषय-विषयानोन्द्रियाणि
कदा कस्मिंश्चिद्विषये कस्येन्द्रियस्य विकृतिभवेत्तद्वस्तु नैव ते
शक्नुवन्ति । ततो युवती जननी गुरुपत्नी कुमारी पररमस्थादि-
भिः साकं एवा-शय्या सम्येगनोपवेगन पान भोजनादीनि
न कुर्यादिति । अत्र मातृपदं वासपदञ्चोपनक्षयम् । तेन विमा-
त्रगम्यादिभिः साकं शयनादीनि न विदध्यात् । वयस्य-भावपूर्ण-
व्यवहारे गौरवहानिरा भवति । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ६ ॥

स्वप्रसंगा करणनिषेधमाह नेति । क्वापि कुत्रचित् कार्यं
विषये च । स्वस्यात्मनः श्रेष्ठं न कीर्त्तनीयम् । यदा आत्मा
स्वयं, स्वैनात्मना न स्तोतव्यः । न गुणादिकथनैः श्लाघनीयः ।
परमन्यद्वारा स्वप्रसंगा कार्या । उक्तञ्च कविभिः—

‘स्वगुणं हि स्वयं चोक्ता न शुभाय कदाचन ।
कामिनी करपद्माभ्यां स्वहृत् सम्बाहनं यथा’ ॥

परममन्यद्वारा स्वस्य दान्धित्यपरमित्यन्वयः परममन्यते तेन लोकां

न दिवा स्वप्नं कुर्व्यात् ॥ ८ ॥

न चासन्नमपि पश्यत्यैश्वर्य्यतिमिरचक्षुर्न
शृणोतीष्टम् ॥ ९ ॥

अप्रीताः स्युः । परप्रशंसाकरणमात्मनय यशोऽन्येन प्रसार्यम् ।
नहि प्रसन्नं स्वसौरभं दिक्षु विकिरति अपि च वायुना । तद्वत्
प्राज्ञेन गुणप्रकाशने ते च गुणा परिवर्द्धन्ते । लोकाय प्रीताः
भवन्ति । पदनिरुक्त्यादि प्रागुक्तम् ॥ ७ ॥

दिवसे निद्रा निषेधमाह नेति । दिवा दिवसे दिवा इत्य-
व्ययम् । शयनं न विदध्यात् । तेन कार्य्यहानिः । आलस्यं वायीश
वृद्धिः । अग्निमान्द्यं शिरोरोगयेति । शिशोर्न तद्दूषणम् । रोगि-
नोऽवस्थाविषये दिवा भोजनात्प्राक् स्वप्नः प्रशस्तः । यद्य यासि-
न्यामनिद्रः स दिवसे शयानो भवेत् । 'मा दिवा स्वाप्ति' इति
श्रुतिः । 'आयुःत्रयी दिवानिद्रा' इति स्मृतिय । भारते च—

‘दिवाशया न मे पुत्रा न रात्रौ दधिभोजिनः’ ।

इत्येतत्सर्व्वं सामान्यरीत्या निषेधः । विशेषतयाहानि
उत्तम-सौरालोक स्पृष्टवायुना निद्रितस्य मस्तिके उष्माधिकं
श्लेष्माधिकं वा भवति । बुद्धेश मन्दता स्फुर्त्तिराहित्वञ्चेति ।
वैद्यके वर्षितमस्यन्यत् । पदनिरुक्त्यादि प्रागुक्तञ्चेति ॥ ८ ॥

कुवधित्कारणादृष्टियक्तिमालिन्ये आसन्नवस्त्ववलोकनाभाव-
माह न चेति । ऐश्वर्य्यमितिरचक्षुः । ऐश्वर्य्यं विपुलं धनम् ।

स्त्रीणां भर्तुः परं दैवतम् ॥ १० ॥-

तन्मत्ततया चक्षुषोः तिमिरं दृष्टिराहित्यादश्वकारो यस्य सः ।
 तादृशं नयनः पुमान् । आसन्नं समीपवर्तिवस्त्वपि न पश्यति ।
 भक्तो रमण्यामत्यासक्तोऽपि तद्वत् । इन्द्रियघात इव धनवैला-
 स्याम्मानसाधैर्याश्च दृष्टि-वैषम्यं जायते । समुपस्थितविपत्ती
 तु इन्द्रियवैकल्यं बुद्धिभालिन्यश्च भयति । तथाच—

‘प्रायः समापन्न-विपत्तिकाले

धियोऽपि पंसां मलिना भवन्ति’ । इत्युक्तं प्राक् ।

इन्द्रिय-विषयाति-सेवनाच्छोषित-ज्ञासाश्च चक्षुषि तैमरिक-
 रोगो भयति । तद्वद् धनप्राप्तुर्यादविवेकाश्च चक्षुषा महान्तं
 सुद्रमिव पश्यति, अन्यायं न्यायमिव, अधर्मं धर्ममिव पश्यतीति-
 सारः । ‘तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरं’ इति ध्याङिः । तिम
 आद्रीभावे, विभ्यति । बाहुलकात् किरच् । न शृणोति
 नाकर्णयति । प्राङ्निगदितमन्यत् ॥ ८ ॥

योपितां परदैवतमाह स्त्रीणामिति । स्त्रीणां नारीणाम्
 अवलानामिति । परं श्रेष्ठम् । दैवतं देवता, आराध्यः, सेव्य
 उपास्यश्च । यत आर्यनारीणां पतितः अन्यः प्रधानं सेव्यः
 पूज्यः, सङ्गमनोयश्च नास्ति । तदुक्तमृषिणा ‘पतिरेकी गुरुः
 स्त्रीणाम्’ इति । पतिमवन्नयान्य-सुश्रूषणं नोचितम् । इति
 अन्यसेवने तदत्यासक्तिः सम्भाव्यते अनिष्टापात-गद्वा

तदनुवर्त्तनमुभय-सौख्यम् ॥ ११ ॥

गुरु-स्वजन-सुश्रूषणे नाप्यौचित्यज्ञानम् । भर्ताऽत्र पतिरेव ।
 नात्रादिना पालन पोषण-कर्त्ता । 'स्त्री योषिदबला नारी
 महिला' इति । ये तु केचन वदन्ति 'न स्त्री स्वातन्त्र्य-
 महंतो'ति ह्युक्तिः । तत्र, स्नेह-प्रीति-स्वावस्थ-स्वभाववत्त्वात्
 स्त्रीणां स्वातन्त्र्ये पुरुषवत् तत्सर्वं नश्यत्येव । अन्यच्च
 यत् तासामिकमेववस्तु सतोत्वसत्यं तदप्याशङ्कानुस्यूतं निगन्त्रयश्च
 स्यात् । तत्राग्रे न पुनर्लाभो भवत्येव, प्रागुक्तमन्यात् ॥ १० ॥

पत्यनुसरणं नारीणां सौम्यमित्यत आह तदिति । तस्य
 पत्युः स्वामिनः । अनुवर्त्तनं व्यावहारिक-धर्म-कार्यं चानुगम-
 नम् । उभयोरैश्वरेण कार्यसम्बिधानं वा तयोर्यावज्जीवनं सुख-
 प्रदं हितकरञ्च । तयोर्विरोधे गार्हस्थ्यधर्मज्ञानि, निरन्तरं
 लोके च । अन्यदस्ति ह्यहञ्चाणक्ये । 'अपत्यं स्त्रीणामुभयत्र
 सौख्यं वहति' इति सूत्रपाठभेदे पति-पत्न्योर्द्वयोरपत्यं सौख्यप्रद-
 मित्यर्थः । यदा उभयत्र अस्मिन् लोके परत्र च । 'अपत्यं पुत्रक-
 न्ययो' इतिकोष । शृष्ट्ये देवे सामाजिके च कर्मणि सर्व्वथा
 भर्त्तार-मनुसृत्यानुज्ञामुपनभ्यचानुवर्त्तत नारीति सारः । अन्यथा
 स्त्रीधर्म, व्याकुलितः स्यात् । यत्र देवे एतादृशो रीतिर्नास्ति तत्र
 दोषनिवहो हि दुर्निवार्य इति । धर्मशास्त्रे अन्यत् पुष्कल-
 मस्ति ॥ ११ ॥

अतिथिमभ्यागतं पूजयेद् यथाविधि ॥१२॥

नित्यं संविभागो स्यात् ॥१३॥

अतिथ्यभ्यागतयोः सत्कारं गृहस्थस्य कल्याणजनकमाह
अतिथिमिति । अतिथिमकस्मात् समयमनित्यित्यागतं जनम् ।
अभ्यागतं घ्रातपूर्वं गृह्यागतम् । एतयोरनिश्चितनिश्चितसमयो-
पस्थितयोरगमने भेदः । अनिश्चिता तिथिः कालो यस्य सोऽ-
तिथिः । 'अतिथिः कुशपत्रे स्यात् पुमानागन्तुकेऽपि च' इति
विग्रहः । यथाविधि यथाशक्ति गृहस्थितद्रथ्यादिभिः पूजयेत्
सत्कारं कुर्यात् । यद्यपि सत्कारयोग्यं किमपि नास्ति तदासन-
पारि-दानमधुरवचोभिः प्रीणयेत् । आर्येषु गृहस्थस्यातिथिमेवा
सुकारो धर्मः भारतवर्षे प्रसिद्धः । अन्यत्र कुत्रचिद् देशे एतस्या-
भावः । निराययस्यागन्तुकस्य निरुपायस्य चायय-पान-भोज-
नदाने प्रीतिरूपकारो धर्मश्च प्रत्यक्षत एव उपलभ्यते । अन्यदग्ने-
शास्त्रे प्रपञ्चितमस्ति । अतिथिः । अत सातत्त्व गमने, अतति ।
'ऋतन्यञ्जि' इत्यौषोदिकसूत्रात् इयिन् ॥ १२ ॥

स्वधनस्य स्वपरहिताय सततं दानपूर्वकं भोगव्यवहारादिक-
माह नित्यमिति । नित्यं प्रत्यहं सर्व्वेच्छिन्काले वा । सन्वि-
भागो सम्यग् विभागोऽस्यास्तीतीन् । विभागो नाम 'विशेषण
भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः । सामान्यधर्मावच्छिन्नानामिव
बहूनां परस्परविरुद्धतद्द्वाराप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि विभाग'

नास्ति इव्यस्य व्याघातः ॥१४॥

मृगतृष्णा जलवद्भाति ॥१५॥

इति याज्ञविक्याख्याख्यायाम् । स्वधनस्य प्रत्यहम् अतिथि-देव-
पितृ-दीनादिभ्योऽर्पणं कर्त्तव्यम् । नाप्यात्मप्रीतये सर्वं रक्ष-
णीयम् । तेनेन्द्रिय-काय-सेवायाः प्रावृत्त्यं स्यात् । तथा च स्मृतिः—

‘स केवलमघं भुङ्क्ते यो पचत्यात्मकारणात्’ ।

अन्यच्च ‘यो भुङ्क्ते तेन एव सः’ । आत्मभोगसु जीवमात्रेऽस्ति
न तस्य प्राशस्त्यम् । परपिण्डप्रदानपूर्वकं भोग एव जगति
श्रेयान् तेनापरस्यापि रक्षणं भवेत् ॥ १३ ॥

स्वतः पूतहविर्द्रव्यस्य महाघत्वाद् व्याघाताभावमाह नेनि ।
इव्यस्य देवभक्ष्यस्य तदवस्य वा । व्याघातः व्याहतिविनाशो
नास्ति । अद्वापुरःसरं देवाद्युद्देशेनानीतद्रव्यस्यापन्नास्तीति ।
अन्यद् यत् स्वतः पूतं वसु तस्यैव तादृशी दशा यथा सत्यस्य ।
हृत्यते प्रक्षिप्यते यदा ज्ञयन्ते प्रीत्यन्ते देवा येन तद्रव्यम् ।
हुदानादानयोः, इत्यतोऽचो यत् स्यात् । ‘इव्यकव्ये दैवपैत्रे
अत्रे’ । देवानामघं इव्यम् । पितृणामघं कव्यम् ॥ १४ ॥

सरोचिकायां वारिवर्धनप्रकाशायाह मृगीति । मृगतृष्णा-
सरोचिका । सा तु मरुस्थल्यां सिक्रतोपरि प्रसृतप्रखर-सौरालोक-
पातात्तौय-तरङ्गवदाभाति । मृगासु वारिभ्रमेण पिपासवः सन्तः
तत्र गत्वा उत्तापाधिक्यात् सलिलाभावाच्चासुन् परिजह्यः ।

शत्रुर्मित्रवत् प्रतिभाति ॥ १६ ॥

उपालम्भो नात्स्यप्रणयेषु ॥ १७ ॥

सा च मृगतृण्येति कथ्यते । विदान्तनये मृषाज्ञानस्य श्रेष्ठोदा-
हरणम् । सेयं जलवत् सलिलमिव भाति चकाशते । न तु
यथार्थ-जलमेतत् । एवं लौकिके विषये प्रवचकानां कार्याणां
भ्रष्टिति प्रकृतमिदमित्याभाति । मतिमान् विवेकपूर्वकं तद्
गृह्णाति । अन्नासु प्रसारिता भवन्त्यविवेकात् । 'जलार्थिनां
जलवत् मृगतृण्या प्रतिभाति' । इत्थं पाठभेदे अर्थः सुबोधः ।
मृगाणां तृण्या अस्ति अस्यामिति अर्थ आद्यच् ॥ १५ ॥

शाब्दिकापक्ष-परस्य शत्रोर्मित्रवदाचरणमाह शत्रुरिति ।
शत्रुद्विङ्गिति । मित्रवत् सुहृदिव क्लृप्तालोभाच्च प्रतिभाति ।
परिशोभते । सचात्मभावं पिधाय मधुरवचसा सौजन्येन च तद-
दाचरति । लोभाच्च क्वचिच्छब्दं विश्वसिति । तदुक्तं विष्णुना—
'सोमेन बुद्धियस्तति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषार्त्तो दुःखमवाप्नोति' इति ।

'शत्रुरपि प्रमादो लोभात्' इत्येवं पाठान्तरत्वे लोभादधिकाशासः
शत्रुः प्रमादयुक्तः स्यात् । तेन कार्यसाधनं सुकरम् । चातुर्याद्वा
शत्रुः सखिरिवाभाति । 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः ।
पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ १६ ॥

प्रीतिगूण्यस्तनेषु क्लृप्ताभावमाह लपेति । अण्येषु प्रत्यय

दुर्मधसां महच्छास्त्रं वृद्धिं मोहयति ॥ १८ ॥

रहितेषु जनेषु प्रीतिहीनेषु दुर्द्धत्सु च । उपालम्भो निन्दा-
नास्ति । यदा निन्दापूर्वकं विशेषोपालम्भः स नास्ति, प्रीति-
रहितमानसत्वात् । 'यः सनिन्दः उपालम्भ' इत्यमरः । स
चोपालम्भोद्देशा गुणाविस्करणपुरःसरो दोषविगानपूर्वकश्च ।
तत्राद्यो यथा प्रशस्तकुलजातस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीये
तु अनार्थपुत्रस्य तव समुचितमिदमेवेति । उपाहपूर्व्वाप्तभिर्घञ्जा-
सिद्धम् । ततयो'पसात् खल् घञोः' इति नुम् । योज प्रापने,
प्रणयनम् । नयतेः षरच् ॥ १७ ॥

मन्दमतेः कठिनशास्त्रपाठे बुद्धेर्व्यामोहमाह दुरिति । दुर्म-
धसाम्, दुष्टं मन्दं मेधो धारणशक्तिर्येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां
लोकानाम् । महद्दिगालं शास्त्रम् । यदा नवीनन्याय-गणित-
शास्त्रवत् कठिनं दुरुहशास्त्रम् । वृद्धिं धोगक्तिम् । मोहयति
वृद्धिभ्रंशं जनयति । तदुक्तं नीतिविटा—

'अलमो मन्दबुद्धिय सुखी वा अधि-पौडितः ।

निद्रालुः कामुकश्चैव पठेति शास्त्रवर्जिताः' ॥ इति प्रागुक्तम् ।
बुद्धेर्मानिन्यात् कठिनशास्त्रे न प्रविशति । प्रखरमतिस्तु बहु-
भ्येव शास्त्राणि भट्टिति अधिगच्छन्ति बुद्धेर्भ्रमेत्यात् । 'धोर्धारणा-
यती मेधा' इत्यमरः । अत्र मेधम् मेधेत्यभिन्नार्थः । यच्च नाना-
विषयाध्ययने, बुद्धेः प्राखर्यभवतीति तन्मेधावतामेव न तु दुर्म-
धानाम् ॥ १८ ॥

यत्र सुखेन वर्तते तदेव स्थानम् ॥१९॥

सत्सङ्गः स्वर्गवासः ॥२०॥

सुखजनकस्थानमाह यत्रेति । यत्र यस्मिन् स्थाने देशे च । सुखेन निर्विघ्नेन निरत्ययेन च लोको वर्तते । तदेव स्थानं वा-सोपयुक्तम् । यत्र निरत्ययस्थाने 'धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यादयश्च सन्ति' तद् वसति योख्य-स्थानम् । तदुक्तं सुरिभिः—

'देवज्ञः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यो वणिकश्च तथा' । इति ।

अपरञ्चोक्तं विष्णुना—

'लोकघाताऽभयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।

तत्र देशे न वस्तुष्वं यत्र नास्ति चतुष्टयम्' ॥

यत्र ऋषदाता चिकित्सको नदी नृपो विद्वान् वाणिज्यं कृषिः पशुपालनं सुविचारकश्चैवमनुपर-समतल चारि-प्राकार-निष्ठुत-शस्यसम्पत्-शिल्प-पुष्कलं तत्र सम्यग्भेदिति भावः ॥१९॥

सत्सङ्गस्य स्वर्निवाससदृशत्वमाह सदिति । सर्वा, महतां धीराणां साधूनां सङ्गः सह मिलनम्, सहासन-गमनादिकम् । जनानां स्वर्गवासः । स्वर्गवासिनां यादृशनिर्विशेषसमितसुखं तादृशं निर्विशेषसुखं सत्सङ्गाब्जायते । स्वर्गनिवासे रोग-भय-त्रासादीनां यथाऽभावस्तथा साधुसङ्गेऽपि । दुःखमय-संसारै

आर्य्यः स्वमिव परं मन्यते ॥२१॥

अथमेकः शारः । कविसमयश्च 'सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति' । तद्यैवान्यश्च 'सतां सद्भिः शब्दा यदि भवति सा दैवघटिका' । 'मेलके रुद्ररुद्रमौ' इत्यमरः । पञ्च सद्भिः, मञ्ज-
नम् । ततो घञ् । सह मेलनाद् वस्तु श्रेष्ठं भ्रष्टञ्च भवति । तद्वत्साध्वसाधुसम्मेलनाम्नानवस्य श्रेष्ठत्वानिष्टत्वे भवतः । यथा टद्भ्रणधातुद्रावकाग्नियोगात् सुवर्णं निर्मलं भवति । तदेव ताम्नाग्निधमनाम्नलिनं स्यात् ॥ २० ॥

आर्य्यस्यौदार्य्यं स्वपरसुखदुःखयोस्तीत्यमाह आर्य्य इति । आर्य्यः आचार्य्यः कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानसम्पन्नः कविः महाकुलजात इति यावत् । तादृशी मानवः स्वस्यात्मनः सुखदुःखे इवान्यस्य ते जानाति अनुभवति । तदुक्तं नीतिपारगैः—

'उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्' ।

अपरश्च—

'आत्मीपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः' ।

अन्यश्च लघुचाणक्ये—

'आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः' ।

एतत्प्रसङ्गात् पुनरत्रोक्तम् । पण्डितोऽत्राशेषज्ञानसम्पन्न उदार-
रमतिः । आत्मीपम्येन आत्मतुलनया । 'महाकुल-केलानार्य्याः'
इत्यमरः । महाकुलभवाः सुधीराः आत्मानमिवान्यत् पश्य-
न्तीति । नापि स्वपर-विषेकं विदधति । आर्य्यलक्षणञ्च—

प्रायेण रूपानुवर्तिनो गुणाः ॥ २२ ॥

विश्वासघातिनो निष्कृतिने विद्यते ॥ २३ ॥

‘कर्त्तव्यमाचरन् कर्म अकर्त्तव्यमनारचन्’ ।

इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

प्राङ्निगदितमन्यत् ॥ २१ ॥

गुणानां घान्तिवैदुष्यादीना रूपानुवर्त्तित्वमाह प्रायेणिति ।
गुणाः शौर्व्य-भोमकान्तादयः । सन्ध्यादयः कनावित्त्वञ्चेति ।
लोकानां रूपानुवर्त्तिनो गुणा यथा रूपाणि तथैव भवन्ति ।
प्राय-पदोपादानादत्र सर्व्वत्र रूपसदृशा गुणा न भवन्ति, कुत्र-
चिद् तादृशाः स्युरिति । क्वचिद् सूत्रे प्रायपदाभावः । कवि-
समयस्य ‘यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति’ । यस्मिन् सौन्दर्य्य-वैपुष्यं
तस्मिन् केचन गुणाः सन्त्येव । पूर्व्वमुक्तं पदनिरुक्त्यादि ॥ २२ ॥

विश्वासहन्तुर्निस्ताराभावमाह विश्वासति । ये विश्वासं
विस्त्रम्भं घन्तीति ते विश्वासघातिनः । विस्त्रम्भविनाशरूपरिह-
लोके परलोके च निष्कृतिर्दृष्टिसोचनं नास्ति । तदुक्तं
पुरातत्त्वविद्वि.—

‘मित्तद्रोही कृतघ्नय ये च विश्वासघातकाः ।

ते मरा नरकं यान्तीति’ ।

अन्यस—

‘निष्कृता हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः’ ॥

दैवायत्तं न शोचयेत् ॥ २४ ॥

विष्णुना च—

‘निकृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति, निकृति’रिति ।

कृतमुपकारं हन्तीति कृतघ्नः । विश्वासो दृढ-निश्चयप्रत्ययः
तं हन्तीति विश्वासघाती । ‘विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वाहे प्रण-
येऽपि च’ इति विश्वः । श्वस प्राणने, विश्वसनम् । विपूर्वात्
श्वस् धातोर्घञा सिद्धम् । जागतिकं सर्वं कार्यं विश्वासमूलकं,
ये तद् घ्नन्ति तेऽन्यद् दुष्कृताचरणं कर्तुं समर्था भवन्तीति ।
अपरं पूर्वमुक्तम् । विश्वासघातो । अत्र हन्तेः ‘कर्माणि हनः’
इत्यनेन णिनिः ॥ २३ ॥

दैवसम्प्रादितकार्यं अनिटजनित-शोचनं वृथेति तदाह
दैवायत्तमिति । देवाधीनं देवकृतं कार्यम् । भूकम्पाद्भूत-
पयःश्रावन-भस्त्रासमीरण-महामारो दुर्भिक्षादि-लोकोत्तरविचित्रं
यद् यत् कार्यं तत्तद् विद्वान् न शोचयेत् । तदर्थं परिचिन्तनं
न विदध्यात्, परं सति सामर्थ्यं कौशलेन शान्द्यादिना वा, प्रति-
विधानम् विधेयम् ।—

‘पूर्वजन्मकृतं कर्मै तदैवमिति कथ्यते’ ।

इति पौराणिकाः । ‘दैवं प्राक्तनरुंस्कारः’ । ‘नच देवात् परं
बलम्’ इति धर्मशास्त्रकृतः । यत्र पुरुषकारे व्यर्थशक्तिस्तत्र
दैवं शरणम् । तच्चाचिन्त्यं स्वाभाविकमिति । तथा चान्यदुक्तं
भोतिविदा ‘दैवम देवमिति कापुरुषा वदन्ति’ । एतत् पुरुषकार-

आश्रित-दुःखमात्मन इव मन्यते साधुः ॥२५॥

हृद्गतमाच्छाद्यान्यद्वदत्यनार्यः ॥ २६ ॥

प्राधान्यसूचनाय । यत्तु नियत्यधा जातन्तदनुशोचनेन न किमपि फलं स्यादिति । 'देवं दिष्टं भागधेयं नियतिर्विधिः' इत्यमरः । देवादागतमिति 'तत आगतः' इत्यनेनाण् ॥ २४ ॥

अनुगतजन दुःखं समवुद्धित्वात् स्त्रीयदुःखमिदं महाजनो मन्यते तदाह आश्रितेति । साधुर्महाजनो महोदारचरितो विद्वानिति । आश्रितस्यानुगतस्य शरणं प्राप्तस्य । दुःखं क्लेशं यद्भवेत्तदात्मनः स्वस्यैव मन्यते जामाति । न तु परस्यैव यतः साधोर्महापुरुषस्य स्वपरदुःखमिदं ज्ञानाभावः । तच्चोक्तम्—

'आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः' ।

आत्मौपम्येन—आत्मतुलनया इत्यर्थः ।

एतदेव हि तस्य महत्त्वं साधुत्वञ्चेति । प्रागुक्तमन्यत् । साधुर्वर्तु-पिके चारौ सज्जने चाभिधीयवत्' इति विश्वः । 'शिल् सेवायाम्' आश्रयति । आङ्पूर्वात्ततः क्त-प्रत्ययः । अत सातल्यगमने, अतति । 'सातिभ्यां मनिन् मनिगौ' इति मनिन् । साध संसिद्धी, साधोति । 'ह्र या पा' इति उण् ॥ २५ ॥

अनार्यव्यवहारमाह हृद्गतमिति । अनार्या नोचो ह्येनः शयरादिः । हृद्गतं स्वस्य हृदये मानमे स्थितं विषयम् आच्छाद्य पिधाय । बुद्ध्या अन्यथा विचिन्त्यान्यत् प्रकाशते । ततोऽन्यद् विपरीतं वर्तते भावते परवक्षनाय स्वार्थसिद्धये च । तदुक्तम् विष्णुना—

धीहीनः पिशाचादनन्यः ॥ २७ ॥

‘मनस्यन्यहचस्यन्यत् कर्मण्यन्यदुरात्मनाम्’ ।

इत्यादि ।

आर्याणान्तु महतां सदैकरूप्यम् । तथाहि कविसमयः—

‘चित्ते वाचि क्रियायाञ्च महतानेकरूपता’ इति ।

शठानाम्बन्यादृशम् । तथाहि वृहच्चरणक्ये—

‘दुर्जनस्य मुखे प्रीतिः वाचि चन्दनगीतता ।

हृदये तस्य दुर्बुद्धिः कुलिशादपि कर्कशा’ ॥

हृदिति । हृज् हरणे, हरति छियते वा । हरतेर्बाहुलकात्
केवलोऽपि दुष् । अथवा ‘हृङ्गीः पुक् दुकौ च’ इति । सुगम-
मन्यत् ॥ २६ ॥

धीहीनस्य बुद्धरभावाद्बुद्धत्वे पिशाचतुल्यत्वमाह धीति । ‘धी-
र्धीरणावती मेधा शैमुपीति’ । तथा मद्यया शक्त्या हीनः वीरहि-
तो जनः । पिशाचाद् गुह्यकाद् भूनादिति । अनन्योऽभिन्नः ।
आचरणे सर्वत्र लघुत्वा-श्रयणे तादृश एव । सुधी-जनो धिया
हिताहितं विविच्य हेयं विहायोपादेयं प्रगृह्य सर्वं सम्पादयति ।
यस्तु धी शूच्यः स तत्कर्तुं नार्हति । प्रत्युत स्त्रीराचारेण पैशार्थं
याति । अतः सर्वस्मिन् बुद्धिवैशद्यमत्वावश्यकम् । ‘पिशाचो
गुह्यकः सिद्धः’ इत्यमरः । धीरिति, ध्यायति अनया, ध्यानं वा ।
‘ध्यायतिः सम्प्रसारणम्’ इति वार्त्तिकेणात् क्तिप् । ततो हल-

असहायो न पथि गच्छेत् ॥ २८ ॥

न पुत्रः स्तोतव्यः ॥ २९ ॥

सैत्यनेन दीर्घः । अग्न भोजने, पिथितम् अग्नयति । ततः कर्म-
ण्यम् । मृषोदरादित्वादर्णव्यत्ययः ॥ २७ ॥

एकाकिनः पुंसः पथि गमने विप्रागइया निषेधमाह अस-
हाय इति । असहायः सहकारि-गून्यः । अद्वितीयो जनः पथि
मार्गे । न गच्छेद् नापि यायात् । दस्युतस्करहिंस्रजन्तु-रोगा-
देर्भयात् । ततः पथि सहकारिणा गन्तव्यम् । तदुक्तं पू-
सुरिभिः—

‘एकाकी नैव संयायात् त्रिभिर्नैव च नैव च ।

चतुर्भिः शोभना याता न दुःखं पञ्चभिः सह’ ॥

अपरशोक्तम्—

‘हाभ्यामध्ययनं कार्यं त्रिभिर्गानम् प्रगस्यते ।

बहुभिर्गमनं मार्गे न दुःखं सज्जनैः सह’ ॥

‘अन्तःसारविहीनस्य सहायो बलवान् भवेत्’ ।

इत्याभानको, दुर्बलार्थे । ‘सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः’ इत्य-
मरः । अय गती, इण गती च । सह अयते एति वा । ताभ्यां
अच् प्रत्ययः ॥ २८ ॥

तनयस्य सुशिक्षादानं विना प्रगसाकरण निषेधमाह निति ।
पुत्रः सुरास्तनय इति । न स्तोतव्यः । न स्तवनीयः प्रगसनीयः ।
शुरुषु गोरवहानिय भवति । उक्तञ्च नहुवापश्च—

स्वामी स्तोतव्यः सर्वानुजीविभिः ॥ ३० ॥

‘लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ।

शुक्र नीवीच—

‘षोडशाब्दात्परं मित्रं द्वादशाब्दात्परं स्त्रियम् ।

नताडयेद्दष्ट वाक्यैः षोडशेष सुपादिकम्” ॥

अन्यच्च ‘पुत्रे शिष्ये हितं वदेत्’ । यत्तु—

‘सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्राच्छिष्यात्पराजयम्’ इति ।

तत्तु विद्या शिष्य गौर्यगुणादिभिः पराभवमिच्छेदिति ज्ञेयम्

नतु हितचिन्तन-सदुपदेशादौ । ‘तनयः सनुः सुतः पुत्रः’

इत्यमरः । यथा शिष्या काले पुत्रेषु तथा कन्यास्त्रपि स्नेहो-

नोचितः, यतः शिष्यायां—

‘लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः’ ।

ताडनम् विद्याशिष्यायै तिरस्कारादीति पूर्वं समुल्लिखितम् । प्राङ्-

निगदितं पदनिरुक्तादि ॥ २८ ॥

प्रभोर्नृपस्यानुवृत्तिपराणां सुतिकरणं समुचितमाह

स्वामीति । सर्वैः सकलैरनुजीविभिः सेवकैर्भृत्यैचेति । स्वामी

प्रभुरधिपतिर्गुरुश्च । स्तोतव्यो वन्दनीयः प्रशंसनीयश्चेति । गौर-

वादुपकृते-रक्षणाद्गुणाच्च सेव्यः स्वामी । ‘न निन्दनीयः’ इति

सूत्रादौ-काप्यधिकपाठोऽस्ति । तेन न कोऽपि विशेषः प्रतीयते ।

‘सेवकार्यानुजीविनः’ इत्यमरः । प्रभुमायित्यानुजीवितुं शीलमे-

पामिति ‘सुपि’ इत्यादिना णिनिः । स्वामीति । स्वमस्यास्त्येति

धर्मकृत्येष्वपि स्वामिनमेव घोषयेत् ॥ ३१ ॥

राजाज्ञां नातिलङ्घयेत् ॥ ३२ ॥

‘स्वामिनैख्ये’ इत्यादिना साधुः । हीनजन सेवने तत्सुखे च स्वस्व्यापि तद्भावयद्वा प्रवलेति ॥ ३० ॥

धर्मकार्येषु प्रभोः प्रशंसाकरणमुचितमाह धर्म इति । धर्म-
कृत्येषु यागदानव्रतोत्सवादिषु । अपि निश्चितार्थे । स्वामिनं
प्रभुम् अधिपतिमिति । घोषयेत् कीर्तयेत् प्रशंसया तदा-
धिपत्यं लोकेषु प्रचारयेत् । स्वामिनामनुमतिं विना न कार्यं
विदध्यात् । कानिचित् कर्माणि तदाज्ञा गृहीत्वैव कुर्यात् ।
यदा अन्यैः सम्पादिते कार्ये तत्फलं प्राधान्यात् स्वामिनि उप-
चरितं भवति , ‘स्वामीत्वोत्तरः पतिरीशिता’ इत्यमरः । ‘सर्व-
कृत्येष्वपि’ इत्यं सूत्रादी पाठे सर्वेषु व्यावहारिक कृत्येषु तदनु-
मतिग्रहणं युक्तम् । एवं गुर्वनुज्ञा च । तेन कृत्येषु विघ्नाभावः
स्यात्, सामाजिकानां प्रीतिश्च ॥ ३१ ॥

नृपादेशावज्ञाकरण-निषेधमाह राजाज्ञामिति । राज्ञां
भूभुजां नृपाणाम् । आदेशमनुमतिं विधानञ्च । लोको नाति-
लङ्घयेत् । हेतुया बलाद् द्वेषबुद्ध्या वा नावजानीयात् । तल्लङ्घने
दण्डो गुर्ववमाननमात्मनाशश्च स्यात् । राजादेश-लङ्घने चौर-
तस्कर-सम्पटानां कार्यावसरश्च भवेदिति । नृपे वर्णनीयानि
यथा कल्पलतायाम्—

‘नृपे कीर्त्तिः प्रतापाज्ञा दुष्टशास्त्रि विवेकियाः ।

धर्मप्रथाण-संग्राम-शस्त्राद्याः सनयक्रमाः ॥

स्वाम्यनुग्रहो धर्मकृत्यं भृत्यानाम् ॥३३॥

यथाज्ञप्तं तथा बुर्ध्यात् ॥ ३३ ॥

प्रजारागोऽरि शैलादिवासोऽरिपुरगून्वता ।

श्रीदार्यैर्यथाभोर्यशौर्यैश्चर्योद्यमादयः' ॥

इति पूर्वमुक्तम् । नृपादेशेन नगर-ग्राम-हट्ट-घट्ट-गिल्प-वाणि-
ष्यादीनां सर्वस्मिन् स्त्रीकार्यं भवति । तदादिद्याभावे सात्स्य-
न्याय, प्रवर्त्तिष्यते । पदनिवृत्तिः प्रायुक्ता । ३२ ॥

अनुवृत्तिपराणा यः प्रभोरनुग्रहः स एव धर्मकार्यन्तदाह
स्वामीति । स्वामिनः प्रभोर्नृपस्य च । अनुग्रहः कृपा सदय-
भावः । भृत्यानां कर्मकराणामाश्रितानाम् । धर्मकृत्यं धर्म-
कार्यम् । तदनुग्रहलाभ एव धर्मानुष्ठानवज्ज्ञेयम् । तस्य
दुर्लभत्वात् । तत्कृपा लामे तु उन्नतिर्निर्वाधा भवेत् । यथा
प्रभोरनुग्रहाभावे किमपि सत्कार्यं भवितुं नार्हति । तस्मिन्
भूषे प्रसन्ने अनुगतानां सर्व्वं प्रसन्न राष्ट्रञ्च शान्तिमयम् । कीपे
यस्य सर्व्वमुपद्रवपूर्णं स्यात् । यथा धर्मकृत्याद् निर्व्विघ्नं सुखं
तथा नृपानुग्रहे ऐहिकं महत् सुखम् । उक्तञ्च मानवे—

'यस्य प्रभादे पद्माश्रीर्विजयस्य पराक्रमे ।

मृत्युश्च यसति, क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः' ॥

इति पूर्वमुक्तम् । नृपाश्रितानामपि तत्रसादात्तयैव फलं स्यात् ।

प्रायुक्तमन्यत् ॥ ३३ ॥

भूपालेन लोकहिताय यथादिष्टं तथैवातुष्ठेयमित्याह यद्येति ।

सविशेषं वा कुर्यात् ॥ ३५ ॥

स्वामिनो भौरुः क्षोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

नृपालेनेत्युक्तम् । तेन यथा यादृगात्तमादिष्टं विहितमुप-
दिष्टञ्चेति । लोकास्तथैव तादृगेव कर्म कुर्युर्न तु विरुद्धभावेन ।
आदिष्टनियमानुसारे कर्मकरणे नापि विपक्षभवः । 'यथैव
यः स्वामिना आज्ञापितं तथैव वा' इति पाठवैरूप्ये नार्थभेदः ।
सर्वत्र प्रभुमृत्ययोरुपाध्यायशिष्ययोरुत्तमर्णाधमर्णयोः स्वाधीन-
परायत्तयोश्चैवं नियमो बोध्यः ॥ ३४ ॥

राजाज्ञाविषये विवेकमाह सविशेषमिति । विशेषेणासा-
मान्येन सह वर्त्तमानं सविशेषं सामान्यमिति । नृपादेशेन सवि-
शेषं कार्यं विदध्यात् । नतु अविशेषम् । असामान्यं यद् गृह-
पत्यादीनां प्रात्यक्षिकं कर्म जीविकार्थं तत्तर्ज्वं नृपादेशं विनापि
कर्त्तुं शक्यते । एवं धर्मकार्यमपि । अथवा वैशिष्ट्यञ्च व्याव-
हारिकविषयेतरकुल-धर्म-देशाचारादिषु । न तानि नृपादेश-
मूलकानि । अतस्तानि तदादेशाननुगतान्यपि कुर्यादिति
सारः । वाकारेणात्र सविशेषं कर्मविकल्पेन कुर्यादिति ।
अर्थात् काप्यनुतिष्ठेत् कचन नापि विदध्यात् ॥ ३५ ॥

प्रभोः समीपे भोतस्य कार्योपयोगाभावमाह स्वामिन इति ।
स्वामिनः प्रभोर्नपस्य च । सकाशे भौरुर्भीतस्याकर्मण्यस्येति ।
तत्र कुत्रचित् कार्यं उपयुज्यते, न कुत्रचिद् योग्यो भवति । तस्य

नास्त्यनार्यस्य कृपा ॥ ३७ ॥

नास्ति बुद्धिमतां शत्रुः ॥ ३८ ॥

कर्मसम्पादने शक्त्यभावाद्भोरुत्वप्रतिबन्धकत्वाच्च । तदुक्तं पूर्वा-
चार्यैः—

‘निरुत्साहो मन्दमतिर्भोरुश्च रोगत्रांस्तता ।

दुर्बलो वधिरोऽश्वश्च एते कर्मणु गर्हिताः’ ॥

‘अधीरे कातरः तस्त्री भीरु भोरुक भोलुकाः’ इत्यमरः । जि
भो भये, विभेति । ‘भियः क्लृक्, कनो’ । ‘क्लृक्त्रपि’ इति वार्त्ति-
कात्तत् सिद्धम् ॥ ३६ ॥

अनार्यजनानामनुकम्पाभावमाह नेति । अनार्यस्य नीचस्य
श्वरादेः । कृपा दया च । नास्ति, न विद्यते अनौदार्या-
द्वैदुष्याभावात् क्रौर्याच्च । ये त्वार्यास्त्रेपां स्वभावदाक्षिण्यात्
प्राप्तत्वाच्च कृपा विद्यत एव । जातेः स्वभावः पृथग् दृश्यते ।
यथा भूमिः स्वभावस्तथा । कुङ्कुमस्योत्पत्तिः काश्मीरे एव नतु
प्राग्ज्योतिःपुरे । गाम्भारे च गोस्तन्याः प्रादुर्भावो नतु हन्दा-
वने । लोकस्वभावो यथा आर्येषु प्राच्येषु आतिथेयता न प्रतो-
च्येषु । क्रप कृपायां, क्रपणम् । ‘क्रपेः सम्प्रसारणश्चे’ति मिदा-
दिपाठादङ् ॥ ३७ ॥

मतिमतां कौशल-प्राप्त्यर्थेणाराध्यभावमाह नेति । बुद्धि-
मतां धीमतां विदुषामिति । शत्रुररिररातिथेत्वं, लोको नास्ति ।
मतिमन्तो हि स्वबुद्धिप्राप्त्यर्थेण मधुरव्यवहारनैपुण्येन च साधु-

शत्रुं न निन्देत् सभायाम् ॥ ३९ ॥

नात्मच्छिद्रं प्रकाशयेत् ॥ ४० ॥

वत् सर्वान् शत्रु-मित्रसमजनान् समादाय कार्यं सम्पादयन्ति ।
 हयानिष्टं न कस्यापि विदधति । अतस्तेषां सर्वे मित्राणि
 भवन्ति न कोऽपि द्विडिति । 'न सद्बुद्धिमतां शत्रुरिति' पाठे तु
 अर्थानैक्यं नास्ति । अत्रालं सदितिपदेन । 'क्षत्रस्यो हि लोको
 बुद्धिमतामाचार्यः' इत्याचार्याः प्राहुः । कोप-पदनिरुक्त्यादिकं
 पूर्वमुक्तम् ॥ ३८ ॥

परिपदि अरातेर्निन्दाकरणानीचित्यमाह शत्रुमिति । सभायां
 परिपदि समिताविति । शत्रुं रिपुं न निन्देन्नापि जुगुप्सेत् ।
 परिपदि शत्रोः कुक्कने सोऽतिशयः क्रुद्धोऽवमानितः सन् यथेच्छं
 गर्हिताचरणं विधास्यतीति । अतो रहस्ये तस्य विगानं कुर्यात् ।
 कौशलजालेन तमायन्तीत्यत्र पराजितं कुर्यात् । तथा चोक्तं
 सूरिभिः—

यशोक्तव्यं रिपून् सर्वान् कौशलेन बलेन वा ।

स्वकार्यं साधयेत् प्राज्ञः हयानिष्टं न चिन्तयेत् ॥

इति । । सभा । सह भान्ति ये, यस्यां वा । भा दीप्तौ, भाति ।

'सुपि' कप्रत्ययः । यदा 'अन्येभ्योऽपीति' वचनात् उप्रत्ययः ।

॥ ३९ ॥

आत्मदीप-प्रकाशावसरदाननिषेधमाह नेति । आत्मनः स्वस्य
 क्षिद्रं दोषं परानिष्टकरण-सम्भानयोग्यं प्रवेशमार्गम् ।

शक्तौ चमा प्रलाघनोया ॥ ४१ ॥

कदापि न काशयेत् । नापि तत्सुयोगप्रदानं युक्तम् । अपि तु
स्वरक्षणाय यत्रतो गोपयेत् । तदुक्तं मानवे—

‘नात्मच्छिद्रं परे दद्यात् परच्छिद्रं प्रकाशयेत्’ ।

श्रुत्यादि प्रागुक्तम् । एवमेव श्लोकाः कौटिलीयेऽर्थशास्त्रेऽस्ति ।
धनयोः श्लोकयोः पाठभेदेऽपिनार्थभेदः । यस्य प्रकाशेस्वानिष्टं
न तत्रकाशम् । यस्य प्रकटने स्व-परानिष्टं भवेत्तदपि न व्यक्तो-
करणोयम् । यस्य तु व्यक्ती करणे शत्रोरनिष्टस्तत् प्रकाशनीय-
मेवेति सारः । यस्य प्रकाशेऽप्रकाशे च न कोऽपि कस्यापि लाभ-
स्ततोदासीन्यम् । ‘न सर्पपमात्रमप्यात्मच्छिद्रं प्रकाशयेदिति’
पाठभेदे अर्थसारूप्यमस्ति । अनेन सर्वथाप्यात्मच्छिद्रप्रकाशे
निषेधोद्योतितः अर्थशास्त्रे युष्कलमन्यदस्ति ॥ ४० ॥

शक्तिमतः चमा-प्रकाशे प्रशंसनमाह शक्ताविति । शक्तौ
सामर्थ्यं विशमाने । तत्तत्कार्यनिर्व्वाहकरण-सामर्थ्यं शक्तिः ।
निग्रहानुग्रहकारिणी वा । अस्यां शक्त्याम् । चमा रागादि
सहनम् । परेनानिष्टकरणे तस्यापकाराकरणं वा । प्रलाघनीया
प्रशंसार्हा अतः शक्तिमतां चमा श्रेयसी । अयत्तस्य सा
दौर्बल्य-सूचिका । यत्तत्तं लघुवाणक्ये ‘चमा रूपं तपस्विनः’
इति तत् सर्वकर्म्म-परमेस्वरार्पकाणां सन्यासिनां न तु विषया-
सक्तानाम् । तदुक्तं पूर्वसूरिभिः—

‘चमा शक्तिमतां युक्ता दुर्बलस्य स्वतः चमा’ । इति ।

क्षमावानेव सर्वं साधयति ॥ ४२ ॥

आपत्प्रतीकारार्थं धनमिष्यते ॥ ४३ ॥

‘क्षमा तितिच्चा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्’ ।

इति धरणिः । क्षमु सहने, क्षमते ततः पचाद्यच् । पित्वा-
दङ्प्रत्ययश्च । यद्वा घञा सिद्धम् । धञि परे नोदात्तोपदेश-
स्येत्यादिना न वृद्धिः ॥ ४१ ॥

सहनशीलस्याशेषकार्यसाधने योग्यतामाह क्षमेति । क्षमा-
वान् क्षान्तिमान् दुःखापमान-धनहानादि सहनशीलश्च । तादृशो
जनः सर्वं कार्यं साधयति । परेणापकृते तस्यापकाराकरणं
क्षमेति । यत्र कार्यं क्रोधीद्वेषादिवादादि सम्भवति तत्र क्षमा
साधनीया । तया कौशलेनानायासेन च कार्यं सम्पत्स्यति ।
न तत्र मानसिकः क्लेशः । न वा भविष्यति विवादान्तरमिति ।
‘क्षमं शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्ती क्षिती’ इति
हैमः । ‘क्षमावानेव जयति लोकान्’ । इति पाठवैलक्षण्येऽपि
अर्थसारव्यभिक्तिः । ‘क्षमायुक्ताः सर्वं साधयन्ति’ इति ग्रन्थान्तरे
पाठभेदेऽपि अर्थस्यैकरूप्यात् रुचमिदं प्रागुक्तसूत्रार्थस्य व्यतीक-
रणार्थमिति प्रतीयते ॥ ४२ ॥

आपक्षु त्वाणार्थं धनसञ्चयो न्याय्यस्तदाह आपदिति ।
धनं वस्तु मणिमुक्तादिकम् । आपदा विपदा मनिष्टपातानाम् ।
प्रतीकारार्थं निवृत्त्यर्थं ताभ्य उद्धारार्थं वा । धनं इष्यते आव-

साहसवतां प्रियं कर्तव्यम् ॥ ४४ ॥

प्रवः कार्यमद्य कुर्वीत ॥ ४५ ॥

शक्यमिति सुधीभिर्मन्यते । कविसमयश्च 'धनैरापदी मानवा
निस्तरन्ती'ति । 'अत्रापदर्थं धनं रक्षेत्' इति पाठान्तरं पुस्तका-
न्तरे दृश्यते । तथैव लघुचाणक्ये ऽस्ति । तादृगे पाठे प्रागुक्तसूत्रे-
नैतस्य गतार्यत्वम् । 'आपदर्थं धनमिति' मानवधर्मशास्त्रीक पाठः
साधुः । 'धनन्तु गोधने वित्ते' इति विश्वः । दीना धनाभावा-
द्विपद्यसोदन्ति । अर्थ-वन्तो विपदि धनैर्निस्तरन्तीति लोके
प्रसिद्धः । धन धान्ये, धनति । अच्प्रत्ययेन सिद्धम् ॥ ४३ ॥

साहसयुक्तानां तद्वहेनाय प्रीतिसम्पादनमाह साहसेति ।
साहसवतां कार्योत्फुल्लवतां सम्यगुद्दोषितानां समुत्सासवता-
मिति । बलबुद्धिमतामपि कुत्रचित् साहसाभावाद्भीरुत्वाच्च
कार्यहानिः । 'साहसन्तु दमे दण्डे । दुष्करकर्म्मणि अविमृश्य-
कृते धार्श्या' इति हैमः । तद् बलाधिक्याद्भवति । सहसि
बले भवम् । 'तत्र भवे'त्यनेनाण्प्रत्ययः स्यात् । प्रीञ्च तर्पणे,
पृथाति । ततो हि 'इगुपध' इत्यादिना कः । 'प्रियो हृदोपधि
द्वये धवे' इति हैमः । यद्वा साहससम्पन्नानां जनानां हितकर-
कार्यानुष्ठानं समुचितम् । 'साहसात् भजते लक्ष्मीः' इति
सूरयः । साहसान्वितं जनमित्यूह्यम् । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४४ ॥

'अनागतदिवसीय कार्यस्य तत्पूर्वदिने कर्तव्यत्वमाह श्व
इति । श्वः आगामिदिवसे । तद्विषयीयमनुष्ठेयं यत्कार्येनाद'

आपराह्निकं पूर्वाह्णं एव कर्त्तव्यम् ॥४६॥

द्याध्विन् दिने कुर्वीत यिदध्यात् । इति सामान्याभिधाने विधि-
लिङ् । उक्तञ्च पुराणि—

‘श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य नवाऽकृतम्’ ॥

इति प्रागुक्तम् । यतः कृतस्य करणं नास्ति । अन्यत्तु कार्य-
मवशिष्यते । अतस्तदवशं येन त्वरितं सम्पन्नम्वेत्तयैव यत्र
आसेयः । नियतानुष्ठेय कार्यस्थानस्यादनारम्भे तत्कार्यान्तरे-
णामन्तं कार्यं पश्चाच्च सम्पश्यते । ‘द्योगतेऽङ्घ्रि आगतेऽङ्घ्रि
श्वः’ इत्यमरः । श्व इत्यथ्ययम् । ततोऽहः आगामि, पृषोदरादिः ।
प्रागुक्तसूत्रेण विषयदृढीकरणं परमिदं सूत्रमिति केचन सूरयः ।
आस्रस्याप्याव्यानुष्ठानत्यागनिषेधोऽनेन सूचितः । अन्यत् पूर्व-
सुक्तम् ॥ ४५ ॥

दिनावसाने अनुष्ठेयकार्यस्य दिवसपूर्वभागे कर्त्तव्यतामाह
एति । आपराह्निकं दिनावसाने भाविकार्यम् । दिनं त्रिधा-
विभक्तम् । पूर्वाह्णं मध्याह्नमपराह्णञ्च । तत् पूर्वाह्णे वासरस्य
पूर्वभागे विधेयं तत्तदैव कार्यम् । अपराह्णे यत् कर्त्तव्यं तदपि
पूर्वाह्णे अनुष्ठिते कार्यस्थानिकसौलभ्यं फलं शीघ्रत्वञ्च भविष्यति
निर्वाधकमपि तद्वेत् । स्वकालानुष्ठिते कार्यवाहुस्यं तद्वाध-
प्राप्त्युच्चं मन्थवेत् । अहोऽपरभागेऽपराह्णः, तत्र भव,

व्यवहारानुलोमो धर्मः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञता लोकज्ञता ॥ ४८ ॥

हिकम् । तत्र कार्यान्तरान्तरासौ प्रब्रूहः कार्यान्तरमालस्य-
च्चापततीति भावः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४६ ॥

धर्मस्य विशेषभावेन व्यवहारानुयायित्वमाह वीति । व्यव-
हारस्यानुलोमः पद्याद्गामी । यथा पूर्वं-पूर्वव्यवहारो जात-
स्तदनुसारी धर्मोऽभूत् । व्यवहारो नैतिकं कार्यम् । दृढम्प-
म्पराचरणञ्च । सम्प्रति तदनुलोमः व्यवहार-नियमक्रमेण धर्मश्च
स्यात् । अत एव यथा व्यवहारस्तथैव धर्मः । साधुषु सत्य-
मूलकः शठ तस्कर-दुर्जनेषु शाब्दसूचक इति । धर्मशास्त्रकृत-
स्वाहुः 'धर्मः पैतामहः स्मृतः' । अन्यञ्चोक्तं महर्षिणा—

'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः' । इति ।

पूर्वपितामहैर्यादृशधर्मोऽनुष्ठितः तादृशः तत्परजातैरप्यनुष्ठेयः ।
अन्ये त्वेवं वदन्ति लोकविधारणादर्थं इति । तथा च महाभारते—
धारणार्थं इत्याहुर्न लोकचरितञ्चरित् ।

लोकेशकल्पितो न धर्मस्तस्य सनातनत्वात् । लोकमति वाहु-
ष्यादर्थवाहुष्यञ्च स्यात् । प्राक् प्रपञ्चितमन्यत् ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वस्य लोकज्ञत्वमाह सर्व इति । सर्वज्ञता सकल-
विषय वेत्तृत्वम्, सकलविषयाभिज्ञता विशेषनैपुण्यमिति यावत् ।
सातु लोकज्ञता । लोकतत्त्वज्ञत्वं भवति । यात्वीखरे आच
सुमेरोरा च परमाणुम् । आच सिन्धोराच उदविन्दुं यावत्

शास्त्रज्ञोऽप्यलोकज्ञो मूर्खेष्वनन्यः ॥ ४६ ॥

सूक्ष्म-व्यवहित विप्रकृष्टत्वादिज्ञानं न तन्नोके सम्भवति । लोकानां भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्तेन्द्रियापाटवादीनां सम्भवात् । अतो हि सफलस्यैव विषयाभिन्नत्वञ्च लोकज्ञतेति । भगवदोगस्य सर्वज्ञत्वे चक्रे, वेदान्तरूप्यतरौ पुराणवचनम्—

‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः,
सतन्त्रता नित्यमनुभ-शक्तिः ।
अचिन्त्यशक्तिय विभोर्विधिज्ञाः,
पङ्कजुरद्धानि मरुश्चरस्य’ ॥

तत्रैव च वायु प्रोक्तम्—

‘ज्ञानं विरागतैर्मय्ये तपः सत्यं चमा धृतिः ।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥
अव्ययानि दृशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति गङ्गे’ ॥

यस्तु तत्त्वसूक्ष्म-पर्यालोचनेन यदभिनवाविस्करणं तद्विज्ञानम् । तच्च सौकिरुमेव प्रतिभा प्राह्वर्याञ्जायते । प्राङ्निगदितमन्यत् ॥ ४८ ॥

लौकिक विषयानभिघ्नस्य शास्त्रवेत्तत्वेऽपि मूढ तुल्यत्वमाह शास्त्रेति । शास्त्रज्ञः शास्त्रतत्त्ववित् । तच्च शास्त्रम् ऋग्वेदादि नीत्यन्तं चतुर्दशविद्याख्यं सर्वम् । स च यद्यपि अलोकज्ञः सौकिकव्यवहारं न जानाति वैषयिकव्यवहारे नापि दक्षः । मूर्खेषु मूढेषु अनन्यः अभिघ्नः मूर्खतुल्य इति । शास्त्रनियममुल्लङ्घय

शास्त्रप्रयोजनं तत्त्वदर्शनम् ॥ ५० ॥

तत्त्वज्ञानं काय्यमेव प्रकाशयति ॥ ५१ ॥

स्वेच्छया यो वर्तते सविवेकहीनः कर्म-साफल्यवर्जितः । 'अत्र
मृदु यथाजात मूर्खं वैधेय वालिशाः' इत्यमरः । तत्रैव 'लोकस्तु
भुवने जने, इति । लोकघ्नतायाः सततं प्रयोजनीयत्वात्तस्य
'प्राधान्यमत्र कीर्तितम् । मूर्खः । मुह वैचित्ये, मूछति । 'मुहः
खोमूर्ख' इति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

वस्तुतत्त्वदर्शने अलौकिकज्ञाने च शास्त्रस्यावश्यकत्वमाह
शास्त्रमिति । शास्त्रस्य प्रागुक्तस्य ऋग्वेदादेः । प्रयोजनम्
आवश्यकमभीष्टमिति । तच्च तत्त्वस्य पदार्थयाथार्थस्य लौकि-
कालौकिकपदार्थरहस्य वा । दर्शनं ज्ञानम् । शास्त्रं प्रयोजनम्
यस्मिन् तत्त्वज्ञाने तत् । उक्तञ्च विशुना—

'अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शनम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नात्स्यम् एव सः' ॥

यः शास्त्रज्ञानहीनः स चक्षुष्मानपि तत्त्वम् न पश्यति । अन्धस्तु
चक्षुषोर्दृष्टिशक्तेरभावात्वावलोकयति । 'निदेश-यन्वयोः शास्त्रम्'
इत्यमरः । 'तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्यं धर्मं साधारणेषु च' इति ।
प्रयोजनमिति । युजिर योगे, प्रयुज्यते । 'कृत्यस्युटो बहुलम्'
इत्यनेन ल्युट् । विषयतत्त्वज्ञाने नीतिशास्त्रस्य सम्यगावश्यक-
त्वम् ॥ ५० ॥

प्रागुक्ततत्त्वज्ञानस्य फलमाह तत्त्वज्ञानमिति । तत्त्वज्ञानं

अपक्षपातेन व्यवहारः कर्तव्यः ॥ ५२ ॥

पदार्थयाद्यार्थबोधः । यद्यार्थप्रतीतिश्च । कार्यं विषयमेव निश्चि-
तम्, प्रकाशयति प्रभाषयति । यदा न्यायमते तत्त्वानि षोडश ।
सांख्यनये चतुर्विंशतिः । वैशेषिकनये षट् तत्त्वानि । नीति-
शास्त्रोक्तं तत्त्वानि च त्रिवर्गः । धर्मार्थकामाः । सामादित्तु-
ष्टये चर्पायाः । सन्यादयः षट् । वार्त्तात्रयं—कृपि गोरक्ष-
वाणिज्यानि । राज्याङ्गानि सप्त । षोडश मण्डलानि च पुष्कल-
मन्यदर्यशास्त्रोऽस्ति । अतस्तत्त्वज्ञानेन विषयाबोधः प्रजायते
नान्यथेति । शास्त्रपठेन विना न सम्यक्तत्त्वज्ञानम् । तत्त्व-
ज्ञानेन विना नापि सूक्ष्मविषय प्रतीतिरिति रहस्यम् । अथवा
तत्त्वं साधारणम् । साधारणविषय ज्ञानेन शिष्यादि विषयं प्रत्या-
ययति । तत्त्वमिति । ततनं तत् । सम्पदादित्वात् क्विप् । तदस्या-
स्तीति 'व-प्रकारेऽन्यत्रापि' इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वा-
च्च जत्वम् ॥ ५१ ॥

पक्षपातरहित-व्यवहारस्याचिन्त्यमाह एति । द्वयोरिकतरः
पक्षः । तयोरिकस्यानुकूल्यं पक्षपातः । तत्र नञ् समासः ।
कार्यकाले पक्षपातरहितेन व्यवहारः आचरणं कर्तव्यम् । तेन
सत्यरक्षा कार्यसौकर्यश्च । अकृते तु तादृश व्यवहारे स्त्रपरा-
निष्टं कार्यहानिर्दुनीतिस्य प्रवर्द्धते । समार्जपु पक्षपातकरणं
विचारकाले या न्याय-गर्हितं तेन लोकविप्लोयश्च स्यात् ।
अतो माधुस्येन भवितव्यम् । यदा धर्माधिकरणे विचारादौ

धर्मादपि व्यवहारो गरीयान् ॥ ५३ ॥

आत्मा हि व्यवहारस्य साक्षी ॥ ५४ ॥

मध्यस्थत्वे च पक्षपातो न कार्यः । एवं साध्यप्रदानेऽपि । पक्ष-
पात करणे धर्महानिर्नोति प्रातिशूल्यञ्च भवेदिति ॥ ५२ ॥

व्यवहारस्य प्राप्पूर्वाङ्गोऽस्त्विति हेतुत्वाच्च, स च धर्मवतः श्रेष्ठ-
इत्याह धर्मादिति । व्यवहारी हृदपरस्परगतताचारः श्लोकोप-
चारः कार्यानुष्ठानमिति यावत् । यद्वा धर्मशास्त्रविधानं व्यव-
हारः । वात्ताचित्तदन्तर्मता । अन्यदुक्तं कात्यायनेन—

‘वि-नाशार्थं अथ सन्देहं हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देह-हरणाद् व्यवहार इति स्मृतः’ ॥

इति प्रागुक्तम् । रुच धर्माद्गरीयात् धर्मादपि श्रेष्ठः । धर्मा-
नुष्ठानात् सततं व्यवहारस्य बाहुल्यात् । व्यवहारं विना प्रात्य-
हिकां कार्यं न प्रचलति । व्यवहारस्तु नोतिमूलकः । तेनास्य
श्रेष्ठत्वम् । धर्मत्वमजानन्तोऽपि व्यवहार-नियुगा दृश्यन्ते ।
‘व्यवहारः स्थितौ पणे द्रुमेदे’ इति हेमः । व्यवहार इति ।
ह्रियते अनेनेति व्यवपूर्वाङ्गरेतेर्धजा सिद्धः ॥ ५३ ॥

आत्मनः सर्वव्यवहार साक्षित्वमाह आत्मेति । आत्मा जीवो
मनो वा । ‘आत्मवान् राजति’ धार्हस्यत्वसूत्रे आत्मपदवाच्यम्
मन एव । एवमेव भारतन्याय्यानि नीलकण्ठोऽप्याह । आत्म-
मनसोर्विषये पश्चां दर्शनानां विप्रतिपत्तयः सन्ति । ताद्य विस्वार-

सर्वसाक्षो ह्यात्मा ॥ ५५ ॥

भिया नीतावनुपयोगित्वेन च नोचन्ते । स चात्मा लोकाद्युपि
येन यद्यत्कृतं तत्सर्वस्य साक्षाद्द्रष्टृत्वेन साक्षी, प्रत्यक्षद्रष्टा
भवति । तं विना कार्यानुपपत्तेः । साक्षीति । 'साक्षाद्द्रष्टरि
संघायामिति' निपातनात् सिद्धम् । मनः पक्षे तु तदगोचरि
किमपि लोकानुष्ठितं कर्म नास्ति ।

'आत्मा कल्पेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि ।

चित्ते धृती च दुःखी च परव्यावर्त्तनेऽपि च' ॥

इति धरणिः । पदनिर्गतिः पूर्वाज्ञा ॥ ५४ ॥

पूर्वमात्मा-सामान्यरूपेणात्मनः साचित्त्यसुक्ता सम्प्रति सर्व-
कर्म साचित्त्यमाह सर्वेति । सर्वेषां कर्मणा तत्फलानां-शुभा-
शुभानाञ्च हि निश्चितम् आत्मा साक्षात् प्रत्यक्षद्रष्टा भवति । तेन
विना सकल-कार्यानुष्ठानानुपपत्तेः । 'सत्यसाक्षो ह्यात्मा' इति पाठ-
वैरूप्ये सत्यस्य शुभकर्मणः । यद्वा यथार्थस्य जगद्विषयनिकरस्य
साक्षीत्वर्थः । नेदं सूत्रं पूर्वसूत्रेण गतार्थम् । तत्र सामान्यतः
व्यवहारमात्रस्य आत्मा मनो लौकिकालौकिक सर्वसाक्षी । अत्र
रूपसच्चिदेन सत्यासत्य-सकलविषयस्य । आत्मनः साचित्त्यं
साख्यनवे माध्यस्थ्यम् । वेदान्तनवे साक्षिचैतन्यम् । तथा च
श्रुतिः 'साक्षी चैता, केवली निर्गुणश्च' इति । सत्यं यथावस्थित-
मविकारि वस्तु, तत्फलं यदा धर्मगात्रे—

नच कूटसाची स्यात् ॥ ५६ ॥

‘अथमेध सहस्रस्य सत्यस्य तुलया दृतम् ।

अथमेध सहस्रादि सत्यमेवातिरिच्यते’ । इति ।

पदनिरुद्धादिकां प्रागुक्तम् ॥ ५५ ॥

कूटसाध्यदाने निषेधमाह न चेति । कदापि साध्यदाता कूटसाची न भवेत्तेन सत्यावरणं परवञ्चनं समाजगर्हो च भवेत् । कूटो मिथ्या शाब्द कापव्यञ्चान् बोध्यम् । एकं दृष्ट्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा च अन्यथा साध्यदानं कूटत्वम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

‘न ददाति हि यः साध्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाचिणां पापैः तुल्यो दण्डेन चैव हि’ ॥

तत्र काल्यायनस्याह—

‘अवीचिनरके पर्यं वसेयुः कूटसाचिणः’ इति ।

यदा कूटेन वक्ररीत्या वर्त्तते साची कूटसाची । कूटसाची-गूढसाचि-मिथ्यासाचि प्रभृति भेदेन साचिणो बहुविधाः । साच्यान्वया कथनेन प्रत्यवायी स्यात् । यथा च—

‘पृष्टो हि साची यः साध्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत् ।

स पूर्व्यानात्मनः सप्त कुले इत्यात्तयापरान्’ ॥

अन्यस्य—

‘यस्य कार्यार्थं तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।

सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः’ ॥

कूटसाक्षिणो नरके पतन्ति ॥ ५७ ॥

न कश्चिन्नाशयति समुद्धरति वा ॥ ५८ ॥

इति भारते आदिपर्वणि । अन्यदस्ति व्यवहारतत्त्वे मानवे
भक्तमाध्याये च ॥ ५६ ॥

कूटसाक्ष्यदानस्य फलमाह कूटेति । कूटसाक्षिणो जनाः
नरके नोरये परस्मिन् काली । अस्मिन् दुःखे कलङ्कपद्मे च
पतन्ति यान्ति । 'पितृभिः सह नरके निमज्जति कूटसाक्षी'
इत्यं पाठभेदे च अर्थसारल्पमस्ति । 'कूटं पूर्वार यन्त्रयोः । माया-
दश्माद्रिग्रहेषु सीराङ्गेऽनृत-तुच्छयोः । निदले आयोधने रागौ'
इति हैमः । कूट आम्रदाने । कूट दाहे मन्त्रेण च, कूटयति ।
कूटयति वा । ततोऽचा घञा वा सिद्धम् कश्चित्तु 'इगुपधत्वात्'
कप्रत्यय इत्युक्तम् । तत्र कूटघातोयुरादित्वेन निजन्तादिगुप-
धत्वाभावाच्च । निजोऽभावे वेति अच्प्रत्यय इत्यति ॥ ५७ ॥

प्रागुक्त कूटसाक्षिणः वैफल्यमाह नेति । पूर्वोक्त कूटसाक्ष्य-
प्रदानेन कोऽपि साक्षी न कश्चन जनं भूभागं वा नाशयति न वा
स कश्चनं समुद्धरति त्रायति च । यत्तु विवाहादि विषये मित्या-
भाषणौचित्यमुक्तं तदन्यत्, नात्रावसरस्तस्य । नीतिविद्विद्य आत-
तायि-चौर-दस्य-पामर-शठेषु नृपा भाषणमुचितमुक्तम् । तेषां
स्वभावतः क्रौर्यादनष्टकारित्वाच्चेति । सूत्रेषु सामान्यतो वैकल्य-
मुक्तम् । सामान्यतः कूटसाक्ष्यदाने स्वयं नष्टः परानन्ति

प्रच्छन्न-पापानां साक्षिणो महाभूतानि ॥५६॥

आत्मनः पापमात्मैव प्रकाशयति ॥६०॥

यतो'ति न्यायप्रसङ्गापातः । साध्यस्य मिथ्यात्वप्रकाशे उपचया-
दपचयोऽधिकः । धर्मशास्त्रे तस्य सन्ध्विगानसस्ति ॥ ५८ ॥

शुभानुहितपापानां साक्षिणमाह प्रेति । प्रच्छन्नपापानाम्
प्रच्छन्नं शुभमप्राप्तमिति यावत् । तादृक्पापं दुरितं तेषां
तेषां जनानाम् । दुष्कृति-साक्षिणो महाभूतानि चित्वादि
पञ्चसंज्ञकानि बहिरन्तः स्थितानि भाषादद्रष्टारो भवन्ति । अन्ये
पश्यन्तु मा वा पश्यन्तु एते मनोवन्नियतं देहे स्थिता पश्यन्त्येव ।
चित्वादिपञ्चमहाभूतानि पश्यन्मात्रेभ्यो जातानि । तथा च
कापिलं सूत्रम् 'स्थलात् पश्यन्मात्रस्य' इति । धर्मशास्त्रकृता-
प्युक्तं 'महाभूतानि पञ्च च एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव-
साक्षिणः' । अन्यत्र चोक्तं मन्त्रशास्त्रविद्भिः—

'आदित्य-चन्द्रावलिनोऽनलय,

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमय ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे,

धर्मो हि जानाति नरस्य हृत्तम्' ॥ इति ।

'शुभमन्तरितं प्रच्छन्नमाहृतं रहस्ये कृतम्' इति कोपः ॥५६॥

स्रक्तपापस्य स्वयं प्रकाशकस्तदाह आत्मेति । आत्मनः
स्वस्य । पापं दुरितं यत्तदात्मैव मन एवानुभूय प्रकाशयति प्रकटी
करोति । वदगोचरे तदभावात् । समये कार्यप्रसङ्गे च स्रक्त-

व्यवहारेऽन्तर्गताकारः सूचयति ॥ ६१ ॥

पापं स्वयमेव व्यक्तौकरोति । 'प्रच्छन्नं यत्कृतवन्तदपि न प्रच्छन्न-
मात्मनः' इति पाठभेदे सति येन पुंसा यत् पापं रहस्येऽनुष्ठितं
तदन्यस्य समीपेऽज्ञातिऽपि तदनुष्ठातुरात्मनो मनसो नापि अगो-
चरमपि च मन्यञ्ज्ञातमनुभूतमेव भवतीति । तदुक्तं स्मृतौ—
'मानस' मनसैवेदमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥ इति ।

वाशिष्ठेच—

'मन एव मनुष्याणा कारणं बन्धमोक्षयोः' । इति च ।

यदा स्वानुष्ठितपापस्य परिणामे श्रेयानुभवेऽनुतापादिना स्वयं
प्रकाशयति ॥ ६० ॥

व्यवहारेण अन्तर्गतभावस्य सूचनमाहृत्या आह वीति ।
व्यवहारे लोकासंवादे कार्यकाले वा । अन्तर्गताकारः । अन्तः-
करणस्थितस्य विषयस्य स्वरूपं सूचयति अभिव्यनक्तीति ।
शुद्धम्—

'आकारैरिङ्गितैर्भत्या चेट्या भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्राधिकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः' ॥ इति ।

यदा आकृतिव्यवहारविषयेऽन्तर्गतभावं व्यनक्ति । सर्व्वी व्यव-
हारो लोकाना मनसेव भवति । व्यवहारकाले मनो वागादी-
न्द्रियैरन्तःकरणस्य विषयतस्त्वं वहिर्द्वीत्यतीति भावः । यदुच्यते

आक्षार सम्बरणन्टवानामशक्यम् ॥ ६२ ॥

सुदर्शना हि राजानः प्रजा रञ्जयन्ति ॥ ६३ ॥

लोको व्यवहारकाले चिन्तया मनोगतभावं प्रच्छाद्यान्वदतीति । तत्र , प्रश्न-प्रतिवाक्य-वितर्कैश्च यत् प्रच्छन्नं तदनुमीयते ॥ ६१ ॥

कार्यकाले बुद्धिमतां सन्निधावाकार गोपनस्य दुःसाध्यत्व-माह आक्षारिति । आक्षारस्य वस्त्वाकृतैः स्वरूपस्य यत् सम्बरणं गुप्तिर्निश्चय इति यावत् । तद्देवानाममराणामप्यशक्यं दुःसाध्यं सामर्थ्यातीतम् । का कथा मनुजानाम् । आक्षारस्य सम्बरण-सिति यदोक्तवत्पुरुषः । 'आक्षाराविद्धिताकृती' इत्यमरः । यद्वा शाब्देन शोकीन्नादनादिनाचाकारस्य निह्ववकरणम् । धीमता तु नयनदृष्टिसञ्ज्ञानेन वाग्मज्ञां तज्ज्ञातुं शक्यते । स्थिरदृष्टिः स्थिरवाक् अचिन्त्यकथनं ययाकारप्रकाशे शिष्टस्य हेतुः । शिष्टस्य नचर्थं पूर्वमुक्तम् ।

अशिष्टस्याप्रकृतिस्थस्यैतद्विरुद्धम् । 'आक्षारसम्बरणम् अकारणा वाचो राजपुरुषेभ्यो नित्यं रक्षेत्' ईदृशे पाठानैक्ये राजपुरुषेभ्यः नृपामात्यादिभ्यः नित्यं सततमाकारसम्बरणमनिष्टमिष्या । लोका-दकारणा कारणशून्या वाचोऽपि तेभ्यश्च रक्षेदिति ॥ ६२ ॥

भूपानस्य प्रजारञ्जने सोम्यत्वहेतुमाह स्विति । सुदर्शनाः शोभनदर्शनाः । गुण-गौरव-शौर्य-प्रज्ञा-दयाविमण्डिताः । शोभनं दर्शनं येषां ते इति बहुव्रीहिः । तादृशाः सोम्यदृष्टयो भूपाः ।

चोरराजपुरुषेभ्यो वित्तं रक्षेत् ॥ ६४ ॥

प्रजाः बलिदातृन् रञ्जयन्ति प्रीणयन्ति । तदुक्तं महाकविना 'राजा प्रहृतिरञ्जनात्' इति । पाणिनिनापि 'किमः क्षेपे' इत्युक्तम् । यो न रक्षति प्रजाः स किं राजा इति क्षेपामिधान-दर्शनाद् राज्ञः प्रजासु सोम्यदर्शनं युक्तम् । अन्यत्र केषां राजा किं राज इति अक्षप्रत्ययात् सिद्धम् । तत्र तु 'न किमः क्षेपे' इति अक्ष-प्रत्ययनिषेधः । भूमिपो यदि स्नेह-दयाऽभय दर्शनैः सर्वाः प्रजाः पश्यति तदा नै अनुरक्ताः प्रीताः सुखिनश्च भवन्ति । प्रजानां नरेश-शासनं सततं शिरोधार्यं पालनीयञ्चेति । अन्यच्छुक्रनीतौ भारते राजर्षे चास्ति । प्रागुक्ता पदनिरुक्तिः ॥ ६३ ॥

चोरादिभ्यो धनरक्षणोपदेशमाह चोर इति । चोरास्तस्करा दृश्यन्वय । एभ्यो वैधवैधाभ्यामुपायाभ्यां धनं रक्षेत् । राज-पुरुषेभ्यो वैधोपायेन धनं सञ्चिनुयात् । राजपुरुषा राजामात्या-दयः । चोरादयो बलादसदुपायेन च वित्तमपहरयुः । राज-पुरुषा नानाविध-कराद्यादान-कौशलेन च वित्तं नयन्ति । तेभ्यः धनं नीति-नैपुण्येन रक्षेत् । समुद्रहस्त-धनस्य हिताय धर्माय च ध्ययं कुर्यात् यतः—

'उपावर्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम्' ।

त्यागः सन्निमित्ते नतु निन्द्ये विषये । सन्मार्गे त्यागाभावे अस-
मार्गे वित्तं यास्यत्येवेति । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ६४ ॥

दुर्दृर्गना हि राजानः प्रजा विनाशयन्ति ॥६५॥

न्यायवर्त्तिनं राजानं मातरमिव मन्यन्ते

प्रजाः ॥ ६६ ॥

नीतिहीनानां भूपानां प्रजाहानिकारकत्वमाह दुरिति ।
दुर्दुःखेन दुर्दृर्गो वा दर्शनं येषां ते दुर्दृर्गनाः नृपाः । तेषां दर्शनं
कटाचिज्जीवहृशायां प्रजाः कुर्वन्ति । नृपयावहेननाद् दुर-
वर्त्तित्वाच्च प्रजाभ्यो दर्शनं ददाति । तदा तेन तयोः सद्भाव-
हानिः स्यात् । हितञ्च पराहितं भवति । प्रजानां विशेषतो राज-
भक्तिः सुविचारलाभश्च दुर्दृर्गः, तेन न्यायविचारश्च ह्यसति । यदा
दोषः क्रोध दर्शनान-नृपाः प्रजानामहितमाचरन्ति । प्रजाः क्रमशः
समुच्छेदयन्ति च । शासन-सौकर्याभावाच्च प्रजाहानमवश्यं
स्यादेव । अतः प्रजासु सौम्यदर्शनं नृपतेः राष्ट्र-हितकरम् ।
यत्—

‘प्रत्यासन्नाथ राजानः पदेते ईतयःस्रताः’ ।

इत्युपद्रवहेतुत्वमुक्तं तद्विषयहीन-राज्यविषये सञ्ज्ञेदा सन्निहित
नृपविषये च ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

न्यायेन प्रजापालनतत्परस्य राष्ट्रः मातृत्वव्यत्वमाह न्यायेति ।
न्यायवर्त्तिनं नीतिपूर्णं सुनीतिपरायणं सन्नृपतिमिति । प्रजाः
करदाहसमूहः जनाः । ते च भूमिपानं हिताद्याधारत्वेन

तादृशः स राजा ब्रह्म सुखं ततः स्वर्ग-
माप्नोति ॥ ६७ ॥

मातरमिव जननी मिव मन्यन्ते जानन्ति । नहि केवलं मातरं
पितरश्चेति । तदुक्तं महाकविना—

‘प्रजानां विनयाधानाद् रचणाङ्गरणादपि ।

स पिता’ इत्याद्युक्तं प्राक् ।

एभिर्गुणैर्लनादाढतोऽपि भूमिपः श्रेष्ठः । यथा हि जननी श्लेष्-
लालन पालन-विपत्त्राणादिना स्वसुतान् रक्षति तथा चित्तिपो-
ऽपि करोति । ‘जनयित्री प्रसूमाता जननी’ इति कोपः । यत्र
देशे अयं नृपः स राजम्वानिति । प्रजाय तादृश-नृपादेशवर्तिनः
सुखिनश्चेति ॥ ६६ ॥

सन्नृपतेः सुशासनफलमाह [तादृश इति । तादृशो न्याय-
धर्मरतः प्रजापालनतत्परः । राजा भूभुक् । स पूर्वोक्तः ।
द्रष्टास्मिन् लोके सुखम् । ततः परत्र स्वर्गममरधामाप्नोति
समते । न्याय-धर्मरतः प्रजापालना दैविकामुषिकं सुखं स्वर्गं
निर्विशेषो भवति । परसूत्रेऽन्यत् पश्चाद् वक्ष्यते ।

गीतायाञ्च—

‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः’ ।

सुष्ठु अर्जयते इति स्वर्गः । अर्ज अर्जने, ततः कर्मणि घञ्प्रत्ययः ।
अपरं प्रागुक्तम् ॥ ६७ ॥

चोरांश्च कण्टकांश्च सततं नाशयेत् ॥६८॥

स्वधर्मानुष्ठानादेव सुखमवाप्यते स्वर्गमवा-
प्नोति ॥ ६९ ॥

दुष्टानां दमने षड्देशमाह चोरांशेति । चोरांश्च तस्करान्
पाटञ्चरानिति । कण्टकान् क्षुद्रशत्रून् नियतानिष्टकारिणः ।
सततं निरन्तरम् । नाशयेत् कौशलेन बलेन वा समुत्सारयेत् ।

‘कण्टकाः क्षुद्रशत्रौ च कश्चिद्व्यापक-दोषयोः’ ।

‘कण्टको न स्त्रियां क्षुद्र-शत्रौ भक्ष्याटिकीकसे’ ।

इति विश्व-मेदिन्यौ । एतेषां निःशेषः कार्यः । सत्यवशिष्टे
पश्चाद्द्विगुणत्वेन वर्द्धते । ततः एषां सम्यक् समुच्छेदो विधेयः ।
‘तदुक्तम्—

‘कण्टक-व्याधि-शत्रु-वञ्जीनां निःशेषमपि शेषयेत्’ ।

‘यदि कौशल-शक्तिविरहितस्तदा तुण्योभवतिहेतु प्रबलं वा
शरणं गमात् । कटि गतौ, कण्टति । ततो खुल ॥ ६८ ॥

स्वधर्मानुष्ठानस्य फलमाह स्वेति । स्वधर्मानुष्ठानात् स्वकुल-
धर्माचरणादिदृष्टोके विश्वेषसुखमवाप्यते । परलोके तस्मात्
स्वर्गमवाप्नुयात् । तदुक्तं महर्षि कणादेन ‘यतोऽभ्युदयनिःश्रेय-
सुसिद्धिः स धर्मः’ इति । ‘धर्मोण गमनमूर्द्धं गमनमधस्ताद्भवत्य-
‘धर्मोण’ इत्यपीश्वरकृत्योक्तिः प्रागुक्ता । अन्यच्च—

अहिंसा लक्षणो धर्मः ॥ ७० ॥

स्वशरीरमिव परशरीरं मन्यते साधुः ॥७१॥

‘धर्मं हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्’ इति ।

अधर्माच्च दुःखमनिवार्यम् । त्रिवर्गे धर्मानुष्ठानप्रसङ्गतो हि इदं
सूत्रं नपीनरुक्त्वमावहति । पूर्वोपर संक्षेपविस्तररूपेणोभयो-
रप्यपीन रुक्त्वादिति । प्राक् संक्षेपेणोक्ता सन्दर्भावसाने पथाहि-
स्तररूपेणोक्तिः ॥ ६८ ॥

धर्मस्य सामान्यलक्षणमाह अहिंसेति । अहिंसा सर्वभूतेषु
आत्मवज्ज्ञानम् । सैव लक्षणं स्वरूपपरिचायकं यस्य सः । सच
धर्मो लोक-विधारकः । तथा च श्रुतिः ‘मा हिंस्यात् सर्वा
भूतानि’ । ‘स्वधिते मैत्रं हिंसि’ इति । स्मृतिश्च ‘अहिंसा प्रतिष्ठायां
सत्सन्निधौ वैरत्यागः’ इति योगदर्शने । अन्यच्च ‘अहिंसा परमो
धर्मः’ । भूतोपद्रवतद्वधजनितेन धर्मेण नहि पापं व्यपोहति ।
एवमेव जनैर्वैरिभ्यक्तम् । तथा च श्रुतिः—

‘यथा पङ्केन पङ्काश्वः सुरयापि सुराक्षतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हति’ ॥ इति ।

अनुनापि सामासिकधर्मलक्षणे तदुक्तम् । सूत्रोक्तधर्मलक्षणेन
विग्राहः स्वधर्मं निष्ठा तदोषक शास्त्रे अडा च ज्ञेयेति ॥७०॥

साधोः स्वपरशरीराभेदव्यवहारमाह स्वेति । स्वशरीरमिव

सर्व्वेव मान्यं भ्रंशयति वालिशः ॥७२॥

स्वस्यात्मनः शरीरवत् परस्थान्यस्य जीवस्य शरीरं तद्वत्सुखदुःखा-
दिकञ्च समानं साधुर्महाजनी ज्ञानवांशेति मन्यते । समात्म-
दर्शिनां साधूनां सर्व्वेश्वरबुद्ध्या विचरणात् स्वपरभेदाभावेन
समज्ञानं जायते । तदुक्तं—

‘आत्मोपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यन्ति साधवः’ । इति ।

एतेन स्वदुःखमिव परदुःखं साधुः प्रत्येतोति सारः । तेन महत्त्वं
मपि प्रतिष्ठितं भवति । सामाजिकेषु मानसोद्भवं परिवर्द्धते ।
परविद्बेषु गोतायामपि विगानमुक्तम् । तद्यथा—

‘सामात्म-परदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यस्यज्ञाः ।

तानहं द्विपतः क्रूरान् समार्षु नराधमान्’ ॥ इति ।

अन्यत् पूर्व्वमुक्तम् ॥ ७१ ॥

अज्ञस्य सर्व्वत्र गौरवज्ञानाभावमाह सर्व्वत्रेति । सर्व्वत्र
मर्द्धस्त्रिन् विषये कर्मणि वा । वालिशः भ्रूढोऽन्न इति । मान्यं
माननीयं सक्षानार्हम् । जनं स्थानञ्चेति । भ्रंशयति विनाशयति
अवजानाति च । भ्रूढस्तु मानापमानज्ञानाभावात् स्वमिव पर-
मप्यवजानाति । गद्यापणे गच्छुक्तं गजं गोमायुरपहसति । न
प्राञ्चस्तादृक् करोति । परन्तु सर्व्वत्र मैत्र्यादि भावनायां लोकाः
सुखिनो भवन्ति । त्र्येहेषु मैत्री दीनेषु करुणां गुरुषु सुदितां

मांसभक्षणमयुक्तं सर्वेषाम् ॥ ७३ ॥

हीनेयूपेक्षामिति । नीतिविदसु चोरसु दण्डः । शठेषु शाठ्यम्,
श्रेष्ठेषु मानम्, दीनेषु दानमिति मन्यन्ते । 'मूर्खवैधेय-धालिगाः'
इत्यमरः । पूर्वमुक्तं पदनिरुक्तवादि ॥ ७२ ॥

मांसभक्षण-निषेधमाह मांसिति । मांसस्य पलवस्य यद्
भक्षणमदनं तत् सर्वेषां लोकानामयुक्तमनुचितमवैधश्चेति । यतः
प्राणिनां द्रोहं विना वादाचिन्मांसं नोत्पद्यते । सोमांसज्ञानसु
वैधमांसभक्षणे न दोषः इत्याहुः । तथा चोक्तं सहर्षिणा—

‘या वेदविहिता हिंसा नियतेऽस्मिन् चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्धि वेदादयो हि निर्वभौ’ ॥

तदन्यत्र च स्मृतौ—

‘नियुक्तञ्च यथा न्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकधिंशतिम्’ ॥ इति च ।

अत्र नियुक्ताः शास्त्रानुसारेण उद्वृष्ट इत्यर्थः ।

अपरे तु सांख्य-योग-जैन-बौद्धा आहुः । मांसभक्षणं सर्वथाऽनु-
चितम् । यागादौ तु तल्लनितं सुकृतिः पशुजननजनितं पापञ्च
भवतीति । श्रुत्युक्तं हिंसाप्रोषक-वाक्यानि यथा—‘हृदयस्याये-
ऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः’ । अन्यच्च ‘वायव्यां श्वेत-
हागलमालमेत’ । ‘ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः’ ।—

‘यद्गतानि नियुष्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

आश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभिः’ ॥

न संसार-भयं ज्ञानिनाम् ॥ ७४ ॥

इति गौड़पादभाष्योद्धृतम् । नियुक्तपदेन—

‘देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दुष्यति’ ।

इति बोध्यम् । सामिपादनती निरामिपादनमायुर्वर्द्धकं निरु-
पद्रवं नैरुच्यकरश्च । येतु निवृत्तिपथपरायणाः तेषां निरामिपादनं
जीवहनन निषेधश्च महाफलदायकः । ग्रहस्तिमार्गगतानां भान-
वानां वैधर्हिंसा त्यागी उपायाभावः । अन्यत्तत्त्वकौमुदां मीमां-
सासन्दर्भे च प्रपञ्चितमस्ति । नेह प्रतत्यतेऽनुपयोगित्वादिति
॥ ७३ ॥

ज्ञानिनां तत्त्वदर्शिनां संसारभीतिर्नास्तीत्याह नेति । ज्ञानिनां
तत्त्वदर्शिनां संसार-विरागिनामिति । खाद्यष्टोपनिषद्-शरीर-
परिग्रहः संसारः इति शाब्दिकाः । अस्माद्भयं भीतिस्त्रासी नास्ति
लोभ-भोगादि परिहारात् । परमेश्वरानुग्रहे ‘न विभेति कुत-
श्चेति’ इति श्रुतिवाक्याच्च, कस्मादपि ते न विभ्यति । हिंसापरि-
हाराच्च न कोपि कापि तान् हिनस्ति । तदुक्तं भारते—

‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यः भयमुत्पद्यते क्वचित्’ ।

श्रुतौ पुष्कलं प्रमाणमस्ति । अत्र संसारपदेन प्राण्युपत्ति तत्-
स्थिति तन्निधन तदन्तरा दुःखादिकं विशेषतो ज्ञेयम् । ज्ञानिनां
देहे अहं ममाभिमानराहित्यात्तद्भयाभावः । संसारिणाम् स्वपर-
भेदज्ञानप्रावण्याद् विषयासक्तत्वाच्च भयं विद्यते एव ॥ ७४ ॥

विज्ञान-दीपेन संसारभयं निवर्त्तते ॥७५॥

विज्ञानगतीः प्राञ्जल्यमाह विज्ञानिनेति । विज्ञानमेव दीपः
आलोकाधारः इतिमिरहारीति । विशेषज्ञानमेव विज्ञानं सांसा-
रिकं तत्त्वज्ञानम् । यद्वा वस्तुनां परमनूत्तमज्ञानेन प्रतिभया-
भिनवाविस्करणं विज्ञानमिति प्रागुक्तम् । एतच्च शिष्ये नोति-
विषये च तेन संसारे सुखादि भोगप्राप्त्यर्थम् परस्मार्थज्ञानरूप-
विज्ञानेन च उत्पत्तिनिधन-शोक-तापादि दुःखनिवृत्तिर्भवति ।
वदुक्तं गीतायाम्—

‘ज्ञानेन तु तदज्ञानं शेषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्ववज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्’ ॥

अन्यत्तत्रैवीशं ‘ज्ञान-दीपेन भास्वता’ इति । ‘विज्ञानं कार्मण्यं
ज्ञानम्’ इति जैनाः । सम्भुग्ध-वस्तुज्ञानञ्च सामान्यज्ञानम् ।
विशिष्टवैविध्यावगाहिसूक्ष्मज्ञानं वा विज्ञानम् । कौर्म च—

‘चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यद्यार्थतः ।

विज्ञानमितरद्विद्यां येन सत्यं विवर्द्धते’ ॥

बीदास्तु विज्ञानं द्विविधमाद्युः । प्रवृत्तिविज्ञानम्, आलयविज्ञान-
श्चेति । यन्नोखादिविज्ञानं तत्प्रवृत्तिविज्ञानम् । अष्टमहमित्वा-
कारावृत्तिरालयविज्ञानम् । प्रकृते तु विज्ञानदीपेन सुप्रसूतेन
बुद्धेस्त्वैश्वर्येण स्वीते दीपालोकवत् सर्वस्यून-सूक्ष्म सांसारिक-
विषयकार्थदौर्गत्यं तत्तल्लाले निवर्त्तते ॥ ७५ ॥

सर्वमनित्यमधुवम् ॥ ७६ ॥

स्रदेहे देहिनामतिमहती ॥ ७७ ॥

सांसारिक-विषयस्य नश्वरत्वमाह सर्वमिति । इह तु यद् यद् दृश्यते तत्सर्वं यस्मिन् जन्मत्वादनित्यम् । अतोऽधुवं विनाशि । गम्परशीलम् । यथा घटपट्टादिकां, जन्यपदार्थस्य नाग सम्भावना भ्रुविति । सांसारिकं यद् यत्कार्यं, धनादिविषयश्च तत्तद्द्वयवहारोऽपि तत्तत्कार्य-कालानुसारिण तादृश लोकाशयमनुसृत्य सम्यग्ज्ञात्वा मतिमता कार्यं सम्पाद्यमिति सारः । धर्मशास्त्रकृत आहुः—

‘अनित्या वान्यथाः सर्वे सम्पदत्यन्त चञ्चला ।

यरीरिणां ध्रुवो नृत्युस्तस्मात्सत्यमनुस्मरेत्’ ॥ इति ।

‘सर्वमनित्य’मिति सूत्रस्यपाठवैलक्षण्येऽपि अर्घ्यफाठिन्याभावः । ‘परमेष्ठातिरिक्त’ सर्वमनित्यमिति’ वेदान्तिनः प्रोक्षुः । यत्वावसाने परमेशबुद्धि-समुत्पद्यते आरभ्य सूत्राणि उच्यन्ते । अत्राधुवपदेन विषयविनाशस्यावश्यावित्ता दर्शितेति सारः ॥ ७६ ॥

देहात्मबुद्धि-प्रावण्यमाह स्रदेह इति । देहिनां देहधारिणां जीवानाम् । स्रस्यात्मनो देहे । अति महती बुद्धिचिन्ता वा देहरक्षणं निरन्तरमुत्पद्यते । अत्र बुद्धिरित्यूहम् । यथा संसारयात्रानिर्वाहार्थं लोकानां बुद्धिर्वलमती भवति । ततोऽधिकं देहरक्षण-भरणार्थं बुद्धेः प्रावण्यभवति । सा च साधारण-लोकानां प्रवला दृश्यते । तदुक्तं सुरिभिः—

कामिशङ्खान्मूत्रभाजनं शरीरं पुण्यपापजन्म-
हेतुः ॥ ७८ ॥

‘भोजनाच्छादनी चिन्ता प्रवृत्ता प्राकृते जने ।

देहेऽधिका तथा तस्य दुर्बला मतिमप्यु सा’ ॥ इति ।

‘स्रद्धे देहिनां मतिर्महती’ति पाठः श्रेयान् स्यात् । श्रद्धान्तरे
सूत्रमिदं नोपलभ्यते । देहे स्थिते सर्वं विषयी कर्तुं शक्यते,
तदभावेऽन्यदस्य मासु वेति देहस्थितिज्ञानं प्रबलं लोकेषु ॥७७॥

जोवदेहस्य पुण्यदुष्कृतोत्पत्तिहेतुत्वमाह कमीति । कामिः
शुद्धकौटः । शङ्कत् पुरीषम् । मूत्रं प्रस्तावः । श्रद्धादावितेषां
इन्द्रः पद्यात् शरीरपदेन पठोतत्पुरुषः । एतेषां कृम्यादीनाम् ।
शरीरं देहः । पुण्यं सुकृतिः । पापं दुःखाद्युत्पादहेतु-दुष्कृतम् ।
तयोर्जक्ष उद्भवः । एतयोरपि शरीरं हेतुः कारणम् । यतः
शरीरं विना तेषां कृम्यादीनां व्यापारासम्भवात् । तदुक्तं
मैत्रायणोऽनुतौ ‘शरीरमिदं मैथुनादिकोद्धृतं सम्बृहस्पतेः निरवेऽथ
मूत्रदारेण निष्क्रान्तं अस्थमिधितं मांसिनानुलितं चर्मणाव-
नदम्’ इति । व्यासभाष्येऽप्युक्तं—

‘स्थानाद्बीजादुपष्टम्भाविस्मन्दान्निघनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यसृष्टिं विदुः’ ॥ इति च ।

शौच्येति व्याध्यादिनेति शरीरम् । एकस्मिन् श्रेये शरीरान्तं सूत्रं
विन्यस्य ततः पुण्यपापे एव जन्महेतू इति श्रयक् सूत्रान्तरमद्वित-

जन्ममरणादिषु दुःखमेव ॥ ७६ ॥

तपसा स्वर्गमवाप्नोति ॥ ८० ॥

मस्ति । तयोः पार्थक्येऽर्थोपलब्धौ विगेषसौकर्यं नास्तीत्यतः
अनाहतपाठस्तदिति ॥ ७८ ॥

जीवस्य जन्मादिभिर्दुःखोत्पत्तिमाह जन्मेति जन्म प्राण्युत्-
पत्तिः तदुक्तं कोमुद्यां मिथैः 'निकायविशिष्टाभिराभिरपूर्व-
देहेन्द्रियबुद्धि-वेदनाभिः पुरुषस्य सम्बन्धो जन्म' इति । मरणं
निधनं तत्तेषां संयोगविशेषहानम्, तं चोत्पत्तिनिधने आदि-
र्येषां रोग-शोक-ताप-वन्धन व्यसनाना तेषु । तेषु च मानवानां
केषलं दुःखमेव क्लेश एव ननु सुखम् । यद् वैपयिकं सुखं
तत्तिमिरे ज्योतिरिद्रणालोकदर्शनवदिति वेदान्तिनः । प्रकृतं
तु महामयीना विपुल-धने सखे तेन कालेऽस्मिन् अमितसुख-
मुत्पद्यते । यस्य तु इहलोके सुखलेगो नास्ति तस्यामूढे सुखं
हुत इति नीतिगरणाः । योगिभिरुक्तं 'दुःखवद्बुलः संसारो
हेयः' इति । पदनिरुक्त्यादिकं प्रागुक्तम् ॥ ७९ ॥

तपसः स्वर्गहेतुत्वमाह तपसेति । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिना हृत्सहनेन देवाराधनेन । स्वर्गं अमरधाम नित्य सुख-
विशेषय । अवाप्नोति तद्वलेन लभते । तथा च श्रुतिः 'तपसा
चोपते ब्रह्म' इति । श्रुतिय—

'बहवो ज्ञान तपसा पूता मद्भावमागताः' ।

क्षमायुक्तस्य तपो वर्द्धते ॥ ८१ ॥

‘तपसा कल्मषं हन्ति’ इति च । गीताशान्ततपस्त्रिविधमुक्तम् ।
मानस-शरीर-वाङ्मयभेदेन । तथा च—

‘देव-द्विज गुरु-प्राज्ञ पूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरन्तप उच्यते’ ॥

‘अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयन्तप उच्यते’ ॥

‘मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भाव-संशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते’ ॥

अन्यत्तपोमाहात्म्यमुपनिषत्सु चास्ति । नेहोक्तं विस्तरभियेति ।
तप सन्तापे, तप्यते । श्लोकादिकसूत्रादसन् ॥ ८० ॥

तितित्वासाधनस्य फलमाह क्षमेति । क्षमा क्षान्तिः क्लेश-
सहनम् । तथा युक्तस्य तद्वतः पुंसः । तपो वर्द्धते । तेन साध-
नेन तद् वृद्धिं यास्यति । परेणापकृते तस्मापकाराकरणं क्षमेति
प्रागुक्तम् । तथा च क्षमालक्षणं प्रोवाच बृहस्पतिः—

‘वाञ्छे चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता’ ॥

सा च मातृस्ये—

‘भ्रातृष्टोऽभिहतो यस्तु न हन्यान्नाक्रांशेदपि ।

अदुष्टैर्वाङ्मनः कार्यैस्तित्वा च क्षमा स्मृता’ ॥

तस्मात् सर्वेषां कार्यसिद्धिरिति ॥ ८२ ॥

‘विभागशीलः सततं क्षमायुक्तोदयात्मकः ।
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
गृहस्थसु क्षमायुक्तः न गृहेषु गृहो भवेत्’ ॥ इति

गारुडेच—

‘एकः क्षमावता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमायुक्तमगच्छं मन्यते जनः’ ॥ इति ।

प्रसङ्गादत्र पुनरुच्यते—

‘क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्’ ।
इति धरणिः । पददिरुक्त्यादि प्रागुक्तम् ॥ ८१ ॥

कार्यसिद्धे, कारणमाह तस्मादिति । तस्मादशेषपक्षेणसहज-
शोलत्वात् । सर्वेषां जनानाम् । अस्मिन् संसारे कार्याणां सिद्धिः
निष्पत्तिर्भवति । यदा अन्ये ऽस्मिन् तस्मादादितः सकल-नीति-
सारोपदेशाच्चिद्वर्गकथनाच्च । एतानुपदेशाननुसृत्य ये कार्यं
कुर्वन्ति तेषां सर्वेषां कार्यसम्बन्धं निष्पद्यते । अत्र सिद्धिपदो-
पादानाद् अन्यज्ञताऽन्वयमङ्गलं सूचितम् । इतः परं केचन
विषयाः सन्ति आदर्शग्रन्थान्तरीक्षाः, ते चात्रोपयोगित्वेनावसाने
अस्य बोद्धव्यं ध्याख्यायन्ते ॥ ८२ ॥

कर्मारम्भोपायः पुरुष द्रव्यसम्पद् देश-काल-
विभागो विनोपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च ॥८३॥

इति नीतिदर्शनात्मके चाणक्यसूत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०:○*○:—

सर्वकार्यसाधनोपायनिर्देशमाह कर्मोति । कर्मणो य आरम्भः
कार्य-सूचनं प्रायमिकागुष्ठानम् । तस्योपायः । निर्वाधेन तद्
योग्य-सामग्र्यासादनम् । तदुपयोगि पूर्वचिन्तनञ्च । पुरुषाणां
सम्यग्योग्यानां तत्कार्यसम्पादकानां, यत्र यत्र कार्यसम्पादने
यानि यानि द्रव्याणि योग्यत्वेनाभिमतानि तेषां सम्पत् सम्पत्तिः
अव्याहत-सम्भारश्च । देशादि । देशः कार्यनिष्पादनोपयुक्त-
स्थानम् । यथा गोस्तनो-श्रेष्ठदाडिमौ-समुत्पादने गान्धारदेशः
नतु विहारदेशः । कालः पूर्वाह्नादिः तत्कार्ययोग्यः समयश्च ।
यथा शीतकाले द्रक्षुत्परीपणं नतु वर्षायाम् । यदा तारुस्थे
व्यायामः नतु वार्षिके । विनोपातिति । विनोपातस्यापदः,
प्रतीकारः उपशमचिन्तनीयः । ईदृशैर्नियमैः कार्याणां सिद्धिर्भुवा
भवति । सर्वमेतदप्रत्यतोऽनुसन्धेयम् । अन्यत्र अर्थशास्त्रे चास्ति ।
कर्मारम्भोपायादिभिर्मन्त्रे षड्वाङ्गशक्तिरनेन नीतिवाक्यामृते
सोमदैवैः उच्यते इति ॥ ८३ ॥

विहितेषु तदन्येषु मनो-याक्-काय कर्मभिः ।

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ॥ १ ॥

प्राग् मन्वाङ्गशक्तिमुक्त्वा दाक्षिण्यप्रशंसामाह विहितेष्विति ।

सतां मनो वाक् कायकर्मभिः चित्तवाक्य-शरीर क्रियाभिः ।
 विहितेषु शास्त्रोपदिष्टेषु कार्येषु । तदन्वेषु अविहितेषु अनुप-
 दिष्टेषु अवैधकर्मसु च । महत्तौ वा दृष्टसाधनताज्ञानजनितबुद्धौ ।
 सामान्यमहत्तौ च । निवृत्तौ द्विष्टसाधनताज्ञानजनित बुद्धौ
 अशक्त्या कार्यनिवृत्तौ च । अर्जवं सारल्यमौदार्यश्च । ऐक-
 रूप्यं नतु सत्यासत्ययुक्तम् । कौशलेन नानारूपत्वं वा । तदुक्तं
 'चित्ते वाचि क्रियाधाञ्च महतामेकरूपते'ति । सूरिवर्य्येण चाण-
 क्येन अर्थशास्त्रे नीतिविषयाः सुबहुधा प्रौढ-रौत्वा प्रपञ्चिताः ।
 यत्र सूत्रात्मकदम्ये ऋजुतया सरलमतीनामाशुबोधाय ते विषया
 शुम्भिताः । १ ॥

अग्ना नागाः स्यन्दनानाञ्च सङ्घाः,
 मन्त्राः शूद्रा दैवतश्चानुकूलम् ।
 एतान्याहुः साधनानि । त्नाम्,
 तेभ्योऽपीयं बुद्धिरुत्कृष्यते मे ॥ २ ॥

सम्प्रति महामनोपिणो त्तुः कौटिल्यस्य सन्दर्भपरिशेषे
 प्रतिभाप्राखर्य्य-परिचयमुपसंहरन्नाह अग्ना इति । अग्नाः
 घोटकाः । आरोहणमकटसमराद्यपयुक्ताः । नागाः कुञ्चरा
 धारणाः तत्तत्कार्य्ये योग्याः । स्यन्दनानां सङ्घाः । रथ-शकटि-
 बलसमूहाः । मन्त्राः शूद्राः शूद्रमन्त्राः गूढमणिधारीन रहस्ये
 सम्पन्निभिर्विचारिताः । दैवतश्च दैवम् । अनुकूलं शुभसूच-
 कम् । कस्मिन्नपि कार्य्ये दैवविघ्नाभावात् तत्साधने नीतिनिष्णाः ।

एतानि राज्ञां नरेन्द्राणां राष्ट्रपालने साधनानि उपायभूतानि
थाहुः प्रोक्तुः । यतश्च—

‘इस्त्रिघोटकसामन्त नौकादिग्देश साधनैः ।

राजा भवति लोकेऽस्मिन् न पुनर्वाक्यमात्रतः’ ॥ इति ।

तेभ्यः साधनेभ्यो मे मम बुद्धिर्मनीषा । उत्कृष्यते श्रेष्ठा भव-
तीति । यतो शरीरोपाय बलाद्विज्ञानबलं श्रेयः । विज्ञानन्तु
पदार्थचिन्तालोचनादिभिः विद्या प्रतिभया चोत्पद्यते । श्लोकोऽयं
रविनर्त्तकविरचिते चाणक्यवृत्तेऽपि दृश्यते । नवनन्दसत्ताप-
माना-सद्विशोर्मनोपि-कौटिल्यस्योक्तिरियम् । नवनन्दभोजन-
गृहान्निर्गत्यानिन महामतिना तेनात्मपरिचयो दत्तः । रविनर्त्त-
कस्य चाणक्यकथायामन्यदस्ति । नवनन्दान्तु न्यायान्यायविवेक-
हीनाः समुद्रतास्तरुणा आसन् ॥ २ ॥

बुद्धिरेव जयत्येका पुंसः सर्वार्थसाधनो ।

यद्बलादेव किं किं न चक्रे चाणक्य-भूसुरः ॥ ३ ॥

परिशेषे साधनसामग्रीतो वात्स्यायनापरनाम्नः चाणक्यस्य
बुद्धेः श्रेष्ठप्रभाहानेन । बुद्धिरिति । बुद्धिरेव जयत्येका पुंसः
मानवस्य । सर्वार्थसाधनी । सर्वेषामैहिक-पारत्रिककार्याणां
सम्पादनकारिणी सती एका अद्वितीया । जयति सर्वश्रेष्ठत्वेन
वर्त्तते । यद्बलाद् यस्यास्तादृश्या बुद्धेः बलात्प्राखर्यात् । चाणक्य-
भूसुरः चाणक्यनाम्ना विमलमतिः भूदेवः । किं किं कार्यं
न चक्रे न कृतवान् । अपि सर्वमेव राज्यविध्वंसनं ।

महासमरम् । विपुलनोतिप्रसारणादिकञ्चेति । तदुक्तम् अर्थ-
शास्त्रपरिशेषे—

येन शास्त्रञ्च शस्त्रञ्च नन्दराजगता च भूः ।
अमर्षेषोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं हतम्' ॥

हितोपदेशे विग्रहप्रकरणे च—

'नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णादूत-प्रयोगतः ।
यदूरान्तरितं दूतं पश्येद् नीरसमन्वितः' ॥

विष्णुगुप्तः चाणक्यः घणकावजः वात्स्यायनः, मल्लनागः,
दामिलः, अङ्गुलः, पच्छिलस्वामी, कौटिल्यः—इत्येतानि नामानि
भोजराजोय नाम मालायागु, हैमि कौपे, यादवीयवैजन्त्याश्च
उपलभ्यन्ते । श्लोकोऽयं चाणक्यकथायामपि वर्तते । कार्य-
सम्पादने वहिः साधनानि बहूनि । अन्तःसाधनं बुद्धिरैकैव ।
सात्वन्वन्त्रापेक्षते ।

'मूलसूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन यद्योदितम् ।

यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खो भवति पण्डितः' ॥

'नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनोतिसमुच्चयम् ।

सर्वत्रोजमिदं शास्त्रं (सूत्रं) चाणक्यं सारसं यद्दत्तं' ॥ इति च

लघुचाणक्यप्रारम्भश्लोकाच्चाणक्यसूत्रमिदं न शङ्काभूर्तिं यातीति ।
अन्यश्लोक्तमर्थशास्त्रावसाने । 'स्वयमेव विष्णुगुप्तसंसार सूत्रं'
भाष्यञ्चेति' । एतदेव सूत्रम्, भाष्यं तत्रार्थशास्त्रमिति ॥ ३ ॥

चाणक्य-माणिक्य-महार्थ-भूतम्,

न्यायाकराज्यमिदं हितार्थम् ।

शालोकतत्त्वं मतिजात्यधारकम्,

वुधैः सुहृद्भिर्द्दयेषु धार्थ्यम् ॥ १ ॥

न योग्यमुक्तं कुत्रापि अयुक्तं यच्च कुत्रचित् ।

क्वाऽप्यशुद्धं भ्रमाज्जातं चन्तव्यन्तद्विदास्वरैः ॥ २ ॥

श्राक्तेऽन्तरिच शरणागसुधांशुमाने,

पक्षे सुधाकरयुते तियि-पूर्णिमायाम् ।

कौटिल्यसूत्रनिचये विमला टीकेयम्,

श्राद्धा सुधीन्द्रनिकरैः छपया सुहृद्भिः ॥ ३ ॥

पूर्ववङ्गाधि-पूर्वस्मिन् चन्द्रनायाद्रि-दक्षिणे ।

चट्टयाम् (+) समासन्ते 'द्वारका' विषयो मम ॥ ४ ॥

शाण्डिल्यः सामगो विप्रः षड्दर्शनसुबेधकः ।

धोरेशरामकान्तस्य ज्योतिःशास्त्रविदोऽङ्गजः ॥ ५ ॥

नीति नौकर्णधारस्य चाणक्यस्य मङ्गामतेः ।

तस्मूदनिकरै चैयं टोका सारार्थबोधिनी ॥ ६ ॥

इति दशैकभूतषाणक्यसूत्रशास्त्रायां श्रीदक्षरचन्द्रशर्मिशाखि-

कृताया सारार्थबोधिन्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०५०—

समाप्तद्वयं अन्धः ।

(+) CHITTA GANG.

	सूत्राणि,	प्रथमाध्याये	पृष्ठे
४१ ।	न तीर्थे प्रतिपादयति ।	...	३१
४२ ।	अलम्बलाभादिचतुष्टयं राज्यतन्त्रम् ।	...	३२
४३ ।	राज्यतन्त्रायत्तं नीतिशास्त्रम् ।	...	३३
४५ ।	राज्यतन्त्रेत्वाद्यत्तौ मन्त्रावापौ ।	...	३४
४६ ।	मन्त्रं स्वविप्रये ज्ञात्येव्यायत्तम् ।	...	३४
४७ ।	आवापौ भयङ्गले सचिविष्टः ।	..	३५
४८ ।	सन्धिविग्रहयोर्वीर्निर्मण्डलम् ।	...	३६
४९ ।	नीतिशास्त्रानुगो राजा ।	...	३७
५० ।	अनन्तर प्रकृतिः शत्रुः ।	...	३८
५१ ।	एकान्तरितं मित्रमिष्यते ।	...	३९
५२ ।	शत्रुतः शत्रुमित्रे भविष्यतः ।	...	४०
५३ ।	क्षोभमानेन न सन्धिं कुर्वीत ।	...	४०
५४ ।	तंजो हि सन्धानेऽगुस्तदर्थिनाम् ।	...	४१
५५ ।	नातप्लुलीहं लोदेन सन्धत्ते ।	...	४२
५६ ।	बलवान् क्षीनेन निरुद्धीयात् ।	...	४३
५७ ।	न ज्ञायसा समेन वा ।	..	४३
५८ ।	सन्धिनः पादयुद्धमिव बलवद्विग्रहः ।	...	४४
५९ ।	आमघात्रं आपेन सह विनश्यति ।	...	४४
६० ।	परिप्रयत्नमभिसम्भोल्यात्करदया वसेत् ।	...	४५
६१ ।	शक्तिक्षीनो बलवन्तमाश्रयेत् ।	...	४५
६२ ।	दुर्बलाश्रयो हि दुःखमावहति ।	...	४६
६३ ।	अग्निवद्वाजानमाश्रयेत् ।	...	४७
६४ ।	राजः प्रतिकूलं नाशरेत् ।	..	४७

	मूत्राणि,	प्रथमाध्याये	पृष्ठे
८८ ।	दक्षिण प्रसीयते वृत्ति ।	.	६२
८९ ।	वृत्तिमूलोऽर्धलाभ ।	.	६२
९० ।	अर्धमूलो धम्मऋभौ ।		६३
९१ ।	अर्धमूलं काव्यम् ।	...	६४
९२ ।	यत्प्रयत्नात् आर्यैस्त्रिभिर्भवति स उपाय ।		६४
९३ ।	उपायपूर्वं कार्यं न दुष्कर स्यात् ।		६५
९४ ।	अनुपायपूर्वं कार्यं कतमपि विनश्यति ।		६५
९५ ।	कार्याग्निनासुपाय एव सहाय ।		६६
९६ ।	कार्यं पुरुषकारेण लक्ष्य सम्ययत ।		६६
९७ ।	पुरुषकारमनुवर्त्तत देवम् ।		६७
९८ ।	दैव विना अतिप्रयत्न करोतियत्तद्विफलम् ।		६८
९९ ।	अनोदमानस्य वृत्तिर्न सम्ययत ।		६८
१०० ।	पूर्व निश्चित्य पश्चात् कार्यंनारतेत ।		६८

—.*—

द्वितीयाध्याये—

१ ।	कार्यान्तरे दीर्घसूत्रता न कतस्या ।	७०
२ ।	न पलितवित्तस्य कार्यावाप्ति ।	७०
३ ।	चक्षामतावमानात् कार्यंश्रुतिक्रमो भवति ।	७१
४ ।	दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि ।	७१
५ ।	दुरभुवन्ध काव्य नारमत ।	७२
६ ।	देशकालवित् काव्य साधयति ।	७२
७ ।	कालातिक्रमात् काल एव तत्फलं दिवति ।	७३

सूत्राणि,

द्वितीयाध्याये

पृष्ठे

३१ ।	यः कार्यं न पश्यति सोऽन्धः ।	...	८६
३२ ।	प्रत्यक्षं परोक्षानुमानैः कार्य्याणि परीक्षेत ।	...	८६
३३ ।	न परीक्ष्यकारिणां कार्य्यविपत्तिः ।	...	८७
३४ ।	परीक्ष्य ताव्यां विपत्तिः ।	...	८७
३५ ।	खगतिं ज्ञात्वा कार्य्यमारभेत ।	...	८९
३६ ।	यः क्षणं तर्पयित्वा शेषं भुङ्क्ते सोऽग्नतभोजी ।	...	८९
३७ ।	कार्यानुष्ठानादायमुखानि वर्द्धन्ते ।	...	९२
३८ ।	नातिभीरोः कार्य्यषिन्ता ।	...	९३
३९ ।	स्वामिनः श्लोखं विज्ञाय कार्य्यं साधयेत् ।	...	९३
४० ।	धनाः धीरं ग्रीलञ्जी भुङ्क्ते ।	...	९३
४१ ।	क्षुद्रे गुह्यप्रकाशनमाज्जपता न क्रियते ।	...	९४
४२ ।	आश्रितैरप्यवमन्यते नृदुःखभाषः ।	...	९५
४३ ।	तीक्ष्णदण्डः सर्वैरुद्देजनीयो भवति ।	...	९६
४४ ।	तता यद्यर्द्धं दण्डः स्यात् ।	...	९७
४५ ।	सारं माद्वाननः सम्यक् पोड्यत ।	...	९८
४६ ।	अतिभारः पुरुषमरसाद्वर्तते ।	...	९८
४७ ।	यः संसदि परदोषं वक्ति स रूदोषघट्टुत्वं प्रख्यापयति ।	...	९९
४८ ।	आत्मानमेव पोड्यत्यनाज्जवतां क्षीयः ।	...	१००
४९ ।	नास्त्यमायं सत्त्ववताम् ।	...	१०१
५० ।	साहसे खलु श्रिंशति ।	...	१०१
५१ ।	व्यसनात्तां विष्मरत्यप्रवेशेन ।	...	१०२
५२ ।	नास्त्यनन्तरायः कालक्षेपः ।	...	१०३
५३ ।	असंशयविनाशात् संशयविनाशः श्रेयान् ।	...	१०३

	मूलादि,	द्वितीयाध्याये	पृष्ठे
५४ ।	अपरधनानपेक्ष कवलमर्दानं ध्रुव ।		१०४
५५ ।	न्यायगतोऽर्थ ।		१०५
५६ ।	तद्विपरीतोऽर्थाभास ।		१०५
५७ ।	यो धर्मावा न पोद्धरति स काम ।		१०६
५८ ।	तद्विपरीत कामाभास ।		१०७
५९ ।	कञ्जुस्रभाय परित्तनो दुर्लभ ।		१०८
६० ।	अवमानानगतमेष्टुर्व्यसवमन्यत साधु ।		१०८
६१ ।	बद्धनपिगुह्यानको दोषो ग्रसते ।		१०८
६२ ।	मद्वता साहस न परस्य कर्तव्यम् ।		११०
६३ ।	कदाचिदपि धारित न लङ्घयेत् ।		११०
६४ ।	न क्षुधात्तोऽपि भिक्षस्तुश्चरति ।		१११
६५ ।	प्राणादपि प्रचयो रक्षितव्य ।		११२
६६ ।	पिशुन शोता पुच्छहारैरपि त्वञ्चत ।		११२
६७ ।	बालादप्यर्थात् शृणुयात् ।		११३
६८ ।	सत्यमन्यश्रद्धय न वदेत् ।		११३
६९ ।	नाग्निभिच्छता भूगस्यञ्चत ।		११४
७० ।	विपश्चित्त्वपि सुलभा दोषा ।		११५
७१ ।	नास्ति बलमखण्डितम् ।		११६
७२ ।	मर्ष्यादाभिदक न कदाचिदपि विद्यमेत् ।		११६
७३ ।	अविशेष कृत प्रियमपि द्वेष्य भवति ।		११७
७४ ।	नमयाप तुजाकोटि ह्रस्वस्यादक दस्य करोति ।		११७
७५ ।	सता मति नातिक्रमेत् ।		११८
७६ ।	सुखवन्तनाशित्य निर्गुणोऽपि सुखी भवति ।		११८

मुलादि,

द्वितीयाध्याये

पृष्ठे

७७ ।	चीराश्रितमुदकं क्षीरमेव भवति ।	...	११८
७८ ।	मृत्पिण्डोऽपि पाटलि गन्धमुत्पादयति ।	...	१२०
७९ ।	रजतमपि कनकसन्मकात् कनकमेव भवति ।		१२१
८० ।	उपकर्त्तव्यं पक्वर्त्तुमिच्छत्यबुधः ।		१२१
८१ ।	तद्विपरीती बुधः ।		१२२
८२ ।	न पापकर्मणा संकोशमयम् ।	...	१२२
८३ ।	लक्षाद्द्वयता श्रमयोऽपि यशोनवन्ति ।	..	१२३
८४ ।	विक्रमधना राजानः ।	..	१२४
८५ ।	नाश्वलसस्यैश्चिकामुषिकम् ।	..	१२४
८६ ।	निरुद्धाहो देव परिश्रयति ।		१२५
८७ ।	नाश्वलज्वलमुपव्याधे गृह्णायात् ।	.	१२५
८८ ।	अनिष्टक्षेपु विश्वासो न कर्त्तव्यः ।	...	१२६
८९ ।	विषं विषमेव सर्वकालम् ।		१२६
९० ।	अथ सामान्यैर्वैरिणा संसगा न कर्त्तव्यः ।	...	१२७
९१ ।	आर्ज्यापमेव नोषस्य सम्यग्धः ।	...	१२७
९२ ।	अथसिद्धो वैरिण्य न विश्रसत् ।	..	१२८
९३ ।	अर्थाधीन एव नियतसम्बन्धः ।	.	१२८
९४ ।	शत्रोरपि मया सुतो रक्षितव्यः ।	..	१२९
९५ ।	यावच्छ्लोष्मिद्गं पश्यति तावद्धृत्तेन स्तम्भेन वा वाञ्छ ।		१३०
९६ ।	आत्मच्छिद्रं न प्रक्षीयति ।		१३१
९७ ।	शत्रुं छिद्रे परिहरत् ।	...	१३१
९८ ।	छिद्रे प्रहारिणी च शत्रवः ।	...	१३२
९९ ।	अज्ञानमपि शत्रुं न विवर्धत् ।	..	१३२

	सूत्राणि,	द्वितीयाध्याय	पृष्ठे
१००।	अजनस्य दुष्टं निवारयेत् ।	...	१२३
१०१।	अजनानामो हि मनश्चिनां दुःखमावहति ।		१२३
१०२।	एकाङ्गदोषः पुरुषमवसादयति ।	...	१२४
१०३।	शसुंजयति सुततः ।	...	१२४
१०४।	निज्जति मोघा नोषाः ।	...	१२५
१०५।	नोषस्य मतिर्न दातया ।	...	१२५
१०६।	नोषेषु विद्याभो न कर्तव्यः ।	...	१२६
१०७।	सुपूजितोऽपि बाधतं दुर्जेनः ।	...	१२७
१०८।	शिरसि प्रस्त्रायमानो वद्विदंश्चत्वेष ।	...	१२७
१०९।	किञ्चिदपि पुरुषं नादमन्येत ।	...	१२८
११०।	अमन्ता इति पुरुषान् न बाधयेत् ।	...	१२८
१११।	अन्तनादपि आतो वद्विदंश्चत्वेष ।	...	१२९
११२।	भर्ताधिकं रक्ष्युषं वद्विदंश्चत्वेषः ।	...	१२९
११३।	इसुरामस्तु फलेन सूचते ।	...	१३०
११४।	आद्याकलमेष्टयम् ।	...	१३०
११५।	दातव्यमिति वासिष्ठः परिच्छेदेन द्वायति ।		१३१
११६।	मददप्येष्टयम्भवाद्याद्यतिमान् विनश्यति ।	...	१३२

द्वितीयाध्याये—

१।	दृष्ट्या जयति-रोमान्	...	१३३
२।	नास्यहतेरैशिकाभुषिकम् ।	...	१३५
३।	गुणवानपि क्षुद्रपक्ष्मण्यते ।	...	१३४

	सूत्राणि,	तृतीयाध्याये	पृष्ठे
४ ।	न दुर्जनेः सङ्घ संसर्गः कर्त्तव्यः ।	...	१४५
५ ।	शौण्डिहस्तगं पथोऽप्यवसन्धेत ।	...	१४५
६ ।	क्वाय्यंसङ्घटेष्वर्ध्ववसायिनो बुद्धिः ।	...	१४६
७ ।	मितभोजनं स्यात्स्यम् ।	...	१४७
८ ।	भक्ष्यमप्यपस्यं नाज्ञोयात् ।	...	१४७
९ ।	जोष्यं भोजिनं व्याधिनप्यसर्पति ।	...	१४८
१० ।	अजोष्यं भोजनं विषम ।	...	१४८
११ ।	शरीरे वर्द्धमानो व्याधिर्नापिच्यते ।	...	१५०
१२ ।	शरीरेषु विनिष्यते व्याधिः ।	...	१५१
१३ ।	दानं निधानमनुगासि ।	...	१५१
१४ ।	पटुतरे तृणापरं सुलभमतिसन्धानम् ।	..	१५२
१५ ।	तृणया मतिस्त्वायते ।	...	१५३
१६ ।	कार्यं बहुषु बहुलभायतिकं वा कुर्व्यात् ।	..	१५३
१७ ।	स्यमेवासत्वं कार्यं निरीक्षेत ।	...	१५४
१८ ।	सूत्रेषु सादसं नियतम् ।	...	१५४
१९ ।	सूत्रेषु विवादो न कर्त्तव्यः ।	...	१५५
२० ।	सूत्रेषु सूत्रैवत् कथयित् ।	...	१५५
२१ ।	आयसेरायसम्प्लेव ।	-	१५६
२२ ।	नास्यधोमतः सखा ।	...	१५६
२३ ।	धर्मस्य धार्यते लोकः ।	—	१५७
२४ ।	प्रेतमपि धर्माधर्मानुमच्छतः ।	...	१५८
२५ ।	दया धर्मस्य अन्नभूमिः ।	—	१५८
२६ ।	धर्मनूलं सत्यदानं ।	—	

	सूत्राणि,	तृतीयाध्याये	पृष्ठे
१७।	धर्मैष जयति लोकान्	—	१६०
१८।	मृत्योरपि धार्मिकं रक्षति ।	—	१६१
१८।	धर्माद्विपरीत पाप ।		१६१
१९।	यत्र यत्र प्रसज्यते तत्र तत्र भ्रुवा स्मति ।		१६२
२०।	महती प्रसज्येत ।		१६३
२१।	लोके प्रशस्त स मतिमान् ।		१६३
२२।	सञ्जनगर्हिते न प्रसज्यते ।		१६४
२४।	उपस्थित विनाश प्रकृत्याकारेण कार्येण लक्ष्यते ।		१६४
२५।	आज दिनाश मूषयत्प्रधम्भुञ्जि ।		१६५
२६।	नास्ति पिशुनवादिनो रक्ष्यम् ।		१६५
२७।	पररक्ष्य नैव शोतव्यम् ।		१६६
२८।	वृद्धस्य कातरत्वमधम्भयुक्तम् ।		१६७
२८।	स्वजनप्रति कामो न कर्तव्य ।		१६७
३०।	मातापि दुष्टा त्यक्तव्या ।		१६८
३१।	स्त्रक्षोऽपि विपदिगन्धेय ।		१६८
३२।	परोऽपि च क्षितो बन्धु ।		१६८
३२।	कषादथौषध गृह्यते ।		१७०
३३।	नास्ति चोरेषु ।वश्राह ।		१७१
३५।	अपत्नीकारेषु व्यसनपु अनाद्री न कर्तव्य ।		१७१
३६।	व्यनस मना वाच्यते ।		१७२
३७।	अजरामरवदर्शमार्जयेत् ।		१७३
३८।	अर्घवान् सध्वलोकस्य बहुतम ।		१७३
३८।	मद्वेद्रमप्यर्थहीनमवमन्यते लोक ।		१७४

मूलाणि,

तृतीयाध्याये

पृष्ठे

५० ।	निरुपोऽप्यर्थवान् सुपुरुषः ।	...	१७५
५१ ।	अदातारमप्यर्थवन्तमर्थिनो न त्यजन्ति ।	...	१७६
५२ ।	अकुलोऽपि अर्थवान् कुलोनादिशिष्टः ।	...	१७६
५३ ।	दारिद्र्या खलु पुरुषस्य जीवितसरणम् ।	...	१७७
५४ ।	कस्यचिदर्थे क्षमिष्य मन्यते साधुः ।	...	१७८
५५ ।	परविभवेत्यादरो भवे कर्त्तव्यः ।	...	१७८
५६ ।	परविभवादरो विनाशमूलम् ।	...	१७९
५७ ।	पलायमपि परद्रव्यं न हर्त्तव्यम् ।	...	१७९
५८ ।	परद्रव्यापहरणमाजद्रव्यविनाशहेतुः ।	...	१८०
५९ ।	न चीर्यात् परं मृत्युपातः ।	...	१८०
६० ।	यवागूरपि प्राणधारणं करोति काले ।	...	१८१
६१ ।	न कालेन मृतस्योपधं प्रयोजनम् ।	...	१८२
६२ ।	क्षकाले क्षयमपि प्रभूतत्वस्य प्रयोजनमभवति ।	...	१८३
६३ ।	नोपथं विद्या पापकर्म्मणा योजयति ।	...	१८४
६४ ।	ऐदित्तामुत्तिकं उषम् ।	...	१८४
६५ ।	अक्रतेर्नियता घृदवाधा ।	...	१८५
६६ ।	नहि धान्य-समोऽर्थः ।	...	१८६
६७ ।	न सुधासमः शङ्खः ।	...	१८६
६८ ।	नास्यमर्त्यं सुधितस्य ।	...	१८७
६९ ।	इन्द्रियाणि जरावशं कुर्वन्ति ।	...	१८८
७० ।	सानुकीर्णं भर्त्सारमाजोषेत् ।	...	१८९
७१ ।	लुब्धसेवो पात्रकेच्छया सद्योतं धमति ।	...	१८९
७२ ।	विभीषणं ध्यास्तिनमाशयेत् ।	...	१९०

	सूत्राणि,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
७३ ।	स्त्रीखाममैद्युनं जरा ।		१८१
७४ ।	पुरुषस्य भैद्युनम् ।		१८१
७५ ।	न नौषीत्तमयोर्विधाह ।		१८२
७६ ।	अगम्यागमनादायुर्वंशं पुण्यानि चोच्यन्ते ।		१८३
७७ ।	नाक्ष्यद्द्वारसमं शतम् ।		१८४
७८ ।	असदिं ह्यत्वं न परिक्रीयत् ।		१८४
७९ ।	अमुं व्यसनं अथवासुषम् ।		१८५

चतुर्थाध्याये—

१ ।	अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते ।	१८६
२ ।	द्वितमप्यधनस्य वाक्यं न शब्धोति ।	१८६
३ ।	धनहीनं स्रभायया अवनन्यते ।	१८७
४ ।	पुण्यहीनं सद्द्वारमपि नोदासते ।	१८८
५ ।	विदाधनमधनानाम् ।	१८८
६ ।	विद्या चारैरपि न ह्याप्या ।	२००
७ ।	विद्यया प्लायति ।	२०१
८ ।	यस्य शरीरं न विनश्यति ।	२०१
९ ।	य पराशमुपसर्पति स भग्नपुरुषः ।	२०२
१० ।	वद्वियापी प्रश्नमनकारस्यं शास्त्रम् ।	२०३
११ ।	अकार्यं प्रकृतां शास्त्रादयं निवारयति ।	२०४
१२ ।	नोच्यस्य विद्या नापतन्वा ।	२०५
१३ ।	न शब्धभाषणं शिवनम् ।	२०६

	सूत्राणि,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
१४ ।	स्वेच्छानामपि सुवृत्तं ग्राह्यम् ।	...	२०७
१५ ।	शत्रोरपि सदृशुक्तौ ग्राह्यः ।	...	२०८
१६ ।	विपादप्यमृतं ग्राह्यम् ।	...	२०८
१७ ।	गुणै न मत्सरः कर्त्तव्यः ।	...	२१०
१८ ।	अपस्त्रया पुरुषः सन्धान्यते ।	...	२११
१९ ।	स्थाने एव नराः पूज्यन्ते ।	.	२११
२० ।	आर्यै उक्तमनुतिष्ठेत् ।	...	२१२
२१ ।	न कदापि मर्यादानतिक्रमेत् ।	...	२१३
२२ ।	नास्त्यर्घः पुरुषरत्नस्य ।	...	२१४
२३ ।	न स्त्रीरत्नसनं रत्नम् ।	..	२१४
२४ ।	दुर्लभं रत्नम् ।	...	२१५
२५ ।	अयमो भयं भयेषु ।	...	२१६
२६ ।	नास्त्यलसस्य आस्थाधिगमः ।	...	२१७
२७ ।	न स्त्रेयस्य स्वर्गावाप्तिर्धर्मैक्यस्य च ।	...	२१७
२८ ।	स्त्रियोऽपि स्त्रीयमवमन्वन्ते ।	...	२१८
२९ ।	पुण्यार्घिनः सिञ्चन्ति अग्निः पुष्यतस्तम् ।	...	२१९
३० ।	अद्रव्य-प्रयत्नो बालुका पीडनादनव्यः ।	...	२१९
३१ ।	न महाजन-घासः कर्त्तव्यः ।	..	२२०
३२ ।	न नर्म-परोहासः कर्त्तव्यः ।	...	२२१
३३ ।	कार्यसम्पदं निमित्तानि सूचयन्ति ।	...	२२१
३४ ।	नघनादि-निमित्तानि विधीयन्ति ।	...	२२२
३५ ।	न त्वरितस्य नघन-परौषा ।	...	२२४
३६ ।	परिषथे दीपा न ज्ञायन्ते ।	...	२२४

	सूत्राणि,	चतुर्थ्याध्याये	पृष्ठे
३७ ।	स्वयमशुद्धः परानाशुद्धते ।	...	२२४
३८ ।	स्वभावो दुरतिक्रमः ।	...	२२५
३९ ।	अपराधानुरूपो दण्डः ।	...	२२६
४० ।	कषानुरूपं प्रतिवचनम् ।	...	२२७
४१ ।	विभवानुरूपामभरणम् ।	...	२२७
४२ ।	कुलानुरूपं वृत्तम् ।	...	२२८
४३ ।	कार्यानुरूपः प्रयत्नः ।	...	२२८
४४ ।	पात्रानुरूपं दानम् ।	...	२२८
४५ ।	वयोऽनुषो वीर्यः ।	...	२२९
४६ ।	स्वाम्यनुकूलो भृत्यः ।	...	२३१
४७ ।	भर्तृव्यवर्तिनी भार्या ।	...	२३२
४८ ।	गुरुव्यानुवर्ती शिष्यः ।	...	२३२
४९ ।	पितृव्यानुवर्ती पुत्रः ।	...	२३४
५० ।	स्वामिनि कुपिते स्वामिनमेवानुवर्त्तेत ।	...	२३४
५१ ।	मातृवाङ्मते वाली मातरमेवानुरोदिति ।	...	२३५
५२ ।	सोढवतः स्वयोऽपि रोषः ।	...	२३६
५३ ।	आत्मच्छिद्रं न पश्यति परच्छिद्रमेव वालिशः ।	...	२३६
५४ ।	सोपचारः कैतवः ।	...	२३७
५५ ।	काम्येर्विशेषेणोपचरन्सुपचारः ।	..	२३८
५६ ।	अत्युपचारः शङ्कितव्यः ।	...	२३८
५७ ।	धिरपरिचितानां व्यागो दुष्करः ।	...	२३९
५८ ।	श्वः सदसादय काकिनी श्रेयसी ।	...	२३९
५९ ।	शो मयूरादय कपीतो धरः ।	...	२४०

	मूलाख्य,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
६० ।	अतिसङ्को दोषमत्पादयति ।	...	२४१
६१ ।	सर्वं जयति अक्रोधः ।	...	२४२
६२ ।	मतिमुत्तिष्ठन् जयति ।	...	२४३
६३ ।	यद्यपकारिणि क्रोधः कोपे कोप एव कर्त्तव्यः ।		२४२
६४ ।	मतिमत्सु मूर्खेनिवृत्तगुरुवद्वभेदु विवादी न कर्त्तव्यः ।		२४४
६५ ।	नास्त्यपिशाचमेद्ययम् ।	...	२४४
६६ ।	नास्ति धनपतां कर्मसु श्रमः ।	...	२४५
६७ ।	नास्ति धानपतां गतिश्रमः ।	...	२४६
६८ ।	यस्मिन् कर्मणि यः कुशलः स तस्मिन्वियोज्यः ।		२४७
६९ ।	अलोचमयं निर्गलं कलसम् ।	...	२४७
७० ।	दुष्कलत्वं मनस्विनां शरीरकर्मणम् ।	...	२४८
७१ ।	अप्रमत्तो दारान् निरोचेत् ।	...	२४९
७२ ।	स्त्रीषु किञ्चिदपि न विद्यते ।	...	२५०
७३ ।	न समाधिः स्त्रीषु लोकघृतात् ।	...	२५१
७४ ।	गुह्यां माता गरीयसी ।	...	२५२
७५ ।	सर्वावस्थासु माता भर्त्तव्या ।	...	२५२
७६ ।	धैर्यमलङ्कारिणं ज्ञायते ।	...	२५३
७७ ।	स्त्रीयां भूयसं लज्जा ।	...	२५४
७८ ।	विप्रायां भूयसं वेदः ।	...	२५४
७९ ।	सर्वेषां भूयसं धर्मः ।	...	२५५
८० ।	भूयसानामतिभूयसं विनयी धियात् ।	...	२५६
८१ ।	अनुपद्रवं देशस्यवधेत् ।	...	२५७
८२ ।	साधुजन-वहूलो देशः ।	...	२५८

	सूत्राणि,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
८६।	राज्ञो भेतव्य सर्वकालम् ।		२५८
८७।	न राज्ञ पर देवतम् ।		२६०
८८।	सुदूरमपि दहति राजाग्नि ।		२६१
८९।	रिक्तहस्ती न राजानमभिगच्छत् ।		२६२
९०।	गुरुश्च देवश्च ।		२६२
९१।	कुटुम्बिना भेतव्यम् ।		२६३
९२।	गन्तव्यश्च सदा राजकुलम् ।		२६३
९३।	राजपुत्रेषु सद्यः सम्बन्धं कुर्यात् ।		२६४
९४।	राजदाक्षी न सेवितव्या ।		२६५
९५।	न वधुषापि राजान निरीक्षते ।		२६६
९६।	सनपदायै शानस्यव्यते ।		२६६
९७।	पुत्रे गुणवति कुटुम्बिन खर्ग ।		२६७
९८।	कुटुम्बायै पुत्रस्यव्यते ।		२६८
९९।	आलापे सर्वे त्यजात ।		२६८
१००।	ग्रामार्थे कुटुम्बस्यव्यते ।		२६८
१०१।	अतिलाभं पुत्रलाभ ।		२६९
१०२।	प्रायेण हि पुत्रा पितरमनुवृत्तन्ते ।		२७०
१०३।	पुत्रा विश्वानां पारं गमयितव्या ।		२७१
१०४।	दुर्गते पितरौ रक्षति स पुत्र ।		२७२
१०५।	कुलं प्रख्यापयति पुत्र ।		२७३
१०६।	धनं तत्कुलं प्रख्यातं स पुरुष ।		२७४
१०७।	नामपत्यस्य खर्ग ।		२७५
१०८।	या प्रसूते भाव्या ।		२७५

सूत्राणि,

चतुर्थाध्याये,

पृष्ठे

१०६ ।	तोयसमवायि पुत्रवतोमनुगच्छेत् ।	...	२७६
१०७ ।	सतोर्षाभिगमनाद् प्रज्ञावर्ष्ये नश्यति ।	...	२७७
१०८ ।	न परचित्रे धीर्जं विनिधिप्रेत् ।	...	२७८

— ० —

पञ्चमाध्याये—

१ ।	पुत्रार्था हि स्त्रियः ।	...	...	२८०
२ ।	स्र दासीपरिग्रहो हि स्रदासभावः ।	...	...	२८१
३ ।	अपस्वित-विनाशः पथ्य-वाक्यं न शृणोति ।	...	...	२८२
४ ।	नास्ति देहिनां सुखदुःखाभावः ।	...	...	२८२
५ ।	मातरमिव ब्रह्माः सुखदुःखानि कर्त्तारभिवानुगच्छन्ति ।	...	...	२८३
६ ।	तिलमात्रमप्युपकारं श्रेलमात्रमिव मन्वन्ते साधवः ।	...	...	२८४
७ ।	उपकारीऽनार्यैर्व्यक्तैः ।	...	...	२८५
८ ।	प्रत्युपकारभयादनार्यैः शत्रुर्भवति ।	...	...	२८५
९ ।	स्वल्पमप्युपकारकृते प्रत्युपकारकृत्तुमाय्यो न क्षपिति ।	...	...	२८६
१० ।	न कदापि देवता श्रवमन्तव्या ।	...	...	२८७
११ ।	न अक्षुः समं ज्योतिरस्ति ।	...	...	२८७
१२ ।	अक्षुर्हि शरीरिणां नेता ।	...	...	२८८
१३ ।	अपचक्षुषः किं शरीरेण ।	...	...	२८८
१४ ।	नासु, मूलं कुर्यात् ।	...	...	२८८
१५ ।	न नमनः प्रविशेज्जलम् ।	...	...	२८०
१६ ।	यथा शरीरं तथा ज्ञानम् ।	...	...	२८९
१७ ।	यथा बुद्धिद्वया विभवः ।	...	...	२८९

	सूत्राणि,	पदमाध्याय	पृष्ठै
१८ ।	अग्नावग्नि न निधिषेत् ।		२८२
१९ ।	परदारान् मनसापि न शक्तु ।		२८३
२० ।	तपस्त्रिन पूजनीया ।		२८३
२१ ।	अशदानं भुञ्जत्यामपि नाष्टिं ।		२८४
२२ ।	न वेद वादो धम् ।		२८५
२३ ।	न कदापिदपि धर्मो निषेधयेत् ।		२८६
२४ ।	स्वर्गे नयति सृष्टाम् ।		२८७
२५ ।	नास्ति सत्वात् परन्तप ।		२८८
२६ ।	सत्य स्वर्गस्य साधनम् ।		२८८
२७ ।	सत्येन धार्यते लोक ।		२८८
२८ ।	सत्याद्देवो वर्धति ।		२००
२९ ।	नानृतात् पर पापम् ।		६०१
३० ।	न मौर्मासा गुरव ।		६०२
३१ ।	खलस्य नीपेयात् ।		३०२
३२ ।	नास्ति खलस्य मित्रम् ।		३०३
३३ ।	लोकयाता दरिद्रान् पापत ।		३०४
३४ ।	अतिशूरो दानशूर ।		३०४
३५ ।	भूपय गुरु देव द्वाद्यष्टेषु भक्ति ।		३०५
३६ ।	सर्वस्य भूपय विनय ।		३०५
३७ ।	आचारवान् विनीतोऽकुलीनोऽपि आर्य ।		३०६
३८ ।	आचारादायुर्दृष्टे खीर्षिंश्च ।		३०७
३९ ।	प्रियमप्यहितं न वक्तव्यम् ।		३०७
४० ।	बहुजन विरुद्धमेकं नानुवर्तेत ।		३०८

	सूत्राणि,	पञ्चमाध्याये	पृष्ठे
४१ ।	न दुर्जनेन भागधैर्यं कर्तव्यम् ।	...	३०८
४२ ।	न कृताद्येषु नीवेषु सम्बन्धः ।	...	३०८
४३ ।	चष्ट्याग्निं शत्रु-ध्याधिष्वग्नेषुः ।	...	३०८
४४ ।	भूत्यनुवर्त्तनं पुरुषस्य रसायनम् ।	...	३१०
४५ ।	नादेषु अत्रचा काव्या ।	...	३११
४६ ।	सुदुष्करं कर्म कारयित्वा कर्त्तारं नाप्रमत्येत ।	...	३१२
४७ ।	न छतप्लव्यं नरकाधिवर्त्तनम् ।	..	३१२
४८ ।	जिज्ञासतो षड्विदिनाश्री ।	...	३१३
४९ ।	विपान्ततथीराकरो जिज्ञा ।	...	३१४
५० ।	मियनादिनो न शत्रुः ।	.	३१४
५१ ।	स्तुता देवा अपि धिरन्तुष्यन्ति ।	...	३१५
५२ ।	अमृतादपि दुर्ब्वचश्चिरन्तिष्ठति ।	...	३१५
५३ ।	राजदिष्टं न च वक्तव्यम् ।	...	३१६
५४ ।	श्रुतिमुखाः कोकिलालापाः ।	...	३१७
५५ ।	तप्यते दुष्करकारो यत्रवान् नाम ।	...	३१७
५६ ।	स्वधर्मक्षितुः सत्पुरुषः ।	.	३१८
५७ ।	नास्ति अर्थिनो गौरवम् ।	..	३१८
५८ ।	स्त्रोथा भूपर्णं सीमाव्यम् ।	.	३१८
५९ ।	शत्रोरपि न पतनीया उचितः ।	..	३१९
६० ।	'अप्रयतोदकं चेतम् ।	.	३२१
६१ ।	परण्डनवलम्बा कुम्भरं न कोपयेत् ।	.	३२१
६२ ।	अतिप्रवृद्धा प्राव्यलिर्न वारय्यस्तम्भः ।	...	३२२
६३ ।	अतिदोष्याऽपि कश्चिंकारी न सुसलो ।	...	३२३

	मूलाखि,	पञ्चमाध्यायि,	पृष्ठे
६४ ।	अति दोषोऽपि खयोतो न पावक ।		३२३
६५ ।	न प्रवृत्तस्य गुरुहेतु ।		३२४
६६ ।	सुखोर्थाऽपि पिचुमदा न शर्करायते ।		३२५
६७ ।	यथा वीर्यं तथा निष्पत्ति ।		३२५
६८ ।	यथा श्रुतं तथा बुद्धि ।		३२६
६९ ।	यथा कुल तथावार ।		३२७
७० ।	सुखं कृतोऽपि पिचुमदा न सङ्कार ।		३२७
७१ ।	न चागतं सुख परित्यजेत् ।		३२८
७२ ।	स्यमेव दुःखमधिगच्छति राजशय्यात् ।		३२८
७३ ।	न रात्रिं चारण कुर्व्यात् ।		३२८
७४ ।	न चाद्वैरात्रं स्यात् ।		३३०
७५ ।	तद् विद्वद्भिः परीक्षित ।		३३०
७६ ।	परगृहमकारणतो न प्रविशत् ।		३३१
७७ ।	आत्मापि दोषमव करोति लोक ।		३३१
७८ ।	शास्त्रप्रधाना लोकप्रवृत्ति ।		३३२
७९ ।	शास्त्राभावे शिष्टाचारमनुगच्छत् ।		३३२
८० ।	नापरिताच्छास्त्रं गरीय ।		३३३
८१ ।	द्रुपदमपि चारवधु पश्यति राजा ।		३३४
८२ ।	गताशुगतिको लोक ।		३३५
८३ ।	ओषिभिसिद्धिश्चाजीवेत् ।		३३५
८४ ।	यमनुजाप्तं नापवदत् ।		३३६
८५ ।	तप साह द्वान्द्वयनिषेध ।		३३७
८६ ।	दुःखं क्लेशान्धनाम्बोष ।		३३७

	सूत्राणि,	पञ्चमाध्याये,	पृष्ठे
८७ ।	स्यो नाम सर्वाशुभागं चेतम् ।	...	३३८
८८ ।	न च स्रोत्रं पुरुषपरीणा ।	...	३३८
८९ ।	स्रोत्रं हि मनः क्षणिकनेकस्त्रिवतिष्ठति ।	...	३३९
९० ।	अशुभहेतुः स्रोतु न प्रसङ्गः ।	...	३३९
९१ ।	यत्रफलज्ञा स्त्रियेदपिदः ।	...	३४०
९२ ।	स्वर्गस्थानं न शाश्वतम् ।	...	३४१
९३ ।	यावत् पुण्यफलं तावदेव स्वर्गफलम् ।	...	३४२
९४ ।	नच स्वर्गपतनात्परं दुःखम् ।	..	३४२
९५ ।	देहो देहन्त्यक्ता ऐन्द्रपर्दं प्राञ्जति ।	..	३४३
९६ ।	दुःखानामोपधं निर्वाणम् ।	..	३४४
९७ ।	अनार्यसम्बन्धादरम् आनार्यश्रुता ।	...	३४४
९८ ।	निवृत्तिं दुर्व्यसनं कुलम् ।	...	३४५
९९ ।	न पुत्रसंख्यात्पुत्रं सुखम् ।	..	३४५
१०० ।	यिवादे धर्म्ममनुस्मरेत् ।	..	३४६
१०१ ।	निशान्ते कार्यं चिन्तयेत् ।	...	३४६
१०२ ।	प्रदीपे न संयोगः कर्त्तव्यः ।	..	३४७
१०३ ।	उपस्थिते विनाशो दुर्नयं मन्यते ।	...	३४८
१०४ ।	घोरार्थिनः किं करिष्या ।	...	३४८
१०५ ।	न दानसमं वक्ष्यम् ।	...	३४९
१०६ ।	परायत्तेपूष्कण्ठा न कुर्व्यात् ।	...	३५०
१०७ ।	असत्सद्द्विरसद्विरिव भुज्यते ।	...	३५१
१०८ ।	निम्नफलं काकैर्भुज्यते ।	...	३५१
१०९ ।	नाम्नोभिस्तस्यामपीदृति ।	...	३५२

सूताखि,

पधमाध्याये,

पृष्ठे

११०।	वालुका अपि स्वगुरुमाश्रयन्ते ।	३५२
१११।	सन्तोऽसत्सु न रमन्ते ।	३५३
११२।	न हसा प्रेतवन रमन्त ।	३५४
११३।	अथाहं प्रवृत्तत लोक ।	३५४

षष्ठाध्याय ।

१।	आश्रया बध्यत लोक ।	३५६
२।	न चाश्रापरे श्री सह तिष्ठति ।	३५६
३।	नास्त्वाश्रापरे धेव्यम् ।	३५७
४।	दैन्यामरग्यमुक्तम् ।	३५७
५।	आश्रापरी निलज्जो भवति ।	३५८
६।	न मात्मा सह वास कृत्तव्य ।	३५८
७।	नात्मा काप स्तोत्रय ।	३५८
८।	न दिवा स्वप्न उर्यात् ।	३६०
९।	न चासवमपि पश्य यैश्च्यतिमिह वचुन ऽश्रयोतोष्टम् ।	३६०
१०।	स्वोर्णां भर्तुं पर देवतम् ।	३६१
११।	तदनुवर्त्तनमुभयसोखम् ।	३६२
१२।	अतिधिमभ्यागत पूजयेद् यथाविधि ।	३६४
१३।	नित्य संविभागो भ्यात् ।	३६३
१४।	नास्ति हव्यथ व्याघात ।	३६४
१५।	मृगतृष्णा नलवद्भाति ।	३६४
१६।	शत्रुभिर्लषत् प्रतिभाति ।	३६५

	सूत्रार्थः,	पठार्यायः,	श्लो
१७ ।	उदरलक्षणे नारुद्वयस्यवेसु ।	-	११
१८ ।	दुर्गंधसा मरुच्छास्त्र सुवि भीहयति ।	-	१२
१९ ।	यत्र सुखेन वृत्तंते तदेव स्नानम् ।	-	१३
२० ।	सख्यं स्वर्गवास ।	-	१४
२१ ।	आर्यं स्वसिव पर मन्यत ।	-	१५
२२ ।	प्राथम्य रूपात्पुत्रर्त्तनो गुणा ।	-	१६
२३ ।	विश्वासघातनो निष्कृतिर्न विद्यत ।	-	१७
२४ ।	दैवाद्यत्त न शोचयेत् ।	-	१८
२५ ।	आश्रितं हृ खमात्मन इव मन्यत ननु	-	१९
२६ ।	हृत्तमाच्छाद्यान्वददत्यनार्यः ।	-	२०
२७ ।	धोक्षेन पिशाचादनन्ध ।	-	२१
२८ ।	असहायी न पथि गच्छेत् ।	-	२२
२९ ।	न पुत्रं लीतस्य ।	-	२३

	शुभाधि,	पठ्याधि,	पृष्ठे
	३० । नाजच्छिद्रं प्रकाशयेत् ।		३७६
	३१ । शशी क्षमा द्यापनीया ।		३८०
	३२ । क्षमावानव सर्व्वं साधयति ।		३८१
	३३ । आपत् प्रतोकारार्थं धनमिद्यत् ।		३८२
	३४ । साधुसवता प्रिय कर्त्तव्यम् ।		३८२
	३५ । धृ कार्त्तमद्य कुर्व्वति ।		३८२
	३६ । आपरार्द्धिक पूर्व्वोद्ध एव कर्त्तव्यम् ।		३८३
	३७ । ध्यध्वारानुलोमो धम् ।		३८४
	३८ । सर्व्वज्ञता लोकज्ञता ।		३८४
	३९ । शान्धीऽप्यलोकज्ञो नृर्त्तव्यमन्थ ।		३८५
	४० । शान्तिव्ययोजनं तत्त्वदर्शनम् ।		३८६
	४१ । तत्त्वज्ञानं कार्त्तमैव प्रकाशयति ।		३८६
	४२ । अपत्यपातेन व्यवहारं कर्त्तव्यं ।		३८७
	४३ । धर्म्मादपि व्यवहारो शरीरान् ।		३८८
	४४ । सा वा हि अन्वहारणं साधो ।		३८८
	४५ । सन्ध साधो प्राणा ।		३८९
१	४६ । न च कूटसाधो सात् ।		३९०
१	४७ । कूटसाधिनो नश्चे पतन्ति ।		३९१
२	४८ । न कश्चिदाश्रयति संतुष्टयति वा ।		३९१
३	४९ । प्रश्नश्चपापानो साधिनो महाभूतानि ।		३९२
४	५० । आत्मन पापमात्मैव प्रकाशयति ।		३९२
५	५१ । व्यवहारोऽन्तर्गतकारं नृण्यति		३९३
६	५२ । आकारं सम्भारं च ध्यानम्		३९४

	सूत्राणि,	षष्ठाध्याये	पृष्ठे
६३ ।	सुदर्शना हि राजानः प्रजा रञ्जयति ।	...	३८४
६४ ।	धीर राजपुरुषेभ्यो वित्तं रचीत् ।	...	३८५
६५ ।	सुदर्शना हि राजानः प्रजा विनाशयन्ति ।	...	३८६
६६ ।	न्यायवर्चिनं राजानं मातरमिव मन्यन्ते प्रजाः ।	...	३८६
६७ ।	तादृशः स राजा इह सुखं ततः स्वर्गमाप्नोति ।	...	३८७
६८ ।	धीराश्च कटकाश्च सततं नाशयेत् ।	...	३८८
(६ ।	स्वधर्मासुष्ठानादेव सुखमवाप्यते स्वर्गमवाप्नोति ।	...	३८८
७० ।	अहिंसा लक्षणो धर्मः ।	...	३८९
७१ ।	स्वशरीरमिव परशरीरं मन्यते साधुः ।	...	३८९
७२ ।	सर्वत्र मान्यं भ्रंशयति वालिशः ।	...	४००
७३ ।	मांसमक्षयमयुक्तं सर्वपापम् ।	...	४०१
७४ ।	न संसार-भयं ज्ञानिनाम् ।	...	४०२
७५ ।	विज्ञान-दौर्घेन संसारभयं निवर्तते ।	...	४०३
७६ ।	सर्वमनित्यमप्रुवम् ।	...	४०४
७७ ।	स्वदेहे दिक्षियामतिमहती ।	...	४०४
७८ ।	अमिश्रकर्मसुभाजनं शरीरं पुण्यपापजनक्षितुः ।	...	४०५
७९ ।	जन्ममरणद्विषु द्वुःखमेव ।	...	४०६
८० ।	तपसा स्वर्गमवाप्नोति ।	...	४०६
८१ ।	धर्मायुक्तस्य तपो वर्द्धते ।	...	४०७
८२ ।	तस्मात् सर्वेषां कार्यसिद्धिरिति ।	...	४०८
८३ ।	कर्मधारन्धोपायः पुत्रपुत्र द्रव्यसम्पत् देश-काल-विभागे विनीपात् प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च ।	...	४०९

विहितेषु तदन्वेषु मनो वाक् काय-कर्मभिः । (१)

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ॥ १ ॥

अद्या नागाः सन्दनानाद्य सङ्घाः,

मन्त्राः शुद्धा देवतयानुकूलम् ।

एतान्वाहुः साधनानि अत्र राशाम्,

तेभ्योऽपीयं बुद्धिरुत्कृष्यते मे ॥ २ ॥

बुद्धिरेव जयत्येका पुंसः सर्वार्थसाधनी ।

यदलादेव किं किं न षक्ते शाख्यक्य भूसुरः ॥ ३ ॥

समाप्तिवृत्तानि शाख्यक्य-सूत्राणि ।

(१) एतौ श्लोकाः कृषिदादर्शग्रन्थान्तरे षड्विधाः सन्ति, उपादेयतया चतस्रिः सन्ति ।